

Sivananda vidyasagara B.A.

श्रीजीवनंद विद्यासागर

श्रीजीवनंद विद्यासागर

किरातार्जुनोद्यम् ।

महाकविश्रीभारविविरचितम् ।

श्रीक्रीलाचलमल्लिनाथकृतघण्टापथव्याख्यासमेतम् ।

पाण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

संस्कृतसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

“सिद्धेश्वरयन्त्रे” मुद्रितम् ।

१९०५ ।

मङ्गलाचरणम् ।

अर्द्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपि गाढानुरागि यत् ।
पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचित् महसे नमः ॥ १ ॥
अलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजम् ।
शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात् सद्यः प्रत्यूहवार्द्धयः ॥ २ ॥
तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्यहे ।
यत्प्रसादात् प्रलीयन्ते मोहान्धतमसम्हृटाः ॥ ३ ॥
वाणीं काण्भुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्वमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥
मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिष्टक्षया ।
तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥ ५ ॥
नारिकेलफलसन्मितं वचो भारवेः सपदि तद्भिन्नव्यत ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥ ६ ॥
नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं
साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कम् ।
कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाञ्चबन्धे
घण्टापथं कमपि नृतनमातनिथे ॥ ७ ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

किरातार्जुनीयम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुञ्क्त वेदितुम् ।

अथ तत्रभवान् भारविमामा कविः “काव्यं यशसेऽर्थकृते
व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरमिर्वृतये कान्तसन्मित-
तयोपदेशयुजे ॥” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाख्यात् काव्यस्य
अनेकश्रेयःसाधनताम्, “काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इति निषेध-
शास्त्रस्य असत्काव्यविषयताञ्च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं महा-
काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेद-
लक्षणफलसाधनत्वात् “आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मु-
खम्” इत्याद्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाञ्च वने-
चरस्य युधिष्ठिरप्राम्थिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति । श्रिय
इति । आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद् वर्णगणादिशुद्धिः अत्र उप-
युज्यते । तदुक्तम् । “देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्थुर्लिपितो गणतोऽपि वा” इति । कुरूणां
निवासाः कुरवो जनपदाः । “तस्य निवासः” इत्यणप्रत्ययः ।
“जनपदे लुप्” । तेषामधिपस्य दुर्योधनस्य सम्बन्धिनौम् । शेषे
षष्ठी । श्रियो राज्यलक्ष्म्याः । कर्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि
षष्ठी । पाख्यतेऽनयेति पाखनी तां प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजा-

स वर्णिलिङ्गौ विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं हैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

शङ्खमूलत्वात् सम्पद इति भावः । “करणाधिकरणयोश्च” इति सूत्रेण अत्र करणे ल्युट् । “टिङ्गाणञ्” इत्यादिना ङीप् । प्रजासु जनेषु विषये । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं चनेचरम् अयुङ्क्त नियुक्तवान् । वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । तदुक्तम् । “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्” ॥ एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिङ्गमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गौ ब्रह्मचारिवेशवानित्यर्थः । स नियुक्तः वने चरतीति वनेचरः किरातः । “भेदाः किरातशवरपुलिन्दाः स्नेच्छजातयः” इत्यमरः । “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः । “तत्पुरुषे क्वाति बहुलम्” इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः । “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचारात् विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते । उभयत्रापि “पीता गावः” “भुक्ता ब्राह्मणाः” “विभक्ता भ्रातरः” इत्यादिवत् साधुत्वं न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अतएव भाष्यकारः । “अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमेषामस्तीति पीताः, भुक्तमेषामस्तीति भुक्ताः” इति सर्वत्र । अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः पीतोदकाः पीता भुक्ताः भुक्ता इति । अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः । “गम्यार्थस्व

कृतप्रणामस्य मर्द्दी महीभुजे
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।

प्रयोग एव लोपोऽभिमतः । “विभक्ता भ्रातरः” इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तदुभ्रादृषूपचर्यते । “पीता गावः” इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोषु आरोप्यते । “भुक्ता ब्राह्मणाः” इत्यत्र अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषु उपचर्यते” इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्यते । एतेन “वनाद्य पीतप्रतिवद्वत्साम्” इति “पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जल युष्मास्वपीतेषु” या एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । “आशितः कर्त्ता” इत्यादौ यथाहुः । “धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थ-नोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति । प्रतीहारादिना ज्ञापित इति वा । द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने यद्वा द्वे इति गते यस्मात्तद्द्वैते द्वैतमेव द्वैतम् । तत्र तद्वनञ्च तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः । युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् । “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र “वने वनेचरः” इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरिकधेव आठ्वत्या वृत्त्यनुप्रासो नामालङ्कारः । अग्निं सर्गं वंशस्थं वृत्तम् । तस्य लक्षणम् । “जती तु वंशस्थमुदोरितं जरी” इति ॥ १ ॥

सम्प्रति तत्कालोचितत्वभादेशयंस्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह । कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात् कृतनमस्कारस्य सपत्नेन रिपुणा दुर्योधनेन । “रिपौ वैरि-

न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥२॥

द्विषां विघाताय विघातुमिच्छतो-
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।

स सौष्ठवोदार्य्य विशेषशालिनीं
विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥३॥

सपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः” इत्यमरः । जितां स्वायत्तीकृतां
मही महीभुजे युधिष्ठिराय क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् ।
निवेदयिष्यतः ज्ञापयिष्यतः । “लटः सदा” इति शट्प्रत्ययः ।
तस्य वर्नेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञं विज्ञा-
पयामोति मनसि न चचालेत्यर्थः । “व्यथ भयचलनयोः
इति धातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन समर्थयते । न
हीति । हि यस्मात्, हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामि-
हितार्थिनः पुरुषा मृषा मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं नच्छन्ति ।
अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः ।
“अमौढ्यममान्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं चेति चारगुणाः”
इति नीतिवाक्यामृते ॥२॥

तथापि प्रियार्हे राज्ञि कटुनिष्ठु, रोक्तिर्न युक्ते त्यागश्च स्वाम्य-
नुज्ञायां न दुष्यतीत्याशयेनाह । द्विषामिति । रहसि एकान्ते
स वर्नेचरो द्विषां शत्रूणां । कर्मणि षष्ठो । विघाताय द्विषो
विहन्तुमित्यर्थः । “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ।
“भाववचनाच्च” इति तुमर्थे षड्प्रत्ययः । अत्र तादर्थ्यं
चतुर्थ्यामपि न दोषः । तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यल-
ङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते । विघातुं व्यापारं कर्तुमिच्छतः ।

क्रियासु युक्तैर्नृप ! चारचक्षुषः
 न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
 अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
 हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

“समानकर्तृकेषु तुमुन्” । द्विषो विहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः । अतएव भूभृतो युधिष्ठिरस्य अनुज्ञामधिगम्य प्राप्य । सुष्ठु भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यम् । सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गावादित्वाद्ङ्प्रत्ययः । उदारस्य भाव औदार्यमर्थसम्पत्तिः तयोर्हन्तः सौष्ठवौदार्यं । अत्र औदार्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इत्यत्राब्यस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातशास्त्रस्य अनित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः । उक्तञ्च काशिकायाम् । “अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्” इति । तं एव विशेषः तयोर्वा विशेषः । तेन शालते शोभत इति सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनो तां ताच्छीत्ये णिनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतो निर्णीतार्थामिति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् उवाच इत्यर्थं ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रति अक्षोभं याचते क्रियास्विति । हे नृप ! क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैः अनुजीविभिर्भृत्यैः चारादिभिरित्यर्थं चरन्तीति चराः पचाद्यच् । त एव चाराः, चरेः पचाद्यजन्तात् प्रज्ञादित्वाद्ङ्प्रत्ययः । त एव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः । “स्वपरमण्डलकार्याकार्यविलोकने चाराश्चक्षुषि क्षितिपतीनाम्” इति नीतिवाक्यामृते । तदुक्तम् । “गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
 हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः ।
 सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
 नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः” इति । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वञ्चनीया न प्रतारणीयाः सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति भावः । अतोऽप्रतार्यत्वाद्धेतोः असाधु अप्रियं साधु प्रियं वा, मदुक्तमिति शेषः वाशब्दोऽप्यर्थः । क्षन्तुं मोदुमर्हमि कुतः । हितं पथं मनोहारि प्रियञ्च प्रचो दुर्लभम् । अतो महचोऽपि हितत्वादप्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णीभ्राव एव वरमित्याशङ्क्याश्च स इति । यः सखा अमात्यादिः अधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति न उपदिशति । “ब्रुविशामि” इत्यादिना शासेर्दुहादिपाठाद्विकर्मकत्वम् । स हितानुपदेष्टा कुक्षितः सखा किंसखा दुर्मन्वोत्यर्थः । “किमः क्षेपे” इति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितात् आप्तजनात् हितोपदेष्टुः सकाशात् । “आख्यातोपयोगे” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । न संशृणुते न शृणोति हितमिति शेषः । “समो गम्यच्छि” इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकत्वादात्मनेपदमकर्मकत्वं वैवाचित्कम् । स हितमश्रोता प्रभुः किम्प्रभुः कुक्षितस्वामी । पूर्ववत् समासः । सर्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं च स्वामिना । एवञ्च राजमन्त्रिणो ऐकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य फलमाह सदेति । हि यस्मात् नृपेषु स्वामिषु अमा सह भवा अमात्यास्तेषु च ।

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्षवाः

क्व भूपतीनां चरितं ? क्व जन्तवः ? ।

तवानुभावोऽयमवेदि यत् मया

निगूढतत्त्वं नयवत्सं विद्दिषाम् ॥६॥

“अव्ययात्त्यप्” । अनुकूलेषु परस्परानुरक्तोषु सत्सु, सर्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ति न जातु जहतीत्यर्थः । अतो मया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं राजमन्त्रिणोर्हितानुपदेश-तदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्यलक्षणकारणस्य निर्दिष्टस्य सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तम् । “सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः” इति ॥५॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति । निसर्गंति । निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहम् । “ईषद्” इत्यादिना खलप्रत्ययः । भूपतीनां चरितं क्व ? अबोधविक्षवा अज्ञानोपहता जन्तवः मादृशाः पामरजना इत्यर्थः क्वापि, नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थं विद्दिषां नयवत्सं षाड्गुण्यप्रयोगः “सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च । द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्” इत्यादिरूपो यत् मया अवेदि ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्मणि लुङ् । अयम् इदं वेदनमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् पुंलिङ्गनिर्देशः । तव अनुभावः सामर्थ्यम् । अनुगतो भावोऽनुभावः राज्ञां प्रकृतो भाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टात् घञ् प्रत्ययः । “अिनौभवोऽनुपसर्ग” इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्धातोर्घञ् विधानात् । अतएव काशिका-

विशङ्कमानो भवतः पराभवं
 नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
 दुरोदरच्छद्मजितां समीहते
 नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥७॥
 तथापि जिह्नः स भवज्जिगौषया
 तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।

याम् । “कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः”
 इति । दोषपरिहारौ सम्यग् ज्ञात्वेव विज्ञापयामि । न तु वृथा
 कर्णकठोरं प्रलपामि इत्याशयः ॥६॥

सम्प्रति यद्वक्तव्यं तदाह विशङ्कमान इति । सुखेन युध्यते
 स सुयोधनः । “भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वा-
 च्यः” । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि वनमधिवसतीति वना-
 धिवासिनो वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः
 पराभवं पराजयं विशङ्कमान उषेक्षमाणः सन् दुष्टमुदर-
 मस्येति दुरोदरं द्यूतम् । पृषोदरादित्वात् साधु । “दुरोदरो
 द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्” इत्यमरः । तस्य छद्मना मिषेण
 जितां लब्धां दुर्नयार्जितां जगतीं महीम् । “जगती विष्टपे
 मद्भ्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः” इति वैजयन्ती । नयेन नीत्या
 जेतुं वशीवर्तुं समीहते व्याप्रियते न तूदास्त इत्यर्थः । बल-
 वत् स्वामिकमविशुद्धागमं च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनःसमाधि-
 रिति भावः । अत्र “दुरोदरच्छद्मजिताम्” इति विशेषणद्वारेण
 पदार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदु-
 क्तम् । “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥७॥

“नयेन जेतुं जगतीं समीहते” इत्युक्तम् ! तत्रकारमाह

समुन्नयन् भूतिमनार्य्यसङ्गमाद्
 वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥
 कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीम्

तथापीति । तथापि साशङ्कोऽपि जिह्वो वक्रः वञ्चक इति यावत् । स दुर्योधनो भवज्जिगीषया गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । “हेतौ इति तृतीया । गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन शुभ्रं यशस्तनोति । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात् कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतौत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महान् दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गलाभे नीचसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहृत्वादित्याह समिति । तथाहि भूतिं समुन्नयन् उत्कर्षमापादयन् । “लटः शट्शानचौ” इत्यादिना शट्प्रत्ययः । पुनर्लच् ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधिकरण्यम् । महात्मभिः समं सहेत्यर्थः । “साकं सत्रा समं सह” इत्यमरः । अनार्य्यसङ्गमात् दुर्जनसंसर्गात् “पञ्चमी विभक्तेः” इति पञ्चमी । विरोधोऽपि वरं मनाक् प्रियः । “देवाद्दृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक् प्रिये” इत्यमरः । अत्र मैत्रपेक्षया मनाक् प्रियत्वं विरोधस्य “भूतिं समुन्नयन्” इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वयै समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात् समाप्तपुनरात्ताख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “समाप्तपुनरादानात् समाप्तपुनरात्तकम्” इति । न च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् । अर्थान्तरव्यासो ऽल्लहारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधवत्त्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाञ्चलिङ्गानुप्राणित इति ॥८॥

अगम्यरूपां पदवीं प्रपित्स्नुना ।

विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा

वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥६॥

ननु "कातर्यं केवला नीतिः" इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरु-
षमस्येत्याह कर्तव्यं । षष्ठां वर्गः षड्वर्गः । अरीणामन्तः-
शत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गाऽरिषड्वर्गः शिवभागवतवत्
समाप्तः । तस्य जयः कृतो येन तयोक्तेन विनीतेनेत्यर्थः ।
विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः । अगम्यरूपां पुरुष-
मात्रदुष्प्राप्त्याम् । मनोरिमां मानवीं मनूपदिष्टसदाचार-
बुद्ध्यामित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्स्नुना प्रतिपत्तु-
मिच्छुना प्रपद्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । "सनि सीमा" इत्या-
दिनेशादेशः । "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः । अस्ता
तन्द्रिः आलस्यं यस्य तेन अस्ततन्द्रिणा अनलमेनेत्यर्थः । तदिः
सौत्रो अणुः । तस्मात् "तङ्गादयश्च" इत्याणादिकः किन्-
प्रत्ययः । "हृदिकारादर्शनः" इति वा ङीष् । "वंन्दीघटी-
तरोतन्द्रीति ङीषन्तोऽपि" इति चौरस्वामी । तथा गमा-
यणप्रयोगः । "निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषे परदोषवत्" इति ।
तेन दुर्व्योधनेन पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारः, उद्योग इति ।
यावत् । युद्धादित्वाद्गणप्रत्ययः । "पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे
कर्मणि तेजमि" इति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम्
अहोरात्रमित्यर्थः । "अचतुर" इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योर-
व्यययोर्द्वन्द्वनिपातेऽस्ममासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं
कार्यमकार्यमिति विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितन्यते
विस्तार्यते ॥६॥

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः

समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।

स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह । सखीनिवि । गतस्मयो निर-
हङ्कारोऽतएव स दुर्योधनः सन्ततम् अनारतं साधु सम्यक्
अकपटम् इत्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान् प्रीतियुजः स्निग्धान्
सखीनिव मित्राणि इव दर्शयते लोकस्येति शेषः । “हेतुमति
च” इति णिच् । “णिचञ्च” इति आत्मनेपदम् । शोभनं हृदयं
येषां तान् सुहृदो मित्राणि च । “सुहृदहृद्दौ मित्रामित्रयोः”
इति निपातः । बन्धुभिः भ्रात्रादिभिः समानमानान् तुल्यसत्-
कारान् दर्शयते बन्धूनां समूहो बन्धुताताम् । ग्रामजनबन्धु-
सहायेभ्यस्तत् । कृतम् आधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधि-
पत्यामिव दर्शयते बन्धून् अधिपतीनिव दर्शयते इत्यर्थः । यथा
भृत्यादिषु सख्यादिषु द्विर्जायते लोकस्य तथा तान् सम्भावयती-
त्यर्थः । अनुजीव्यादीनाम् कर्तुरीप्सिततमं कर्म” इति कर्मत्वम् ।
पूर्वं तस्मिन्नेव पदान्बन्धे वाक्यार्थमित्यं वर्णयन्ति । स राजा
अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव ते तु तं
पश्यन्ति सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते स्वयमेव
कन्दानुवर्त्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अत्रापि
स्वस्वेप्सितकर्मत्वम् “अणिचि कर्तुरनुजीव्यादेरभिवादिदृशो-
रात्मनेपदमपसंख्यानम्” इति पाञ्चिकं कर्मत्वम् । एवं चाचा-
ख्यन्तकर्मणो राज्ञोऽप्यन्ते कर्तृत्वेऽपि “आरोहयते हस्ती स्वय-
मेव” इत्यादिबत् अत्रयुमाणकर्मान्तराभावात् नायं षेरणादि-

असक्तमाराधयतो यथायथं
 विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
 गुणानुरागादिषु सख्यमीयिवान्
 न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

सूत्रस्य विषय इयि मत्वा “णिवच” इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे ।
 भाष्ये तु शेरणादिसूत्रविषयत्वमपि अस्योक्तम् । यथाह ।
 “पश्यन्ति भृत्या राजानम्” “दर्शयते भृत्यान् राजा” “दर्शयते
 भृत्यै राजा” “अत्र आत्मनेपदं सिद्धं भवति” इति । अत्राह
 कैयटः । “ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन सम्भाव्यम् ।
 उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्थीयमेवाभिप्राय ऊह्यते ।
 अग्रयन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावात्
 आत्मनेपदं न भवति । यथा “स्वल्भमारोहयति मनुष्यान्”
 इतीह तु अग्रयन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति
 “भवत्येवात्मनेपदम्” इति ॥१०॥

न चायं त्रिवर्गात् प्रमाद्यतीत्याह असक्तमिति । यथायथं
 यथास्वं विभज्य सङ्कीर्णरूपं विविचेत्यर्थः । “यथास्वे यथा-
 ग्रथम्” इति निपातनाहिर्भावो नपुंसकत्वञ्च । “ऋसो नपुंसके
 प्रातिपदिकस्य” इति ऋस्त्वम् । पक्षे पातः पक्षपातः आसक्ति-
 विशेषः समः तुल्यो यस्यां सा तथा तथा समपक्षपातया भक्त्या
 अनुरामविशेषेण पूज्येषु अनुरागो भक्तिरित्युपदेशः पूज्यश्च अयं
 त्रिवर्गः इति भावः । असक्तमनासक्तम् अव्यसनितयेति यावत्
 आराधयतः सेवमानस्य अस्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थ-
 कामानां गणस्त्रिगणस्त्रिवर्गः । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः
 समोच्चकैः” इत्यमरः । गुणानुरागात् तदीयगुणेषु अनुरागः

निरत्ययं साम न दानवर्जितं

न भूरि दानं विरह्य सत्क्रियाम् ।

प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी ।

गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥

गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः सख्यं मैत्रीम् । “सख्युर्यः” इति यप्रत्ययः । ईयिवान् उपगतवानिव इति उत्प्रेक्षा । “उपेयिवान्-नाखानन्चानञ्च” इति क्तसुप्रत्ययान्तो निपातः । “नात्रोपसर्ग-स्तन्म” इति काशिकार आह स । परस्परं न बाधते सम-वर्त्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्द्धन्ते इत्यर्थः । उक्तञ्च । “धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसत्तः स जनो जघन्यः” इति ॥ ११ ॥

अथ श्लोकत्रयेण उपायकौशलं दर्शयन् आदौ सामदाने दर्शयति । निरत्ययमिति । तस्य दुर्व्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधम्-अमायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति भावः । साम सान्त्वम । “साभ सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः । दान-वर्जितं न प्रवर्त्तते अन्यथा लुब्धप्रवर्त्तनस्य शुद्धाप्रियैर्वाक्यै-र्दृष्करत्वादिति भावः । उक्तञ्च । “लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधु-मञ्जलिकमंशा । मूर्खं हृन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम्” इति । तथा भूरि प्रभूतं न तु कदाचित् स्वल्पमित्यर्थः । दानं धनत्यागः सदित्वादरार्थेऽव्ययम् । “आदरानादरयोः सद-सती” इति निपातसंज्ञास्मरणात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां विरह्य विहाय । “व्यपि लघुपूर्वात्” इत्यादिशः । न प्रवर्त्तते अनादरे दानवैफल्यादिति भावः । न चैवं सर्वत्र येनाविवेकित्वं कौशहानिञ्च स्यादित्याह प्रवर्त्तते इति । विशेषशालिनी अति-

असक्तमाराधयतो यथायथं

विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।

गुणानुरागादिषु सख्यमीयिवान्

न बाधतेऽस्य त्रिवर्गः परस्परम् ॥ ११ ॥

सूत्रस्य विषय इयि मत्वा “णिचञ्च” इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे ।
भाष्ये तु षेरणादिसूत्रविषयत्वमपि अस्योक्तम् । यथाह ।
“पश्यन्ति भृत्या राजानम्” “दर्शयते भृत्यान् राजा” “दर्शयते
भृत्यै राजा” “अत्र आत्मनेपदं सिद्धं भवति” इति । अत्राह
कैयटः । “ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन सम्भाव्यम् ।
उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्वीयमेवाभिप्राय ऊह्यते ।
अग्रयन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणौ तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावात्
आत्मनेपदं न भवति । यथा “स्वल्पमारोहयति मनुष्यान्”
इतीह तु अग्रयन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति
“भवत्येवात्मनेपदम्” इति ॥१०॥

न चायं त्रिवर्गात् प्रमाद्यतीत्याह असक्तमिति । यथायथं
यथास्वं विभज्य सङ्कीर्णरूपं विविचेत्यर्थः । “यथास्वं यथा-
ग्रथम्” इति निपातनाद्भिर्भावो नपुंसकत्वञ्च । “ऋसो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य” इति ऋसत्वम् । पक्षे पातः पक्षपातः आसक्ति-
विशेषः समः तुल्यो यस्यां सा तथा तथा समपक्षपातया भक्त्या
अनुरामविशेषेण पूज्येषु अनुरागो भक्तिरित्युपदेशः पूज्यस्य अयं
त्रिवर्गः इति भावः । असक्तमनासक्तम् अव्यसनितयेति यावत्
आराधयतः सेवमानस्य अस्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थ-
कामानां गणस्त्रिगणस्त्रिवर्गः । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः
समोक्षकैः” इत्यमरः । गुणानुरागात् तदीयगुणेषु अनुरागः ।

निरत्ययं साम न दानवर्जितं

न भूरि दानं विरह्य सत्क्रियाम् ।

प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी ।

गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥

गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः सत्यं मैत्रीम् । “सत्यर्थः” इति यप्रत्ययः । ईयिवान् उपगतवानिव इति उभे च्छा । “उपेयिवाननाख्यानन्वानश्च” इति क्लसुप्रत्ययान्तो निपातः । “नात्रोपसर्ग-स्तान्त्रम्” इति काशिकार आह स्म । परस्परं न बाधते सम-वर्त्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्द्धन्ते इत्यर्थः । उक्तञ्च । “धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः” इति ॥ ११ ॥

अथ श्लोकत्रयेण उपायकौशलं दर्शयन् आदौ सामदाने दर्शयति । निरत्ययमिति । तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधम्-अमायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति भावः । साम सान्त्वम् । “साम सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः । दान-वर्जितं न प्रवर्त्तते अन्यथा लुब्धप्रवर्त्तनस्य शुद्धाप्रियैर्वाक्यै-र्दृष्करत्वादिति भावः । उक्तञ्च । “लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधु-मञ्चलिकमंशा । मूर्खं ह्यन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम्” इति । तथा भूरि प्रभूतं न तु कदाचित् स्वल्पमित्यर्थः । दानं धनत्यागः सदित्यादरार्थेऽव्ययम् । “आदरानादरयोः सद-सती” इति निपातसंज्ञास्मरणात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां विरह्य विहाय । “ल्यपि लघुपूर्वात्” इत्यादिभ्यः । न प्रवर्त्तते अनादरे दानवैफल्यादिति भावः । न चैवं सर्वत्र येनाविवेकित्वं कौशहानिहत्यादित्याह प्रवर्त्तते इति । विशेषशालिनी अति-

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना

स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।

गुरूपदिष्टे न रिपौ सुतेऽपि वा

निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

शययोगिनी मत्क्रिया आदरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न प्रवर्त्तते । “पृथग्भिना इत्यादिना तृतीया गुणेष्वेवा-दरो भूरिटानञ्च” इति न उक्तदोषावकाश इत्यर्थः । अत्र उत्तरो-त्तरस्य पूर्व पूर्व विशेषणतया स्थापनात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “स्थाप्यतेऽपीह्यते वापि यथापूर्वं परस्परम् । विशेषणतया वस्तु यत्र मैकावली द्विधा” इति ॥ १२ ॥

अथ दण्डप्रकारमाह वसूनीति । वशी स दुर्योधनो वसूनि धनानि वाञ्छन् न लोभात् न इत्यर्थः । “वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्ती निहन्तीति शेषः । तथा मन्युना कोपेन न च । “मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रुधि इत्यमरः । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधान्नीभविर्वर्जितः” इति स्मरणादित्यर्थः । किन्तु निवृत्त-कारणः निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म इत्येव स्वस्य राज्ञः सती मम अयं धर्मो ममेदं कर्त्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः । “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याञ्चैवाप्यदण्डयन् । अयशी महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” इति स्मरणादिति भावः । गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन । “धर्माशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समार्हितमतिः पश्येत् व्यवहाराननु-क्रमात्” इति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन शिक्तयेत्यर्थः रिपौ सुतेऽपि वा स्थितमिति शेषः । एतेन अस्य समदर्शित्वम् उक्तम् । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमम् अधर्ममिति यावत् ।

विधाय रक्षान् परितः परेतरान्

अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।

क्रियावपर्गेष्वनुजीविसात्कृताः

कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥

अनारतं तेन पदेषु लम्बिता

विभज्य समाग्विनियोगसत्क्रियाः ।

निहन्ति निवारयति । दुष्ट एव अस्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुः न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्त्यर्थः ॥१३॥

सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति विधायेति । शङ्का सञ्जाता अस्य शङ्कितोऽविश्वस्तः सन् परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतरान् आत्मीयान् अवञ्चकान् इति यावत् । यद्वा पगान् इतरयन्ति भेदेन आत्मसात्कुर्वन्तीति परेतरान् तत्करोतीति शयन्तात् कर्मणि अण्प्रत्ययः । रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान् मन्त्रगुप्तिसमर्थान् इत्यर्थः । “नन्दिग्रहि” इत्यादिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा नियुज्य इत्यर्थः । अशङ्किताकारम् उपैति स्वयम् अविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवत् एव व्यवहरन् परमस्वेनैव परान् भिनत्ति इत्यर्थः । न च तान् रक्षान् उपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीरन् इत्याह क्रियेति । क्रियावपर्गेषु कर्मसमाप्तषु अनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः अपरावर्त्तितया दत्ता इत्यर्थः । “देये चा च” इति सातिप्रत्ययः । सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञताम् उपकारित्वं वदन्ति प्रीतिदानैः एव अस्य कृतज्ञत्वं प्रकाशयते न तु वाङ्मात्रेण इत्यर्थः । कृतज्ञे राज्ञि अनुजीविनोऽनुरज्यन्ते अनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः ॥१४॥

अथ उपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति । अनारतमिति ।

फलन्त्यपायाः परिहृंहितायतीः

उपेत्य सङ्घर्षमिवार्थमम्पदः ॥ १५ ॥

अनेकराजन्यरथाश्वसङ्घं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।

अथत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां

सभासङ्घपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥

नेन राज्ञा दृश्याश्विन पटेषु उपायवस्तुषु । “पटं व्यवसितत्राण
स्थानलक्ष्मादिद्वयसु” इत्यमरः । सङ्घर्ष इत्यर्थम् अव्यस्तं च
विभज्य विपिच्य विनियोग एव अतःक्रिया अनुग्रहः सत्कार
इति उच्यते । अथ तां दन्तिनाः स्थानेषु मस्यक् प्रतुक्ता
इत्यर्थः । उपायविशेषणं वा उपायाः सामादयः सङ्घर्षं पर-
स्परस्य ईदृशिय एव इति उपेक्षा । परिहृंहितायतीः प्राची-
नोत्तरराजाः संस्वरा इत्यर्थः । अर्थमम्पदोऽनारतम् अजस्र
दाल्गि प्रसुपने इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अर्थमम्पदमेवाह अनेकेति । अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णपुष्पस्य
गन्ध इव गन्धो यस्य असी अयुग्मच्छदगन्धि । “सप्तस्युपमानं”
इत्यानिना दधुव्रोहिरुत्तरपदलोपथ । “उपमानाच्च” इति समा-
सात् इकारः । नृपाणाम् उपायनानि उपहारभूता ये दन्तिनाः
तेषां मदः । “उपायनमुपयाह्यमुपहागस्तथोपदा” इत्यमरः ।
राज्ञाम् अपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः । “राजश्वशुराद्यत्”
इति यत्प्रत्ययः । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणात् अण् । रथाश्वाश्वाश्च
रथाश्वं मेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन
सङ्घं व्याप्तं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गणम् ।
“अथत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां पङ्किलत्वं

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैः

अकृष्टपच्या इव शस्यसम्पदः ।

वितन्वति क्षेममदेवमातृकाः

चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति ॥ १७ ॥

उदारकीर्तिकृत्यं दयावतः

प्रशान्ताबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।

नयति एतेन सदानुसृष्टिः अथ उक्ता अनय उदान्तालङ्कारः ।

तथा चानङ्कारश्चमत् "सृष्टिर्मदन्तुवर्णनमुदात्तः" इति ॥ १६ ॥

सम्प्रति जनपदकेसकरत्वमाह । सुखेनेति । चिराय तस्मिन्
दुर्व्याधने क्षेमं वितन्वति क्षेमकरे सति देवः पर्जन्य एव माता
येषां ते देवमातृका इष्ट्यञ्जुभोविनो देशाः ते न भवन्ति इति
अदेवमातृकाः इत्यर्थः । "देशो नद्यम्बुसम्पन्नब्रीहिपालितः
स्यात् नदीमातृका देवमातृकश्च यथाक्रमम्" इत्यमरः । एतेन
अस्य कुल्यदिपृक्तं प्रवर्धकत्वमुक्तम् । कुरूणां निवासाः कुरवो
जनपदविशेषाः कृष्टं न पचन्त इति कृष्टपच्याः । "राजसूय"
इत्यादिना कर्मकर्त्तरि क्यप् प्रत्ययान्तो निपातः । तद्विपरीता
अकृष्टपच्या इव कृषिः ण्याम् अस्तीति कृषीवलैः कर्षकैः इत्यर्थः ।
"रजःकृषि" इत्यादिना बलच्प्रत्ययः । "बलै" इति दीर्घः ।
सुखेन अक्षे शन लभ्या लब्धं शक्याः शस्यसम्पदो दधतः धार-
यन्तः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमागमप्रतिषेधः । चकासति
सर्वोत्कर्षणं वर्त्तन्त इत्यर्थः । "अदभ्यस्तात्" इति भेरदादेशः ।
"जित्तित्यादयः षट्" इति अभ्यस्तसंज्ञा । सम्पन्नजनपदत्वात्
असन्तापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति भावः ॥ १७ ॥

नन् एव जनपदानुवर्त्तिनः कथम् अक्षलभ इत्यत आह

स्वयं प्रदुग्धे ऽस्य गुणैरुपसृता

वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ॥ १८ ॥

महौजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्त्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १९ ॥

उदारैति । उदारकीर्त्तः महायशसः । “उदारो दाढमहतोः” इत्यमरः । दयावतः पङ्कजप्रहरणेच्छोः अतएव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपद्रवं यथा स्यात् तथैति क्रियाविशेषणम् उदयविशेषणं वा । “वा दान्तशान्त” इत्यादिना शमिधातोर्णन्तान्निष्ठान्तो निपातः । अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेन उदयं वृद्धिं दिशतः सम्पादयतः वसूपमानस्य कुवेरोपमस्य । “वसुर्मयूस्त्राग्निधनाधिपेषु इति विश्वः । अस्य दुर्योधनस्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः उपसृता द्राविता मेदिनी वसूनि धनानि । “वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्तो । स्वयं प्रदुग्धे अक्लेशेन दुह्यते इत्यर्थः । दुहेः कर्ममर्त्तरि लट् । “न दुहसुनमां यक्चिणौ” इति यक्प्रतिषेधः । यथा केनचिद् विदग्धेन नवप्रसूता च रक्षिता गौः स्वयं प्रदुग्धे इति भावः । “अलङ्कारस्तु विशेषणमात्रसाम्यात् अपस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा सह प्रकृताङ्गया मेदिन्या भेदऽभेदलक्षणा अतिशयोक्तिवशादपोह्यत्वेन उक्तिरिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

वीरानुकूल्यमाह महौजस इति । महौजसो महाबलाः अन्यथा दुर्बलानाम् अनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशौलाद्भिमान एव धनं येषां ते मानधनाः । अन्यथा कदाचिद् बल

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः

स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।

महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः

प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥

दर्पाद् विकुर्वोरन् इति भावः । धनाचिताः सत्कृताः ।
अन्यथा दारिद्र्यात् एनं जह्युरिति भावः । संयति संग्रामे लब्ध-
कीर्त्तयः बहुयशस इत्यर्थः । अन्यथा कदाचित् मुह्येयुरिति
भावः । संहता मिथःसङ्गताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति
न संहताः नजर्यस्य नशब्दस्य सुप्त, पेति ममासः । भिन्नवृत्तयो
मिथो विरोधात् स्वामिकार्ये विघातकरा न भवन्तीति नभिन्न-
वृत्तयः पूर्व वक्तव्यमासः । अन्यथा स्वामिकार्येविघातकतया स्वामि
द्रोहिणः स्युः इति उभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनर्भृतो धानुष्काः।
आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्यात् धनुर्ग्रहणम् । तस्य
दुर्योधनस्य असुभिः प्राणैः प्रियाणि समोहितुं कर्त्तुं वाञ्छन्ति
आनृण्यार्थे प्राणान् दातुमिच्छन्ति अन्यथा दोषस्मरणादिति
भावः । अत्र महौजसादिपदार्थानां प्राणदानकर्त्तव्यतां प्रति
विशेषणगत्या हेतुत्वाभिधानात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः। लक्षणन्तु
उक्तम् । “तथा साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः” इति ।
द्वयोः तिलतण्डुलवत् विभक्ततया स्फुरणात् संसृष्टिः ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वराष्ट्रवत् परराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह । महीभृ-
तामिति । अशेषितक्रियः समापितकृत्यः आफलोदयमेत्यर्थः ।
स दुर्योधनः सच्चरितैः शुद्धचरितैः अवञ्चकैः इत्यर्थः । चरन्तीति
चराः तैः चरैः प्रणिधिभिः पचाद्यच् । महीभृतां क्रियाः प्रारभ्यान्
निःशेषं वेद वेत्ति । “विदो लटो वा” इति णलादेशः । स्वर-
हस्यं तु न कश्चिद् वेद इत्याह महोदयैरिति । धातुरिव तस्य

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
 कृतं न वा कोर्पावजिह्वमाननम् ।
 गुणानुरागेण शिरोभिरुच्चते
 नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥
 स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं
 निधाय दुःशासनमिद्वशासनः ।

दुर्व्योधनस्येहितम् उद्योगो महोदयैः महावृद्धिभिः क्लितम् अन्-
 बध्नन्ति अनुरुन्धन्ति इति हितानुर्बन्धनः तैः इत्यर्थः । फलेः
 कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते । फलानुमेयाः तस्य प्रारम्भा
 इत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्त्रबलमाह नेति । तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सह
 ज्यया मौर्व्यां सज्यम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः ।
 “तेन सहति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । धनुः न उद्यतं न
 ऊर्ध्वीकृतम् आननं वा कोर्पावजिह्वं कोपेन कुटिलं न कृतं, यस्य
 कोप एव न उदति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिः इति भावः । कथं
 तर्हि आज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह गुणेति । गुणेषु दया-
 दाक्षिण्यादिषु अनुरागेण प्रेम्णा माल्यपक्षे सूत्रानुषङ्गण यद्वा
 सौरभ्यगुणलोभेन नराधिपैः अन्यभूपालैः अस्य शासनम् आज्ञा
 माला इव माल्यं तदिव । “चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे षञ्” इति
 क्षौरस्वामी । शिरोभिः उच्चते धायते । “वचिस्वपियजादीनां
 किति” इति यकि सम्प्रसारणम् अत्र उपमा स्फुटा इव ॥२१॥

सम्प्रति अस्य धार्मिकत्वमाह स इति । इद्वशासनोऽप्रति-
 हताज्ञः स दुर्व्योधनो नवयौवनोद्धतं प्रगल्भं धुरन्धरम् इत्यर्थः ।
 दुःखेन शिष्यते इति दुःशासनः तम् । “भाषायां शासियुधि”

मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा
 धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२
 प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति
 प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः ।
 स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यतीः
 अहो ! दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । यीवराज्ये युवराजकर्मणि ।
 ब्राह्मणादित्वात् थञ् । निधाय नियुज्य इत्यर्थः । पुरोधसा पुरो-
 हितेन अनुमतोऽनुज्ञातः तस्मिन् याजके सति इत्यर्थः । तदुल्ल-
 ङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । “निष्ठा” इति भूतार्थं क्तः । न तु
 “मतिर्बुद्धि” इत्यादिना वक्तव्यं । अन्यथा “पुरोधसा”
 इत्यत्र “क्तस्य च वक्तव्यं” इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽनलसो
 मखेषु क्रतुषु हव्येन हविषा । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्य-
 रेतसम् अनलं धिनोति प्रोणयति । धिविः प्रोणनार्थात् “धिन्-
 विक्रण्वोर च” इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥

स चेत् तादृश उद्योगो तर्हि अस्माभिर्न निरुद्योगेर्भाव्य-
 मित्याशङ्क्य उद्योगाशान दर्शयति प्रलीनोति । स दुर्व्यधिनः
 प्रलीनभूपालं निःपसन्नम् इत्यर्थः । स्थिरायति चिरस्थायि
 इत्यर्थः । भुवो मण्डलम् आवारिधिभ्यः आवारिधि । आङ्गर्थ्या-
 दाभिविध्योः” इति अव्ययीभावः । प्रशासत् आज्ञापयन्नपि ।
 “जक्षित्यादयः षट्” इति अभ्यस्तसंज्ञा । “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति
 नुमागमप्रतिषेधः । त्वत् त्वत् एष्यतीः आगमिष्यतीः आगा-
 मिनो रिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः । अथवा
 आङ्पूर्वपाठः । “एत्यं धत्युट्सु” इति वृद्धि “लृटः सदा”

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्
 अनुस्मृताखण्डलमूनुविक्रमः ।
 तवाभिधानाद् व्यथते नताननः
 स दुःसहात् मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥

इति शब्दप्रत्ययः । “उगितश्च” इति डीप् । “आच्छीनयो-
 र्नुम्” इति विकल्पान्नुमभावः । भियो भयञ्जेतृन् विपट इत्यर्थः ।
 चिन्तयति आलोचयति एव । अहा ! बलवद्विरोधिता
 दुरन्ता दुष्टावमाना मावेभीमस्यापि प्रबलेः मयत्रैः सह
 वैरम् अनर्थपर्यवसायि एवेति तात्पर्यम् । सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽन्वयः ॥ २३ ॥

ननु गूढाकारैः ज्ञतस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारः
 स्यत्वाद् कथंति । कथाप्रसङ्गेन गोशिवचर्नेन जनैः तत्रत्यैः
 इत्यर्थः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषयैद्येन । “कथाप्रसङ्गा वाच्यीयां
 विषयैद्येऽपि वाच्यवत्” इति विग्रहः । एकवचनस्य अतन्त्रत्वात्
 जनविशेषणम् । अहा कथाप्रसङ्गे इनाथ ते जनाश्च इत्येकं पदम्
 उदाहृतात् उच्चारितात् तवाभिधानात् नामधेयात् नामधेय-
 स्मरणादतोः । “हेतोः” इति पञ्चमो । “अख्याहं अभिधानञ्च
 नामधेयञ्च नाम च” इत्यमरः । अन्यत्र तवाभिधानात् ।
 “नामैकदेशग्रहणम्” नाममात्रग्रहणम् इति न्यायात् । तस्य
 वश्च तवो तार्थवासुकी तयोः अभिधानं यस्मिन् पदे तस्मात्
 अनुस्मृताखण्डलमूनुविक्रमः स्मृतार्जनपराक्रमः मन् दुःसहात्
 अतिदुःसहात् मन्त्रपदात् मन्त्रशब्दात् स्मरणकारितोः । आख-
 ण्डलमूनुः इन्द्रानुजः उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत् । “मूनुः पुत्रेऽनुज
 रवौ” इति विश्वः । तस्य विः पक्षो गरुड इत्यर्थः । तस्य क्रमः

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्नमुद्यते
विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।
परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां
प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥ २५ ॥
इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये
गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् ।

पादविक्षेपः सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः । स्मृतगरुडमहिमा
उरग इव नताननः सन् । “उरगः पन्नगो भोगी” इत्यमरः ।
व्यथते दुःखायते । “पौड़ा बाधा व्यथा दुःखम्” इत्यमरः ।
अत्युत्कटभयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भावः । “सर्वतो
जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्” इति न्यायादर्जुनोत्कर्ष-
कथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ॥२४॥

निगमयति । तदिति । तत् तस्मात् कारणात् त्वयि जिह्नं
कपटं कर्तुम् उद्यते त्वां जिघांसौ इत्यर्थः । तत्र तस्मिन् दुर्वी-
धने विधेयं कर्तव्यम् उत्तरं प्रतिक्रिया आशु विधीयतां क्रिय-
ताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वयेव उच्यतामिति चेत् तत्राह परेति ।
परप्रणीतानि परोक्तानि वचांसि चिन्वतां गदेषयतां मादृशां
वात्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसाराः वार्त्तामात्रसाराः ।
“वार्त्ता प्रवृत्तिर्वात्तान्तः” इत्यमरः । वार्त्तामात्रवादिनो वयं न
तु कर्तव्यार्थापदेशसमर्थाः अतस्त्वयेव अनर्थाय कार्यमिति
भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थः । वार्त्तामात्रसाराः ॥२५॥

इतीति । वनसन्निवासिनां गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ
इरयित्वा उक्त्वा आत्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् गते सति ।

प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा
 तदाचचचेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥
 निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीः
 ततस्ततस्त्वा विनियन्तुमक्षमा ।
 नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीः
 उदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥
 भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
 भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।

“तुष्टिदानमेव चाराणां हि वितनं ते हि तल्लोभात् स्वामि
 शार्येषु अतोव त्वरयन्त” इति नीतिवाक्यामृतम् । अथ महीभुजः
 राज्ञा कृष्णामदनं द्रौपदीभवनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद् वन-
 शरोक्तं वचो वाक्यम् आचचचे आख्यातम् । अथवा कृष्णां ति-
 परिच्छेदः । सदनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा आच-
 चचे आख्याता । चक्षिडोऽदुहादेर्हि कर्मकत्वादप्रधानकर्मणि
 णिन्ट् ।

निशम्येति । अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं
 त्रिद्विधां निशम्य ततस्तदनन्तरं ततो द्विषद्भ्य आगतास्त-
 तस्त्वाः । “अव्ययात् त्यप्” इति त्यप् । अपाकृतीर्विकारान
 विनियन्तुं निरोद्धुम् अक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यव-
 साययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनीः संवर्द्धनीर्गिरो वाक्यानि
 उदाजहार जगाट इत्यर्थः ॥२७॥

भवादृशेष्विति । भवादृशा भवद्विधाः पण्डिता इत्यर्थः ।

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां
 निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥
 अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिः
 चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
 त्वयात्महस्तेन महो मदच्युता
 मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥

तेषु विषये । “त्यदादिषु” इत्यादिना कञ् । “आसर्वनाम्नः”
 इत्याकारादेशः । प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम् । वटैः क्तः ।
 “वाचिस्वपि” इत्यादिना सम्प्रसारणम् अनुशासनं नियोग-
 वचनम् अधिपतेः तिरस्कार इव भवति । अतो न युक्तं वक्तु-
 मित्यर्थः । तथापि वक्तुमनुचितत्वेऽपि निरस्तनारीसमयाः
 त्याजितशालोनतारूपस्त्रीसमाचाराः । “समयाः शपथाचार-
 कालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वात्
 दृष्टा मनोव्यथाः । “पुंस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः । मां
 वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति । न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति
 भावः ॥ २८ ॥

अखण्डमिति । अखण्डलतुल्यधामभिः इन्द्रतुल्यप्रभावैः ।
 “धाम रश्मी गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हेमः ।
 स्ववंशजैः भूपतिभिः भरतादिभिः चिरम् अखण्डम् अविच्छिन्नं
 धृता महो त्वया मदं च्योततीति मदच्युत् किप तेन मद-
 स्राविणा मतङ्गजेन स्रगिवा आत्महस्तेन स्वकारेण स्वचापत्वेन
 इत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृता त्यक्ता । स्वदोषादेव अयम् अन-
 र्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
 भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
 प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्
 असंहताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥
 गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः
 कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
 परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेत्
 मनोरमामात्मबधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तम् । स च दोषः कुटिलेषु
 अकुटिल्यमेव इत्याह ! व्रजन्तीति । मूढधियो निर्विवेकबुद्ध्यस्ते
 पराभवं व्रजन्ति । ये मायाविषु मायावस्तु विषये । “अस्माया
 मेधा” इत्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः । ब्रह्मा-
 दित्वात् इनिप्रत्ययः । न भवन्ति । अत्रैव अर्थान्तरं न्यस्यति ।
 प्रविश्येति । शठाः अपकारिणो धूर्ताः तथाविधान् अकुटिलान्
 असंहताङ्गान् अवर्मितशरीरान् निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं
 कृत्वा आत्मीया भूत्वा घ्नन्ति हि । “अर्जवं हि कुटिलेषु न
 नीतिः” इति भावः ॥ ३० ॥

न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागमः किन्तु स्वोपेक्षादोष-
 मूलत्वादित्याशयेनाह । गुणिति । अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहाय-
 वान् उक्तञ्च कामन्दकीये, “उद्योगादनिरुक्तस्य सुसहायस्य
 धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रियोः सहचारिणी ॥” इति ।
 कुलाभिमानी चात्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च
 त्वदन्यस्वत्तोऽन्यः । “अन्यारात्” इत्यादिना पञ्चमी । क इव

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते

विवर्त्तमानं नरदेव ! वर्त्मनि ।

कथं न मन्य, ज्वलयत्युदौरितः

शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां

नराधिपो गुणैः सख्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्च अनुरक्ताम् अन्-
गागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां त्रियम्
आत्मबधूमिव स्वभाष्यामिव । “वधूर्जाया स्त्र, पा स्त्री च” इत्य-
मरः । परैः शत्रुभिः अन्यैश्च अपहारयेत् स्वयमेव अपहारं
कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहारवत् लक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञो
मानहानिकरत्वात् अनुपेक्षणीय इति भावः ॥३१॥

अथ दशभिः कोपाहीपनं करोति । भवन्तमिति । हे नर-
देव ! नरेन्द्र ! एतर्हि इदानीम् अस्मिन् आपत्कालेऽपीत्यर्थः ।
“एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । “इदमो-
र्हित्” इति हिल्प्रत्ययः । “एतेती रथोः” इत्येतादेशः । आपद-
मेवाह । मनस्विगर्हिते शूरजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गं विवर्त्त-
मानं शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तं त्वाम् उदो-
रितः उदीपितो मन्यः क्रोधः शुष्कं नीरसम् । “शुषः कः” इति
निष्ठा तकारस्य ककारः शमी चासी तरुश्चेति विशेषण-
समासः, तं शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतम् उच्छिख
उदुगतज्वालः । “घृणिज्वाले अपि शिखे” इत्यमरः ! वङ्क-
रिव कथं न ज्वलयति ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । “मितां
ङ्गस्रः” इति ङ्गस्रः ॥३२॥

ननु अन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधः त्याज्य एव इत्याशङ्क्याह । अत्र

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती
 कचाचितौ विश्वगिवागजौ गजौ ।
 कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
 विलोकयन्नृत्सहसे न बाधितुम् ? ॥ ३६ ॥
 इमामहं वेद न तावकीं धियं
 विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।

इति निपातनात् साधुः । तव वल्कवामांमि आहरन् कथं
 तव मन्युं क्रोधं दुःखं वा न करोति ? ॥ ३५ ॥

वनान्तंति वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तथा कठिनी-
 कृताकृती कठिनीकृतदेहो । “आकारो देह आकृतिः” इति
 वैजयन्ती । विश्वक् समन्तात् । “समन्तस्तु परितः सर्वतो
 विश्वगित्यपि” इत्यमरः । कचाचितौ कचश्याप्तौ विशौर्णकेशौ
 इत्यर्थः । अतएव अगजौ गिरिसश्वौ गजौ इव स्थितौ एतौ
 यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्री इत्यर्थः । “यमो दण्डधरं ध्वाङ्गं
 संयमं यमजऽपि च” इति विश्वः । विलोकयन् त्वं कथं धृति-
 संयमौ सन्तोषानयमौ । “धृतिर्यांगान्तरे धैर्यं धारणाध्वर-
 तुष्टिषु” इति विश्वः । बाधितुं न उत्सहसे ? न प्रवर्त्तसे ।
 “शकधृष” इत्यादिना तुमुन् । अहो ते महत् धैर्यमिति
 भावः ॥ ३६ ॥

अथ राज्ञो दुर्देशं दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकृतार्थं वर्णयि-
 तुम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोद्घातः । इमामिति । इमां वर्त्तमानाम्
 तव इमां तावकीं त्वदीयाम् । “तस्येदम्” इति अण्प्रत्ययः ।
 “तवकममकावेकवचने” इति तवकादेशः । धियं त्वदापदिषयां
 चित्तवृत्तिम् अहं न वेद न वेद्मि । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः ।

विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां

रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

पुराधिरूढः शयनं महाधनं

विबोध्यसे यः स्तुतिगोतिमङ्गलैः ।

अदभ्रदर्भामधिगम्य स स्थलीं

जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ३८ ॥

“विदो लटो वा” इति णलादेशः । न चात्मदृष्टान्तेनापचत्वाद् दुःखित्वमनुमातुं शक्यते धौरादिष्वनेकान्तिकत्वादित्याशयेनाह । चित्तवृत्तया विचिच्छरूपा धौराधौरा हि अनेकप्रकाराः खलु, किन्तु पराम् उक्तं भवदापदं विचिन्तयन्त्या भावयन्त्या मम चेतः चित्तम् आधयो मनव्ययाः । “उपसर्गं घोः क्रिः” इति क्रिप्रत्ययः । प्रसभं प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति । “रुजो भङ्ग” इति धातोर्लट् । पथ्यतामपि दुःमहा दुःखजननी त्वद्विपत्तिः अनुभवितारं त्वां नाविष्करोतीति महश्चित्रमित्यर्थः । चेत इति “रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः” इति षष्ठी न भवति । तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य विवक्षितत्वादिति ॥३७॥

तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह । पुरेति । यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं श्लथम् । “महाधनं महामूल्ये” इति विश्वः । शयनं शय्यामधिरूढः सन् स्तुतयो गीतयश्च ता एव मङ्गलानि तैः । करणभूतैः पुरा विबोध्यसे वैतालिकैरिति शेषः पूर्वं बोधित इत्यर्थः । “पुरि लुङ् चासौ” इति भूतार्थे लट् । स त्वमदभ्रदर्भं बहुकुशाम् । “अस्त्री कुशं कुथो दर्भः” इति । “अदभ्रं बहुलं बहु” इति उभयत्राप्यमरः । स्थलीम् अकृत्रिमभूमिम् ।

पुरोपनीतं नृप ! रामणीयकं
 द्विजातिशेषेण यदेतदन्वसा ।
 तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
 परैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥ ३६ ॥
 अनारतं यौ मणिपीठशायिनौ
 अरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।

“जानपद” इत्यादिना ऋत्विमार्थे ङीष् । एतेन दुःसहस्रशत्व-
 मुक्तम् । “अधिगौड् स्थामां कर्म” इति कर्मत्वम् । अधिशय्य
 शयित्वा । “अयडिक्काडित” इत्ययडादेः । अशिवैः अमङ्गलैः
 शिवारुतैः क्रोष्टुरमितैः । “शिवा हरोतकी क्रोष्टा शमी नद्या-
 मलक्यभि” इति वैजयन्ती । निद्रां जहासि अद्यति शेषः ॥ ३८ ॥

पुरैति ! हे नृप ! तदतत् पुरावर्त्ते वपुः परा द्विजातिशेषेण
 द्विजभक्तावगिष्टन अन्वसा अन्नन । “भिस्सास्त्री भक्तमन्थोऽन्नम्”
 इत्यमरः । हे जाता येषां ते द्विजातयः । तदुक्तम् । “जग्मना
 जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते” इति । “दन्तविप्राण्डजा
 द्विजाः” इत्यमरः । रामणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वम्
 उपनीतं प्रापितम् । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधानं कर्मणि क्तः ।
 “प्रधानकर्मण्यार्य्ये लादीनाहुर्द्विकर्मकान्” इति वचनात् ।
 अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तत् वपुः यशसा समं परम् अतिमात्रं
 काश्यं परैति प्राप्नोति । उभयमपि क्षीयते इत्यर्थः । अत्र
 महाक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “सा सहोक्तिः सहा-
 यस्य बलादेकं द्विवाचकम्” इति ॥ ६९ ॥

अनारतमिति । अनारतम् अजस्रं मणिपीठशायिनौ मणि-
 मयपीठस्थितौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमङ्गुपालमौ लस्रजां

निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
मृगद्विजालूनशिखेषु वर्हिषाम् ॥४०॥
द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः
समूलन्मूलयतीव मे मनः ।
परैरपर्यासितवीर्यं सम्पदां
पराभवोऽप्यत्सव एव मानिनाम् ॥४१॥
विहाय शान्तिं नृप ! धाम तत्पुनः
प्रसीद् सन्धे हि बधाय विद्विषाम् ।

रजः परागोऽरञ्जयत् तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिः
मृगद्विजालूनशिखेषु छिन्नाग्रेषु वर्हिषां कुशानाम् । “वर्हिः कुश-
हृताशयोः” इति विश्वः । वनेषु निषीदतः तिष्ठतः ॥४०॥

ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिवेदना इत्यत्राह ।
द्विषदिति । यत् यतः कारणात् इयं दशा अवस्था । “दशाव-
न्तीववस्थायाम्” इति विश्वः । द्विषन्तो निमित्तं यस्याः सा ।
“द्विषोऽमित्त्रे” इति शठप्रत्ययः ; अतो मे मनः समूलं निःशेषम्
उन्मूलयति इव उत्पाटयति इव । दैविकी तु आपत् न दुःखा-
येत्याह । परैरिति । परैः शत्रुभिः अपर्यासिता अपर्यावर्तिता
वीर्यमम्पद् येषां तेषां मानिनां पराभवो विपदपि उत्सव
एवेति । वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः । मानहानिर्दुःसहा
नतु आपत् इति भावः ॥४१॥

विहायेति । हे नृप ! शान्तिं शमं विहाय तत् प्रसिद्धं
धाम तजो विद्विषां बधाय पुनः सन्धेहि अङ्गीकुरु प्रसीद्
प्रार्थनायां लोट् । ननु शमेन कार्यसिद्धौ किं क्रोधेन इत्यत्र

व्रजन्ति शत्रूनवधूय निष्पृहाः
 शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥४२॥
 पुरःसरा धामवतां यशोधनाः
 सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
 भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं
 निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥४३॥
 अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमः
 चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

आह । व्रजन्तीति । निष्पृहा मुनयः शत्रून् कामादीन् अवधूय
 निर्जित्य शमेन क्रोधवर्जनं सिद्धिं मोक्षाख्यां व्रजन्ति भूभृतस्तु
 न । कैवल्यकार्यं वदुः राजकार्यं न शान्तिमाध्यमित्यर्थः ॥४२॥

पुर इति । किं च धामवतां तेजस्विनाम् । परापकारा-
 महिष्णूनामित्यर्थः । पुरः मरन्तीति पुरःसरा अग्रेसराः ।
 “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः” इति टप्रत्ययः । यशोधना भवादृशाः
 सुदुःसहम् अतिदुःसहम् ईदृशम् उक्तप्रकारं निकारं पराभवं
 प्राप्य रतिं सन्तोषं अधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत् तर्हि हन्त इति
 खेदः । मनस्विता अभिमानिता निराश्रया सती हता तेजस्वि-
 जनैकशरणत्वात् मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्य-
 मिति भावः । यद्यपि अत्र प्रसह्यनस्य असङ्गतेः अधिपूर्वात् करोतेः
 “अधेः प्रहसने” इत्यात्मनेपदं न भवति । “प्रसह्यनं परिभवः” इति
 काशिका । तथापि अस्याः कर्त्तृभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोज-
 कत्वात् कर्त्तृभिप्राये “स्वरितञितः” इति आत्मनेपदं प्रसिद्धम् ॥४३॥
 अथेति । अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् चिराय चिर-

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥
न समयपरिरक्षणं क्षमं ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधान्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्विदूषणानि ॥ ४५ ॥

कालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । “क्षितिक्षान्त्योः क्षमा” इत्य-
मरः । सुखस्य साधनं पर्येषि भ्रवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपति-
लक्ष्म राजचिह्नं कार्मुकं विहाय । धरतीति धरः । पचाद्यच् ।
जटानां धरो जटाधरः सन् इह वने पावकं जुहुधि पावके
होमं कुरु इत्यर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं
घनुषा इत्यर्थः । “हुभ्रल्भ्यो हेर्धिः” ॥ ४४ ॥

अथ समयोद्धृणाद् विभेषि तदपि न किञ्चित् इत्याह ।
नेति । परेषु शत्रुषु निकृतिः शाब्दं परं प्रधानं येषु तेषु
तथोक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधान्नो महीजसः प्रतीकार-
क्षमस्य ते तव समयः द्योदशसंवत्सरान् वने वत्सगामि इत्येवं
रूपा संवित् । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद” इत्य-
मरः । तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तम् । “युक्ते क्षमं
शक्ते हिते त्रिषु” इत्यमरः । हि यस्माद् विजयार्थिनो विजिगी-
षवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा ।
“कपटोऽस्त्री व्याजदभोपधयः कृष्णकेतवे” इत्यमरः । सन्वि-
दूषणानि विदधति । केनचित् व्याजेन दाषणस्य सन्विदूष-
यन्ति विघ्नयन्ति इत्यर्थः । शत्रुस्य हि विजिगीषोः शत्रु-

विधिसमयनियोगाद् दीप्तिसंहारजिह्वं

शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्ययोधौ ।

रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ

दिनकृतमिव लक्ष्मोस्त्वां समभ्ये तु भूयः ॥ ४६ ॥

कार्यसाधनं प्रधानम् अन्यत् समयरक्षणादिकम् अशक्तस्य इति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४१ ॥

उक्तमर्थमाशीर्वाटपूर्वकमुपसंहरति । विधीति । विधि-
दैवम् । “विधिर्विधानि दैवे च” इत्यमरः । समयः कालः तयोः
नियोगात् नियमनाद्वेतोः तयोर्दृ रतिक्रमत्वादिति भावः । अगाधं
दृस्तरे आपत्ययोधिरिवेत्युपमितसमासः । दिनकृतमिवेति
वक्ष्यमाणानुमारात् तस्मिन् आपत्ययोधौ मग्नम् । सूर्यांऽपि
मायं मागरे मज्जति परंद्युर्नज्जति इत्यागमः । दीप्ति
प्रताप आतपश्च तस्याः संहारेण जिह्वाम् अप्रसन्नं शिथिलवसु
शिथिलधनम् अन्यत्र शिथिलरश्मिम् । “वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च
वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्ती । “शिथिलबलम्” इति
पाठे तु उभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः । रिपुस्तिमिर-
मिवेति रिपुतिमिरम् उदस्य निरस्य उदीयमानम् उद्यन्तम् ।
“इङ्गती” इतिधातोर्देवाटिकात् कर्त्तरि शानच् । त्वां दिनादौ
दिनकृतमिव लक्ष्मोः भूयः समभ्येतु भजतु । “आशिषि लिङ्
लोटी” इति लोट् । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च
सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मोःशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् भाष्यकारः ।
“मङ्गलादीनि मङ्गलमर्थानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि
प्रथन्ते धीरपुरुषाणि आयुमत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च
प्रवक्तारो भवन्ति”, पूर्णोपमेयम् । मालिनौष्ठम् । सर्गान्तत्वाद्

इति श्रीभारविक्रतौ किरातार्जुनीये

महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

हृत्तभेदः । यथाह दण्डी । “सर्गेरनतिविस्तीर्णैः अव्यहृत्तैः सुस-
न्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैः उपेतं लोकरञ्जकम्” इति ॥४६॥

अथ कविः काव्यवर्णनामाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तं
कथयति । इतीति । इतिशब्दः सर्गसमाप्ती भारविक्रतौ इति
कविनामकथनम् । महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः
सूचिता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः कथनम् ।
प्रथमः सर्गः समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
किरातार्जुनी अधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् ।
शिशुकन्द इति इन्द्राच्छप्रत्ययः राघवपाण्डवीयशब्दवत् ।
तथाहि । अर्जुन एव अत्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय
प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी । “वंशवीर्यं श्रुतादीनि
वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥”
अथ अयं संग्रहश्लोकः ।

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः

तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ष्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।

शृङ्गारादिरसोऽयमत्र विजयी वीरप्रधानो रमः

शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥

इति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

विहितां प्रियया मनःप्रियाम्
अथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं
नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥
यदवोचत वीक्ष्य मानिनी
परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनं तद् विदधौत विस्मयम् ॥ २ ॥

विहितामिति । अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या ।
प्रियाग्रहणम् अस्या हितोपदेशसूचनार्थम् । विहिताम् अभि-
हिताम् इत्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो
योग्यविशेषपर्यवसानात् । मनःप्रियाम् अभिमतार्थयोगात्
मनोहरां विशेषणद्वयेन अपि गिरो ग्राह्यत्वम् उक्तम् । गिरं
गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं धर्मराजम् उपपत्तिमत्
युक्तियुक्तम् ऊर्जिताश्रयम् उदारार्थं वचनम् ऊचे उक्तवान् ।
कर्त्तरि लिट् । भुवो वचिरादेशः । “बुविशासि” इत्यादिना
द्विकर्मकत्वम् । “अकथितञ्च” इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥ १ ॥

किं तद्वचनं तदाह । यदिति । मानिनी चाक्रियकुलाभि-
मानवती द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण । “तत् प्रकृतवचने
मयट्” चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेन प्राप्तत्वम् उक्तम् । परितो
वीक्ष्य समन्ताद् विविच्य यत् वचनम् अवोचत । भुवोर्बचेर्वा

विषमोऽपि विगाह्यते नयः

कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।

स तु तत्र विशेषदुर्लभः ।

सदुपन्यस्यति क्लृप्तवत्स यः ॥ ३ ॥

लुङ् । “वच उम्” इति उमागमः । वागधिपस्य बृहस्पतेः अपि दुर्वचं वक्तुम् अशक्यम् । शेषे षष्ठो इयं न क्लृप्त्योगलक्षणा । अतो “न लोक” इत्यादिना षष्ठीनिषेधा नास्ति । तत् वचनं विस्मयं विदधीत सर्वस्य अपीति शेषः । अथवा वागधिपस्य अपि विस्मयं विदधीत इति सम्बन्धः । दुर्वचं न केन अपि वक्तुं शक्यम् इति शेषः । यत् स्त्रीणामपि शास्त्रम् अनुरणदि हितं च अनुव्रजति अतो विस्मयकरं ग्राह्यं च एतद्वचनम् इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

विस्मयकरत्वे हेतुमाह । विषम इति । विषमोऽपि दुर्बो-
धोऽपि अन्यत्र दुष्प्रवेशोऽपि नयो नीतिशास्त्रं पयसाम् आशयो
द्भेद इव कृततीर्थः कृताभ्यामाद्युपायः सन् । “तीर्थं शास्त्रे-
ऽश्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारिषु मन्त्रा-
द्यष्टादशस्यपि” इति विश्वः । अन्यत्र कृतजलावतारः सन् ।
“तीर्थं योनौ जलावतारे च” इति हलायुधः । विगाह्यते विगृ-
ह्यते प्रविश्यते च । किन्तु तत्र नये स तादृशः पुरुषो विशेष-
दुर्लभः, यः क्लृप्त्यं सन्धिविग्रहादिकार्यं स्नानादिकं च तस्य वत्सं
सत् साधु देशकालाद्यविरुद्धं यथार्थम् इत्यर्थः । अन्यत्र च
गर्तग्राहपाषाणादिरहितम् उपन्यस्यति उदाहरति । “उप-
न्यासस्तु वाक्पुत्रम् । उपोद्घात उदाहारः” इत्यमरः । यथा
कंचित् कृततीर्थं पयसि गभीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति तीर्थकरस्तु
विरलः । तद्वत् नीतौ अपि निमूढमपि तत्त्वं सति वक्तरि

परिणाममुखे गरीयसि
 व्यथकेऽस्मिन् वचसि चतौजसाम् ।
 अतिवीर्यवतीव भेषजे
 बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥
 द्वयमिष्टगुणाय रोचतां
 रुचिरार्था भवतेऽपि भारती
 ननु वक्तृविशेषनिष्पृहा
 गुणगृह्या वचजे विपश्चितः ॥ ५ ॥

बोद्धारः लन्ति वक्ता तु न सुलभः इयञ्च साधु वक्तीति युज्यते
 विस्मय इति तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

अथ ग्राह्यतां हेतुमाह । परिणामेति । परिणामः फल-
 कालः परिपाकावस्था चतत्र सुप्ते हिते । “शस्तं चाथ त्रिषु
 द्रव्यं पापगुणं यथादि च” इत्यंशरः । सुखशब्दस्य विशेष्य-
 लिङ्गत्वम् । गरीयसि गुणैरतिपादके अर्थभूयेष्टे श्रेष्ठे च चतौ-
 जसाम् उभयत्र अति लोभगर्जनीनां व्यथके युद्धोद्बलकत्वाद्
 भयङ्करे शब्देन आदी सत्तापादिदुःखजनके अल्पीयसि अल्पा-
 क्षरे अल्पभाते च । उक्तञ्च “खत्या च मात्रा बहुलो गुणश्च”
 इति । अस्मिन् वचसि द्वापदोवाक्ये अतिवीर्यवति अत्यन्त-
 साहय्यवति भेषजे अर्थाय इव । “भेषजीषध भेषज्यम्” इत्य-
 षरः । बहुरधिको गुणः मानवाणराज्यलाभादिः आरोग्यबल-
 पोषादिश्च दृश्यते । अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः ॥ ४ ॥

सत्यमेवं तथापि सत्त्वं न रोचते किं करोमि इति अत्राह ।
 द्वयमिति । रुचिरार्था हितार्थसम्पन्ना इति रुचिहेतुक्तिः ।

चतसृष्वपि ते विवेकिनौ
 नृप ! विद्यासु निरूढिमागता ।
 कथमेत्य मतिर्विपर्ययम्
 करिणी पङ्कमिवावसौदति ॥६॥

इयं भारती द्वीपद्वीवाक्येन इष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुण-
 ग्राहिणे इत्यर्थः भवते तुभ्यम् । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति
 सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । रोचतां स्वदताम् । विध्यर्थे लोट् ।
 हितवचने बलादपि इच्छां कुर्यात् औषधवत् इति भावः ।
 तथापि स्त्रैणे वचांसि का अडा तत्राह । ननु इति । गुणानां गृह्या
 गुणगृह्याः गुणपक्षपातिन इत्यर्थः । “यदा स्त्रैरिवाह्यपक्षेषु च”
 इति ग्रन्थः क्यप् । विपाश्वतो विहांसः । “विहान् विपाश्वद्
 दोषज्ञः” इत्यमरः । वचने विषये वक्तृवशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे
 निष्कृष्टाः ननु निरास्थाः खनु । “बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्”
 इति न्यायादिति भावः ॥५॥

सम्प्रति स्वयम् उपानमते । चतसृष्विति । हे नृप ! चतसृषु
 अपि विद्यासु आन्वाञ्चिकादिषु । आन्वाञ्चिकी त्रयी वार्त्ता
 दण्डनोतिश्च शास्त्रतो । विद्या ह्येताश्चतससन्तु लोकसंस्थिति-
 हेतवः” इति कामन्दकः । निरूढिमागता प्रसिद्धिं गता अतएव
 विवेकिनो सदसद्विवेकवतो । यथाह मनुः । “आन्वाञ्चिकां
 तु विज्ञानधर्माधर्मौ त्रयो स्थितौ । अथानर्थौ च वार्त्तायां
 दण्डनीत्यां नयानयो” इति । ते मतिः कुशं करिणी पङ्कमिव
 विपर्ययं वैपरीत्यम् अविवेकरूपम् एव अवसौदति नश्यति ।
 तत् न युक्तामति भावः ॥ ६ ॥

विधुरं किमतः परं परैः
 अवगौतां गमिते दशामिमाम् ।
 अवसौदति यत् सुरैरपि
 त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥७॥
 द्विषतामुदयः सुमेधसा
 गुरुरस्वन्तरः सुमर्षणः ।

किं नः किन्नम् इदानीं येन इत्यम् उपालभ्यते तत्राह ।
 विधुरमिति । त्वयि परैः शत्रुभिः इमाम् ईदृशीम् अवगौतां
 गर्हिताम् । “अवगौतञ्च निर्वदि मुहुर्दृष्टे च गर्हिते” इति
 विश्वः । दशां गमिते प्रापिते सति । सुरैरपि सम्भावितवृत्ति
 बहुकृतप्रसारम् । अथवा निश्चितसद्भावम् पौरुषं पुरुषकारः ।
 युवादित्वादर्णप्रत्ययः । अवसौदति नश्यति इति यत् अतःपरम्
 अतोऽन्यत् अधिकं किं विधुरं किं कष्टं न किञ्चिदित्यर्थः ।
 “विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविज्ञे षयोरपि” इति वैजयन्ती ।
 अस्तीति शेषः । “अस्तिर्भवांत परः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानो-
 ऽप्यस्ति” इति भाष्यकारः । भवतीति लटः पूर्वाचार्याणां
 संज्ञा । यत् पुरुषाधिकारस्य दुर्देशा सा च शत्रुकृता तदुपरि
 महत्कष्टं तच्च त्वदुपेक्षया इति उपालभ्यसे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ उपेक्षाकालत्वात् इयम् उपेक्षा इत्यागच्छ न अयम्
 उपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव तावत् श्लोकद्वयेन विविनक्ति ।
 द्विषतामिति । भूतिम् उदयम् इच्छता शोभना मेधा यस्य तेन
 सुमेधसा सुधिया । “नित्यसिच् प्रजामधयोः” इति अमिच्-
 प्रत्ययः । गुरुः महान् अपि अस्वन्तरः अत्यन्तदुरन्तः क्षयो-

न महानपि भूतिमिच्छता
 फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥
 अचिरेण परस्य भूयसीं
 विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
 क्षययुक्तिमुपेक्षते कृतौ
 कुरुते तत् प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥

स्व इत्यर्थः द्विषताम् उदयः सुखेन सृष्यत इति सुमर्षणः
 सुसहः उपेक्ष्य इत्यर्थः । स्वतश्च दुर्मर्षण इति भावः । “भाषायां
 शासि” इत्यादिना खलये युच् । महानपि फलसम्पत्प्रवणः
 फलसिद्धुःखः । “प्रनिरन्तर” इत्यादिना णत्वम् । परि-
 क्षयो न सुमर्षणः न उपेक्ष्य इत्यर्थः । अ यथा तु उपेक्ष्य इति
 भावः । न हि उदय एव प्रतीकार्यः न च क्षय एव उपेक्ष्यः
 किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्याम् उभौ अपि प्रतीकार्यौ उपेक्ष्यौ च
 भवता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ उभयोरपि मध्ये एकतरस्य उदयक्षययोः गतिमुक्त्वा
 इदानीं युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह । अचिरेणेति । कृतम्
 अनेन इति कृतौ कुशल इत्यर्थः । “इष्टादिभ्यश्च” इति इनि-
 प्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगम् अचिरेण आशु-
 भाविनीं भूयसीं दुरन्तां च तथा चात्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां
 चिरभाविनीम् अस्पीयसीं स्वल्पाञ्च विगणय्य विचार्ये । “अपि
 लघुपूर्वात्” इत्यादिदेशः । उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये परस्य
 क्षययुक्तौ अस्पीयस्यां स्वस्य च भूयस्याम् इत्यर्थः तत्प्रतिकारं
 तस्याः क्षययुक्तेः प्रतीकारम् अचिरेण आशु कुरुते । एवं सति
 यदा शत्रोः अभ्युदयः स्वस्य च अतिपरिक्षयो यथा अस्माकं

अनुपालयतामुदेष्यतीं
 प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
 अपयान्त्यचिरात् महीभुजां
 जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १० ॥
 क्षययुक्तमपि स्वभावजं
 दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
 प्रणामन्त्यनपायमुत्थितं
 प्रतिपञ्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः । सद्यःप्रतिकारं कुरुते इत्यर्थात् सिद्धम् अनुमन्त्रयम् ॥ ८ ॥

तथा अपि उपेक्षायाम् अनिष्टम् आचष्टे । अनुपालयतामिति । उदेष्यतीं वद्विष्यमाणाम् । “आच्छीनद्योर्नुम्” इति विक्रान्तमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं कोषदण्डजं तेजः । “स प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः । अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयताम् उपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः मम्यदो जननिर्वादभयात् निरुद्धपुरुषानुरागात् लोकापवादभयात् इवेति हेतुत्प्रेक्षा । अचिरात् अपयान्ति अपसरन्ति । यथाह कामन्दकः—“स्त्रीभिः षण्ड इव श्रीभिरलसः परिभूयते” इति । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः ॥ १० ॥

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेन अभियुज्यते इत्यत्राह । क्षयेति । क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं सद्भवं शिवं सर्वलोकाल्हादकं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशश्च दधतं समृद्धये वृद्धयर्थम् उत्थितम् उद्युक्तम् उत्साहमानम् इति यावत् ।

प्रभवः खलु कोषदण्डयोः
 कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
 स विधेयपदेषु दक्षतां
 नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥

अन्यत्र उल्लिखितम् उदितम् अतएव अनपायम् अविनाशिनं
 वर्द्धिष्यमाणम् इत्यर्थः । नृपं प्रजाः प्रतिपञ्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रम्
 इवेत्यर्थः । प्रतिपञ्चन्द्रेण द्वितीयाग्रहणम् । प्रतिपदि तस्य
 अदृश्यत्वादिति भावः । प्रणमन्ति प्रह्वोभावेन वर्त्तन्ते इति
 भावः । चन्द्रं तु नमस्कुर्वन्ति । क्षीणस्य अपि उल्साहः कार्य-
 सिद्धेः निदानमित्यर्थः । “अियं हि सततोल्साही दुर्बलोऽपि
 ममश्रुते” इति कामन्दकः ॥ ११ ॥

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्य उल्साहः कुत्र उपयुज्यते इत्यत्र आह
 प्रभव इति । कर्मणाम् आरम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देश-
 कालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च इति पञ्चा-
 ङ्गानि । यथाह कामन्दकः—“सहायाः साधनोपाया विभागो
 देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यति”
 इति पञ्चानाम् अङ्गानां विनिर्णयः । “तद्वितार्थ” इत्यादिना
 उत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स
 तथोक्तः नयो नीतिशास्त्रम् इति यावत् । कोषोऽर्थराशिः ।
 “कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थवदिव्ययोः इत्यमरः ।
 दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । “दण्डोऽस्त्री शासनं रात्रां हिंसायां लगुडं
 यमे । यात्राज्ञायां सैन्यभेदे” इति वैजयन्ती । तयोः कोषदण्डयोः
 प्रभुशक्तेरित्यर्थः । प्रभवति अस्मादिति प्रभवः कारणम् ।
 “सदोरप्” स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्यवस्तु । “षट्

अभिमानवतो मनस्विनः

प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।

विनिपातनिवर्त्तनक्षमं

तममालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं

रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

व्यवसितवाणस्थानलक्ष्माङ्गुवस्तुषु' इत्यमरः । दक्षतां क्षिप्र-
कारित्वम् उक्त्वाहमित्यर्थः । लोकः कृथादिप्रवृत्तो जनः नियतिं
दैवमिव । "नियतिः नियमे दैवे" इति विश्वः । अनुरुध्यते
अनुसरति । रुधेर्देवादिकात् कर्त्तरि लट् । मन्त्रस्य अपि
मूलम् उक्त्वाहः तन्मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम् ।
अतः स एव आश्रयणीयः यतो नक्तन्दिवं मन्त्रयतः तस्यापि
प्रभोः निरुक्त्वाहस्य न किञ्चित् सिद्धति इति ॥ १२ ॥

ननु सोक्त्वाहस्य असहायस्य कथम् अर्थसिद्धिः इत्यच्चाह ।
अभिमानवत इति । अभिमानवतः मानस्य प्रियमिष्टमुच्चैः
उक्षतं पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः प्राप्तु-
कामस्य मनस्विनो धीरस्य आत्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनि-
पातनिवर्त्तनक्षमम् अनर्थप्रतीकारसमर्थम् आलम्बनं सहकारि-
तमम् इष्टतमम् । यथा कस्यचित् तुरङ्गमारोहतः किञ्चित्-
पतनप्रतिबन्धकानुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः ।
किं पौरुषादन्यैः सहायैः शूराणाम् इति भावः ॥ १३ ॥

पौरुषानङ्गोकारे दोषमाह । विपद इति । अविक्रमं
पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आपदुपेतं विप-
क्षम् प्रायतिः उत्तरकालः । "उत्तरः कालः आयतिः" इत्यमरः ।

नियता लघुता निरायतेः

अगरीयान् न पदं नृपश्चियः ॥ १४ ॥

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेः

अवलम्बा व्यवसायबन्धताम् ।

निवसन्ति पराक्रमाश्रया

न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १५ ॥

अथ चेद्वधिः प्रतीच्यते

कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।

इत्यति त्वजति । निरायतेः आमन्नक्षयस्य इत्यर्थः । लघुता अगरीयान् नियता अवश्यस्त्राविनी न कश्चिदेनमद्वियते इत्यर्थः । अगरीयान् लघुयान् नृपश्चियः पदं राजलक्ष्मणः आश्रयं ज्ञातवन्ति । यद्वा नृपति पदच्छेदः । तस्मात् पौरुषं कर्तव्यमेव इत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वस्थाविक्रमत्वादुत्तरोत्तरं विषयदिकं प्रति कारणत्वात् कारणमालाख्याऽलङ्कारः । तथा च सूत्रम् । “पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला” इति ॥ १४ ॥

फलितमाह । तदिति । तत्तस्मात् उपेक्षायां दोषसम्भवात् इत्यर्थः । उन्नतेः अभ्युदयस्य प्रतिपक्षम् अन्तरायं व्यवसायबन्धताम् उद्योगशून्यताम् अवलम्बा अलम् उद्योगशून्यतालम्बनेन अलम् इत्यर्थः । “अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्ता” इति क्ताप्रत्ययः । तस्य ल्वादेशः । तथाहि । पराक्रमः आश्रयः कारणं यामां ताः तथोक्ताः समृद्धयः सम्पदो विषादेन समम् अनुत्साहेन सह न निवसन्ति । पौरुषसाध्याः सम्पदो न अनुत्साहमाध्याः । उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्यं गकार्थ्यकारणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्रमुतेन सुत्यजाः

चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥ १६ ॥

द्विषता विहितं त्वयाथवा

यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।

जननाथ ! तवानुजन्मनां

कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १७ ॥

ननु समयः प्रतीच्यते, किं वेगेन इति अत्र आह अथेति । अथ अवधिः कालः प्रतीच्यते चेत् । “अवधिस्त्ववधाने स्यात् शोभन् काले बिलेऽपि च” इति विश्वः । आविष्कृतजिह्वा-वृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रमुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः । नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः । चिरं धृतराष्ट्रवर्षाणि आस्वाद्य अनुभूय कथं सुत्यजाः । ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धक्षेत्रं विना न त्यज्यते एव इति अवधि-प्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ यदि देवात् स्वयमेव दुर्योधनः सम्पदो दास्यति तथापि तत् कथं रोचयेमहि इत्याह । द्विषतेति । अथवा द्विषता दुर्योधनेन विहितं समर्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पुनरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि । लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ ! तव अनुजन्मनाम् अनुजानाम् आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतम् अलं व्यर्थमिति यावत् । अस्मद्भु-जैर्न किञ्चित् साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वानम्भेऽत्र अस्मद्भुजनैष्कल्यात् “क्षत्रियस्य विजितव्यम्” इति शास्त्रात् क्षात्रेणैव राज्यं प्राप्नुमिति भावः । कृतमिति प्रति-बंधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते । “कृतमिति निवारणनिषेधयोः”

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः

करिभिर्वर्त्तयते स्वयं हतैः ।

लघयन् खलु तेजसा जगत्

न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

अभिमानधनस्य गत्वरैः

असुभिः स्यान् यशश्चिचीषतः ।

इति गणव्याख्याने । भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्द्योतेन । “केवलं श्रूय-
माणैव क्रियानिमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानस्यापि”
इति ॥ १७ ॥

ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाह मनुः । “साम्ना
दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजितुं प्रयतेतारीन् न युहेन
कदाचन” इति । तत् किम् आग्रहेण इति आशङ्क्याह । मदेति ।
मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखेः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं
स्वनैव हतैः करिभिर्वर्त्तयते वर्त्तं करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः ।
चौरादिकाद् वृत्तेर्लट् । भौवादिकस्य तु “अणावकर्मकाञ्चित्त-
वत्कर्त्तृकात्” इति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि तेजसा
प्रभावेण । “तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि”
इति वैजयन्ती । जगत् लघयन् लघूकुर्वन् महान् तेजस्वी
अन्यतोऽन्यस्मात् पुरुषात् भूतिं वृद्धिं न इच्छति खलु । नहि
तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम् । अनुवचनं तु “अशूर-
विषयम्” इति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽन्वङ्कारः ॥ १८ ॥

ननु युद्धात् पाक्षिको लक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु न तथा

अचिरांशुविलासचञ्चला

ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं

चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।

अभिभूतिभयादसूनतः

गुणमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥२०॥

इत्यादिप्रकारेण अभिमर्नति । अभिमानधनस्य वैरिनिर्व्यान्तल-
मानादिप्रकारेण प्रतएव सत्वरः गमनशीलैः अस्थिरैः । “गत्वरश्च”
इति उच्यते । विद्यायाः । असुभिः प्राणैः कर्णैः । पुंसि भृश्या-
सवः । “गत्वरः” इत्यमरः । स्थान् स्थिरम् । “ग्लान्तिस्थ ग्लान्तिः”
इति उच्यते । यशश्चिचोषतः चेतुं संगृह्णीतुमिच्छतः ।
चिचोषः अक्षपात् श्लेषत्ययः । अचिरम् अंशवो यस्याः सः
अचिरांशुविलासः स्फुरणं तद्वत् चञ्चला चणिका
इत्यर्थः । लक्ष्मीः सम्पत् अनुषङ्गादागतम् आनुषङ्गिकम् अन्वा-
चयश्लेषमत्वं फलं मानत्राणाय यश एव स, स्वयं फलम् अभ्य-
चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनोऽभिमानेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्र
अस्थिरप्राणत्यागिन स्थिरयशःस्त्रीकाराभिधानात् न्यूनाधिक-
विनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः । उक्तञ्च काव्यप्रकाशे । “परि-
वृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समाममैः” इति ॥ १९ ॥

ननु अल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्तुं
यतो “जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्” इत्याशङ्गाह । ज्वलित-
मिति । जनो भस्मनां चयं पुञ्जम् आस्कन्दति पादादिना आक्र-
मति अटाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तम् । कर्त्तरि
क्तः । “मतिबुद्धि” इत्यादिसूत्रे चकारादकर्त्तमानार्थत्वम् ।

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्

ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः

सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे

नृप ! निधूय तसः प्रमादजम् ।

हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसम् अग्निं न आस्कन्दति
दाहकत्वादिति भावः । अतो हेतोर्मानिन अभिभूतिभयात्
प्राणलोभेन तेजस्यागे परिभवो भविष्यतीति भयादसूनेव सुखम्
अक्लिष्टम् उञ्छन्ति त्यजन्ति । धाम तेजस्तु न उञ्छन्ति मान-
हानिकरात् जीवनात् स्वतजमा मरणमेव वरम् इत्यर्थः । पूर्व-
तरश्लोकवत् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

अथवा किमत्र प्रयोजनं चिन्तया किन्तु तेजस्विनामेव अयं
स्वभावो यज्जिगीषुत्वम् इत्याशयेनाह । किमिति । मृगाधिपः
सिंहः किं फलं प्रयोजनम् अपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः । धरन्तीति
धराः पचायच् । पयसां धराः तान् पयोधरान् प्रार्थयतेऽभि-
याति । “याञ्जायामभिधानि च प्रार्थना कथ्यते बध्वैः” इति
केशवः । अथवा प्रार्थयते अवर्णद्धि इत्यर्थः । “अभियाञ्जा-
वरोधयोः” इत्यभिधानात् । तथाहि महीयसो महत्तरस्य
सा प्रकृतिः खलु स्वभावो यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं
न सहते । महतः परमञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववत्
अलङ्कारः ॥ २१ ॥

उक्तं प्रयोजनं निगमयति । कुरु तदिति । हे नृप ! तत्
तस्मात् उक्तरीत्या पराक्रमावसरत्वाद्देतोः । “यत्तद्यतस्ततो

ध्रुवमेतद्वेहि विद्विषां
 त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२ ॥
 हिरदानिव दिग्विभावितान्
 चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
 प्रसहेत रणे तवानुजान्
 द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥
 ज्वलतस्तव जातवेदसः
 सततं वैरिक्लतस्य चेतसि ।

हेतोः” इत्यमरः । प्रमादजं तसो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमं
 पीरुषे एव मतिं कुरु । विक्रममेव अङ्गीकुरु न तु उपाया-
 न्तरमित्यर्थः । न च विक्रमये षण्भित्याह । ध्रुवमिति । विद्विषां
 विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः तव अनुत्साहेन अव्यवसायेन हताः
 प्रतिबद्धाः । अन्यथा प्राग्निं दिग्भ्य रन्निति भावः । इत्यतत्
 ध्रुवं निश्चितम् अवेहि विदि । “ध्रुवं नित्ये निश्चिते” च इति
 शास्त्रतः ॥ २२ ॥

न च नः पराजयशङ्का कार्थव्याह । हिरदानिति । दिग्वि-
 भावितान् दिक्षु प्रांसिद्धान् तान् आयत आगच्छतः । आङ्पूर्वा-
 दिग्धातोः शब्दप्रत्ययः । चतुरो हिरदान् दिग्गजानिव तथोक्त-
 विशिषणान् चतुरः तोयनिधीन् इव रणे दिग्विभावितान् शत-
 मन्युतेजस इन्द्रविक्रमान् चतुरः तत्र अनुजान् द्विषतां मध्ये कः
 प्रसहेत मोहं शक्यादित्यर्थः । “शकि लिङ् च” इति शक्त्यर्थं
 लिङ् । अतो निःशङ्कं प्रवर्त्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

आग्नीर्वादेव्याजित कलिनमाह । ज्वलत इति । तव चेतसि
 सततं ज्वलता वैरिक्लतस्य जातवेदसः क्रोधाग्नेः शिवेतर

विदधातु शमं शिवेतरा

रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं

मरुतः कोपपरीतमानसम् ।

उपसान्वयितुं महीपतिः

द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥

अशिवा अमङ्गला । वैधव्यदुःखजनकचादिति भावः । रिपु-
नारीनयनाम्बुसन्ततिः वैरिवनिताशुप्रवाहः शमं विदधातु । वैरि-
कृतस्य क्रोधस्य वैरिबधमन्तरणं शान्त्यसम्भवाद्दृश्यं तद्वधस्त्वया
कर्त्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयनिर्गमणेन विषयिणा जात-
वेदस एव उपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—
“विषयस्यानुपादानाद्भिप्रव्यप्रनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः
स्यात् कवेः प्रौढोक्तिर्जायिता” इति । तत्रापि क्रोधस्य जात-
वेदसो भेदेऽपि अभेदाच्च समादाद् भेदेऽभेदरूपा तत एव अम्बु-
निर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटने । तथा च यथा अम्बुसकेन अग्निः सम्यक्
क्षान्त्यति तथा मरुतश्च क्रोध इति औपम्यं गम्यते ॥२४॥

इतीति । इति उक्तत्वात् दर्शिता विक्रिया विकारो वागा-
रमात्मको येन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं
विशेषणद्वयं द्विरदोऽपि दीज्यम् । मरुतः सुतं भूमिं महीपतिः
युधिष्ठिरो दुष्ट द्विरदोऽपि । एतेन अव्य शौर्यमेव न बुद्धिः
अस्तीति गम्य । उपसान्वयितुम् अनुनेतुम् उपचक्रमे प्रवृत्तः
“प्रोपाभ्यां समर्थानाम्” इति आत्मनेपदम् । राज्ञा भाव्युपका-
रविशेषार्थेन कर्त्तव्यं अवश्यो जनः शनैः शनैः द्विरदवत्
वशीकरणायो न तु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥

अपवर्जितविप्लवे शुचौ
 हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
 विमला तव विस्तरे गिरां
 मतिरादर्शं द्रवाभिट्श्यते ॥२६॥
 स्फुटता न पदैरपाकृता
 न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

प्रथमं तावत् स्तुत्यादिभिः प्रसादयति अपवर्जितेति ।
 विप्लवः प्रमाणबाधः अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः सोऽपवर्जितो यस्य
 तस्मिन् अपवर्जितविप्लवे । शुचौ शुचिः शब्दसौष्ठवं लौह-
 शुद्धिश्च तद्वति । अतएव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे
 एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वात् अन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वात् च अत्रेय-
 स्करे । “रोचनं चन्दनं हेम सृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुन्
 अग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः” इति पुराणवचनात् ।
 तव गिरां विस्तरे वाक्यप्रपञ्चे । “प्रथमे वावशब्दे” इति घञ्-
 प्रतिषेधात् “ऋदोरप्” इत्यप् । अतएव “विस्तारो विग्रहो
 व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरः । मतिस्त्वद्दुद्धिरादर्शं
 दर्पणे इव । “दर्पणे मुकुरादर्शी” इत्यमरः । विमला विशदा
 अभिट्श्यते वाग्वेशद्यादेव मतिवेशद्यमनुमीयते । तत्पूर्वक-
 त्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ युग्मे नाह । स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च । पदैः
 सुसिद्धन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता न अपाकृता न त्यक्ता ।
 अर्थगौरवम् अर्थभूयस्त्वं वा न च न स्वीकृतम् । स्वीकृतमेवेत्यर्थः ।
 “वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्त्तनार्थं नञ्द्वयं सम्भाव्यनिषेध-
 निवर्त्तनं द्वौ प्रतिषेधौ” इति वामनः । गिरां पदानाम् अवान्तर-

रचिता पृथगर्थता गिरां

न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

उपपत्तिरुदाहृता बलात्

अनुमानेन न चागमः क्षतः ।

इदमीदृगनीदृगाशयः

प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

वाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता । अपुनरुक्तार्थतेति यावत् ।
रचिता क्वचिदपि सामर्थ्यं गिराम् अन्योन्यसामर्थ्यं
माकाङ्क्षात्त्रापोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादि-
शब्दवत् एकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः—“अर्थैकत्वादेकवाक्यं
मापिक्ता चेदिभागं स्यात्” इति । ननु अर्थगौरवमित्यत्र कथं
षष्ठोमसाम् ? “पूरणगुण” इत्यादिना प्रतिषेधान्नेष दोषः ।
ये शुकदा शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते । यथा पटस्य
शुक्लं शुकः पट इति च । तेषाम् एव अत्र निषेधाद् ये च सदा
गुणमात्रवचनाः । यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पृश
इत्येवमादयः । तेषामनिषेधात् । तथा “तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठो
मस्यते” इति वचनाद्बहुलप्रभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च बलाकाया
शीक्षामित्यादौ तु भाष्यकारवचनादमसामः । अतएव आह
वामनः—“अत्र पीतिमादिषु गुणवचनसमासो बलो स्यात्”
इति ॥ २७ ॥

उपपत्तिरिति । किञ्च बलात् स्वबलमाश्रित्य । कर्मणि
ल्यब्लोपे षष्ठमी वक्तव्या । उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता । पराक्रम-
पक्ष एव श्रेयानिति युक्तिः उक्ता इत्यर्थः । उचितं चैतत् महा-
वीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन युक्ता आगमः शास्त्रं न क्षतः

अवितृप्ततया तथापि मे
 हृदयं निर्णयमेव धावति ।
 अवसाययितुं क्षमा सुखं
 न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २६ ॥

न हतः । किन्तु आगमाविरुद्धमेव उक्तम् । अन्यथा तद्विरोधात्
 अनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । ईदृक् इत्थं क्षात्र-
 युक्तम् इदं वचनम् अविद्यमान ईदृगाशय इत्थं क्षात्रयुक्ताभिप्रायो
 यस्य सोऽनोदृगाशयः । “अभिप्रायच्छन्द आशयः” इत्यमरः ।
 कः प्रसभं हठात् वक्तुमुपक्रमेत न कोऽपोत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुप-
 क्रमितैव नास्ति । वक्ता तु दूरापास्त एवेति भावः । केचिदेतत्
 श्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति । तदसत् हितोपदेश-
 मात्रतत्परस्य अतिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीर-
 भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्यकल्पनानौचित्या-
 दिति ॥ २८ ॥

यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्गाह । अवितृप्त-
 तयेति । तथापि त्वया सम्यङ् निर्णोतेऽपि मे हृदयम् अवितृप्त-
 तया असन्तुष्टतया । अद्यापि संशयगतत्वेन इत्यर्थः । निर्णयमेव
 धावति अनुसरति अपेक्षते इति यावत् । अद्यापि निर्णयस्य
 अनुदयादिति भावः । निर्णयानुदये हेतुमाह—अवेति । विधे-
 येषु सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदोऽवान्तरभेदानां
 समृद्धयो बाहुल्यानि ताः सुखम् अक्लेशेन अवसाययितुं पुरुषान्
 प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव शीघ्रं प्रत्याययितुमित्यर्थः ।
 स्यतेर्ण्यन्तादणि कर्मकर्तृकात्तुमुन् । शेरनादिसूत्रस्य अयं
 विषयः । क्षमन्ते इति क्षमाः । पचाद्यच् । शक्ता न भवन्ति ।

सहसा विदधीत न क्रियाम्
 अविवेकः परमापदां पदम् ।
 वृणते हि विमृष्यकारिणं
 गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥
 अभिवर्षति योऽनुपालयन्
 विधिवीजानि विवेकवारिणा ।

“क्षमं शक्ते हितं त्रिषु” इत्यमरः । विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां मौख्याद् बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वात् अद्यापि निर्णया-
 काङ्क्षेति तात्पर्यार्थः । अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाभिधानाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम् ।
 हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥ २६ ॥

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । सह-
 संति । क्रियते इति क्रिया कार्यं तां सहसा अविमृष्येत्यर्थः ।
 “सहसेत्याकस्मिकाविवर्षयोः” इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठा-
 टव्ययम् । न विदधीत न कुर्वीत । कुतः अविवेकोऽविमृष्य-
 कारित्वं परमत्यन्तम् आपदां पदं स्थानम् । विपत्तिकारण-
 मित्यर्थः । व्यतिरेकेण उक्तमर्थगन्वयेनाह । वृणते इति । गुण-
 लुब्धा गुणगृह्याः । गुणगृह्णव इति स्वयंवरणहेतूक्तिः । सम्पदः
 श्रियः । विमृष्य करोतीति विमृष्यकारी । “उपपदमतिङ्”
 इति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि । “वृङ्-
 सञ्चकौ” इति धातुः । तस्मात् विमृष्य एव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः ।
 अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृष्यकारित्वरूपकारणस्य आप-
 द्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनात् वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः ।
 द्वितीयाहंन च स एव साधर्म्येण इति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

स सदा फलशालिनीं क्रियां
 शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥
 शुचि भूषयति श्रुतं वपुः
 प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्घिया ।

ननु साहसिकस्यापि फलमिद्धिर्दृश्यत एव तत् किं विवे-
 किन इति अत्र आह । अभीति । यः पुमान् विधीयन्ते इति
 विधयः कृत्यवस्तूनि वीजानोवेति उपमितसमामः । शरदं लोक
 इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् । तानि विधिबीजानि विवेकी
 वारीव विवेकवाग्निं तेन विवेकवारिणा पूर्ववत् समामः । अनु-
 षालयन् प्रतीक्षमाणः संरत्नन् अभिवर्षति सिञ्चति । स पुमान्
 फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः शस्यञ्च । “शस्ये हंतुकृते फलम्”
 इति उभयत्रापि अमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको
 जनः । “लोकस्तु भवने जने” इत्यमरः । शरदमिव सदा
 नित्यन् अधितिष्ठति । सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव न कदाचिद्
 व्यभिचरति इत्यर्थः । साहसिकस्य काकतालीयन्यायेन फल-
 मिद्धिविवेकिनस्तु नियता इति भावः । अत्र फलगठनेन शस्यहं-
 तुकृतयोः अर्थयोः अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः तदनु-
 गृहीता च उपमा इत्यनुसन्धयम् ॥ ३१ ॥

नियता विवेकिनः फलमिद्धिरित्युक्तं सम्प्रति तामेव रुच्यर्थ
 स्तीति । शुचीति । शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्तुं
 वपुः भूषयति अन्यथा अविद्वान् पुरुषः शोच्य इति भावः ।
 तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिः अलङ्घिया भूषणं भवति
 अन्यथा श्रुतवत् फल्ग्यात् इति भावः । पराक्रमः सति अवमरे
 भाव्यं प्रशमस्य दाभरणं भवति । अन्यथा सर्वैः परिभूयत इति
 भावः । स पराक्रमः नयापादिता नौतिसम्पादिता विवेक

प्रथमाभरणं पराक्रमः

स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

मतिभेदतमस्तिरोहिते

गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।

सुकृतः परिशुद्ध आगमः

कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

विवेकि इति यावत् । सा चासी सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स
नथोक्तः । अन्यथा साहसिकस्य सिद्धेः काकतान्तीयत्वं न पक्षं
पराक्रमवैयर्थ्यात् इति भावः । वपुषो भूषणैव अत्र सिद्धेः
भूषणैव तु । उभयं मध्यमानां तु तत् पूर्वोत्तरपक्षयोरिति
विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धे अनन्यभूषिताया एव भूषणत्वोक्त्या
सर्वाभरणतया स्तुतिर्गम्यते । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व-
विशिष्टत्वात् एकावल्यलङ्कार । तदुक्तम् । “यत्र विशेषणभावं
पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव भजति परम्परम् एव अलङ्कति-
एकवली कथिता” इति ॥३२॥

विमृश्य कुर्यादिति स्थितं तत्र विमर्षोपायः क इत्युक्ते
शास्त्रमेवेत्याह । मतीति । मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः । मति-
भेदः तम इवेति उपमितसमासः । दीप इवेति उपमानुसारात्
नेन तिरोहिते आच्छन्ने अतएव गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ
काव्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः स्वभ्यस्तः अतएव परिशुद्धो
निश्चिनः अन्यत्र सुविहितः प्रवातादिदोषरहितः आगमः
गम्यम् । “आगमः शास्त्र आयाते” इति विश्वः । दीप इव अर्थ-
दर्शनं कार्यं ज्ञानं वस्तुप्रतिभासनञ्च कुरुते ॥३३॥

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः
 चरिते बर्त्मानि यच्छतां मनः ।
 विधिहेतुरहेतुरागसां
 विनिपातोऽपि समः समुद्रतेः ॥ ३४ ॥
 शिवमौपयिकं गरीयसीं
 फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।
 विगणय्य नयन्ति पौरुषं
 विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३५ ॥

एवं विमृश्य कुर्वतो देवात् अर्थनाशेऽपि न कश्चित् अपराध
 इत्याह । स्पृहणीयगुणैर्लोकस्नाध्यगुणैः महा
 त्मभिः सज्जनैः चरिते अनुष्ठितं बर्त्मानि आचारं मनो यच्छता
 निदधतां सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः । विधिहेतुर्देवनिर्मि
 त्तकः । “विधिर्विधाने देवे च” इत्यमरः । अतएव आगसाः
 अपराधानाम् अहेतुर्विनिपातोऽपि देविकानर्थोऽपि । “विनि-
 पातोऽवपाते स्यात् देवादिव्यमनेऽपि च” इति विश्वः । समुद्रते
 अतवृद्धे समः तुल्यः । देविके पुरुषस्य अनुयालभ्यत्वादिति
 भावः । यथाह कामन्दकः । “यत् तु सम्यगुपक्रान्त कार्ये
 भेति विपर्ययम् । पुमांस्तवानुपालभ्यो देवान्तस्मिन्पौरुषः”
 इति ॥ ३४ ॥

मम्यति यत् विमृश्यं तदाह । शिवमिति । जिगीषवः जयं-
 च्छवः नृपा विजितक्रोधरया विजितक्रोधवेगाः सन्तो गरीयसी
 प्रभृताम् अदूषितायतीम् अक्षतोत्तरकालां स्वन्ताम् इत्यर्थः
 फलनिष्पत्तिं फलमिदं विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्य इत्यर्थः ।
 पौरुषं पुरुषकारं शिवम् अनुकूलम् औपयिकम् उपायम् । विज

द्वितीयः सर्गः ।

अपनेयमुदेतुमिच्छता

तिमिरं दोषमयं धिया पुरः ।

अविभिद्य निशाकृतं तमः

प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

बलवानपि कोपजन्मनः

तमसो नाभिभवं रुग्णद्वि यः ।

यादित्वात् स्वार्थं ठक् उपायात् ङस्त्वञ्च । नयन्ति प्रापयन्ति
पौरुषम् उपायेन योजयन्ति इत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वी-
तति भावः । यथाह कामन्दकः । “निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्ध-
फलमेव च । न कर्म कुर्यात् मतिमान् सदा वैरानुबन्धि च”
इति । नयति प्रापणार्थं द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थ-
कमत्वेऽपि उपायस्य अतथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिष्वत ।
“कर्तृस्थे चाशशरीरे कर्मणि” इति आत्मनेपठं न भवति ॥३६॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमाह । अपनेय-
मिति । उदेतुम् अभ्युदेतुम् इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमय-
रोषात् आगतम् । “मयट् च” इति मयट् । तिमिरम् अज्ञान-
धिया विवेकबुद्ध्या करणेन अपनेयम् अपनोद्यम् । तथाहि
अंशुमतापि कर्ता प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतं तमो-
घ्नान्तम् अविभिद्य न उदीयते किन्तु विभिद्य एव इत्यर्थः ।
सूर्यस्य अपि एवं किमुत अन्येषाम् ? इति अपिशब्दाथः । इणो
भावे लट् ॥ ३६ ॥

ननु दुर्बलस्य एवम् अस्तु बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धि-
रिति अत आह । बलवानिति । बलवान् शूरोऽपि यः कोपात्
जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः । “अवर्ज्या बहुव्रीहिर्यधिकरणो

क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः

सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ ३७ ॥

समवृत्तिरुपैति मार्दवं

समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।

अधितिष्ठति लोकमोजसा

स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां

क्व च दृष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।

जन्माद्यन्तरपदः” इति वामनः । तमसो मोहस्य । कुर्यात्कालं
कर्त्तरि पठौ । अभिभवम् आक्रान्तिं न कृण्वि न निवारयति
स नृपः क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्षः ऐन्दवीः इन्दुसम्बन्धिनी,
कला इव । “कला तु षोडशो भागः” इत्यमरः । सकलाः समग्रा
शक्तिसम्पदः प्रभुमन्वोत्साहशक्तीः तिस्रोऽपि हन्ति नाशयति ;
अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थं
एव इत्यर्थः । अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात् क्षयपक्षस्य कला
क्षयकारित्वम् अस्ति एव तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात् तथा
व्यपदेशः ॥ ३७ ॥

विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह । समति । यः समा
नातिमृदुः नातितिग्मा वृत्तिः यस्य स समवृत्तिः सन् समये
सति अवसरं मार्दवं मृदुवृत्तित्वम् उपैति तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं
च तनोति स मेदिनीपतिः विवस्वान् इव सूर्य इव ओजसा
तेजसा लोकम् अधितिष्ठति आक्रामति । सूर्योऽपि ऋतुमेदेन
समवृत्तिः इत्यादि योज्यम् ॥ ३८ ॥

शरद्वभ्रवलाञ्जलेन्द्रियैः

अमुरक्षाहि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३९ ॥

किमसामयिकं वितन्वता

मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।

क्रियते पतिरुच्चकैरपां

भवता धीरतयाऽधरौकृतः १ ॥ ४० ॥

उक्तान्यथाकरणेऽनिष्टमाह । क्वेति । श्रियां सम्पदां चिन्तय
 बहुकालं परिग्रहं, स्वामतीकरणं क्व । इन्द्रियाणि वा क्रिय
 इव इति उपसिद्धमसामः । दुष्टानाम् अमार्गधाविनाम् इन्द्रिय
 वाजिनां वश्यो वशङ्गतः तस्य भावः तत्ता क्व । न उभयम्
 एकत्र तिष्ठति इत्यर्थः । कुतः हि यस्मात् शरद्वभ्रवत् वला,
 चञ्चलाः किञ्च बहुच्छला बहुव्याजा बहुरभ्या इति यावत् ।
 "कलं तु स्वल्पितं व्याजं" इति विश्वः । श्रियः सम्पदाः ।
 वलेन्द्रियैः अमुरक्षा रक्षितुमशक्याः । कथञ्चित् प्राप्ता अपि
 श्रियो न अदिनीतषु तिष्ठन्ति इत्यर्थः । वाक्यायहेतवत्
 काश्चिन्निङ्गमन्तु इति ॥३९॥

क्रोधस्य दुष्टताम् उक्त्वा तस्य त्यागम् उपदिशति । किमिति ।
 उपात्तरंहसः प्राप्तवश्यं मनसः । ममयोऽस्य प्राप्तः साक्षात् ।
 "ममयस्तदस्य प्राप्तम्" इति ठञ् । स न भवति इति अस्मात्
 यिकः तम् अप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यशु-
 शेन । "मनसो निर्विकारत्वं धर्त्यं सत्स्यपि हेतुषु" इति
 रसिकाः । अधरौकृतः तिरस्कृतः प्राक् इति शेषः । अपां पति-
 समुद्रः किं किमर्थम् उच्चकैः अधिकः क्रियते न प्रगलितं पुनः
 उच्चकं, कुर्यादिर् भावः । अत्र वितन्वता इति भीमविशेषण-

श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्
विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।

जनयन्त्यचिराय सम्पदाम्
अयश्मन्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

अतिपातितकालसाधना
स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी ।

जनवत् न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपत्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

तेन पदश्लोके उच्यतेःकरणं हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमनङ्कारः ॥४०॥

श्रुतमिति । किञ्च ये श्रुतं शास्त्रसाधगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवात् रिपून् कामक्रोधलोभमोहमदमात्मध्यातान् न विनयन्ते न नियच्छन्ति । “कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इति आत्मनोपदेशः । ते खलु अचिराय भ्रष्टिति सम्पदां श्रियां चापलाश्रयम् अयश्मन्त्ये निवश्नन्तम् अयशो दुष्कीर्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषात् अयश्मन्त्ये सम्पदां न स्वदोषात् इत्यर्थः । अजितादिपदसंख्ये कुतः सम्पद् इति भावः ॥ ४१ ॥

‘‘शा क्रोधात् कार्यं ज्ञानिः प्रत्याशयेत् आह । अतिपाति-
रिति । अतिपातितानि अतिज्ञानानि कालः समयोऽनन्तरूप
साधनानि सहायादीनि च यथा सा तयोक्ता तापयतीति
तापिनी । काशिर ल्युट् टित्वात् डोष् । स्वस्थ यच्छरीरस
इन्द्रियवर्गश्च तयोः तापिनी अक्षमा क्रोधी भवन्तं जनवत् पृथगः
जनसिव । “तेन तुल्यम्” इति वतिप्रत्ययः । तेन एव अर्थं
लक्ष्यते । “तद्वित्त्वासासर्गविभक्तिः” इति अव्ययम् । नयसिद्धेः

उपकारकमायतेभृशं

प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।

अनपायि निवर्हणं द्विषां

न तितिक्षासमसन्ति साधनम् ॥ ४२ ॥

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः

सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।

नयसाध्यफलात् अपर्नतुं पृथक्कर्तुं नार्हति । असमयक्रोधस्तु
आत्ममन्तापातिरिक्तं फलं नास्ति इत्यर्थः ॥४२॥

दृष्टः क्रोध इत्युक्तम् अथ क्षमाया गुणानाह । उपकारक-
मिति । आयतेः उत्तरकालस्य भृशम् अत्यन्तम् उपकारकं स्थिर
फलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रमूयतेऽनेनेति
प्रसवः कारणम् । अपायि न भवतीति अनपायि स्वयम् अविन-
श्यदेव द्विषां निवर्हणं विनाशकम् एवंगुणकं साधनं तितिक्षासमं
क्षमातुल्यं नास्ति । “क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च” इत्यमरः ।
“तिजनिशाने” इति धातोः “गुमिज् किङ्करः मन्” इति क्षमार्थे
मन् प्रत्ययः । तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समामे आर्द्धी
लुप्तोपमा भृशायत्यनपायिशब्दः साधनान्तरवैलक्षण्याद् व्यति-
रेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये त्रिप्र-
त्यये च व्यतिरेकः ॥४३॥

ननु तितिक्षया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान् राज्ञो वशी-
कुर्यादित्येवाह । प्रणतीति । सहजस्नेहेन अक्षतिमप्रेम्णा
निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः । सयोधने तु न तथेति
भावः । किञ्च मानभृताम् अहङ्कारिणां प्रथमे अप्रेसराः । सयोध-
नस्यापोति भावः । क्लृण्वो यादवाः प्रणतिप्रवणान् प्रणामपरान् ।

प्रणमन्ति सदा सुयोधनं

प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे

मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।

विनयादिव यापयन्ति ते

धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

अभियोग इमान् महीभुजो

भवता तस्य कृतः कृतावधः ।

सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान् विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति किन्तु कार्यकाले त्यज्यन्ति एव इत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चित् अस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४४॥

किञ्च कारणान्तरमाह । सुहृद इति । किञ्च एषां हृषीकेशे यं सहजाः सहजाताः सहजा मातृपितृपक्षा इत्यर्थः । “अन्यत्पि दृश्यते” इति उपलक्ष्यः । सुहृदो मित्राणि तथा इतरं क्वचिसुहृदश्च एषां मतं वृष्णिपत्तं न विलङ्घयन्ति न अति क्रामन्ति । ते ह्येऽपि नृपाः दुर्ध्याधनोपजीविनोऽप्येति भावः । आत्मसिद्धये आत्मजैवनाथे धृतराष्ट्रात्मजं दुर्ध्याधनं विनयात् आनुकूल्यादिव यापयन्ति कालं यमयन्ति । कार्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशेन एव इत्यर्थः । शक्तिर्धृतराष्ट्रम् । “अतिङ्गि” इत्यादिना पुमासमः ॥४५॥

किञ्च नायमभियोगकाल इत्यामर्शनात् । अभियोग इति । कृतावधः परिभाषितकालस्य । “अधिस्तव्यमि स्यात्सोक्ति

प्रविघाटयिता समुत्पतन्

हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

उपजापसहान् विलङ्घयन्

स विधाता नृपतीन् मदाद्वतः ।

सहते न जनोऽप्यधःक्रियां

किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७ ॥

असर्मापतकृत्यसम्पदां

काले बिलेऽपि च” इति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य कर्मणि प्रहो । भवता कृतः अवधिमनपेक्ष्यंति शेषः । अभियाग आर्द्राभिभव इति यावत् । “अभियाग्लु शपथं स्यादादं च पराभवे” इति विश्वः । इमान् पूर्वोक्तान् महोभुजो राज्ञो हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन् उद्यन् एव प्रविघाटयिता भेत्यति । घाटयतेर्भावाटिकाङ्गट् । चौराटिकस्य तु “मितां ङ्खः” इति ङ्खत्वं स्यात् ॥ ४६ ॥

अथ न ये वृष्णिपक्षास्तान् प्रत्याह । उपजापेति । मदाद्वतः स दुदर्योधनो नृपतीन् अन्यान् नृपान् विलङ्घयन् मदाद्व अवमानयन् सहन्त इति सहाः पचाद्यच् । उपजापस्य सहान् भेदयोग्यान् । “समी भेदोपजापौ” इत्यमरः । विधाता विधास्यति त्रिपूर्वस्य दधातेलुट् । अवमानितो जनः सुभेद्य इति भावः । न च ते महिष्णव इत्याह—जनः प्राकृतोऽपि अधःक्रियाम् अपमानं न सहते लोकाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः । “गोत्रोत्तोद्ग” इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । किमु सहते इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथा सति कृत्स्नमेव राजमण्डलम् अस्मानेव अवलम्बिष्यते इति भावः ॥ ४७ ॥

हतवेगं विनयेन तावता ।
 प्रभवन्त्यभिमानशालिनां
 मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥
 मदमानसमुद्धते नृपं
 न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
 अतिमूढ उदस्यते नयात्
 नयहीनाद्परज्यते जनः ॥ ४९ ॥
 अपरागसमीरणरितः
 क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।

ननु मखीनिवेत्यादिवनेचरोक्तया तस्य मदसम्भावनापि
 कथमित्यत्राह । असमापितेति । असमापितकृत्यसम्पदाम्
 अकृतकृत्यानाम् अभिमानशालिनाम् अहङ्कारिणां विभूतयः
 सम्पद एव तावता स्वल्पे न विनयेन कार्य्यवशात् आरोपितेनेति
 शेषः । हतवेगं प्रतिबद्धवेगं न तु स्वरूपतो हतं मदम् उत्तम्भ-
 यितुं वर्द्धयितुं प्रभवन्ति । सर्वथा दुर्जनं सम्पदो विकारयन्ति इति
 भावः ॥ ४८ ॥

अथ मदस्य अनर्थहेतुतां युग्मे नाह । मदेति । अपरागति
 च । मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धते नृपं मूढता कार्य्या-
 परिज्ञानं नियमेन अवश्यं न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति । अतिमूढो
 नयात् नीतिमार्गात् उदस्यते उत्क्षिप्यते । कर्मकर्त्तरि लट् ।
 नयहीनात् जनो लोकोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति । “स्वरित-
 जितः” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४९ ॥

अपरागोऽपीति; द्वेष इति यावत् । समीरण इव तेनेरितः;

सुकरस्तरुवत् सहिष्णुना
रिपुरुन्मूलयितुम् महानपि ॥ ५० ॥
अणुरप्युपहन्ति विग्रहः
प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं
तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥
मतिमान् विनयप्रमाथिनः
समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।

शोदितः अतएव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभृता आकुला चना च
मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफामङ्गातश्च यस्य स
नयोक्तः । “मूलं वशीकृते स्वीये शिफातारान्तिकादिषु” इति
वैजयन्ती । रिपुर्महानपि तरुवत् वृक्ष इव सहिष्णुना क्षमा
वता उन्मूलयितुम् उद्धर्तुं सुकरः सुमाध्यः सुकरोन्मूल इत्यर्थः ।
अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात् कारण-
माला तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥

ननु अन्तर्भेदमात्रेण कथं सुमाध्यः तत्राह । अणुरिति ।
अणुः अल्पोऽपि अन्तःप्रकृतिः कोपजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपराग-
ममुत्थः । “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । कन्दः
कारणगुह्येषु जन्वमात्यादिकेष्वपि” इति वैजयन्ती । विग्रहो
वैरं प्रभुम् उपहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह । तरुशाखा-
न्तानां निघर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः । भूधरं गिरिम् अखिलं
माकन्यन हिनस्ति हि दहति इत्यर्थः । अत्र उपमानोपमय-
समानधर्माणां प्रतिविम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

सुजयः खलु तादृगन्तरे

विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

लघुवृत्तितया भिदां गतं

बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।

अभिभूय हरत्यनन्तरः

शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

अनुशासतमित्यनाकुलं

नयवर्त्मकूलमर्जुनायजम् ।

स्वयमर्थं इवाभिवाञ्छितः

तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

तथापि कथं वर्द्धमानं शत्रुम् उपेक्षत इति आशङ्क्य दुर्विनीत-
त्वात् इति आह । मतिमानिति । मतिमान् प्राज्ञः विनय-
प्रमथ्र्णाति त्यजति इति विनयप्रमाधिनी दुर्विनीतस्य द्विषः समु-
न्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत । उपेक्षायाः फलमाह । तादृगविनातो-
ऽन्तरे क्वचित् रभ्यं सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः खलु हि यस्मान्
अविनीतसम्पदो विपदन्ता अनर्थाटिकाः ॥ ५२ ॥

कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेटजर्जरित-
त्वात् इति आह । लघ्विति । लघुवृत्तितया स्वभ्य दुर्वृत्तरूप-
नयः बहिर्मिवादिजनपटेषु अन्तर्गमात्यादिषु च भिदां भेट-
जनम् । "षिञ्जिदादिभ्योऽङ्" इति अङ्प्रत्ययः । नृपस्य मण्डल-
राश्रमश्चनन्तरः सन्निहितो जिगोषुः आपगारयो नदावेगः शिथि-
लम् अन्तर्भेदजर्जरं कूलमिव अभिभूय आक्रम्य जगति ॥ ५३ ॥

अन्विति । इति इत्यम आकुलम् अग्निकारस्मरणात् क्षुभि-

मधुरैरवशानि लम्भयन्
 अपि तिर्य्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।
 परितः पटु बिभ्रदेनसां
 दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥
 सहसोपगतः सविस्मयं
 तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।
 ददृशे जगतीभुजा मुनिः
 स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥

नम् अजुं नाग्रजं भीमसेनं नयवर्त्म नीतिमार्गम् अनाकुलम्
 असङ्कोर्णं यथा तथा अनुशासतम् उपदिशन्तम् । “जक्षित्यादयः
 षट्” इत्यभ्यस्तान्नुमभावः । तं युधिष्ठिरं पराशरस्य आत्मजः
 पुत्रः वेदव्यासः । स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव साक्षात् मनोरथ
 इव इति उत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥५४॥

अथ युग्मे नाह । मधुरैरिति । मधुरैः शान्तैः निरीक्षितैः
 अवलोकनैः । नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते वशम् आयत्तत्वं येषां
 शानि अवशानि प्रतिकूलानि । “वशमायत्ततायां च” इति
 विश्वः । तिर्य्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि शमं शान्तिं लम्भयन् प्राप
 यन् । “लभेद्य” इति नुमागमः । “गत्यर्थ” इत्यादिना द्विकर्म-
 कत्वम् । परितः पटु उज्ज्वलम् एनसाम् । ददृशेऽनेनेति दहनं
 निवर्त्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनोपयम् । वङ्ग्यादितो
 विलक्षणमिति भावः । धाम तेजो बिभ्रत् ॥५५॥

महमेति । पुनः सहसा उपगतः अकस्मात् आगतः तपसां
 सूतिः प्रसवः आपदाम् अनुतिः अप्रभङ्गं निवर्त्तक इति यावत् ।

अथोच्चकेरासनतः पराङ्गात्

उद्यन् स धूतारुणावल्कलायः ।

रराज कीर्णाकापिशांशुजालः

पङ्गात् सुमेरागिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥

अवहितहृदयो विशाय सोऽर्हाम्

ऋषिवत् ऋष्यर्हाम् गुरुपदिष्टाम् ।

तदनुमतमलञ्चकार पश्चात्

प्रशम इव श्रुतमासन नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

न मुनिव्याप्तं वसुप्रान् देवधारी पुण्ड्रमञ्जयः पुण्यराशिं प्र
धृति उत्प्रेक्षा जगतीभुजा राज्ञा नविजयं दृष्टं दृष्ट ॥५७॥

अथेति । अथ दर्शनानन्तरम् । उच्चके उन्नतात् पराङ्गात्
यं ज्ञात् । “अर्होच्च” “परावराधमोत्तमप्राधि” इति यत्र अ
आसनतः मिहाननात् उद्यन् उच्चद्यन् अतएव धृतात्त कां
नानि अरुणानि वल्कलायाणि यन्म स तथोक्तः । स नृपः को
विस्तृतम् आकपिशम् अंशुजालं यम्य स तथोक्तः । सुमेरा
ऋणाद्यन् तिग्मरश्मिगिव रराज ॥५७॥

अवहितेति । स नरेन्द्रः अवहितहृदयः अप्रसन्नचित्तः सन् ।
“चिन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः । ऋषि-
प्रवर मुनियंष्टे । ऋषिवत् ऋष्यर्हाम् । अर्हत्वर्थे वर्तिप्रत्ययः ।
गुरुपदिष्टां शास्त्रोयामित्यर्थः । अर्हो पृजाम् । “गुरोश्च हन”
इति णकारप्रत्ययः । विधाय पश्चात् अनन्तरं तदनुमतं तेन
अनुज्ञानम् आसनम् । प्रशमः शान्तिः श्रुतं शास्त्रश्रवणमिव
अनुकारः । उक्तञ्च पूर्वम् । “प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्किया”
इति । मन्वाञ्जया उपविष्टवान् इत्यर्थः ॥५८॥

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभामितोष्ठः
 तिष्ठन् मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।
 तन्वन्तमिदमभिता गुरुमंशुजालं
 लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥५६॥
 इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये
 महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अत्रेति । व्यक्तोदितः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैः विभामितौ
 श्रीशैल्यस्य स तथाक्तः । विकीर्णधाम्नः विस्तृततन्त्रः स्मितः
 अभिमुखं तिष्ठन् स नृपः इदं ससृङ्गं दीप्तमिति यावत् । अम-
 जालं तन्वन्तं गुरुं गाप्यतिम् । “गुरुर्गीष्यतिपित्रादी” इति
 मरः । “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया । अभिताभि-
 मुखं तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य सम्पूर्णस्य शशाङ्का मूर्ति-
 यस्य तस्य इन्दुलक्ष्मीमुवाह वहति स्म । अत्र उपमेयस्य राज-
 उपमानेन इन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धसम्भवात् सृष्टी-
 लक्ष्मीमिर्वति प्रतिविम्बकरणत्वेपात् अमभवद्वस्तुसम्बन्धात्
 परार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः । तदुक्तम्—“प्रतिविम्बस्य करण-
 सम्भवति यत्र वस्तुर्योगेनागम्यमसम्भविता निदर्शना दिधार्थ-
 मता” इति ॥५६॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां
 किरातार्जुनीयखाख्यायां घण्टापथमभाष्यायां
 व्यासागमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः

उत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।

बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीः

जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ ६ ॥

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां

वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।

प्रसद्य चेतःसु समासजन्तम्

असंस्तुतानामपि भावमाट्टम् ॥ ७ ॥

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिनष्टि चतुर्भिः कलापकमाह । तद्-
क्तम्—“दाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकं कलापक-
चतुर्भिः स्यात्तदूहं कुलकं स्मृतम्” इति । तत इति । तत
उपवेशनानन्तरं शरच्चन्द्रकराभिरामैः आह्लादकैः इत्यर्थः । उत्-
सर्पिभिः ऊहं प्रसारिभिः अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुम् उन्नत-
मिव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । पुनः आनीलरुचं कृष्णवर्णं
पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः गौरादित्वात् डौष् । जटा बिभ्राणं
धारयन्तम् अतएव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तम् अम्बुवाहमिव
स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । धर्मात्मजो युधिष्ठिर एतादृशं मति-
माबभाषे इति चतुर्थश्लोकेन अन्वयः ॥१॥

प्रसादेति । पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य
लक्ष्मीं सम्पदं दधतम् । अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगंन
लोकातिशायिना । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपस्ययः ।

अनुद्धताकारतया विविक्तां
 तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
 माधुर्यं विस्रम्भविशेषभाजा
 कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥
 धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां
 प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।

वपुःप्रकर्षण आकारसम्पटा अमस्तुतानाम् अपरिचितानाम्
 अपि । व्यासाऽयम् इति अजानताम् इत्यर्थः । "संस्तवः स्यात्
 परिचयः" इत्यमरः । चेतःसु । चित्तपु आर्द्रं भाव खे हाद्र्भावम्
 अभिप्रायं प्रमह्य बलात् समासजन्तं लगयन्तम् इति यावत् ।
 "दशमञ्जसञ्जां शपि" इत्युपधानोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वोऽपि
 स्मिच्छतीति भावः ॥ २ ॥

अनुद्धतेति । पुनः अनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेन
 अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूतां शान्ताम् इति यावत् ।
 "विविक्तां पूतविजनी" इत्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तम् आकांक्षितः
 एव अम्य चित्तशुद्धिं कथयति इत्यर्थः । पुनः माधुर्यं निसर्ग-
 सौम्यता विस्रम्भो विश्वासः । "समो विस्रम्भविश्वासो" इत्य-
 मरः । तयोः विशेषम् अतिशयं भजतीति तयोक्तेन इक्षितेन
 दर्शनेन एव कृतोपसम्भाषा सम्भाषणं येन तम् इव इति
 उत्प्रेक्षा । दृष्टिविशेषेण एव उपसम्भाषणमिव कृत्वा स्थितम्
 इत्यर्थः । काशिकायां तु "उपसम्भाषणमुपसान्वनम्" इति
 भाषणादिमूर्तेः ॥ ३ ॥

धर्मेति । पुनः धर्मे निबन्धन्ति इति धर्मनिबन्धिनीनाम्
 अग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम् एतःप्रणुदां अघच्छिदं

हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः
 सुखोर्पाविष्टं मुनिमावभाषे ॥ ४ ॥
 इति ॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥
 अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा
 फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री
 तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा
 वृष्टे दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥
 अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां
 सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।

क्विप् । श्रुतीनां वेदानाम् “अतिः स्त्री वेद आन्नायः” इत्य-
 मरः । प्रसूतिं प्रभवं सुखेन उर्पाविष्टं मुनिं तदभ्यागमने तस्य
 मुनेरागमने हेतुं कारणं परीप्सुः, जिज्ञासुः । आप्नोतिः सन्नन्नात्
 उपत्ययः । “आपञ्चयृधामीत्” इतीकारः । “अत्र लोपा
 ऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासलोपः । आदभाषे उवाच ॥ ४ ॥

अनाप्तेति । अनाप्तपुण्योपचयेः अकृतपुण्यसङ्गहे दुर्गता
 दुर्लभा फलस्य सवित्री अं यस्करात्पर्यः । निर्धूतरजा हतरजा-
 गुणा । एकत्र रजा धूलिः अन्यत्र गुणः । “रजो रजोगुण
 धूलौ परागान्तवयोरपि” इति विश्वः । एषा भवद्दर्शनसम्पत्त-
 सम्पत्तिः लाभ इति यावत् । मस्यर्थादभ्यः किपो भावार्थत्वान्
 वीतबलाहकायाः गतभवायाः गतः प्रकामस्य सम्बन्धिन्या वृष्टे
 तुल्या इति उपमात्कारः । “अत्रान्त उपत्” अतर्कितोपपन्नं भव-
 दर्शनं सर्वथा कस्याचत् । “अतो विद्वानन्” इत्यर्थः । वारि वह-
 तीति बलाहकः । “प्रीतिरिति यात् साधुः ॥ ५ ॥

आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातः
 त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥
 श्रियं विकर्षत्यपह्न्यघानि
 श्रं यः परिस्तौति तनाति कोर्त्तिम् ।
 मन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं
 तवात्मयोर्नरिव किं न धत्ते ? ॥ ७ ॥

अद्यंति । अद्य क्रतूनां क्रिया अनुष्ठानानि कामान् दुर्हन्ति इति कामदुघाः फलदा इत्यर्थः । “दुहः कबधश्च” इति कप्-प्रत्ययो घादेशश्च । सम्प्रति अद्य भूमिदेवाः ब्राह्मणाः । “हिजा-त्यजन्मभूद्देवाङ्गवाः । विप्रश्च ब्राह्मणः” इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः । ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः । यत् यतः कारणात् त्वयि आगतं सति त्वदागमनेन निमित्ते न इत्यर्थः । अस्मि इत्य-हमर्थेऽव्ययम् । “अस्मात्पुत्रदर्थानुवादेऽहमर्थेऽपि” इति गण-व्याख्यानं । “दासं कृतागसि भवत्सुचितः प्रभृणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्ति दूय” इति प्रथमात् । आसंसृतेः आसंसा-रात् यावत् संसारम् इत्यर्थः । अभिविधाभाङ्गविकल्पादसमासः । जगत्सु बहुमानपात्रं बहुयाग्यतःभाजनं ज्ञानः । सकलजन्तुसं-फलभृत् त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यता इति भावः ॥ ६ ॥

श्रियमिति । आत्मयोर्नर्ब्रह्मण इत्यलोकगुरोः तव अमोघम-अविफलं मन्दर्शनं श्रियं विकर्षति आश्रयं दर्शति । अघानि दुःखानि अपह्नति । “अहोदुःखं चानेवप्रम्” इत्यमरः । श्रं यः पुरुषार्थं परिस्तौति स्रग्भवेः पुरुषार्थस्य प्रत्यात् । ‘परिस्तौति’ इति पाठोऽपि स एवार्थः । कर्त्तुं शक्यते । किं बहुना किं न धत्ते ? किं किं न करति ? इति करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रोतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे
 न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।
 समुञ्जितज्ञातिवियोगखेदं
 त्वत्सन्निधावुच्छ्रसतीव चेतः ॥ ८ ॥
 निरास्पद प्रश्नकुतूहलित्वम्
 अस्मास्वधीनं किमु निष्पृहाणाम् ? ।
 तथापि कल्याणकरीं गिरं तं
 मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

श्रोतदिति । हे भगवन् ! श्रोतन्मयूखे सुधासाविकरं
 हिमद्युतौ इन्दौ अपि विषये न निर्वृतम् । नञर्थस्य नञ्शब्दस्य
 सप्तम्युपति समासः । मे चक्षुः त्वत्सन्निधौ निर्वृतिं सुखमेति ।
 तथा चेतस्य समुञ्जितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं
 समुच्छ्रसतीव अनुरोधेन प्राणिति इव इति उत्प्रेक्षा । पूर्वाहं तु
 निर्वृतिकारणे सत्यपि इन्दौ अनिर्वृतिकथनाद् विशेषोक्तिः ।
 तदुक्तम् “तत्सामग्र्यामनिर्वृत्तिः विशेषोक्तिर्निर्गद्यते” इति ॥८॥

निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदम् आगमन-
 प्रयोजनप्रश्नां निरास्पद इत्यर्थः । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति
 निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह । निष्पृहाणां युष्मत्सदृशानाम्
 इत्यर्थः । अस्मासु अधोनम् आयत्तं किमु ? न किञ्चित् अस्मात्तो
 लभ्यमित्यर्थः । आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । तथापि कल्याण-
 करीम अस्मदितैकहेतुम् इत्यर्थः । निष्पृहहृत्तेः परार्थादिति
 भावः । “कञो हेतु” इति टप्रत्यये ङीप् । अतस्ते गिरं श्रोतु-
 मिच्छा मां मुखं शक् अस्य अस्तीति मुखरी निरन्तरभाषो ।

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं

मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।

उदारचेता गिरमित्युदारां

हैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥

चिचौषतां जन्मवतामलघुीं

यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।

“म, स्वकुञ्जभ्यो रो वक्तव्यः” इति रः । “दुर्म, खि म, खराबहम, खी” इत्यमरः । ततः चिप्रत्ययः । मुखराकराति व्यापारयति इत्यर्थः । निष्प्रहस्य अपि ते वाक्यम् अस्मद्वितकरत्वात् श्रोतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

इतीति । इति इत्यम् उक्तिविशेषरम्यम् उक्तिवैचित्र्याचारु ट्टया तथा उक्तवान् । उदारचेता महामना नरेन्द्रो हैपायनेन व्यानेन हीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यम्य स हीपायनः स एव हैपायनः । “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । न अपत्यार्थं “नडादिभ्यः फक्” तेषु एव पाठात् बाधितार्थत्वाच्च । जयोपपत्तौ मनः समाधाय जयसिद्धम् अपेक्ष्य इत्यर्थः । इति वच्यमाणप्रकाराम् उदाराम् अर्थवतीं गिरम् अभिदधे उक्तः । दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट् । “प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति वचनात् ॥ १० ॥

आदौ तावत् तस्य माध्यस्थताभङ्गदोषं युग्मे न परिहरति । चिचौषतामिति । अलघुीं गुर्वीम् । “वोतो गुणवचनात्” इति डीष् । यशोऽवतंसं कौत्सि भूषणाम् उभयत्र इह च अम, च च भूतिं श्रेयः चिचौषतां सञ्चेतुं संग्रहीतुमिच्छतां चिनोतः

अभ्यर्हिता वन्धुषु तुल्यरूपा
 वृत्तिविशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११ ॥
 तथापि निघ्नं नृप ! तावकौनेः
 प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
 वीतस्मृहाणामपि मुक्तिभाजां
 भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥ १२ ॥

॥ इति युग्मम् ॥

सुताः न यूयं किमु तस्य राज्ञः ?
 सुयोधनं वा न गुणतोताः ? ।

सन्नन्नात् शब्दप्रत्ययः । जन्मवतां शरीरिणां वन्धुषु विषये तुल्य
 रूपा एकविधा वृत्तिः व्यवहारोऽभ्यर्हिता उचिता तपोधनानां
 तु अस्मत्पदशानां विशेषेण नियमेन अभ्यर्हिता उचिता ॥११०

तथापीति । तथापि तुल्यवृत्ती निघ्नं ऽपि हि नृप ! ताव-
 कौने त्वदायैः । “युग्मदशमदोः अन्यतरस्या सञ्ज च” इति शब्द-
 प्रत्ययः । “तयकप्रसक्तो एकसचने” इति तयकादेशः । गुणौघः
 प्रह्वीकृतम् आर्जितं मे हृदयं निघ्नं त्वदायचम् । “अर्धोनां
 निघ्न आयत्तः” इत्यमरः । ननु निघ्नं नृप्य कौण्ड्यं पक्षपात
 इत्यत्र आह । वीतिरिति । वीतस्मृहाणां वरत्तानां मुक्तिभाजां
 म, म, चृणाम् अपौत्वर्थः । भवन्तीति भव्याः साधवः । “भव्यमेव”
 इत्यादिना कर्त्तरि निपातः । तेषु पक्षपाताः स्त्रीहा भवन्ति ।
 न तु माध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यमञ्जुः इति भावः ॥ १२ ॥

अथ नृपस्य गुणवतां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुःशेष्टाम् उद-
 दाटयति । सुता इति । यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुताः पुत्राः

यस्यक्तवान् वः स वृथा बलाद् वा
 मोहं विवृत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥
 जहानु नैनं कथमर्थसिद्धिः ?
 संग्रह्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।
 अनाधुयोगा हि जयान्तरायाः
 प्रमाथिनौनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

न किम् ? अत्र न सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्या
 दिभिः सुयोधनं न अनीनाः न अतिक्रान्ताः वा ? अनीना एव
 इत्यर्थः । कल्पेति क । अमुनत्वम् अगुणत्वं च त्यागे हेतु
 युष्मासु तस्मात्स्ति इत्यर्थः । उपानाम्ने कारणमाह । य इति । य
 धृतराष्ट्रो यो दूमान् इत्या निष्कारणमेव त्यक्तवान् यदि वयं
 सुता गुणाधिक्यात् तर्हि कथम् अत्याक्षीन् तत्राह । बला-
 दिभिः स विपदाभिलाषो भोगलसा बलाद् बलात्कारादिव ।
 "वा स्याद् इकस्योपसयोरिवार्थोपि समञ्जस्य" इति विवृत्तः ।
 मोहम अविषेक विवृत्ते विषयाभिलाषान्तरक्तो न कश्चिद्
 युष्मन्त्यागदेषु अस्ति इत्यर्थः । अत्र कार्यकारणसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यास ॥१३॥

अथ राज्ञ उल्काहवहनाय शत्रोर्हानिं सूचयति । जहा
 त्तिरिति । एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धिः कथं न जहानु ? जहानु
 एव इत्यर्थः । "प्रेषणतिमर्गप्राप्तकालेषु कृत्याथ" इति प्राप्तकाले
 लोटे । तस्य ज्ञानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः यो धृतराष्ट्रः
 संग्रह्य मन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन् दुर्मन्त्रिणः मन्दि-
 श्वादि निर्णेतु येन अयत्नवत् इत्यर्थः । "प्रकाशनस्ये यस्त्वयोज्य" इति
 इति खेयाव्ययम् आत्मनिपदम् । "प्रकाशनस्ये यस्त्वयोज्य" इति

पथश्रुतायां समितौ रिपूणां
 धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।
 त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरभ्यम्
 आविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ॥ १५ ॥
 विधाय विध्वंसमनात्मनीनं
 शमैकवृत्ते भवतश्छलेन ।

नङ् । तिष्ठतेऽस्मिन्निति स्थेयो विवादपदनिर्णयता । तथाहि
 असाधुयोगा दुर्जनसंसर्गा जयान्तरायाः जयविघातकाः । किञ्च
 प्रमाथिनीनाम् उन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि ।
 “पदं व्यवसितवाणस्थानलक्षमाङ्घ्रिवस्तुपु” इत्यमरः । न केवलं
 जयघातिनः किं तु अनर्थकारिणश्च इत्यर्थः । घृतराशोऽपि
 दुर्जनविधेयत्वाद् विनङ्घ्रतीति भावः ॥१४॥

एवं शत्रोः अनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थमिद्विं सूचयति । पथ
 इति । रिपूणां समितौ सभायाम् । “सभाममितिसंसदः”
 इत्यमरः । पथश्रुतायां मार्गाद् भ्रष्टायाम् । दुरात्मनो दुःशा-
 मनस्य स्त्रीग्रहणमाहमम् अङ्गोक्तवत्याम् इत्यर्थः चिराय
 धर्म्यां धर्मात् अनपेताम् । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति
 यत्प्रत्ययः । धुरं भारं दधानेन कृच्छ्रेषु अपि धर्मात् अचलता
 इत्यर्थः । त्वया विपत्स्वपि अविपत्ति अविनाशि अतएव अभ्यं
 गुणेषु शान्त्यादिषु विषये परम् उत्कृष्टं प्रेम आविष्कृतं प्रकटी-
 कृतम् । दुःसहमपि सोढवता त्वया साधु कृतमिति भावः ॥१५॥

विधायेति । किञ्च शम एव एका म, स्या वृत्तिर्यस्य तस्य
 अपरोपनापिन इत्यर्थः । भवतः क्लेन कपटेन आत्मने हित-
 प्रोत्सवनीनः स न भवतीति अनात्मनीनः स्वस्य एव अनर्थहेतु-

प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः

कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥

लभ्या धरिवी तव विक्रमेण

ज्यायांश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः ।

अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः

प्रकर्षतन्वा हि रणे जयश्रीः ॥ १७ ॥

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां

वित्यर्थः तम् । “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः” इति
रूपप्रत्ययः । विध्वंसम् अपकारं विधाय कृत्वा प्रकाशितः प्रख्या-
पितः त्वन्मतिशीलयोः तत्र प्रज्ञास्त्रभावयोः सारः प्रकर्षो यैः ते
नयोक्ताः । ते तत्र विद्विषः कृतोपकारा इव उपकृतवन्त इव
जाना इति शेषः । अपकार उपकाराय एव संवृत्तः यदेषु
द्वौर्जन्यं युष्मत्कीजन्यं च जगति सुव्यक्तम् आसौदित्यर्थः । विद्य-
मानस्य अपि सृजनस्य चन्दनदारुण इव गुणाः परिभवे एव
प्रचुरा भवन्तीति भावः ॥ १६ ॥

अथ प्रयोजनान्तरमाह । लभ्येति । तव त्वया इत्यर्थः ।
“कृतानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी । धरिवी विक्रमेण लभ्या
प्राप्या । न च सुलभ्या तं विना इत्यर्थः । विपक्षश्च शत्रुरपि
वीर्ये शीर्ष्यम् अस्त्राणि आग्नेयादीनि बलानि सैन्यानि तैः
न्यायान् प्रशस्यतरः अधिकतर इति यावत् । ज्येष्ठस्य “ज्यादा-
दीयम्” इति ध्यादेशः । अतः प्रकर्षाय आधिक्याय विधिः
उपायो विधेयः कर्त्तव्यः । हि यन्मातृ रणे जयश्रीः प्रकर्षतन्वा
प्रकर्षप्रधाना उत्कृष्टीयत्तः इत्यर्थः । “तन्त्रं प्रभावं सिद्धास्ते”
इत्यमरः । बलिन एव जयो = । इति भावः ॥ १७ ॥

हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्नाः ।

वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद

प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥

यस्मिन्ननैश्वर्यं कृतव्यलीकः

पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।

धुन्वन् धनुः कस्य रणे न कुर्व्यात्

मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ? ॥ १९ ॥

अथ “त्रिः” इत्यादिना श्लोक-गुण्येन विपक्षव्यायम्भ-
णयति । त्रिःसप्तति । त्रिःसप्तत्तान् सप्त वारान् त्रिःसप्तकृत्व-
प्रकृतिशक्तिः इत्यर्थः । त्रिःसप्तशब्दयोः सप्तपेति समासः
“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्” इति कृत्वमुच्-
प्रत्ययः । जगतीपतीनां महोपतीनां हन्ता नाशको गुरुः अस्त्र-
वेदोपदेष्टा सः प्रसिद्ध इत्यर्थः । अतएव यच्छब्दानपञ्चत्वम्-
नदत्तं काव्यप्रकाशे—“अप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दोपादान-
तापञ्चते” इति । जामदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः । “गर्गा-
दिभ्यो यञ्” इति यञ्प्रत्ययः । यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतः
विक्रमाभिभूतः अस्त्रिकास्त्रयंवर इत्यर्थः । तदा भङ्गप्राप्ति-
नमये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षम् अतिशयं वीर्यातिशयम्
आधारवशम् आश्रयाधानं विवेक जज्ञे स्म । स्वविद्याया-
स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मात् अपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः ।
“स्म पादपूरणे भूतेऽर्थे च” इति विश्वः ॥ १८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् भीष्मे विषये अनीश्वरस्य भावोऽनै-
श्वर्यम् असामर्थ्यम् । “नञः शुचीश्वरत्वेतन्नकुशलनिपुणानाम्”
इति विकल्पान्नञः पूर्वपदवृद्धाभावः । तेन कृतव्यलीकः

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः

सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ?

परिस्फुरन्नोलशिखाग्रजिह्वं

जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥ २० ॥

निर्गच्छ्य संरम्भनिरस्तधैर्यं

राधेयसाराधितजामदग्नाम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु

जायेत सृत्थोरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥

नितिवैलक्ष्यः । “दुःखे वैलक्ष्यं व्यलोकम्” इति यादवः ।
अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवे प्राप्त इव भौषस्य इच्छामरण-
त्वात् अन्तकोऽपि पराजित इव आस्ते विमुक्त अन्य इति
भावः । स भौषो रणे धनुर्धुन्वन् कस्य मनो भयैकप्रवणं भये
एकप्रवणम् एकाङ्मुखं शिवभागवतवत् समासः । न कुर्व्यात् ?
सर्वस्य अपि मनसि भयं कुर्व्यादिवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सृजन्तमिति । आर्जो रणे इषुसंहतीर्वाणसङ्घान् सृजन्त-
वर्षन्तं कोपज्वलितम् अतएव परिस्फुरन्त्यो लोलाश्च शिखा-
शाण्डि एव जिह्वा यस्य तं तथोक्तं जगत् लोकं जिघत्सन्तम् अत्तुम्
इच्छन्तम् । अदेः सन्नन्तात् शब्दप्रत्ययः । “लुङ्सनीर्घसृ”
इति घसृ आदेशः । अन्तवह्निं कालाग्निम् इव स्थितं गुरुं
द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कः सहेत ? सोढुं शक्रुयात् न कोऽपी-
त्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” इति शक्यर्थं लिङ् ॥ २० ॥

निरीक्ष्येति । संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं
निर्विकारचित्तत्वं येन तं तथोक्तम् । आकारेण एव परधैर्या-

यया समासादितसाधनेन
मुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्य्यम्
उन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२

पहारिणम् इत्यर्थः । आराधितजामदग्नां शुश्रूषितभागव-
जामदग्नात् अधिगतास्त्ररहस्यामित्यर्थः । गर्धयं राधासुत
कर्णम् । “स्त्रीभ्यो टक्” । निरीक्ष्य सृत्वीरपि असंस्तुतेषु अपरि-
चितेषु । “संस्तवः स्यात्परिचयः” इत्यमरः । भयेषु प्रसभं
पक्षपातः परिचयो जायते । सृत्वीरपि अस्मात् विभीयात्
किमुत अन्य इति भावः । सम्भावनायां लिङ् । अत्र जनि-
क्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया
तत्सम्भवात् निरीक्ष्यति ल्यप्नर्देशः । “समर्थनीयप्रधानोऽ-
सर्जनभावस्वप्रयोजकः” इति व्यक्तविवेककारः । अत्र भय-
सम्बन्धरहितस्य सृत्वीः भयसम्बन्धाभिधानात् अमस्बन्धे मस्बन्ध-
रूपा अतिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ २१ ॥

अथ अनन्तरं करणीयम् आगमनप्रयोजनञ्च युग्मेनाह
यथेति । यया विद्यया कारणेन मुदुश्चराम् अतिदुष्करां
तपस्यां तपश्चर्याम् “कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वर्त्तचरोः” इति
लङ् । “अप्रत्ययात्” इति स्त्रियाम् अप्रत्ययः । आचरताम् ।
पशुपतिं प्रति तपः कुर्वता इत्यर्थः । अतएव समासादितं साधनं
पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन कपिः हनुमान् केतनं चिह्नं
यस्य तेन अर्जुनेन इत्यर्थः । दुरापम् अन्यस्य दुर्लभं वीर्य्यं तेजः
समवाप्य एते पूर्वाक्ता भीष्मादयः उन्मूलितारः उन्मूलयिष्यन्ते ।
उन्मूलयतेर्ष्वन्तात् कर्मणि लुट् । अत्र चिखदिडागमेऽपि तस्य

द्वितीयः सर्गः ।

महत्त्वयोगाय महामहिम्नाम्
आराधनीं तां नृप ! देवतानाम् ।
दातुं प्रदानोचित ! भूरिधास्त्रीम्
उपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥
इत्युक्तवन्तं अत्र साधयेति
प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रोः ।

असिद्धवत् अत्र अभावान् इति असिद्धत्वात् “णेरनिटि” इति
ःणलोपः । तन्निमित्तस्य एव “अनिटि” इति निषेधात् ।
उक्तञ्च—“वृद्धिश्चिखव्यक्तहन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं
या चिणोति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बल
निमित्तो विधाति” इति ॥ २२ ॥

महत्त्वेति । नृप ! महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महाम-
हिम्नां महानुभावानां देवतानाम् इन्द्रादीनाम् आराध्यते अत्र
येति आराधनीं तां प्रसन्नयित्रीन् इत्यर्थः । करणे ल्युट् डोप् ।
भूरिधास्त्रीं महाप्रभावाम् । “धाम देगे गृहे रश्मी स्थाने जन्म
प्रभावयोः” इति विश्वः । “अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्”
इति वा डीप् । विद्याम् ऐन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्यं
मिद्धिम् इव इति विद्यायाः असोघत्वोक्तिः हे प्रदानोचित ! दान-
पात्र ! प्रभूतफलभोक्तृत्वात् अस्य पात्रत्वोक्तिः । दातुम् उपा-
गतोऽस्मि ॥ २३ ॥

इतीति । इति उक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नम् । “भाषायां
सदवमश्रुतः” इति कसुः । तं मुनिं जिष्णुः जयशीनोऽर्जुनः ।
“ग्लजिष्णुः” इति च प्रसन्नः । अत्र साधय अततिष्ठ इति एवं

प्रसेद्विवांसं तमुपासमाद्

वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥

निर्याय विद्याऽथ दिनादिरम्याद्

विष्णादिवार्कस्य मुखात् महर्षेः ।

पार्थाननं वल्लिकणावदाता

दीभिः स्फुरत्यङ्गमिवाभिषेदे ॥ २५ ॥

योगज्ञं तं योस्यतमाय तस्मै

तपःप्रभावाद् विततार सद्यः ।

येनाऽस्य तत्त्वेषु कृतेऽवभाभे

समुन्मिसीलिव चिराय चतुः ॥ २६ ॥

तस्मिन् अज्ञातशत्रोः धर्मराजस्य स्वयम् अतिर्ह्ये पणगोलत्वात् इमं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन् तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्ते वसन् क्त्वाव इव । “क्त्वावन्ते वाभिनी शिष्ये” इत्यमरः । विनयेन अर्नोद्धत्येन उपासमाद् समीपं प्राप ॥ २४ ॥

निर्यायति । अथ वल्लिकणावदाता स्फुरन्निङ्गवत् उच्च्यन्ता देवतासान्निध्यादिति भावः । विद्या ऐन्द्रमन्त्ररूपा दिनादि रम्यात् अर्कस्य प्रभातभास्करस्य विष्णादिव महर्षेः व्यासस्य मुखात् निर्याय निर्गत्य समासेऽजजपूर्वे क्तो ल्यप् । दीभिः अर्क दीर्घधितिः स्फुरद् विकसत् पद्ममिव । पार्थाननम् अर्जुनस्य सुहृत्सु अतिषेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥

योगं चेति । स योस्यतमाय अर्जुनमाय तस्मै पार्थाय त वत्त्वमात्मसंज्ञमानं यागं ध्यानं विधिं च । “योगः सन्नहर्षो-
पाश्र्वायानसङ्गतिभुक्तिषु” इत्यमरः । तपःप्रभावात् सर्वो विष्णुः

आकारमाशंसितभूरिलाभं

दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।

नियोजयिष्यन् विजयोदये तं

तपःसमाधी भुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥

अनेन योगेन विवृद्धतेजा

निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।

नारदो चिरकालशास्त्रमपीति भावः । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथा च । “मूलप्रकृतिः महान् अहो हारो मनसो पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मान्द्रियाणि पञ्च रुद्राभूतानि” इति चतुर्विंशतितत्त्वानि । तत्र अब्रह्मिणे साक्षात्कारे क्षते सति अस्य अर्जुनस्य चक्षुः अक्षि दिनाय मन्त्राण्यसौनेन उच्चधियासिधे इत्युल्लेखा । तदा तस्य कोऽपि महान् अस्त्रिणा ज्ञानभञ्जनः तत्त्वावभासः क्षिरात अत्यस्य दृष्टिनाभ इव अभर्जादिति भावः ॥ २६ ॥

आकारं भास । आशंसित आख्यातो भूरिलाभो अनेक श्रेयःप्रापिः यत्र तं तथाकृतं जडमित्यस्य वक्रम् इत्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वृद्धितया तादात्म्यते । तदनुसारेण तदनुकूलम् उक्ताद्यानुगुणव्यापाररक्षण इत्यर्थः । आकारं मूर्तिं दधानं तम् अर्जुनं भुनिरित्युवाच । विजयोदये तपःसमाधी तपोनियमे । “समाधिनिषेधे व्याप्ति मोनि चैव समधीन” इति विश्वः । नियोजयिष्यन् नियोजयितुम् इच्छन्नित्यर्थः । “लट् शेषे च” इति लट् । “लटः महा” इति सत्प्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ २७ ॥

अनेन इति । अनेन स्वीपदिष्टेन योगेन विवृद्धतेजाः

समाचराचारमुपात्तशस्त्रो
जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि
प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारु शिलोच्चयं तम्
एष क्षणात् नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥ २९ ॥
इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं
महर्षिणा तेन तिरोवभूवे ।

निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् परस्य प्रवेशम् अयच्छन्नित्यर्थः ।
उपात्तशस्त्रो निगृहीतायुधः मन् । हे अर्जुन ! जपोपवासा-
भिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैः मुनीनाम् आचारं समाचर अनु-
तिष्ठ ॥ २८ ॥

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिः इति आशयेन तं निदर्शयन्नाह । करि-
ष्यसे इति । यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदः इन्द्रस्य प्रसत्तये प्रसा-
दाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे । चारुशिलोच्चयं रम्य-
शिखरं तं शिलोच्चयं गिरिम् इन्द्रकोलम् । “अद्रिगोत्रगिरि-
ग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः” इत्यमरः । त्वाम् एष गुह्यको यक्षः ।
अनन्तरम् एष अस्य पुरःप्रादुर्भावात् एष इति निर्देशः । क्षणात्
नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥

इतीति । इति इत्यं महेन्द्रसूनुम् अर्जुनं ब्रुवाणेन उक्त-
वता । “वर्त्तमानमामीष्ये” इति भूते वर्त्तमानवत् प्रत्यय-
तिरोधानस्य अविन्दस्वसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिर-
ोवभूवे अन्तर्देष भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । “राजा

तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्
 प्रदंशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥
 कृतानतिव्याहृतसान्त्ववादे
 जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णो ।
 इयाय सख्याविव सम्प्रसादं
 विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥
 अयोष्णभासिव सुमेरुकुञ्जान्
 विहीयमानानुदयाय तेन ।

प्रभौ नृपे चन्द्रे यत्ते जत्रियशक्रयोः” इति विश्वः । तस्य यन्-
 चरः पूर्वोक्तयत्तः अस्य मुनेः आदेशं साक्षात् इव प्रदंशम् अर्जु-
 नाधिष्ठितस्थानम् अधितष्ठां प्राप्त इत्यर्थः । “स्थादिष्वभ्यासं
 इति षत्वम् ॥ ३० ॥

कृतंति । स पुण्यजनो यत्तः कृतानतिः कृतप्रणामः ।
 जातस्पृहो जाता स्पृहा आकाङ्क्षा यस्य तथा सन् । व्याहृत-
 उक्तः सान्त्ववादः प्रियवचनं येन तस्मिन् । “व्याहार उक्ति-
 र्लपितम्” इत्यमरः । जिष्णो अर्जुने सख्यौ सुहृदि इव । “अथ
 मित्त्रं सखा सुहृत्” इत्यमरः । सम्प्रसादं विश्रम्भम् इयाय
 प्राप । तथाहि । सतां साधूनां योगः सङ्गतिः आशु विश्वास-
 यति विश्वासं जनयति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो अर्थो
 न्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ उष्णभासा सूर्येण उदयाय पुनः उद्गमाय
 विहीयमानान् त्यज्यमानान् इति तमःप्राप्तिकारणात्तः ।
 बृहद्बुतीन् सौवर्णत्वात् दीप्यमानान् इत्यर्थः । इति तममः

बृहद्दुतीन् दुःखकृतात्मलाभं

तमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२ ॥

असंशयालोचितकार्यनुन्नः

प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।

तुल्याद् विभागादिव तन्मनोभिः

दुःखातिभारोऽपि लघुः स मने ॥ ३३ ॥

मङ्गीचकारणोक्तिः । सुमेरुकुञ्जान् इव अत्र सुमेरुग्रहण
कुञ्जानां सावर्णत्वद्योतनायं तेन अर्जुनेन उदयाय त्र्ययम्
विहोयमानान् बृहद्दुतीन् अनेकविधप्रकाशान् । पूर्ववद्विश-
षण्डयस्य प्रयाजनम् अनुमन्थयम् । पाण्डुसुतान् चतुर इति
शेषः । दुःखेन कच्छ्रेण कृतः उत्पादितः आत्मलाभः उत्पत्तिः
यस्य तत् तथोक्तम तेषां विवेकित्वात् कथञ्चिद् विलम्बोदयम्
इत्यर्थः । तमः शाको अन्धकारश्च । “तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ
तमः शोके गुणात्तरे” इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैः मन्दं
प्रपेदे तेषां विवेकित्वाद् भीतमिवेति भावः अत्र तमःशब्दस्य
स्निष्टत्वात् शेषानुप्राणितता इयम् उपमा ॥ ३२ ॥

असंशयति । असंशयम् अमन्दिग्धं यथा तथा आलोचितं
विवेचितं यत कार्यं तेन नृनो निरस्त इति लघुत्वहेतुक्तिः ।
“नुदावदोन्दवात्राङ्गीभ्योऽन्यतरस्याम्” इति निष्ठानत्वम् ।
कार्यं गौरवम् आलोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा भाव-
वात्सल्येन कर्ता । समानीय पुनः आकृष्य विभज्यमानः सम-
शोकभागो क्रियमाणः तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति
भावः । स पूर्वाक्तो दुःखम् एव अतिभारोऽपि अतिभारभूतम्
अपि दुःखमित्यर्थः । तन्मनोभिः तेषां चतुर्णां पार्थानां

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेः
 तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
 वीर्यञ्च विद्वत्सु सुते मघोनः
 स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४ ॥
 तान् भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं
 विहाय यामानिव वासरस्य ।

मनोभिः तुल्यात् विभागादिव पूर्वाक्तात् प्रेमकृतात् समविभा-
 गात् इवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकात् एवेति भावः । पुन
 विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थम् अनुवादाददोषः । लघुर्मने
 अमानि । यथा एकोऽनेकधा विभज्य बहुभिः उच्यमानो
 महान् अपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथैवं प्रेम्णा आकृष्यमाणम् अपि शोकं विवेको निर्जि-
 गायेत्याह । धैर्येणेति । धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकार-
 चित्तत्वेन तथा महर्षेर्व्यासस्य प्रवर्त्तकस्य इति शेषः । विश्वास्य-
 तया अहं यवचनत्वेन इत्यर्थः । अरातिप्रभवात् अरातिहेतु-
 कात् तीव्राद् दुःसहात् मन्योः क्रोधादेतोः तथा अर्जुनप्रभाव
 परिज्ञानाच्चेति । हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह—मघोनः सुते
 अर्जुने तीर्यम् । “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विद्वत्सु
 ज्ञातवत्सु इति यावत् । “विदेः शतुर्वसुः” इति वैकल्पिको
 वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु स शोकः स्थानं स्थितिं न अवाप न
 प्राप ॥ ३४ ॥

तानिति । तत् पार्थत्यागवत् शर्म सुखम् । “शर्मशात-
 सुखानि च” इत्यमरः । तद्विरुद्धम् अशर्म दुःखम् । “नञ्”
 इति नञ्समासः । भूरिधाम्नः नञस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः ।

एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां
 विभावरिं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥
 तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे
 पर्य्यंशुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।
 अगूढभावाऽपि विलोकने सा
 न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥
 अकृत्विमप्रेमरसाभिरामं
 रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।

चतुरः तान् पार्थान् अपि वासरस्य भूरिधान्नः चतुरोऽपि
 यामान् प्रहरान् इव । दूरं विद्याय त्यक्त्वा एकौघभूतम् एक-
 राशभृतं सत् । “अप्लवादयः कृतादिभिः” इत्यर्थे कर्मधारयः ।
 अंशुयादिराकृतिगणः” इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरिं
 कृष्णपक्षराशिं ध्वान्तमिव । कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५ ॥
 तुषारंति । सा द्रौपदी विलोकने अर्जुनावलोकने अगूढ-
 भावा अगूढाभिप्राया अपि स्फुटा नलापिणी इति यावत् ।
 “भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु” इति वैजयन्ती ।
 मङ्गलभङ्गभीरुः मङ्गलहानिः भोता सती पर्य्यंशुणी परिगताश्रुकं
 वाष्पाहते इत्यर्थः । अतः । तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिम-
 विन्दुमहिते इन्दोवरसांन्नः इति उपमालङ्कारः । लोचने मील-
 यितुं न विषेहे न शशाक । अशुणोः दृष्ट्यावरकत्वेऽपि तन्नि-
 यातस्य अमङ्गलवान् तन्निवर्त्तकं निमोलनं सा न चकार
 इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अकृत्विमिति । इन्द्रवज्रः अर्जुनः क्रियया निवृत्तः कृत्विमः ।

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं
जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥३७॥
धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धवाष्पोदयसन्नकण्ठम्
उवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥३८॥
मग्नां द्विषच्छृण्वन्नि पङ्कभृते
सम्भावनां भूतिमिवोडरिष्यन् ।

“द्विः कृः” इति कृः । “वेर्मन्वित्वम्” इति मम्प्रत्ययः ।
तद्विरुद्धं प्रेमेव रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामम् । दृष्टिं
विलोभयतीति दृष्टिविलोभि दृष्टिप्रियम् इत्यर्थः दृष्टं दर्शनम् ।
“नपुंसकं भावे क्तः” । मनःप्रसादः प्रमत्तमन इत्यर्थः ।
माञ्जलिरिव इति उपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना
पथि साधु पाथेयं शब्दलभिव । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृज्” ।
निकामम् अतिशयेन जग्राह । रामार्पितं पाथेयं पथि त्रैमास्य
भवति इति आगमः ॥ ३७ ॥

धैर्यंति । वन्यद्विपेन वन्यग्रहणम् उच्छृङ्खलत्वद्योतनाय
निदाघसिन्धुः श्रीकान्दी इव निदाघग्रहणं दीर्घत्वद्योतनाय
धैर्यावसादेन धैर्यभ्रंशेन कर्त्वा । हृतप्रसादा क्षीभं गमिता
इत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी अतः चात्रयुक्तम् एव
वन्यति इति भावः । निरुद्धवाष्पादय संरुद्धगोदनं सन्नकण्ठं
हीनकण्ठस्वरम् । अथ तयोः उभयाः कृतबहुव्रीह्योः क्रिया-
विशेषणयोः विशेषणसमासः । कृच्छ्रात् कथञ्चिदिति वक्ष्य-
माणम् उवाच ॥ ३८ ॥

आधिद्विषामातपसां प्रसिद्धेः

अस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥३६॥

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसङ्ग्रामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥४०॥

मग्नामिति । पङ्कभूते पङ्कीपमिते । “भतं क्ष्मादीं पिंग-
मादीं न्याय्ये सत्योपमानयोः” इति विश्वः । द्विषच्छब्दनि-
गन्त्रकपटे मग्नां दुरुद्धराम् इत्यर्थः । मग्नावनां योग्यतां री-
वम् इति यावत् । भतिं सम्पर्दामिव । “भृतिर्भस्मनि सम्पर्दि-
इत्यमरः । उद्धरिष्यन् उद्धारकः त्वम् एव इति शेषः । आधि-
द्विषां दुःखच्छिदां तपसाम् आप्रसिद्धेः सस्यक् सिद्धिपथ्यन्तम-
अस्मद्विना अस्माभिः विना इत्यर्थः । “पृथग्विना” इत्यादिना-
विकल्पात् पञ्चमी । भृशं मा उन्मनीभूः अस्मद्विरहाद् दुर्मन-
मा भूः इत्यर्थः । दीर्घनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वात् इति भाव-
“माङ्गि” इति आशीरथं लुङ् । “न माङ्गोर्गं” इत्यङ्गागमर्पति-
श्रद्धः । अनुन्मना उन्मनाः मप्यद्यमानः उन्मनी अभततद्भावे-
त्विः । “अकर्मनश्चलुश्चेतीरहोरजसां लोपश्च” इति सकारलोप-
‘अस्य च्वा’ इतीकारः ॥ ३६ ॥

अथ अनीत्सुक्यदार्ढ्याथिं तस्य सवोथेसिद्धिनिदानत्वमाह-
यग इति । यशः अधिगन्तुं कीर्त्तिं लब्धुम् इत्यर्थः । सुखस्य-
लिप्सया लब्धुमिच्छया वा । मनुष्यसङ्ग्रामं मनुष्यगणनाम् अति-
वर्त्तितुम् अतिक्रमितुम् अमानुषं कर्म कर्त्तुं वा इत्यर्थः । अभि-
योगभाजाम् अभिनिर्देशवतां निरुत्सुकानाम् अदुर्मनाय

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं

क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैवमोजः ।

तेजस्विताया विजयैकवृत्तेः

निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥४१॥

ब्रीडानतैराप्तजनोपनीतः

संशय्य क्लृप्त्वा नृपैः प्रपन्नः ।

पानानाम् इत्यर्थः । निघ्नः पूर्वाक्तयमः सुखाद्यर्थमिद्धि, सन् क्लृप्त्वा इव अनुरक्तकाल्ना इव प्रद्वम् अन्तिकम् उपैति । तस्मात् अस्मद् द्विरहद्ः खन् आतपःमिद्धेः सोढव्यम् इति भावः ॥ ४० ॥

अथ अस्य सत्यदोषनद्वारा तपःप्रवृत्तिं प्रथयितुम् अग्नि-
निकारं तावच्चतुर्भिः उद्घाटयति । लोकमिति । विधात्रा-
वच्छाणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः
सम्बन्धि । अथनशोले जेत तदेव जैवम् । जैवशब्दात् तज-
स्वितात् “प्रजादिभ्यश्च” इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः । ओजो बल-
दाप्तिः वा । “आजा बले च दोषो च” इति विश्वः । तदेव
वसु धनमिति रूपकालङ्कारः । मुष्णन् अपहरन् अग्निहृतस्य
कुतः चात्र तेजः इति भावः । किञ्च विजयैकवृत्तेः विजयैव-
जोवितायाः । “क्षत्रियस्य विजितम्” इति स्मरणात् इति
भावः । “हन्निर्वर्त्तेन जीवने” इत्यमरः । तेजस्वितायाः तेजस्वि-
नाम् इत्यर्थः । तेजःप्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानी निर्देशः ।
प्रियं प्राणम् इव प्राणममम् इत्यर्थः । अभिमानम् अहङ्कारं निघ्नन्
क्षण्डयन् तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिः इति भावः ॥४१॥

अधिकेपात् अमहनं प्राणाल्येषु अपि न त्याज्यम्
इति आह । ब्रीडेति । पुनश्च आप्तजनोपनीतः आस-

वितानभूतं विततं पृथिव्यां

यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥४२॥

वीर्यावदानेषु कृतावमर्षः

तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।

कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनाम्

अर्कत्विषामङ्ग इवावशेषः ॥४३॥

जननं विश्वस्तजनेन उपनीतः प्रापितः आवित इत्यर्थः । तथापि संशय्य सान्दिह्य असम्भावितबुद्ध्या इति भावः । व्रीडानतैः जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणात् इति भावः । नृपैः देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः प्राप्तः आसोक्तत्वात् कथञ्चित् शिवस्त इत्यर्थः । यः शृण्वताम् अपि दुःसहः किमुत अनुभवताम् इति भावः । इत्येषां पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा अपि व्याख्यायते । आसजनोपनीतः श्रातिकृतः संशय्य कथम् इदम् अन्याय्यम् उपेक्ष्यम् इति । चायं व्रीडानतैः जुगुप्सितकर्मदर्शनात् इति भावः । नृपैः मन्थस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नो अङ्गीकृतः । गोत्रकलहेषु मन्थस्थः उदासितव्यम् इति बुद्ध्या उपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वये अपि प्रपन्न इत्यत्र आसजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः । पृथिव्यां वितानभूतम् उल्लोचतुल्यम् । “अस्त्री वितानमुल्लोच” इत्यमरः । दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्नं वितानमपि दिगन्तलग्नम् इति भावः । विततं प्रथितं यगः समूहन् इव सङ्कोचयन् इव इति उपेक्षा । अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्त्तिः इति भावः ॥ ४२ ॥

वीर्येति । पुनश्च वीर्याणि एव अवदानानि तेषु कृतावमर्षः कृतास्यन्दनः । पुराकृतपराक्रमोद्भूतानि अपि प्रसृजन्

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः

स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम् ? ।

नवीकरिष्यत्यपशुष्यदार्द्रः

स त्वद् विना मे हृदयं निकारः ॥४४॥

इति कलापकम् ॥

इत्यर्थः । “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । अतएव सम्प्रतीतिं
व्यातिम् । “प्रतीते प्रथितस्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः ।
अभूताम् अविद्यमानाम् इव इति उत्प्रेक्षा । सतोऽपि
अमत्त्वम् उत्प्रेक्ष्यते । तन्वन् कुर्वन् । पुनश्च अङ्गः अवशेषः
दिनान्तः अर्कत्विषाम् इव आयतीनाम् उत्तरकालान्तः
प्रयामक्षयं देर्घ्यनाशं कुर्वन् इति श्रौती पूर्णा इयम् उपमा ।
अरिनिराकृतस्य कुतः चिरावस्थानम् इति भावः ॥ ४३ ॥

प्रसह्यति । पुनश्च परैः शत्रुभिः अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः
आचरितः यः निकारः परिभवः केशाकर्षणरूपः स्मर्त्तुं न
शक्यः, अधिकर्त्तुम् अनुभवितुं किमुत ? । यस्य स्मरणमपि
दुःसहम् अनुभवस्तु सुतरां दुःसह इति किमुत वक्तव्यम् इत्यर्थः ।
स निकारः त्वद् विना त्वया विना । “पृथग्विना” इत्यादिना
पञ्चमी । आर्द्रः सन् कुतश्चित् अभिभूतात् पुराणप्रहारः इव
त्वद्दिरहदुःखात् पुनः नवीकरिष्यति नवीभविष्यति इत्यर्थः
उपशुष्यत् त्वया विना शुष्कम् इति भावः । दुःखस्तम्भनं शोषः
पदार्थः मे हृदयं नवीकरिष्यति आर्द्रीकरिष्यति व्रणम् इव इति
भावः । दुःखितस्य पुन दुःखोपचयः शोषप्रायमपि दुःखहेतुः
पुनः उद्घाटयति इत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषणमास्यान् व्रणः
व्यप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समामोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसद्यं

दन्तीव दन्तव्यसनाद् विकारम् ।

द्विषत्व्यतापान्तरितोरुतेजाः

शरह्वनाक्रीर्णं इवादिगङ्गः ॥ ४५ ॥

सत्रोडमन्दैरिव निष्क्रियत्वात्

नात्यर्थमस्त्वैवभासमानः ।

यशः क्षयक्षीणजलार्णवाभः ।

त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥

पुनः प्रकारान्तरणं मन्यम् उदाप्रवृत्ति "प्रातः" इत्यादिभिः
त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिः ध्वजज्ञयं विशि-
नष्टि । अभिमानस्य व्यसनात् प्रगात् । "व्यसनं विपदि
भ्रंशे दीर्घं कामं" इति उक्तम् । दन्तव्यसनात् दन्तमद्वयं
दन्ती इव असद्यं विकारं विकारं नास्ति । अतो न प्रत्ययभिज्ञायते
इति भावः । एवम् उदाहरणं प्रत्ययवत् । पुनश्च द्विषत्
प्रतापेन शरुतेजसा अस्मिन् निष्क्रियम् उक्तं तत्रः प्रतापो यस्य
स तथोक्तः । अतएव शरह्वनाक्रीर्णः शरह्वो वाच्छन्नः अङ्गः आदिः
प्रत्ययः इव स्थितः । तद्वत् एव अप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः ।
मध्याङ्गस्तु मध्याङ्ग इति कप्रश्चित् प्रत्यभिज्ञायते एव इति
अतिशयेन उक्तम् आ. उक्ति ॥ ४५ ॥

सत्रोडैति । पुनश्च निष्क्रियत्वात् अर्थक्रियाशून्यत्वात् सत्रोड
मन्दैः इव सत्रोडैः अतएव मन्दैः अपटुभिः इव स्थितैः इति
उत्प्रेतः "मृदाल्यापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः" इत्यमरः । अस्त्व
अन्यथा न अत्रासमानः न प्रकाशमानः पूर्वं तु नैवम् इति

दुःशासनाकर्ष रजोविकीर्णैः

एभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।

केशैः कदर्शीकृतवीर्यसारः

कच्चित् स एवामि धनञ्जयस्यम् ? ॥४७॥

॥ विशेषकम् ॥

स क्षत्रियस्त्राणमहः सतां यः

तत् कर्मक कर्मसु यस्य शक्तिः ।

भावः । किन्तु यमः क्षयात् देतोः क्षीणजलः यः अर्णवः । नदाभः
नक्षत्राणां त्वम् अन्यम् आकारम् अभिपन्नः । प्राप्त इव स्थितः इव
इति उपमेया । तस्य क्षीणजलार्णवाभः इति उपमासंश्लिष्टः ॥४७॥

दुःशासनैः । पुनश्च दुःशासनस्य हर्षः आकर्षः आकर्षणः
सः एव रजः धृतिः मालिन्यहेतुत्वात् इति भावः । तेन विकीर्णैः
विक्रमैः अतएव विनाथैः इव स्थितस्तां युष्माकम् असत्त्वमाप-
त्वात् अनाथैः इव स्थितैः धृति उत्प्रेक्षा । अन्यथा कथम् इयं
दुःशासा इति भावः । किन्तु भाग्यनाथैः देवमात्रशरणैः । अन्यथा
स्वरूपम् अपि तुल्यं त इति भावः । एभिः परिदृश्यमानैः अस्य
मितैः इति भावः । केशैः शिरीरुहैः कुत्सितः अथः वस्तु कथ्ये ।
“अथाऽऽभिर्षेयं वस्तुभाजनात्तृत्तिषु” इत्यमरः । “कोः कत्त-
त्य, रूपेऽपि” इति कुत्सितस्य कदादेगः । कदर्शीकृतौ गह्वोर्ध्वी
कृतौ वाच्यं साया गौड्यवले यस्य सः तथोक्तः । इत्थं पूर्वावल-
क्षणः त्वं सः एव धनञ्जयः अमि कच्चित् ? “कच्चित्कामप्रवेदने”
इत्यमरः । सः एव च त्वं नैवमस्मान् उपक्षमे इति भावः ॥४७॥

अथाप्युपक्रमे दोषमाह । स इति । क्षतात् त्रायते इति
क्षत्रं क्ष. प्रयकुन्तम् । “सुपि” इति योगविभागात् कप्रत्ययः ।

वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते
 करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥ ४८ ॥
 वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा
 भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः ।
 समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः
 सरूपतां पार्थ ! गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥

पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य आकारलोपः । अथवा क्षदिति
 क्विबन्तोपपदात् कप्रत्ययः । क्षत्रे जातः क्षत्रियः । “क्षत्राहः”
 इति घप्रत्ययः । कर्मणि प्रभवति इति कार्मुकम् । “कर्मण
 उकञ्” इति उकञ्प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते यः सतां
 साधनां सहते इति सहः पचाद्यच् । यः वाणस्य सह वाणसहो
 रक्षणक्षमः सः एव क्षत्रियशब्दवाच्यः । तथा यस्य कार्मुकस्य
 कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः अस्तीति शेषः । तदेव कार्मुकशब्द
 वाच्यम् । अत्रैव एतौ शब्दो मुख्यौ न अन्यत्र इत्यर्थः । एव
 स्थिते द्वयीं द्विविधाम् उक्तिं ही इमौ क्षत्रियकार्मुकशब्दौ
 इत्यर्थः । अफले पूर्वोक्तौ अवयवार्थशून्यौ इत्यर्थः । अर्थजाते
 स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रे इत्यर्थः । “जातं जालोघजन्मसु”
 इति विश्वः । वहन् वर्त्तयन् संस्कारहताम् अव्यत्यत्तिदूषिताम्
 इव करोति इति उत्प्रेक्षा । तस्मात् त्वम् अस्यद्रक्षणे न
 उक्तदोषात् आत्मानं मोचयस्व इत्यर्थः ॥४८॥

अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह । वीतिति । हे पार्थ ।
 वीतौजसः निष्प्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टाः
 भवत्कृतां भवता करिष्यमाणाम् “आशंसायां भूतवत्त” इति
 भूतवत्प्रत्ययः । भूतिम् अद्वयम् अपेक्षमाणाः त्वदीयाः गुणा

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादात्
 नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
 त्वां धूरियं योग्यतयाऽधिरूढा
 दोष्ट्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥५०॥
 करोति यः सर्वजनातिरिक्तां
 सम्भावनामश्वतीं क्रियाभिः ।
 संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
 न पूरणी त समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥

समानदुःखाः समदुःखभाजः इव नः अस्माकं सरूपतां वीतीज-
 स्त्वादिमाधर्म्यं भजन्ते इति उपमा सा च समानदुःखा इव
 इति उत्प्रेक्षया वीतीजस्त्वादिमभावितया अनुप्राणिता इति
 अनुसन्धेयम् ॥४९॥

तथापि मर्मैव कोऽयं भारः इत्यतः आह । आक्षिप्येति ।
 प्रमादात् प्रज्ञाहीनत्वात् न तु डीर्घत्वात् इति भावः । रिपुभिः
 आक्षिप्यमाणम् अधिक्षिप्यमाणम् अतएव प्रमादात् नागैः
 मजेः । “अहिभाहिगजा नागा.” इति वैजयन्ती । आलूनसटम्
 आक्षिप्तकसरम् । “मटा जटादीमरयोः” इति विश्वः । मृगेन्द्रं
 सिंहम् इव स्थितं त्वाम इयं धूः कार्यभारः तिग्मरश्मिं सूर्यं
 दोष्ट्या दिनश्रोः इव योग्यतया निर्वाहकतया । अधिरूढा
 आरूढवतो कर्त्तरि क्तः त्वदधीना इत्यर्थः ॥५०॥

पूर्वं निर्व्यवसायस्य “स क्षत्रियः” इत्यादिना दोषः उक्तः
 सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह । करोतीति । यः पुमान् अशेष-
 जनात् इतरजनात् अतिरिक्ताम् अधिकां सर्वातिशायिनौम्

प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेः

विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।

तव प्रयातस्य जयाय तेषां

क्रियादधानां सघवा विघातम् ॥ ५२ ॥

मागाश्चिरायैकचरः प्रसादं

वसन्नसम्बाधशिर्वेऽपि देशे ।

इत्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रियाभिः चरितैः अथैवतीं सफलं करोति । तं पुमानं संनत्सु सभाम् । “सभाममितिसंमदः” इत्यमरः । पुरुषाधिकारि योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाते सति पूर्यते अनेन इति पूरणा संख्या द्वित्वादिमंख्या न समुपैति न गच्छति । अद्वितीयो भवति इत्यर्थः । तस्मात् असाधारण-लाभाय त्वया अपि महानुत्साहः आस्थेयः इति भावः ॥५१॥

अथ हाभ्यां सूनभविपक्षस्य प्रोषितस्य अर्जुनस्य कर्तव्यम् उपदिशति ! प्रियेषु इति । हे पार्थ ! प्रियेषु अस्मासु विपये उपपत्तेः कारणात् विना एव विचिन्त्यमानैः अकस्मात् एव आशङ्कमानैः यैः अघैः चेतः क्लमं खिदम् एति । जयाय प्रयातस्य तव सम्बन्धिनां तेषाम् अघानां व्यसनानाम् । “दुःखेनो व्यसने-ष्ववम्” इत्यमरः । सघवा इन्द्रः यः अस्माभिः उपास्यते इति भावः । विघातं निवारणं क्रियात् करोतु । आशिषि लिङ् । तस्मात् अस्मच्चिन्तया न चेतः खिदयितव्यं जयार्थिना त्वया । अन्यथा तदसम्भवात् इति भावः ॥५२॥

मागा इति । असम्बाधः असङ्कटः विजनः इत्यर्थः । “सङ्कटं ना तु सम्बाधः” इत्यमरः । शिवः निर्बाधः द्वयोः अन्यतरस्य विशष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन् असम्बाधशिर्वे अपि

मात्सर्व्यं रागोपहतात्मनां हि
 खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥५३॥
 तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षिः
 मनोरथान् नः सफलीकुरुष्व ।
 प्रत्यागतं त्वाऽस्मि कृतार्थमेव
 स्तनोपपीडं परिरब्धु कामा ॥५४॥

इति चिराय चिरम् एकचरः एकाको वसन् प्रमादं दीर्घं ल्य
 भागाः । “इणो गा लुङि” इति गादेशः । ननु निष्पृहस्य मम
 अकिञ्चित्करः प्रमादः इति वाच्यम् इति आशङ्क्याह । मात्स-
 र्व्येति । मत्सरः एव सात्सर्व्यं द्वेषः रागः स्नेहः ताभ्याम् उप-
 हतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु
 मत्सरिण्यु अपि विषये खलन्ति विकुर्वन्ते हि । अत्र प्रमादनि-
 बंधलक्ष्मप्रमादरूपकारणेन अर्थप्राप्तिरूपकार्यस्य व्यतिरेक-
 कारणसमर्थनात् वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपः अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ५३ ॥

तदिति । तत् तस्मान् कारणात्, आशु शीघ्रं महर्षे
 वचनं कुर्वन् तपस्यन् इत्यर्थः । नः अस्माकं मनोरथान् सफली-
 कुरुष्व अरिनिन्दयानेन अस्मान् प्रतिष्ठापय इत्यर्थः । प्रार्थनायः
 लोट् । किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रत्यागतम् एव त्वा त्वाम् ।
 ‘त्वामौ हितोपायाः’ इति त्वादेशः स्तनयोः उपपीड्य इति
 स्तनोपपीडम् । “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः”, इति णमुल् ।
 परिरब्धु कामः यस्याः सा परिरब्धु कामा अस्मि । आलिङ्गितम्
 उच्छ्वास इत्यर्थः । “तुङ्गाममनसोरपि” इति मकारलोपः । प्राक्
 कार्यसिद्धेः प्रमदान्लिङ्गनम् अपि न प्रीतिप्रदमिति भावः ॥५४॥

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या

नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् ।

आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे

काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥५५॥

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः

पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः ।

बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं

गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥५६॥

उदीरितामिति । सः अर्जुनः इति इत्यं यज्ञमनस्य अपत्येन
स्त्रिया द्वीपद्या उदीरिताम् उक्ताम् । नवीकृतः पुनः उद्घाट
नेन तथा प्रत्यायितः अनप्य उद्ग्राहितः मनसि निधापितश्च
विप्रकारः परिभवः यया सा तां वाचम् आसाद्य आकर्ण्य
इत्यर्थः । उदीचीं काष्ठां दिशम् । “दिशस्तु ककुभः काष्ठा
आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । तिग्मरश्मिः इव भृशं दिदीपे
ज्ज्वाल चुक्रोध इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथेति । अथ विद्विषः शत्रून् पुरः अभिपश्यन् इव स्थितः तथा
पुरोधसा धीम्येन आरोपिता समन्त्रं समाहिता हेतिसंहतिः
आयुधकलापः यस्य सः तथोक्तः । “हेतिर्ज्वालाङ्गरायुधे” इति
वैजयन्ती । सोऽर्जुनः रम्यः सौम्यः सन् अपि । अभिचारः पर-
हिंसा प्रयोजनं यस्याः सा आभिचारिकी । “तदस्य प्रयोजनम्”
इति ठक् । तां क्रियां गतः अभिचारकर्मणि नियुक्तः इत्यर्थः ।
मन्त्रः इव रम्यः प्रकृत्या रमणीयः । भीषयते इति भीषणम्
नद्यादित्वात् ल्यप्रत्ययः । वपुः बभार । प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोग
भेदात् इव सोऽपि अवस्थाभेदात् भीषणः बभूव इत्यर्थः ॥५६॥

अविलङ्घ्याविकर्षणं परैः
 प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।
 अगतावरिदृष्टिगोचरं
 शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥
 यशसेव तिरोदधत् मुहुः
 महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
 कवचं च सरत्नमुद्वहन्
 ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥ ५८ ॥

उक्तम् आयुधारोपणं विद्वत्सन् प्रस्थानम् आह त्रिभिः । अवि-
 न्दुर्गति । शत्रुभिः अविलङ्घ्यम् अनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य
 तत् । अमोघाकर्षणम् इत्यर्थः । किं च प्रथितः ज्यारवः गुण
 ध्वनिः कर्म बाणमोक्षणादिकं च यस्य तत् कार्मुकं च उद्वहन्
 इति अन्वयः । तथा अरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथम् अगतौ
 आहवेषु अनिवर्त्तित्वात् अस्य इति भावः । निर्गतः त्रिंशतः
 अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः खड्गः । उपत्यये संख्यायाः तत्पुरुषस्य
 उपसंख्यानात् समासान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णेन युक्तः इति
 शितनिस्त्रिंशयुजौ । “महसा” इत्यादिना क्विप् । महेषुधी
 महानिषङ्गी इषवः धीमत् इति विग्रहः । “कर्मण्यधि-
 करणं च” इति । “तूष्णीं” इति । “तूष्णीं” इति । “तूष्णीं” इति ।
 इषुधिर्द्वयोः । तूष्णीः । “त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः”
 इत्यमरः ॥ ५७ ॥

यशसेति । किं । अगतावरिदृष्टिगोचरं । महसा
 प्रहाररन्ध्राणि । गोत्रभिदायुधक्षतीः । कवचं च सरत्नमुद्वहन्
 स्वकान्त्या यश । तिरोदधत् मुहुः । तिरोदधत्

अलकाधिपभृत्यदर्शितं

शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् ।

हृदयानि समाविवेश स

क्षणमुद्वाप्यदृशां तपोभृताम् ॥ ५६ ॥

॥ विशेषकम् ॥

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः

सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितने ।

आच्छादयन् । सखं रत्नमहितम् अत एव ज्वलितज्योति
रौमतारकम् । “ज्योतिस्ताराग्निभा ज्वाला दृक्पुत्रार्थधरासु च”
इति वैजयन्ती । दिवः अन्तरं नभोमध्यम् इव अवास्थितम्
“अन्तरं परिधानीये वाञ्छे स्वीयेऽन्तरालानि । क्लीये मध्यं
प्रकाशे च” इति वैजयन्ती । कवचं च उद्वहन् ॥ ५६ ॥

अलकेति । सः अर्जुनः अलकाधिपभृत्यं यत्क्षणं दर्शितमन
शिवं निर्वाधम् उर्वीधरवर्त्म हिमवन्मार्गं प्रति सम्प्रयान्
प्रगच्छन् । क्षणम् उद्ववाप्यदृशां वियोगदुःखात् मायुनेतानाः
तपोभृतां द्वैतवननिवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश
स्वेदयामास इत्यर्थः । संपूर्वस्य विशते, स्वैटार्थत्वम् अव-
सेयम् ॥ ५६ ॥

अनुजगुरिति । अथ आशाः दिशः दिवि भवं दिव्यम् ।
“दिवादिभ्यो यत्” दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः दध्वन् । अनु-
गायतर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितने । पुष्प
वृष्टिः च अजनिष्ट इत्यर्थः । किं च अनिभृताः चञ्चलाः विलायां
कुले याः वीचयः ताः एव बाहवः यस्य सः तथोक्तः । “विला
क्लृत्विकारयोः” इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीम् उन्नमन्ती

प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥ ६० ॥

इति श्रीभारविक्रतौ किरातार्जुनीये
महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां

सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम् ।

हर्षात् स्यन्दमानां च भुवं प्रियम् इष्टं भारवतारणरूपं कथाय-
थन् इव कथयितुम् इव इत्यर्थः । “लट् शेषे च” इति चकारात्
क्रियार्थायां क्रियायां लट् । आलिलिङ्ग । मर्वं च इदं शिवं
देवकार्यप्रवृत्तत्वात् अस्य इति भावः । अत्र विशेषणमात्र-
साम्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः अलङ्कारः । तत्र च
अप्रकृतयोः भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्यां भेदे लक्ष-
णातिशयोक्तिवशात् आलिङ्गनोक्तिः इति रहस्यम् । एवम्
अतिशयोक्त्यनुप्राणिता समासोक्तिः । प्रियकथनात् स्नेहवत्
जीवयति तदङ्गभावं भजते दाते उभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः
इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

तृतीयः सर्गः ।

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सः अर्जुनः कल-
हंसाः मेखलाः इव इति उपमितसमासः । अन्यत्र कलहंसाः इव

उपाससादोपजनं जनप्रियः

प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ॥ १ ॥

विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः

अपेतपङ्काः ससरोरुहाभसः ।

ननन्द पश्यन्नपसीम स स्थलीः

उपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥

ताः इति विशेषणसमासः । कूजन्ती कलहंसमखला यस्या
ताम् । सह पाकेन वर्तन्ते इति सपाकानि शस्यानि तैः शस्यैः
आहितः सम्पादितः पाण्डुता एव गुणः यस्याः तां भुवम् आसा-
दितयौवनां प्राप्तयौवनां प्रियाम् इव उपजनं जनसमीपे अन्यत्र
सखीसमक्षम् । समीपार्थं अव्ययीभावः । उपाससाद उपगत
वान् । उपमालङ्कारः ।

विनम्रेति । सः अर्जुनः विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अव-
नतकलमफलशोभिनीः अपेतपङ्काः निष्पङ्काः ससरोरुहाणि
अभ्रांसि यासु ताः तथोक्ताः । उपायनीभूताः अर्जुनं प्रति उप-
हारौभूताः शरद्गुणश्रियः पूर्वोक्तशरद्गर्मसम्पदः यासु ताः
उपसीम ग्रामसीमासु विभक्त्यर्थं अव्ययीभावः समासान्तविधेः
अनित्यत्वात् “अनस्र” इति समासान्तः न भवति । केचित् तु
“अप्यन्वेषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्रामसीम्नि” इत्यादौ नपुंसक-
प्रयोगदर्शनात् “नपुंसकादन्यतरस्याम्” इति विकल्पात् च साधुः
इति आहुः । स्थलीः अक्षत्रिमाः भुवः । “जानपद” इत्यादिना
अक्षत्रिमार्थे ङीष् । पश्यन् ननन्द जहर्ष । अत्र शरद्गुणेषु
तादात्म्येन आरौप्यमाणस्य उपायनस्य प्रकृतेः नन्दनक्रियोप-
योगित्वात् परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः
 सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
 हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः
 मनोऽस्य जङ्गुः शफरौविवृत्तयः ॥ ३ ॥
 तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
 सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
 सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं
 प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ? ॥ ४ ॥
 नुनोद् तस्य स्थलपद्मिनीगतं

निरीक्ष्यमाणा इति । विस्मयाकुलैः आश्चर्यरसाविष्टैः अत्र
 एव उन्मीलितानि पद्मानि एव लोचनानि येषां तैः सरोभिः
 निरीक्ष्यमाणाः इव स्थिताः हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमः
 शोभा याभिः ताः तथोक्ताः इति मनोहरणत्वहेतुक्तिः । “विस्त्रमः
 रंशये भ्रान्तौ शोभायां च” इति वैजयन्ती । शफरौविवृत्तयः
 प्रोष्टास्फुरितानि अस्य अर्जुनस्य मनः जङ्गुः ॥ ३ ॥

तुतोषेति । सः अर्जुनः सवारिजे सास्वजे वारिणि कलमस्य
 गालिवशं प्रस्य “शालयः कलमन्वाश्व पष्टिकाद्याश्च पृंस्यमी”
 इत्यमरः । रामणीयस्य भावः रामणीयकम् । “योपधाद्गुरुपो-
 नमाद् बुञ्” तत् पश्यन् अधिकं तुतोष । अनुरूपसङ्गमात् इति
 भावः । तथाहि सुदुर्लभे अनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे लब्धे सति
 इति शेषः प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमननिमित्ताम् उत्कर्षन्त्यदम्
 अभिनन्दितुं स्तोतुं कः न अर्हति ? सर्वः अपि अभिनन्दति एव
 इत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।

अवाप्तकिञ्चलविभेदमुच्चकैः

विवृत्तपाठीनपराहतं पयः ॥ ५ ॥

ऋतोपिप्लव शिथिलत्वमायता

शान्तरयेण वारिणा ।

निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां

तरङ्गितं क्षीमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥

नूनोदेति । आविष्कृता प्रकटीकृता फेनसन्ततिः हिण्डोर
मसूहः यस्य तत् तथोक्तम् । “हिण्डोरोऽब्धिकफः फेनः” इत्य-
मरः । अवाप्तः किञ्चलविभेदः कमरापगमः येन तत् तथा
शम् । उच्चकैः उच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन
सस्यविशेषेण पराहतं ताडितम् । “सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः” इत्य-
मरः । पयः कर्तृ । तस्य अर्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तद्गोचरम्
इत्यर्थः । वितर्कं संशयं नूनोद विच्छेद । पाठीनपराहत्या
किञ्चलकापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्ता इत्यर्थः ।
अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

ऋतेति । सः अर्जुनः शिथिलत्वम् आयता गच्छता दिने
दिने क्षीयमाणेन इत्यर्थः । अत एव शनैः शनैः शान्तरयेण
अन्यथा ऊर्मिरेखानुदयात् इति भावः । वारिणा कृताः ऊर्मय-
तरङ्गाः एव रेखाः राजयः यस्य तत् तथोक्तं तरङ्गा अस्य सञ्जाताः
तरङ्गितं भङ्गितम् । “तदस्य सञ्जातं” इति इतच् । यत्
क्षीमं दुकूलं तद्वत् विपाण्डु शुभ्रम् इति उपमालङ्कारः । समु-
द्रयोषितां नदीनां सिकता अस्य अक्षीति सकतं पुलिनम् ।

मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवोः
 अलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।
 अलङ्कताम्नाधरपल्लवश्रियां
 समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥
 नवातपालोहितमाहितं मुहुः
 महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।
 चकासयन्तीमरविन्दजं रजः
 परिश्रमाम्भ्रःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥

‘सिकताशकराभ्यां च’ इति अण्प्रत्ययः । “तीयोत्थितं तन्पुलिनं
 मैकतं सिकतासयम्” इत्यमरः । निरोच्च रेमे तुतोष ॥ ६ ॥

ततः त्रिभिः शालिगोप्तीं वर्णयति । मनोरममिति ।
 अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्चल्लक्षु । “किञ्चल्लः केसरोऽस्त्व-
 याम्” इत्यमरः । यः रेणुः परागः तेन अलङ्कृतम् अत एव मन-
 रमयति इति मनोरमम् । “कर्मण्यण्” इत्यण् । भ्रुवोः अन्तरं
 प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितं बन्धुजीवकं बन्धुकपुष्पम् । “बन्धुकां
 बन्धुजीवकः” इत्यमरः । अलङ्कताम्नस्य लाक्षारागरक्तस्य अधर-
 पल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समो कुर्वतीम् इव साम्य-
 परीक्षां कुर्वतीम् इव इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७ ॥

नवेति । महान् निवेशः स्थानं ययोः तौ महानिवेशौ पीवरौ
 इत्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तात् इत्यर्थः । “अभितः
 परितः समयानिकषाहाप्रतियोगिऽपि” इति द्वितीया । मुहुः
 आहितं निःक्षिप्तं नवातपालोहितं बालातपताम्बुम् अरविन्दजं
 रजः परागं सर्पता प्रसरता परिश्रमाम्भ्रःपुलकेन खेदोद्भवेन

कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
 विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
 सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
 निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥

॥ विशेषकम् ॥

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरात्
 अपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ।
 तमुत्सुकाश्चक्रुर्वेक्षणोत्सुकं
 गवां गणाः प्रस्रुतपीवरौधसः ॥ १० ॥

पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीं चकास्तेः ख्यन्तात् शतरि डीप् ।
 अलङ्करणं कुर्वतीम् । तत्र अपि विकृतता इति भावः ॥ ८ ॥

कपोलेति । पुनः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलं कर्णात्पलं
 तद्विलोचनत्विषा विभूषयन्तीम् आभरणस्य अपि आभरणम्
 इति भावः । कमलं गोपायति इति गोपिकां शालिगोपत्रों
 खलुप्रत्ययः । निरीक्ष्य पाण्डोः सुतेन अर्जुनेन शरदः कृतार्थायाः
 भावः कृतार्थता साफल्यम् । शरदः स्वगुणसम्पत्तिद्विनियोग-
 नाभात् इति भावः । “त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” ।
 मेने अमानि । मन्यतेः कर्मणि लिट् ॥ ९ ॥

उपारता इति । पश्चिमा च अस्मै रात्रिश्च इति विशेषण-
 समासः । अपररात्रः इत्यर्थः । “पूर्वा दिक् पश्चिमं नभः” इत्या-
 दिवत् एकदेशिशब्दस्य एकदेशशब्दसामानाधिकरण्यात् एकदेशे
 पर्यवसानं न तु पश्चिमं रात्रेः इति एकदेशिसमासः । तद्विधायके
 पूर्वापरादिसूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् अत एव “अहः सर्वैकदेशे”

परीतमुच्चापजये जयश्रिया

नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।

ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं

सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ ११ ॥

विमुच्यमानैरपि तस्य मन्यरं

इत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्य अपि पूर्वापराटिसूत्रोक्त
समासविषयत्वात् इति । प्रकाशवर्षः तु एकदेशिसमासम् एव
आश्रित्य समासान्तम् आह—तत् मृग्यम् । गावः चरन्ति अत्र
इति गोचरः गवां जग्धिस्थानं वनम् । पश्चिमरात्रौ यः गोचरः
तस्मात् उपारताः संनिवृत्ताः जवेन गां भुवं पतितुं धावितुम्
अपारयन्तः अशक्तुवन्तः प्रसूतपीवरीधसः वल्गुस्मरणात् स्रवत्
क्षीराः । “ऊधस्तु क्लीवमापोनम्” इत्यमरः । “ऊधसोऽनड्” इति
स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् इति नियमात् न अनडादेशः । उस्स, काः
वल्गु पु उक्कण्ठिताः गवां गणाः तम् अर्जुनम् अवेक्षणोत्सुकं
दर्शनलालसं चक्रुः । “स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रष्टाणिभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः” इत्युभयत्र अपि अमरः । अत्र
स्वभावोक्तिः अलङ्कारः । “स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावदस्तु
वर्णनम्” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

परीतमिति । सः अर्जुनः उच्चापजये उच्चान्तरभङ्गे सति
जयश्रिया परीतं वैष्टितम् उच्चैः नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं रुग्ण-
सरित्तटं शरदि भवां शारदीं पुष्टिम् अवयवोपचयं दधतं गवाम्
अधिपं महोत्तं सविग्रहं मूर्त्तिमन्तम् । “कायो देहः क्लीव-
पुंसौ शरीरं वर्षं विग्रहः” इत्यमरः । दर्पम् इव इति उत्प्रेक्षा ।
ददर्श ॥ ११ ॥

गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः ।

शरन्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं

गलद्दुकूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

गतान् पशूनां सहजन्मवन्मुतां

गृहाश्रयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः ।

ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः

कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ १३ ॥

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविशदैः हिमसङ्घातशब्दैः ।
“हिमानी हिमसंहतिः” इत्यमरः । “इन्द्रवरुण” इत्यादिना
डीप् । तत्सन्नियोगात् आनगागदश्च । गवां कदम्बकैः कर्तृभिः ।
“कदम्बकं समृद्धे श्रीफले पुष्पविशेषके” इत्यमरः । मन्यरं
मन्दं विमुच्यमानैः अपि क्रिमत् अविमुच्यमानैः इति भावः ।
शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः । शरदृषहणं प्राहृट्निहृत्यर्थं तत्र
पुलिनादर्शनात् इति भावः । पुलिनैः कर्तृभिः गलद्दुकूलैर्जघनैः
इव तस्य अर्जुनस्य कुतूहलं कौतुकम् आदधे आहितम् ॥१२॥

गतानिति । पाण्डवः अर्जुनः पशूनां गवां सह जन्म येषां
तं सहजन्मानः सोदराः ते एव वन्धवः तेषां भावः तत्ता तां
गतान् पशुषु सोदराभिमानवतः इत्यर्थः । गृहाश्रयं गृहविषयं
प्रेम वनेषु बिभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिनः इत्यर्थः । अर्जवे
ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकारान् अनुकृताव-
स्थितान् इव इति उपेक्षा । ततः विधेयान् इत्यर्थः । गाः पाति
इति गोपाः गोपालकाः । “आतोऽनुपसर्गं कः” इति कप्रत्ययः ।
तान् उपधेनु धेनुमसोपे सामीप्यार्थं अव्ययोभावः । ददर्श ।
अत्र उपेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥१३॥

परिभ्रमन्मूर्धजषट्पटाकुलैः
 स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः ।
 मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः
 नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४ ॥
 निबद्धनिःप्रवासविकम्पिताधराः
 लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।
 व्यपोढपाश्वरूपवर्ति तत्रिका
 विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्भिः वल्लवाः नत्तकोमास्येन वर्णयति । परिभ्रम
 इति । मूर्धजाः षट्पटाः इव इति उपमितसमासः । सरोजचा-
 रुभिः इति उपमानुसारात् । परिभ्रमद्भिः चलद्भिः मूर्धजैः षट्-
 पटैः आकुलानि तैः दन्ताः केसराः इव इति पूर्ववत् समासः ।
 स्मितोदयेन आदर्शिताः ईषत् प्रकाशिताः । दन्तकेसराः येषां
 तैः तथोक्तैः चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः चञ्चलकनककणवेष्टन
 प्रभानुलिभेः अत एव नवातपामृष्टं बान्नातपमृष्टं यत् सरोजं
 तद्वत् चारुभिः मुखैः उपलक्षिताः ॥ १४ ॥

निबद्धेति । निबद्धेन अनुरुद्धेन निःप्रवासेन विकम्पिता-
 अधराः आसां ताः तथोक्ताः अत एव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलि-
 तैकपल्लवाः इत्यर्थः “क्वचित् सङ्घाशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं
 सप्तपर्णादिवत्” इति कैयटः । लताः इव स्थिताः दैवात् एकप-
 ल्लवस्फुरणस्य अपि लोके सम्भवात् । उपमा एव इयं न उच्येत् ।
 किं च व्यपोढानि विपरीतानि पाश्वानि येषु तैः पाणिविहार-
 हारिभिः पाणिबन्धप्रसनाहरेः । “अङ्गहारोऽङ्गविच्छेप” इत्यमरः ।

ब्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्खिनीः

शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।

मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्त्तनैः

नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्यरम् ॥ १६ ॥

स मन्यरावलितापीवरस्तनीः

परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।

निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवीः

अभिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥

कलापकम् ॥

विकर्षणैः मन्यगुणकर्षणैः अपवर्त्तितविकाः सञ्चलितनितम्बाः ।
यद्यपि “पृष्ठवंशाधरे विकम्” इत्यमरः । तथापि अत्र नितम्ब-
लच्चते तन्नै कव्यात् इति भावः ॥ १५ ॥

ब्रजेति । ब्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे मत्समी ।
“ब्रजो गोष्ठाध्ववन्देषु” इति विश्वः । अम्बुदनादशङ्खिनी-
गर्जितभ्रमवतीः इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितः
मयूरीः । योषिदग्रहणं मौग्ध्यातिशयार्थम् उन्मदयत्सु उन्मदाः
कर्षत्सु । “तत्करोति” इति खस्तात् शब्दप्रत्ययः । मथां मन्यन-
दृष्टानाम् । “वैशाखमन्यमन्यानमन्यानी मन्यदण्डकं” इत्यमरः ।
विवर्त्तनैः परिभ्रमणैः । मुहुः प्रणुन्नेषु कम्पितेषु इति स्वभावोक्तिः ।
कुम्भेषु कलशेषु मृदङ्गेषु मन्यरम् ईषन्नदत्सु स्वनवत्सु सत्सु
इति नाट्यसास्योक्तिः । अत्र मत्समी इयम् ॥ १६ ॥

स इति । मन्यरावलितापीवरस्तनीः वल्लवीः स्तनीः
यासां ताः तथोक्ताः । अत्र अम्बुदनादसंयोगोपधात्” इति

पपात पूर्वां जहतो विजिह्वतां
वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः ।
रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्
प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान् पथः ॥ १८ ॥
जनैरूपग्राममनिन्द्यकर्मभिः

डोष् । परिश्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पलानि
यासां ताः तथोक्ताः वल्लवीः गोपीः । “गोपे गोपालगोसंख्य-
गोधुगाभीरबल्लवाः” इत्यमरः । अभिप्रवृत्ताः नृत्यन्तीः ।
“गत्यथादकर्मक” इत्यादिना कर्त्तरि क्तः । “गतिबुद्धिपूजार्थ-
भ्यश्च” इति चकाराद्वर्त्तमानार्थम् । वारयोषितः वेश्याः इव ।
“वारस्त्री गणिका वेश्या” इत्यमरः । सः अर्जुनः निरोद्धितुम् ।
इच्छतेस्तुमन् । न उपरराम न विरमति स्म । “उपाच्च” ।
“विभाषाकर्मकात्” इति परस्मैपदम् । अत्र चतुःश्लोक्याम्
उपमास्वभावोक्तयोः संसृष्टिः ॥ १७ ॥

पपातेति । सः अर्जुनः पूर्वां प्रावृषेण्यां विजिह्वतां वक्रतां
जहतः त्यजतः । शरदि निष्यङ्गत्वेन समरेखया एव सुगमत्वात्
इति भावः । जहार्तः शतप्रत्ययः । वृषोपभुक्तान्तिकशस्य-
सम्पदः वृषभचर्वितप्रान्तशस्यसृष्टीन् । “सुकृते वृषभे वृषः”
इत्यमरः । सीमन्ताः इव सीमन्ताः चक्राङ्गपद्मतयः सीमन्त-
वन्तः कृताः सीमन्तिताः । मत्वन्तात् “तत्करोति” इति णिचि
क्तः णाविष्टवद्भावान्मतुषः लुक् । रथाङ्गैः चक्रैः सीमन्तिताः
मान्द्राः कर्दमाः घनीभूताः पङ्का येषु तान् प्रसक्तसम्पातेन
मन्ततसञ्चारेण पृथक्कृतान् पथं मार्गान् पपात जगान्
इति स्वभावोक्तिः ॥

विविक्तभावेद्भितभूषणैर्वृताः ।

भृशं ददर्शाश्रममण्डपोपमाः

सपुष्पहासाः स निवेशवीरुधः ॥ १६ ॥

ततः स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं

शरद्गुणालोकनलीलचक्षुषम् ।

उवाच यत्तस्तमनोदितोऽपि गां

न हीद्भितन्नोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥

जनैरिति । सः अर्जुनः उपग्रामं ग्रामेषु । विभक्तार्थे अव्ययै-
भावः । अनिन्यकर्मभिः अनिषिद्धवृत्तिभिः वृत्तिश्च एकत्र
कृथादिः अन्यत्र शिलोष्कादिः । विविक्तानि एकाग्रणि भावः
अभिप्रायः इद्भितं चेष्टा भूषणम् अलङ्कारश्च येषां तैः तथोक्तं
जनैः वृताः अधिष्ठिताः इत्यर्थः । अत एव आश्रमेषु मुनिस्थानेषु
ये मण्डपाः तदुपमाः । “मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः” इत्यमरः ।
सपुष्पहासाः पुष्पविकाशसहिताः । “तेन सह” इत्यादिना
बहुव्रीहिः । निवेशवीरुधः गृहगुल्मिनीः । “वीरुधो वलि
गुल्मिन्वी” इति वैजयन्ती । भृशं सादरं ददर्श । उपमा
लङ्कारः ॥ १६ ॥

तत इति । ततः स पूर्वोक्तः यत्तः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य
दर्शनीयां वर्णनीयां च विचार्य इत्यर्थः । शरद्गुणालोकने
जोनचक्षुषं सट्णट्टिष्टम् । “लीलश्चलसट्णयोः” इत्यमरः ।
तम् अर्जुनम् अनोदितः अपि अपृष्टः अपि गां वाचम् उवाच ।
तथाहि इद्भितन्नः भावन्नः । “इद्भितं हृद्गतो भावः” इति
विश्वः । अवसरे उक्तियोग्ये काले न अवसीदति न वाच
यच्छति । नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्” इति निषेधस्तु अना-

इयं शिवाया नियतेरिवायतिः

कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।

जयश्रियं पार्थ ! पृथूकरोतु ते

शरत् प्रसन्नाम्बु, रनम्बु, वारिदा ॥ २१ ॥

उपैति शस्यं परिणामरम्यतां

नदीरनौडत्यमपङ्कतां मही ।

नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं

तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः ॥ २२ ॥

काङ्क्षितोक्तिविषयः इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः
अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

इयमिति । हे पार्थ ! शिवायाः कल्याणकारिण्याः नियतः ।
“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः ।
शुभावहदैवस्य आयतिः फलदानकालः सा इव जगतः क्रिया
कृथादिकर्माणि फलैः लाभैः । “लाभनिष्पत्तियोगेषु वीज-
भावे धने फलम्” इति वैजयन्ती । कृतार्थयन्ती सफलयन्ती
प्रसन्नाम्बुः निर्मलोदका अनम्बुवारिदा निर्जलमेघा अनेन
विशेषणद्वयेन द्यावापृथिव्योः आनुकूल्यं सूचयति । इयं शरत्तं
जयश्रियं पृथूकरोतु । आशीरर्थं लोट् ॥ २१ ॥

उपैतीति । शस्यं ब्रौह्मादिकं परिणामेन परिपाकेण रम्य-
ताम् उपैति । नदीः अनौडत्यं गम्यरूपत्वम् उपैति । मही
अपङ्कतां निष्पङ्कत्वम् उपैति । तथाहि सम्प्रति नवैः गुणैः
पूर्वोक्तेः शरद्दर्मैः संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढम् अपि घनागम-
श्रियः प्रावृड्लक्षणाः सम्बन्धि तद्विषयम् इत्यर्थः प्रेम तिरोहितं

पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्रिणो
 धृतेन्द्रचापा न पयोदपङ्क्तयः ।
 तथापि पुष्पाति नभः श्रियं परां
 न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ॥ २३ ॥
 विपाण्डुभिर्ज्ञानतया पयोधरैः
 च्युताचिराभागुणहेमदामभिः ।
 द्वयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये

न दिग्बधूनां क्लृप्तता न राजते ॥ २४ ॥

निरर्थकं कृतम् इत्यर्थः । गुणतन्त्राः प्रेमाणः न परिचयतन्त्राः
 इति भावः । वास्तुवालङ्कारः ॥ २२ ॥

पतन्तीति । अस्मिन् नभसि विशदाः पतत्रिणः बलाकाः न
 पतन्ति न प्रसरन्ति धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति ।
 तथापि श्रीकारणाभावे अपि नभः परां श्रियं शोभां पुष्पाति ।
 तथाहि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्यम् आरोप्यमाणं गुणं
 न अपेक्षते । तत्र स्वभावस्य एव समर्थत्वात् इति भावः । अत्र
 अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्देन वर्धतुः उपलक्ष्यते सः
 एव भर्ता तस्य अत्यये विरहे ज्ञानतया निर्जलतया दुर्बलतया
 च विपाण्डुभिः च्युतानि अचिराभा विद्युत् तस्याः गुणाः एव
 हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि यैभ्यः तैः पयोधरैः अश्लोदोः
 अन्यत्र स्तनैः उपलक्षितानाम् । “स्तनाश्लोदी पयोधरौ”
 इति वैजयन्ती । दिग्बधूः एव बध्वः तासाम् द्वयं क्लृप्तता न राजते
 इति न किन्तु राजते एव भर्तृवियुक्तत्वात् । “आर्त्तार्त्तं मुदिते

विहाय वाञ्छामुदिते सदात्ययात्

अरक्तकण्ठस्य रुते शिखगिडनः ।

श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं

गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥२५॥

अमी पृथुस्तस्वभृतः पिशङ्गतां

गता विपाकेन फलस्य शालयः ।

हृष्टा प्रीषिते मलिना क्लशा” इति स्वरणात् इति भावः । सामान्यतः प्रसक्तम् अरुच्यं न ज्ञायांस्य एकेन न जानुव्य द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः—सभाव्यनिषेधनिवर्त्तने ही प्रतिषेधा” इति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुटः एव ॥२४॥

विहायेति । सदात्ययात् मदक्षयात् अरक्तकण्ठस्य अश्राव्यस्वरस्य कण्ठगच्छेन अत्र तन्नतः स्वरः लक्ष्यते शिखगिडनः मयूरस्य सम्बन्धिनि उदिते उच्चैःरुते रुते कूजिते वाञ्छां विहाय श्रुतिः श्रोत्रम् । “कर्णशब्दग्रही श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः” इत्यमरः । उन्मदहंसनिःस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजने । ननु अकाण्डे परिचितपरिहारेण अपरिचितं कथं प्रीत्यदयः इत्याशङ्क्य अर्थान्तरं न्यस्यति । गुणा इति । प्रीणाति इति प्रियः । “इगुपधञ्जाप्रोक्तिरः कः” इति कप्रत्ययः । प्रियत्वे प्रीतिकरणे गुणाः अधिकृताः नियुक्ताः संस्तवः परिचयः न अधिकृतः न ममर्थः प्रेसाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकं न परिचयः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमीति । अमी पृथुन् स्तस्वान् गुच्छान् विभ्रति इति पृथुस्तस्वभृतः । “स्तस्वोः गुच्छस्तृणादिनः” इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गतां गताः शालयः व्रीहि-

विकासि वप्राभसि गन्धसूचितं
 नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ॥२६॥
 मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा
 विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।
 पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं
 द्रुतं धनुःखण्डमिवाह्विविद्विषः ॥२७॥

विशेषाः । वप्राभसि केदारोदके । "पुंनपुंमकयोर्वप्रः केदार
 क्षेत्रम्" इत्यमरः । विक्रमति इति विकासि विकसितं गन्धं न
 सूचितं ज्ञापितम् अमितोत्पलं निघ्रातुम् इव नमन्ति ।
 "निध्यातुमिव" इति पाठे द्रष्टुम् इत्यर्थः । निवर्णयितुं वा
 "निवर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः । अत्र
 फलभारात् नमनस्य निघ्राणफलकत्वम् उत्प्रच्यत इति
 फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिः कलापकम् आह । मृणालिनीनामिति ।
 मृणालिनीनां पद्मलतानां त्विषा हरितवर्णं न अनुरञ्जितम्
 तद्वर्णताम् आपादितम् इत्यर्थः । तथा अम्भोजपलाशशोभया
 पद्मदलकान्त्या आरुख्येन इत्यर्थः । विभिन्नं मिश्रितम् ।
 तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं स्फुरद्भिः कनमाग्रेः पिङ्गलो-
 क्तम् इत्यं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितम् अह्विविद्विषः
 वृत्रशत्रोः इन्द्रस्य "सर्पं वृत्रासुरेऽप्यह्विः" इति वैजयन्ती ।
 धनुःखण्डम् इव स्थितम् । "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य"
 इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । पयः वप्राभः अपदिश्य व्याजीकृत्य
 धावताम् इत्यागामिना सख्यः । अत्र धनुःखण्डस्य द्रुतस्य
 लोके अप्रसिद्धत्वात् उन्प्रेक्षा इत्यं न उपमा ॥ २७ ॥

विपाण्डु संख्यानमिवानिलोद्धतं

निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः ।

अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः

सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा

सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् ।

विपाण्डुति । विपाण्डु शुभ्रम् अनिलोद्धतम् अनिलोत्-
क्षिप्तम् । सप्त सप्त पलाशानि पत्राणि पर्वसु येषां ते वृक्षाः
सप्तपलाशाः । क्वचित् संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीष्पार्थत्वं
सप्तपर्णादिवत् इति उक्तम् । तेषां पुष्पाणि सप्तपलाशानि ।
“द्विहीनं प्रसवे सर्वम्” इत्यमरः । “फले लुक्” इत्यणः लुक् ।
तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागं संख्यानम् उत्तरीयम् इव ।
“संख्यानमुत्तरीयं च” इत्यमरः । निरुन्धतीः निवारयन्तीः
प्रावृतवतीः इति यावत् । अनाविलानि अकलुषाणि उन्मी-
लितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षूषि इव यासां ताः
तथोक्ताः । “नीलः त्वर्थगलो दासी बाण ओदनपाक्यति” इति
धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासाः इव तैः सह वर्तन्ते इति सपुष्प-
हासाः । वनराजयः योषितः इव वनराजियोषितः ताः अप-
दिश्य इति अन्वयः । अत्र संख्यानम् इव इति उपमा एव
अन्यत्र उपमितसमासे लिङ्गम् । यथा काचित् केनचित् कामु-
केन आक्षिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धे तद्वत् इति भावः ॥ २८ ॥

अदीपितमिति । वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदी-
पितम् अप्रकाशितं विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातकत्वात् तदा-
हित्यं गुणः इति भावः । सिताम्बुदानां छेदैः खण्डैः तिरो-

ततान्तरं सान्तरवारिशीकरैः

शिवं नभोवर्त्मं सरोजवायुभिः ॥ २९ ॥

सितच्छदानामपदिश्य धावतां

रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।

प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः

परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

॥ कलापकम् ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः

शरीरजम्बुश्रुतयूथपङ्क्तयः ।

हितातपम् । न दृष्टिबाधः नापि आतपबाधः इति भावः ।
सान्तरवारिशीकरैः विरलास्व, कणैः ततान्तरं व्याममध्यं सरोज
वायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्मं च अपदिश्य इति । स्वभावांक्ति
अनङ्कारः ॥ २९ ॥

सितेति । अपदिश्य धावताम् इति पूर्वश्लोकद्वयोक्तं पर्यः
प्रभृतिकम् उद्दिश्य धावताम् अमीषां सितच्छदानां पतत्रिणां
हंमानाम् । “हंमानु जेतगरुतः चक्राङ्गा मानसौकमः” इत्य-
मरः । रुतैः गर्ज्जैः ग्रथिताः दृष्ट्याः । “ग्रथितं गुम्फितं दृष्यम्”
इत्यमरः । वारिदरोधनिर्गताः मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अत एव
अमलाः प्रसन्नाः दिशः परस्परालापं प्रकुर्वते इव दिष्ट्या मेघोप-
रोधनिर्मुक्ताः चिरात् उच्छ्रमिताः इति हंसकूजितव्याजं पर-
स्परम् आक्षपन्ति इति उत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

विहारेति । विहारभूमेः अपररात्रगोचरात् इत्यर्थः । आग-
च्छन्त्यः इति शेषः । अभिघोषम् उत्सुकाः व्रजं प्राति उत्काण्ठता

असक्तमूर्धांसि पयः चरन्त्यमूः

उपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी

व्रजोपकरणं तनयैरुपेयुषी ।

द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसौ

उपैत मन्त्रारव सांहिताह्रातः ॥ ३२ ॥

वत्सप्रेम्णा इति भावः । “घोष आभीरपत्नी स्यात्” इत्यमरः ।
च्युता वृटिता यथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धः यासा-
ताः तथोक्ताः । “सजातीयैः कुलं यूथम्” इत्यमरः । अमूः
धेनवः असक्तम् अप्रतिबन्धं पयः क्षीरं चरन्ति स्रवन्ति । वत्स-
स्मरणात् प्रस्रवन्ति इत्यर्थः । चरतेः शब्दप्रत्ययः । ऊर्धांसि शरीर-
जम्भ्यः अपत्येभ्यः उपायनानि इव अतितोषकारीणि इव इति
उत्प्रेक्षा । नयन्ति प्रापयन्ति । यथा लोके कुतश्चित् प्रवासात्
एव्य मातरः किञ्चित् खाद्यम् आनयन्ति तद्वत् इति
भावः ॥ ३१ ॥

जगदिति । जगत्प्रसूतिः जगत्कारणम् आज्यादिहविर्हारेण
इति भावः । जगताम् एकपावनी मुख्यशोधनी व्रजोपकरणं
गोष्ठान्तिकम् । “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति द्वितीया ।
“उपकरणान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्राः” इत्यमरः । तनयैः वत्सैः उपे-
युषी सङ्गता । “उपेयिवाननाख्याननूचानश्च” इति कसुप्रत्य-
यान्तः निपातः । “उगितश्च” इति ङीप् । असौ गवां समितिः
संहतिः । मन्त्रैः ऋग्यजुषादिभिः । “मन्त्रो ऋगादिगृह्योक्तः”
इति वैजयन्ती । संहिता योजिता आहुतिः इव समग्रां द्युतिम्
उपैति । आहुतिः अपि जगत्प्रसूतिः जगदेकपावनी च । “अग्नी

कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ

सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने ।

इदं जिघत्सामपहाय भूयसीं

न शस्यमभ्येति मृगीकटम्बकम् ॥ ३३ ॥

असावनास्थापरयावधीरितः

सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।

उपैति शुष्यन् कलमः सहाम्भसा

मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डिताम् ॥ ३४ ॥

प्रास्ताहुतिः सम्यगाटित्यमुपतिष्ठते । आटित्याज्जायते वृष्टिः ।
वृष्टे रत्नं ततः प्रजाः” इति स्मरणात् इति भावः ॥ ३२ ॥

कृतेति । जितबर्हिणध्वनौ केकानुकारिणि इत्यर्थः । एतेन
षड्जस्वरप्रायं गायति इति गम्यते । यथाह मातङ्गः—“षड्जं
मयूरो वदति” इति । गाः पान्ति इति गोपाः तेषां भार्या
गोष्यः “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः । “पुंयोगादाख्या-
याम्” इति ङीष् । ताः एव जनः सुरक्तः मधुरकण्ठः यः गोपौ-
जनः वल्लवीजनः तस्य गीतनिःस्वने गाने कृतावधानम् एकाग्र-
चित्तम् इदं पुरोवर्त्ति मृगीकटम्बकं कर्त्तृभूयसीम् अतिमहतीं
जिघत्साम् अत्तम् इच्छाम् । अदः सन्नन्तात् अप्रत्ययः । “लुङ्-
सनोर्घञ्” इति घम्लादेशः । अपहाय हित्वा शस्यं न
अभ्येति न उपैति । गीतासक्त्या लुधाम् अपि न गणयति
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

असाविति । शिरसा अग्रेण मूर्ध्ना अवनमन् प्रणमन् अपि
अनास्थापरया अनादरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितः अव-
ज्ञातः अम्भसा सहचरभूतेन इति भावः । शुष्यन् असौ कलमः

अमी समुद्धृतसरोजरेणुना

हृताहृतासारकणेन वायुना ।

उपागमे दुश्चरिता इवापदां

गतिं न निश्चे तुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५ ॥

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः

शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य विभ्रती ।

शालिविशेषः मनोभुवा तप्तः इव कामार्त्तः इव अभिपाण्डुताम
उपैति । अत्र अनास्थापरया इति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषण-
सामर्थ्यात् अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः । उन्निष्ठ-
मानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया शुद्धभेदे अपि
अभेदलक्षणाशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धात् निर्व-
हन्ती मनोभुवा तप्तः इव इति उत्प्रेक्षा निर्वाहिका इति अति-
शयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

अमी इति । समुद्धृतसरोजरेणुना इति सौरभ्योक्तिः । हृता-
मारकणेन उपात्ताम्बुकणेन इति शैत्योक्तिः । “धारासम्पान
आमारः” इत्यमरः । वायुना हृताः आकृष्टाः अमी शिलीमुखाः
भृङ्गाः । आपदाम् उपागमे राजादिभयागमे दुश्चरिताः दुष्ट-
कर्माणः चौरादयः इव । गम्यते इति गतिं गन्तव्यदेशम् ।
“देशोपायगमे गतिः” इति वैजयन्ती । निश्चेतुं न अलं न
समर्थाः । एकत्र वायोः सार्वत्रिकत्वेन उपादानात् अनिश्चयात्
अन्यत्र भयान्धत्वात् इति भावः ॥ ३५ ॥

मुखैरिति । विद्रुमभङ्गलोहितैः मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः
कलमस्य शिखाः शाल्यग्राणि विभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला

शुकावलिव्यं क्तशिरोषकोमला

धनुःश्रियं गोवभिदोऽनुगच्छति ॥ ३६ ॥

इति कथयति तत्र नातिदूरात्

अथ दृष्टे पिहितोष्णरश्मिविम्बः ।

विगलितजलभारशुक्लभासां

निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ॥ ३७ ॥

तमतनुवनराजिभ्यामितोपत्यकान्तं

नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।

विकसितशिरोषसवर्णा असी शुकावलिः गोवभिदः इन्द्रस्य
धनुषः श्रियम् अनुगच्छति अनुकरोति नानावर्णत्वात् इन्द्रधनुः
इव आभाति इति उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

इतीति । अथ तत्र तस्मिन् पूर्वोक्तयत्ने इति इत्थं कथ-
यति सति न अतिदूरात् अनतिदूरात् ईषद्दूरे इत्यर्थः । नञ-
र्थस्य नशब्दस्य सुप्तुपा इति समासः । पिहितोष्णरश्मिविम्बः
तिरोहिताकर्मण्डलः इति औन्नत्योक्तिः । नगाधिराजः हिमाद्रिः
विगलितः जलभारः येषां ते तथोक्ताः । अत एव शुक्लभासः
द्वयोः अन्यतरस्य विशिष्यत्वविवक्षया विशेषणसमासः । तेषां
विगलितजलभारशुक्लभासां शुभ्राणाम् अम्बुमुचां निचयः इव
मेषवृन्दम् इव दृष्टे दृष्टः ॥ ३७ ॥

तमिति । जिष्णुः अर्जुनः अतनुभिः महतीभिः वनराजिभिः
श्यामिताः श्यामलाः उपत्यकान्ताः आसन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तं
तथोक्तम् । “उपत्यकाद्रे रासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका” इत्यमरः ।
“उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः” इति त्यकन्प्रत्ययः । उपरि
हिमानीभिः हिमसङ्घातैः गौरं शुभ्रं नगं हिमाद्रिम् आसाद्य

व्यपगतमदरागस्थानुसस्मार लक्ष्मीम्
 असितमधरवासो विभ्रतः सौरपाणेः ॥ ३८ ॥
 इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
 शरद्वर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—*—

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतः
 रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।

व्यपगतः निवृत्तः मदरागः यस्य तस्य । असितं नीलम् अधर-
 वामः उत्तरीयं विभ्रतः धृतवतः सौरं हलं पाणौ यस्य तस्य
 सौरपाणेः हलायुधस्य । “हलायुधो नीलाम्बरो रौहिणेयस्ता-
 लाङ्गो मुसली हली । सङ्कर्षणः सौरपाणिः” इत्यमरः । “सप्तमी
 विशेषणे” इति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदः बहुव्रीहिः । “प्रह-
 रणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ स्तः” इति सप्तम्याः परनिपातः ।
 लक्ष्मीं शोभाम् अनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र सदृशदर्शनेन
 सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । “मदृशं सदृशानुभवा-
 द्यत् स्मर्यते तत् स्मरणम्” इति विद्याधरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
 किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्ट्याः सप्तमाख्यायां
 चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ हिमवद्वर्णनम् आरभते तट

इलकम्

अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं

समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥ १ ॥

तपनमण्डलदीपितमेकतः

सततनैशतमीहतमन्यतः ।

हसितभिन्नतमिस्र च यः

शिवमिवानुः

प्राह । अर्थेति । अथ अनन्तरं न अर्जुनः मरुमहीभृतः हिमादे
जयाय नु जयाथे वा । नुगब्ध अत्र वितर्कं । “नु पृच्छायां
वितर्कं च” इत्यमरः । रभसः वेगः । “रभसो वेगहर्षयोः”
इति वैजयन्ती । तद्वत्या रभमया अतोव उत्कटतया इति यावत् ।
अग्रे आदित्वात् अच्प्रत्ययः । दिग्गन्तानां दिदृक्षया नु दृष्टुम्
वच्छ्रया वा नभः अन्तरिक्षं विलङ्घयितुं नु अतिक्रमितुं वा
समुदितं समुत्पतितम् इव स्थितम् इत्यर्थः । कुतः उच्छ्रितम्
उच्यते हिमस्य अचलं हिमाचलम् अभिययौ । अत्र अभिद्योति-
तानंकफलविशिष्टौन्नत्यगुणनिमित्तोदितादिक्रियोत्प्रेक्षा सा च
व्यञ्जकाप्रयोगात् । प्रतीयमाना इति संक्षेपः । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम्—“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तपनेति । एकतः एकस्मिन् भागे । सार्वविभक्तिकः तसिः ।
तपनमण्डलेन दीपितं प्रकाशितम् । अन्यतः अन्यस्मिन् भागे
सततं अनिषिद्धेन नैशेन निशिभवेन तमसा वृतम् एकत्र अह्ना
यात्रा च अन्यत्र सङ्गतम् इत्यर्थः । अत एव पुरः अग्रे हसितेन
अट्टहासेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्ततमस्तोमं तथा गजचर्मणा
अनुगतं पश्चाद्ब्यासन् । “पश्चात्सादृश्योरनु” इत्यमरः । शिवम्

क्षिति नभःसुरलोकनिवासिभिः

कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।

प्रथयितुं विभुतामभिनिर्मितं

प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ॥ ३ ॥

भुजगराजसितेन नभःश्रिता

कनकराजिविराजितसानुना ।

समुद्रितं निचयेन तडित्वतीं

लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥

इव स्थितम् । तपनतेजःप्रसारः अपि अस्य कारणम् इव कुत्र-
चित् परिममाप्यते इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥ २ ॥

क्षितौति । परस्परं अन्योन्ये । “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे
भवतः” इति वक्तव्यत्वात् परशब्दस्य द्विर्भावः । “समासवच्च
बहुलं यदा समामवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य” इति
वक्तव्यत्वात् प्रथमैकवचनम् । सुट् कत्कादित्वात् विसर्जनोपस्य
सत्वं बहुवचनं च अन्योन्यशब्दवत् । यथा मावे—“अन्योन्येषां
पुष्करैरगमृशन्ते” इति । अदृष्टाः परस्परं यैः ते अदृष्टपरस्पराः
तैः तथोक्तैः । क्षितौ नभसि सुरलोके च निवसन्ति इति तैः
तथोक्तैः भूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिः इत्यर्थः । कृतनिकेतं कृता-
स्यदम् अत एव शम्भुना विभुतां स्वसामर्थ्यं प्रथयितुम् अभि-
निर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिकृतिम् इव स्थितम् इति उत्-
प्रेक्षा । “प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्”
इत्यमरः । त्रैलोक्यश्लाघ्योपमम् अपरिच्छेद्यं च इति भावः ॥३॥

भुजगिति । पुनश्च भुजगराजसितेन शेषाह्निधवलेन नभः-
श्रिता गगनसृष्ट्या रूपरस्य राज्ञिभिः रेखाभिः विराजिताः

मणिमयूखचयांशुकभासुराः
 सुरबधूपरिभुक्तलतागृहाः ।
 दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः ।
 पुर इवोदितपुष्पवना भुवः ॥ ५ ॥
 अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः
 विरहितैरचिरद्युतितैजसा ।
 उदितपक्षमिवारतनिःस्वनैः
 पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥

सानवः यस्य तेन तत्रोक्तेन अत एव तद्वित्त्वीं शरदम्बुदरुं हति
 लघतया लघुकुर्वता तत्तुल्येन इत्यर्थः । अत एव उपमाल
 हारः । निचयेन शिखरसमुच्चयेन समुदितं समुन्नतम् ॥ ४ ॥

मणौति । पुनः मणिमयूखचयाः एव अंशुकानि पटकाण्डा-
 दीनि तैः भासुराः सुरबधूभिः परिभुक्ताः लताः गृहाणि इव
 यासु ताः तथोक्ताः । उच्चानि शिलान्तराणि शिलामथ्यानि
 गोपुराणि इव यासु ताः उदितानि ऊर्जितानि पुष्पाणां वनानि
 यासु ताः अत एव पुरः इव नगराणि इव स्थिताः भुवः
 दधतम् ॥ ५ ॥

अविरतेति । पुनश्च अविरतम् अविच्छिन्नम् उज्झितं वारि
 यैः तै अविरतोज्झितवारयः वृष्टिमन्तः इत्यर्थः । अत एव विपा-
 ण्डवश्च तैः अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः । अतः हिमवत्-
 पक्षत्वं सम्भवति इति भावः । अचिरद्युतितैजसा विरहितैः
 विद्युत्तेजोरहितैः । आरतनिःस्वनैः प्रशान्तगर्जितैश्च अन्यथा
 पक्षत्वहानिः स्यात् इति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः महा-
 कटकसङ्घिभिः । “कटकोऽस्त्रौ नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः । अम्बुदैः

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः

समवतारसमैरसमैस्तटैः ।

विविधकामहितामहिताम्भसः

स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ७ ॥

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां

द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम् ।

उदितपक्षं सञ्जातपक्षम् इव स्थितम् । प्राक् क्षिप्रपक्षस्य अपि
हिमाद्रेः धवलाम्बुदसम्बन्धात् पुनः पक्षोत्थानम् उत्प्रेक्ष्यते ॥६॥

दधतमिति । पुनश्च आकरः खनिः एषाम् अस्ति योनि-
त्वेन इति आकरिभिः आकरजैः । “खनिः स्त्रियामाकरः
स्यात्” इत्यमरः । करिभिः गजैः कर्तृभिः क्षतैः व्रणैः समवता-
रेषु तीर्थेषु समैः अविषभेः असमैः असदृशैः अतादृशैः अनुपमैः
इत्यर्थः तटैः उपलक्षिताः ताः महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः अत
एव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः अनु-
कूलाः । “चतुर्थो तदर्थे” इत्यादिना सनामः । स्फुटानि विक-
सितानि सरोजवनानि यासु ताः जवनाः वेगवतीः । “जुचङ्गम्य”
इत्यादिना युच् । नदीः दधतम् । यमकवृत्त्यनुप्रासमेदत्वात्
यमकालङ्कारः । अर्थालङ्कारः तु अभ्युच्चयः तस्य अतिदुष्कर-
त्वात् रसपोषः अपि न आद्रियते । तदुक्तम् “प्रायशो यमके
चित्त्रे रसवृद्धिर्न सृज्यते” ॥ ७ ॥

नवेति । पुनश्च नवानि विनिद्राणि च यानि च जपाकुसु-
मानि ताम्रपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विषः इव त्विषः तेषां ते
तेषाम् “ओङ्पुष्पं जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका” इति
वाग्भटः । द्युतिमतां महाश्मनां मणीनां पद्मरागाणाम् इत्यर्थः

विहितसाम्ब्यमयूखमिव क्वचित्
 निचितकाञ्चनभित्तिषु मानुषु ॥ ८ ॥
 पृथुकदम्बकदम्बकराजितं
 ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।
 लघुतुषारतुषारजलञ्चतं
 धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९ ॥
 रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयान्
 अपलताभवना न दरीभुवः ।

विशेषणसामर्थ्यात् । निकरुण समूहेन हेतुना क्वचित् निचिताः
 सङ्घट्टिताः काञ्चनभिन्नयः येषु तेषु मानुषु विहिताः साम्ब्याः
 सन्ध्यायां भवाः सयूखाः यन्मिन् तम् इव स्थितम् । काञ्चन-
 भित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरात् उदितसन्ध्यारागः इव भाति इति
 उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

पृथ्विति । पुनश्च पृथुभिः कदम्बकदम्बकै नीपकुसुम-
 सम्प्लैः स्तवकैः राजितम् । “कदम्बमाहुः सिद्धार्थं नीपे च
 निकुरम्बके” इति उभयत्र अपि विश्वः । ग्रथितमालैः बद्ध
 पङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिच्छवनैः आकुलम् आकीर्णम् ।
 “कालस्कन्धः तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि” इत्यमरः । लघुतुषारम्
 अल्पसीकरं यत् तुषारजलं हिमोदकं तत् यतोति वर्षति तं
 तथोक्तम् । “तुषारौ हिमसीकरौ” इति शाश्वतः । “अन्ये-
 थ्योऽपि दृश्यते” इति क्विप् । सदानाः समदाः सदाननाः
 शोभनाननाश्च ये दन्तिनः ते धृताः येन तं तथोक्तम् ॥ ९ ॥

रहितेति । पुनश्च रहितरत्नचयान् रहितः परित्यक्तः रत्न-

विपुलिनाम्बुरुहा न सरिद्धधुः

अकुसुमान् दधतं न महीरुहः ॥ १० ॥

व्यथितसिन्धुमनोरशनैः शनैः

अमरलोकबधूजघनैर्घनैः ।

फणभृतामभितो विततं ततं

दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥

समुरधापमनेकमणिप्रभैः

अपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।

वयः यैः तान् रत्नराशिरहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न
दधतम् अपलताभवनाः लतागृहरहिताः दरीभुवः गुहाप्रदेशान्
न दधतम् । “दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवस्नातबिले गुहा”
इत्यमरः । विगतानि पुलिनानि अम्बुरुहाणि च यासां ताः
सरितः बध्वः इव ताः सरिद्धधुः न दधतम् । अत्र सरितां
बध्वीपम्यात् पुलिनाम्बुरुहाणां वदनजघनौपम्यं गम्यते ।
अकुसुमान् महोरुहः वृक्षान् न दधतं किन्तु रत्नादिसम्यद्धान्
एव शिलोच्चयादौन् दधतम् इत्यर्थः । महाविभाषया न अत्र
नञ्समासः ॥ १० ॥

व्यथितेति । पुनश्च अनोरशनैः अनिर्मेखलैः सरशनैः
इत्यर्थः । घनैः निविडैः अमरलोकबधूजघनैः शनैः मन्दं मन्दं
व्यथितसिन्धुं चोभितनदीकम् अयम् अपरः स्वर्गः इति भावः ।
दयिताः प्रियाः रम्याः लताः वोरुधः वकुलाः केसराश्च येषां तैः
तथोक्तैः । “विशारदो मद्यगन्धी वकुलः सर्वकेसरः” इति
वैद्यके । फणभृतां कुलैः अभितः ततं व्याप्तं तथा विततं
विस्तृतम् ॥ ११ ॥

अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं

ध्वनितसूचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२ ॥

विकचवारिरुहं दधतं सरः

सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।

शिवमगात्मजया च कृततेष्यया

सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥

ग्रहविमानगणानभितो दिवं

ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना ।

ससुरेति । अनेका विचित्रा मणिप्रभा येषां तैः तथोक्तं
हिमेन पाण्डुभिः शिखरैः ससुरचापं सेन्द्रचापम् अपपयः
निर्जलः अत एव विशदश्च तम् अपपयोविशदम् अविचलं दैवात्
निखलं च अतः शिखरशङ्का अस्य अभूत् इत्यर्थः । किन्तु ध्वनि-
तेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितम् अम्बुमुचां चयम् उपबिभ्रतम् ।
अत्र कविकल्पितसादृश्यात् शिखरैः मेघसन्देहे मेघनिश्चयात्
सन्देहालङ्कारः ॥ १२ ॥

विकचेति । पुनश्च विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दम्
इत्यर्थः वृत्तिसामर्थ्यात् । कलहंसगणैः सह वर्तते इति सकल-
हंसगणम् । “कादम्बः कलहंसः स्यात्” इत्यमरः । यद्वा
सकलाः सर्वे हंसगणाः यास्मिन् तत् तथोक्तम् । शुचि नित्य-
निर्मलं मानसं मानसाख्यं सरः दधतम् । किञ्च कृततेष्यया
कृतश्चित् निमित्तात् कुपितया इत्यर्थः अगात्मजया पार्वत्या
सकलहंसविवादां सगणं सप्रमथम् । “गणाः प्रमथमङ्गुष्ठाः”
इति वैजयन्ती । शुचिमानसम् अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शिवं च
दधतम् । एतेन सकलगैलवैलक्षण्यस्य उक्तम् ॥ १३ ॥ म्

मुहरनुस्मरयन्तमनुक्षपं

त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितैः

उपलरोधविवर्त्तिभिरम्बुभिः ।

दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां

धृतसितव्यजनामिव जाङ्गवीम् ॥ १५ ॥

॥ कुलकम् ॥

ग्रहेति । दिवम् अभितः दिवः अभिमुखम् । “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया । ग्रहाः चन्द्रादयः विमानानि देवयानानि च । “व्योमयानं विमानोऽस्त्रो” इत्यमरः । तेषां गणान् ज्वलयता प्रदोषयता । “मितां ङ्खः” इति ङ्खः । ओषधिर्जनं हृणविशेषजन्येन कृशानुना अनुक्षपं प्रतिक्षपम् । वीसायाम् अव्ययोभावः । उमापतिसेविनः प्रमथादीन् । “गति बुद्धि” इत्यादिना द्विकर्मत्वम् । त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् । “तद्वितार्थे” इत्यादिना समासः । “पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति स्त्रोलिङ्गप्रतिषेधः । तस्य दाहं त्रिपुर-दाहं मुहुः अनुस्मरयन्तम् । ननु “अधौगर्थे” इत्यादिना दाहम् इत्यत्र षष्ठी किं न स्यात् तस्याः शेषार्थं विधानात् शेषस्य अविवक्षितत्वात् । अत्र कविसम्मतसादृश्यात् स्मृतिः इति स्मरणालङ्कारः ॥ १४ ॥

विततेति । विततशीकरराशिभिः विस्तृतशीकरपुञ्जेः उच्छ्रितैः उत्पतितैः कुतः उपलरोधेन विवर्त्तिभिः अम्बुभिः हेतुभिः धृतसितव्यजनाम् इव गृहीतामलचामराम् इव

अनुचरेण धनाधिपतेरथो
 नगविलोकनविस्मितमानसः ।
 स जगदे वचनं प्रियमादरात्
 मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६ ॥
 अलमेष विलोकितः प्रजानां
 सहसा सन्ततिमंहसां विहन्तुम् ।
 घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्
 हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

स्थिताम् इति उत्प्रेक्षा । उन्नतमानुषु समुद्धतां वहन्तीं जाङ्गवीं गङ्गां दधतम् ॥ १५ ॥

अनुचरेणेति । अथो अनन्तरम् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्येष्वथो अथ” इत्यमरः । धनाधिपतेः अनुचरेण यत्क्षणं नगविलोकनविस्मितमानसः सः अर्जुनः । आदरात् प्रियं वचनं जगदे गदितः । गदतेः ब्रुवर्थस्य दुहादित्वात् प्रधाने कर्मणि लिट् । अपृष्टपरिभाषणदोषं परिहरति । मुखरतेति । मुखरता वाचालत्वम् अपृष्टपरिभाषित्वम् इति यावत् । अवसरे श्रोतुः आकाङ्क्षासमये विराजते हि । आकाङ्क्षितम् अपृष्टः अपि ब्रूयात् इति भावः ॥ १६ ॥

अलमिति । हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म खं सहस्रधा कुर्वन् विपाटयन् इव इति उत्प्रेक्षा । एषः अचलाधिपः हिमवान् विलोकितः दृष्टमात्रः एव प्रजानाम् अंहसां सन्ततिं पापसङ्घातं सहसा विहन्तुम् अलं समर्थः । “पथ्यामिवचनेष्वलमर्थेषु” इति तुमुन् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ।

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः
सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं
पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥
रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैः
उपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।
नयति सन्ततमुरमुकतामयं
धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

“पर्यन्तेर्यौ तथैव शेषं चौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्” इति
स्मरणात् ॥ १७ ॥

इहेति । इह अस्मिन् पर्वते सुतरं न भवति इति असुतरं
दुस्तरम् इत्यर्थः । तरतेः खलुप्रत्ययः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषे
तु अन्तरं तत्त्वं दुरधिगमैः दुर्यहैः दुःखेन अधिगन्तुम् अशक्यैः
आगमैः पुराणादिभिः किञ्चित् एव सततं वर्णयन्ति । न तु
कदाचित् प्रत्यक्षेण अपि निःशेषं ज्ञातुम् अशक्यत्वात् इति
भावः । किन्तु अतिविपिनम् अतिगहनं दिग्व्यापिनम् अमुं
गिरिं परं पुरुषं परमात्मानम् इव परं केवलम् । “परमव्यय-
मिच्छन्ति केवलः” इति विश्वः । पद्मयोनिः ब्रह्मा एव वेद न
अन्यः इत्यर्थः । “विदो लटो वा” इति णलादेशः । अत्र उपमा-
यमकयोः संसृष्टिः । जमाहत्तम् । “तुरगरसयतिर्नी भरो गः
जमा” ॥ १८ ॥

रुचिरपल्लवेति । अयं गिरिः । रुचिराणि पल्लवानि
पुष्पाणि च येषां ते तथाभूताः लतागृहाः येषु तैः तथोक्तैः उप-
लसज्जलजैः जलराशिभिः सरोभिः करणैः उपकान्तं कान्त-

सुलभैः सदा नयवताऽयवता
 निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
 अमुना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता
 समतीत्य भाति जगतौ जगती ॥ २० ॥
 अखिलनिद्रममुष्य गौरीगुरोः
 विभुवनमपि नैति मज्ये तुलाम् ।

ममीपे धृतिमतीः धैर्यवतीः अपि समीपस्थान् अपि प्रियान्
 न गणयन्तीः । मानिनीः इत्यर्थः । स्त्रियः सक्तम् उत्सु-
 कतां नयति तामां मानग्रन्थिं शिथिलयति इत्यर्थः । अथवा
 उपक्रान्तं धृतिमतीः तुष्टिमतीः अपि सुरतदत्ताः अपि पुनः
 उत्सुकतां नयति इत्यर्थः । उभयत्र अपि उद्दीपकत्वाति-
 ग्रयोक्तः । वृत्तम् उक्तम् ॥ १९ ॥

सुलभैरिति । नयवता नीतिमता अयवता भाग्यवता च
 सदा सुलभैः न अन्यैः इत्यर्थः । “अयः शुभावहो विधिः” इत्य-
 मरः । निधीनां महापद्मादीनाम् । “अस्त्री पद्मो महापद्मः
 शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दनन्दनीलाश्व वर्चाः स्यर्निधयो
 नव” इत्यमरः । गुह्यकानां च अधिपं कुवेरं रमयन्ति इति
 तथोक्तेः । “कर्मण्यण्” । परमैः उत्कृष्टैः धनैः करणैः अमुना
 क्षितिभृता हेतुना अतिभृता पूर्णा सती जगती महौ जगती
 स्वर्गपाताललोकी समतीत्य अतीत्य भाति । अमानुषैः अपि
 दुर्लभाः सम्पदः अत्र सम्भवन्ति इति भावः । अत्र धनाधिपतेः
 इति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्ता काव्य-
 लिङ्गं तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । “प्रमिता-
 क्षरा सजससैरदिता” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

अधिवसति सदा यदेनं जनैः

अविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१ ॥

वीतजन्मजरसं परं शुचि

ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

अखिलमिति । अमुष्य गौरीगुरोः हिमवतः इदम् अखिलं
त्रयाणां भवनानां समाहारः त्रिभुवनम् अपि । “तद्वितार्थ”
इत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तुलां साम्यं
न र्णति इति मन्ये । यत् यतः जनैः अविदितविभवः अज्ञात-
महिम्ना भवनीपतिः सदा एनं गिरिम् अधिवसति अस्मिन्
वसति इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वस” इति कर्मत्वम् । अतः
अयं धर्मक्षेत्रम् इति भावः । प्रभातृत्तम् । “स्वरशरविरतिर्नो
मरौ प्रभा” इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

वीति । वीते निवृत्ते जन्मजरसी यस्य तत् वीतजन्मजर-
सम् । “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः । अत्र
नदन्तविधेः इष्टत्वात् परत्वेन स्यादेशबाधकत्वात् च । तथाहि
“टाडसिडसामिनात् स्याः” इति स्यादेशबाधनात् । “परत्वा-
ज्जरसादेशं बभाषे भाष्यकृत् स्वयम् । सूत्रकारमते यत्तु ज्ञाप-
कात् परबाधनम् भवेत् तदपि टाडस्योर्न पुनर्डासि सम्भ-
वेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुष्यं डासि यत्पूर्वबाधनम् । परत्वा-
ज्जरसादेशस्तत् स्यात् स्यादेशबाधनात् । ज्ञापकञ्चात्र टाडस्यो-
र्वादेशा विनादिति । ईकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्तु तौ
विना । एत्वे सवर्णदीर्घं च रूपसिद्धिर्भवेद्यतः । व्यर्थसूत्रान्तर-
व्यागात् तेन तज्ज्ञापकं फणी । स्वातन्त्र्याज्जरसादेशे जगौ
पूर्वस्य बाधनात् । समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकैयटयोः स्फुटः ॥”

आगमादिव तमोपहादितः ।

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२ ॥

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारगाः

रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।

अथ यदत्र जरस इति केषाञ्चित् पाठान्तरकाव्यनं तत् अज्ञान-
विजृम्भितम् एव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परम् उत्कृष्ट
शक्तिं निष्कलङ्कं पद्यते इति पदं स्थानं तादात्म्यलक्षणम् ।
मुक्तिम् इत्यर्थः । उपैतुं प्राप्तुम् इच्छतां मुमुक्षूणाम् आगमात्
शास्त्रात् इव तमः अपहन्ति इति तमोऽपहात् अविद्यानिव-
र्तकत्वात् । “अपेः क्लेशतमसाः” इति उपेत्ययः । इतः अस्मात्
गिरिः भवं किन्दन्ति इति भवच्छिदः संसारनिवर्तकाः । “सत्-
सूद्विष” इत्यादिना किप् । मतयः तत्त्वज्ञानानि सम्भवन्ति ।
क्षेत्रविशेषस्य अपि ज्ञानोपपादकत्वात् इत्याशयः । न च
केवलं भोगभूमिः किन्तु मुक्तिक्षेत्रम् अपि इति तात्पर्यार्थः ।
रथोदता वृत्तम् । तल्लक्षणम् “राक्षराविह रथोदता लगो”
इति ॥ २२ ॥

दिव्येति । अस्मिन् गिरी चरणलाक्षारगैः सह वर्तन्ते ताः
नशोक्ताः धेनुकपुरुषायिताटिबन्धेषु स्त्रियः पादतलस्यर्शात्
तद्गागाङ्किताः इत्यर्थः । निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणाम् अधो-
मुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीडाः कुसुमशेखराः यासु ताः तथोक्ताः ।
“गिखास्वापीडशेखरी” इत्यमरः । पीडाभाजः विमर्दभाजः
भङ्गिमत्यः इत्यर्थः । अमरप्रहोलितादीं सर्वतः कटिपरिम्बण-
सम्भवात् इति भावः । कुसुमैः चिताः कुसुमचिताः । इभमाजो
पाटिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातलस्थायित्वात् मार्दवाद्य

पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं
शंसन्त्यस्मिन् सुरतविशेषं शय्याः ॥ ३३ ॥
गुणसम्पदा समाधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम् ।

कुसुमचिताः कुसुमास्तृताः इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः
शरते आसु इति शय्याः तल्पानि । “संज्ञायां समजनिपट”
इत्यादिना क्वप् । रागायाते रागोद्रेके सति यः साशंसः
सदृशः सुरतविशेषः तं ज्ञातो एकवचनं सुरतविशेषान् इत्यर्थः ।
शंसन्ति सूचयन्ति विवृण्वन्ति इत्यर्थः । अत्र लाक्षारागादि-
पदार्थानां सुरतविशेषगमनं प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या
काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः यमकेन संसृज्यते । जलधरमालावृत्तम्
“श्री स्त्री चेतुः स्याज्जलधरमाला ख्याता” इति लक्षणात् ।
धनुकाटिवन्धलक्षणं तु रतिरहस्ये । “न्यस्तहस्तयुगला निजं
पटं योषिदेति कटिरुद्वल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धनुकं वृषवदुन्नते प्रिये । १ । स्वेच्छया भ्रनति वल्लभेऽपि या
योषिदाचरति वल्लभायितम् । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया
स्यादधोमुखवतुष्यदाकृतिः । २ । तत्काटिं समाधिरुह्य वल्लभः
स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवदुन्नमति कुञ्चितत्रिका
भ्रामरं निगदितं समुद्धतम् । ३ । सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि
प्रेङ्गपूर्वमिदमुक्तमारतम् । भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतां
स्वयमधोमुखी स्त्रियम् । ४ । क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभं
करिरतं तदुच्यते” । “प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्यर्गिमुखोरसि ।
उन्नतायाः स्त्रियाः कस्यां मार्जारौकमणं विदुः” इति ग्रन्था-
न्तरं ॥ २३ ॥

गुणेति । जगतां महिते जगद्भिः पूजिते पूज्यमाने । ”मति-

नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ

विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः ॥ २४ ॥

कुररीगणः कृतारवस्तरवः

कुसुमानता सकमलं कमलम् ।

द्रुह सिन्धवश्च वरणावरणाः

करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥

बुद्धि" इत्यादिना वर्तमाने क्तः "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठः ।
अत्र हिमवति औषधयः दृण्योतीषि नयशालिनि अधिपतौ
नीतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पदः इव गुणसम्पदा क्षेत्रगुण
सम्पत्त्या अन्यत्र सन्ध्यादिगुणसम्पदा परं महिमानं उभयत्र
अपि प्रकाशसामर्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुं प्रकाशितुं न विर-
मन्ति अविरतं ज्वलन्ति इत्यर्थः । अन्यत्र रात्रादौ इव इति
भावः ॥ २४ ॥

कुररीति । द्रुह अद्वौ कुररीगणः उत्क्रोशसङ्घः । "उत्-
क्रोशकुररी समौ" इत्यमरः । कृतारवः कृतारवः तरवः कुसुमं
आनताः कमलं जलं सकमलं सपद्मम् । "कमलं जलपद्मयोः"
इति विश्वः । वरणाः द्रुमाः आवरणं यासां ताः वरणावरणाः ।
"वरणो वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः" इत्यमरः । सनलदाः
सोशीराः । "मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्"
इत्यमरः । अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्ति शमयन्ति इति
अनलदाः । सनलदाश्च ताः अनलदाः सिन्धवः नद्यः करिणां
मुदे भवन्ति इति शेषः । न कुत्र अपि उक्तवैपरीत्यम् इति
भावः ॥ २५ ॥

मादृश्यं गतमनिद्रचूतगन्धैः

आमोदं मदजलसेकजं दधानः ।

एतस्मिन् मद्यति कोकिलानकाले

लीनान्तिः सुरकरिणां कपोलकाषः ॥२६॥

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं

चिरं सुनिनदैर्नदैर्हतममुम् ।

मादृश्यमिति । एतस्मिन् पर्वते अपनिद्रचूतगन्धैः मादृश्यं गतं फुल्लाम्बुपुष्पसदृशं मदजलसेकजम् आमोदं परिमलं दधानः विभ्राणः । अत एव लीनान्तिः संसक्तभृङ्गः सुरकरिणां कष्यते अनन इति काषः । कपोलानां काषः कषणस्थानं द्रुमस्वाम्यादि । अकाले वसन्तातिरिक्ते काले अपि कोकिलान् मद्यति । “मितां ऋत्विः” इति ऋत्विः । अत्र वसन्तरूपकारणाभावे अपि मदाख्यकार्यात्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः । तदुक्तम् । “कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना” इति । मा च चूतगन्धैः मादृश्यम् इति उपमया आमोदं दधानः इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन च अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्ण्यते । किं च कोकिलानां मदगन्धकृतनूतनगन्धभ्रान्तिमदलङ्कारः व्यज्यते । प्रहर्षिणीवृत्तम् । “स्त्रीं चो गस्विदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

सनाकंति । पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरम् । सुनिनदैः सुघोषैः नदैः प्रवाहैः हतममम् अमुस्मिन् गिरौ इत्यर्थः । “उपान्वध्याज्वसः” इति कर्मत्वम् । अवतः अधोलोकरक्षकस्य फणवतः नागराजस्य मता इष्टा । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात्

मता फणवतोऽवतो रसपरा

परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ २७ ॥

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः

शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।

अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः

स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥ २८ ॥

ईशार्थमस्मिन् चिराय तपश्चरन्त्याः

यादोविलङ्घनविलीलविलोचनायाः ।

पक्षी । रसेन परा उत्कृष्टा । परास्तवसुधा त्यक्तभूलोका सुधा
आमृतं चिरम् अधिवसति । अतः अन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि
सुधा नास्ति इत्यर्थः । मेरुप्रभावः अयं गिरिः इति भावः ।
अत्र प्रस्तुतविशेषणमामर्थात् अप्रस्तुतमेरुप्रतीतिः समासोक्तः
अनङ्कारः स च यमकेन संसृज्यते । जलोद्धतगतिवृत्तम् ।
' रसेर्जसजमाजलोद्धतगतिः ' इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

श्रीमादति । अस्मिन् अर्द्धौ श्रीमत् समृद्धिमत् लता एव
भवनम् ओषधयः तृणज्योतीषि एव प्रदीपाः नवानि हरि-
चन्दनपल्लवानि सुरतरुकिंसलयानि एव शय्याः । "हरिचन्दन
माख्यातं गोशीर्षं सुरपादपे" इति विश्वः । रतिश्रमनुदः
सुरतश्रमहारिणः सरोजवौताश्च सुरसुन्दरीभ्यः । क्रियाग्रह-
णान् चतुर्थी । दिवः दिवम् । "अधीगर्थ" इत्यादिना कर्मणि
षष्ठी । स्मर्तुं न दिशन्ति । विस्मारयन्ति इत्यर्थः । स्वर्गात्
अपि अति- इतं अमी इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धं रूपकत्रयं
स्फुटम् एव ॥ २८ ॥

आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्याः

श्रोतन्निदाघसलिलाङ्गलिना करेण ॥२६॥

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा

देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममथ्ये ।

ईशार्थमिति । ईशाय इति ईशार्थं यथा तथा इति क्रिया विशेषणम् । “अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या” । चिराय चिरम् अन्धसि तपः चरन्त्याः अत एव यादोविलङ्घनविलोलविनोचनायाः जलजन्तुविघटितचलेक्षणयाः तपमः अपि अधिकदृष्ट्या एव विलोभयन्त्याः इति भावः । “यादांमि जलजन्तवः” इत्यमरः । भवान्याः भवपत्न्याः प्रयोगकालापेक्षः अयं निर्देशः । “इन्द्रवरुणभव” इत्यादिना डीष् आनुगागमश्च । करैकदेशस्य अपि करत्वात् अग्रश्च अमौ करश्च इति समानाधिकरणे समासः । अत एव वामनः । “हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदौ” इति । तम् अग्रकरं भवः शिवः श्रोतन्निदाघसलिलाङ्गलिना स्रवत्स्वेदाङ्गलिना इति सात्विकोक्तिः । करेण अत्र गिरौ आलम्बत गृहीतवान् । अत्र अद्भुतातीतहत्तान्तस्य प्रत्यक्षवत् अभिधानात् भाविका लङ्कारः । “अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षिते । अत्यद्भुतार्थकार्यत्वाद्भाषिकं तदुदाहृतम्” इति लक्षणात् । वसन्ततिलकाहृतम् । “उक्ता वसन्ततिलका तमजाजगौ गः” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

नेति । देवास्य असुराश्च तैः देवासुरैः । ‘येषां च विरोधः शास्त्रतिकः’ इति नैकवद्भावः । एषां यतः काश्चितः एव विरोधः न गोप्यान्नादिवत् शास्त्रतिकः इति आह । राज मन्दरादिणा

व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः

खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥३०॥

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रैः

आनीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।

ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी

मध्येऽप्यङ्गः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥३१॥

मन्यदण्डकृतेन इति भावः । अपविद्धमलिलः क्षिप्तजलः अत एव स्फुटं नागसङ्ग पातालं यास्मिन् सः अम्बुनिधिः अमृतं ममस्यं मथितः । मन्यातेः द्विकर्मकत्वात् दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट् । अहिपतेः मन्यगुणोक्तस्य यामुक्तेः इत्यर्थः । “मन्यानं मन्दं कृत्वा नतं कृत्वा तु वौसुकिम्” इति भारतवचनात् । व्यावर्त्तनैः वेष्टनेः आहिताङ्कः कृतचिह्नः सः अयं मन्दराद्रिः खम् आकाशं व्यालिखन् व्यापाटयन् इव विभाति । अत्र औन्नत्यानुपादानेन एव खलेखनेन उत्प्रेक्षणाः अनुपात्तगुणनिमित्ता क्रियास्वरूपा उत्प्रेक्षा ॥३०॥

नीतिति । इह अद्री अशिशिररश्मेः उष्णांगोः उस्रैः मथुं सङ्क्रान्तैः इत्यर्थः । नीतोच्छ्रायम् उच्छ्रायं नीता विस्तारिता इत्यर्थः । तथा आनीलाभैः असितप्रभैः रत्नैः इन्द्रनीलैः विरचितपरभागा तत्सन्निधानात् लब्धात्कर्षा इत्यर्थः । हंस इव श्येनी श्वेतवर्णा “विगदश्येनपाण्डुराः इत्यमरः । “वर्णा टनुदात्तात्तोपधात्तो नः” इति श्ये तशब्दात् ङीप् । तकारस्य च नकारः । स्फटिकानां रजतानां च भित्तयः तामां छाया कान्तिः । अङ्गः मध्ये मध्याङ्गे अपि इत्यर्थः मुहुः ज्योत्स्ना शङ्कां वितरति । ज्योत्स्नाकृते भ्रान्तिं जनयति इति भ्रान्ति मदलङ्कारः ॥ ३१ ॥

दधत इव विलासशालि नृत्यं
 मृदु पतता पवनेन कम्पितानि ।
 इह ललितविलासिनीजनभ्रू-
 गतिकुटिलेषु पयःसु पङ्कजानि ॥ ३२
 अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलीलं
 आवह्वेपथुरधीरविलोचनायाः ।
 विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
 स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥

दधति इति । इह अद्री मृदु पतता मन्दं वहता पवनेन
 कम्पितानि पङ्कजानि ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगतिवत्
 कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेषु इत्यर्थः पयःसु विलासशालि नृत्यं
 दधत इव सविनासं नृत्यन्ति इव इति उत्प्रेक्षा । पुष्पिताया
 वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् अद्री पिनाकभृता शिवेन अधीर-
 विलोचनायाः चक्रितदृष्टेः उरगदर्शनात् इति भावः । ईश्वरायाः
 गौदर्याः । “स्वेगभास” इत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात्
 न डोष् । आवह्वेपथुः प्राप्त कथ्यः इति सात्त्विकोक्तिः । “ट्टितो-
 ऽथुच्” इति अथुच्प्रत्ययः । विन्यस्ता मङ्गलमहौषधिः यवा-
 ङ्गरादिः यस्मिन् सः पाणिः स्रस्तः गलितः उरगः एव प्रतिसरः
 कौतुकसूत्रं यस्य तेन । “आहुः प्रतिसरो हस्तसूत्रे मास्थे च
 मण्डने” इति विखः । करेण सलीलम् अगृह्यत इति देवस्य
 पार्वतोपरिणयनवर्णनम् । ईशायम् इत्यत्र तु अनुग्रहमात्रोक्तिः
 इति अपौनरुक्त्यम् । भाविकम् एव अलङ्कारः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्घैः
 तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः
 उस्त्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तः
 पर्य्यस्यन्निह निचयः सहस्रसङ्घ्याम् ॥ ३४ ॥
 व्यधत्त यस्मिन् पुरमुच्चगोपुरं
 पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।
 स एष कैलास उपान्तसर्पिणः
 करोत्यकालान्तरं विवस्वतः ॥ ३५ ॥

क्रामद्भिरिति । घनपदवीम् आकाशं क्रामद्भिः व्याप्तवान्
 अनेकसंख्यैः । परसहस्रैः इत्यर्थः । क्वचित् “अनेकवर्णः”
 इति पाठस्तु प्रामादिकः एव वैयर्थ्यात् व्याघाताच्च इति । शुचि-
 मणिभ्यः स्फटिकेभ्यः जन्म येषां तैः । “जन्मादुत्तरपदो बह-
 व्रीहिव्यधिकरणोऽप्यप्यते” इति वामनः । तेजोभिः विभिन्नः
 मिश्रः अत एव पर्य्यस्यन् प्रसर्पन् इह अद्वी सप्तसप्तः सक्त्तुः
 उस्त्राणां किरणानां निचयः निकरः । सहस्रम् इति संख्या
 सहस्रसंख्या तां स्वनियताम् इति शेषः । व्यभिचरति अति-
 क्रामात् इति उत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

व्यधत्तति । यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः
 शिवस्य धृतये सन्तोषाय उच्चगोपुरम् उन्नतपुरद्वारम् । “पुर-
 द्वारन्तु गोपुरम्” इत्यमरः । पुरम् अलकाख्यां पुरीं व्यधत्त
 निर्मितवान् तत्सखित्वात् इति भावः । सः एषः कैलासः
 उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारिणः विवस्वतः अकाले प्रसिद्धेतरकाले
 अस्तमयं करोति इव इति उत्प्रेक्षा । बस्तुतस्तु तत्कारणः

नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः

छन्नेष्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु ।

बडां बडां भित्तिशङ्काममुष्मिन्

आवानावान् मातरिषुवा निहन्ति ॥ ३६ ॥

रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः

श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।

भावात् व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या उत्प्रेक्षा । सा च उपान्तवृत्ति-
तया अमम्बन्धं सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्युत्थापिता इति विवेकः ।
अस्तम् इति मकारान्तम् अव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्तेन अय
गव्देन षष्ठौममासः । वंशस्थं वृत्तम् उक्तम् ॥ ३५ ॥

नानेति । अमुष्मिन् केलासे अन्तःसानु सानुषु इत्यर्थः ।
विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः व्यति-
करैः छन्नेषु क्वादितेषु । “वा दान्तशान्त” इत्यादिना निपातः ।
वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु बडां बडाम् अभीक्ष्णं बडां दृढोत्पादि
ताम् इत्यर्थः । “नित्यवीप्सयोः” इति नित्यार्थे द्विर्भावः ।
“नित्यमाभीक्ष्णम्” इति काशिका । एकपदं च एतत् । भित्ति-
शङ्कां भित्तिः इति सन्देहम् आवान् आवान् अभीक्ष्णम् आप-
तन् । आङ्पूर्वात् वाधातोः शट्प्रत्ययः । द्विर्भावादि पूर्ववत् ।
मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छति इति मातरिषुवा वायुः ।
कनिन्प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृतिबहुलम्” इति अलुक् । निहन्ति
निवर्त्तयति वायुसञ्चारात् भित्त्यभावः अवधार्यते इत्यर्थः । अतः
निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनोत्तम् ॥ ३६ ॥

रम्येति । अस्मिन् अद्री । शादाः शष्पाणि सन्ति ण्डु
इति शाद्वलाः तेभ्यः । “शाद्वलः शाद्वहरिते” इत्यमरः । नडशादा

अग्निन् विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
 शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥३७॥
 परिसरविषयेषु लीढमुक्ता
 हरितदण्डोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।
 इह नवशुककोमला मणीनां

रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥

इलच् । रम्या नवा द्युतिः न अपैति किन्तु नित्या इत्यर्थः ।
 नलिनीवनानि अतुःदिनं सर्वदा श्यामीभवन्ति न कदाचित्पा-
 ष्यरीभवन्तिइत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तवकैः आचितानां व्यासानां
 शाखाभृतां तरुणां पल्लवानि न परिणमन्ति न जीर्णानि
 भवन्ति इत्यर्थः सर्वदा नूतनानि एव इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्य
 एव तद्वस्तुगतकान्तिस्वैर्यरूपकार्यवर्णनात् प्रस्तुतम् इव कारण
 कश्चित् असाधारणः कैलामस्य महिमा अवगम्यते इति
 पर्यायोक्तिः अलङ्कारः । तदुक्तम्—“कारणं गम्यते यत्र प्रस्तु-
 तात् कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धस्तत्पर्यायोक्तमुच्यते”
 इति ॥ ३७ ॥

परिसरेति । इह अद्री परिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु ।
 “विषयो देशे” इति निपातः । मृगीभिः हरितदण्डोद्गमशङ्कया
 नीलदण्डोद्गमशङ्कया इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । लीढाः पूर्वम्
 आस्वादिताः पश्चात् मुक्ताः लीढमुक्ताः । दग्धप्ररुद्धः इत्यादिवत्
 “पूर्वकाल” इत्यादिना समानाधिकरणसमासः । नवशुक-
 कोमलाः शुकसवर्णाः इत्यर्थः मणीनां मरकतमणीनां भासः
 रविकरैः संवलिताः मिश्रिताः सत्यः फलन्ति संमूर्च्छन्ति ।
 वर्द्धन्ते इति यावत् ॥ ३८ ॥

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मात्
 उद्धृतः सरसिजसम्भवः परागः ।
 वात्याभिर्विर्यति विवर्त्तितः समन्तात्
 आधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥
 इह सनियमयोः सुरापगायाम्
 उषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥ ४० ॥

उत्फुल्लंति । वात्याभिः वातसमूहैः “वातादिभ्यो यत्” इति यत्प्रत्ययः । अमुष्मात् उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् जलपतितस्य परागस्य उत्थानासम्भवात् स्थलग्रहणम् उत्फुल्लमफुल्लयोः उपसंख्यानानात् निष्ठालत्वम् । उद्धृतः उत्थापितः विर्यति समन्तात् विवर्त्तितः परिमण्डलितः । अन्तराले तु दृग्हायमानः एवेति भावः । सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः । कनकाभिप्रायेण अत्र सरसिजशब्दप्रयोगः द्रष्टव्यः । कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् आधत्ते । अत्र परागस्य आतपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीम् इति प्रतिविम्बेन आच्छेपात् अमभविधर्मसम्बन्धा इयं निदर्शना । तदुक्तम्—“असम्भवद्वर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिविम्बक्रियागम्या यत्र भास्यान्निदर्शना ॥” इति ॥ ३९ ॥

इहति । इह अद्वौ उषसि प्रभाते सुरापगायां लक्षणया तत्काले मयावका सालक्तका सव्यपादस्य रेखा वामचरणमुद्रायस्यां सा । “यावाऽलक्तो द्रुमामयः” इत्यमरः । तथा विषमभिः सहदब्धानि पदानि यस्यां सा विवर्त्तनेषु प्रदक्षिण-

सम्भूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालैः
 आलोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।
 घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्नाम्
 आदर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥ ४१ ॥
 शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्तिः
 वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।

क्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिः इत्यर्थः । मनियमयं
 मन्त्रार्था प्रणमतोः इत्यर्थः । शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोः
 उमाशङ्करयोः । “पुमान् स्त्रिया” इति एकशेषः । शरीरयोर्मन्
 घर्द्धाङ्गसङ्घटनारूपं कथयति । मनियमयोः इति नियमविषये
 अपि विरजामही इह विहरतः शिवी इति भावः । अत्र
 उद्वेगविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम
 फलकारः ॥ ४० ॥

सम्भूर्च्छतामिति । इह अद्री रजतभित्तिमयूखजालैः सम्भूर्
 च्छता बहुलीभवताम् आलोलानां पादपलतानां तरुशाखा-
 नाम अन्तरेषु रम्येषु निर्गतानां प्रसृतानां घर्मद्युतेः उष्णार्गो
 जालां तेजसां आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणविम्बमदृशानि इति
 उपमालङ्कारः । पटलानि मण्डलानि मुहुः वारंवारं समुल्लसन्ति
 पुनः पुनः स्फुरन्ति न तु सातत्येन लतानाम् आलोलत्वाभावात् ।
 नञ् नान्यसृत्याषाणादिप्रायाणां सम्भवति इति भावः ॥ ४१ ॥

शुक्लैरिति । शुक्लैः मयूखनिचयैः शुभ्राकरणममूहैः परि
 वीतमूर्त्तिः व्यासदेहः । वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिमण्ड
 लितः वर्तुलाकृतः उरुदेहः बहुच्छरीरः यस्य तथोक्तः गण-
 भक्तं प्रमथनाशस्य उक्षा वृषभः । “उक्षाण्डान्दलीवर्तः ऋषभः

शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणभर्तुः रुद्रा

कुर्वन् बधू जनमनःसु शशाङ्कशङ्काम् ॥४२॥

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्य, पेयुषि भिदां जलधरपटले ।

खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः
पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥४३॥

स्रपितनवलतातरुप्रवालैः

अमृतलवसुतिशालिभिर्मयूखैः ।

दृषभो दृषः” इत्यमरः । बधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्कां चन्द्र-
भ्रान्तिं कुर्वन् तेषां मौग्ध्यात् इति भावः । अमुष्य अद्रेः शृङ्गाणि
भजते सेवते । अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः ।
भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथा इच्छसि तथा अस्तु ।
स च उच्चाविशेषणोत्थं न काव्यलिङ्गेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गी-
र्यते ॥ ४२ ॥

सम्प्रतीति । इह अद्री विविधाः नानावर्णाः शिखरमणि
रुचः सम्प्रति शरदि इत्यर्थः । लघुनि अगुरुणि कुतः क्षीणपयसि
अत एव भिदां भेदम् । “षिङ्गिदादिभ्योऽङ्” इति अङ्-
प्रत्ययः । उपेयुषि गते जलधरपटले मेघमण्डले कथम् अपि
शनकैः लब्धजन्म उत्पन्नम् इत्यर्थः । अत एव खण्डितविग्रहं
क्लिन्नस्वरूपं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं विभवः समथाः
भवन्ति । अत्र इन्द्रधनुषः मणिरुचोनाम् असम्बन्धे सम्बन्धकथ-
नात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् । “दिङ्-
मनिवशपत्रपतितं भरनभनलगैः” इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

सततमसितयामिनीषु शम्भोः

अमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ४४ ॥

क्षिपति योऽनुवनं विततां वृहद्-

वृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम् ।

अयमनेकाहिरण्मयकन्दरः

तव पितुर्दयितो जगतीधरः ॥ ४५ ॥

सक्तिं जवाद्पनयत्यनिले लतानां

वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः ।

क्षिपति । इह अद्री शम्भोः इन्दुलेखा क्षिपितानि नवानि लतानां तरुणां च प्रवालानि ये तैः । अमृतलवण्युत्था अमृत विन्दुनिःस्यन्देन शालन्तं ये तैः मयूखैः सततं सर्वकालम् असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिषु अपि वनान्तम् अमलयति धवलयति । अन्यत्र न एतदस्ति इति व्यतिरेकः व्यज्यते ॥४४ ॥

क्षिपतीति । अथ यः अद्रिः अनुवनं विततां रौचनिकीं रुच सौवर्णीम् इत्यर्थः । रौचनया रक्तां रौचनिकीम् । “लाक्षारौचन शकलकर्दमावृक्” इति ठक् । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । उत्प्रेक्षते । वृहद् वृहतिकामिव महोत्तरासङ्गम् इव । “ह्री प्राधा रौत्तरासङ्गी सर्मा वृहतिका तथा” इत्यमरः । क्षिपति प्रसारयति । अनेकाः हिरण्मयः कन्दराः यस्य सः । हिरण्मयशब्दः “दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात् साधुः । अयं पुरोवर्ती गिरिः इत्यर्थः । तव पितुः इन्द्रस्य दयितः प्रियः जगत्याः धर जगतीधरः । यः तं गत्व्यः इन्द्रकीलाख्यः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सक्तिर्मति । अमुत्र अमुष्मिन् अद्री अनिजे जवात् भ्रष्टिति

रोधोभुवां मुहरमुत्र हिरण्मयीनां
 भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥४६॥
 कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
 ज्जणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः ।
 इह मदस्त्रपितैरनुमीयते
 सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥
 जलदजालघनैरसिताश्मनाम्
 उपहताचपेह मरीचिभिः ।

अनानां सक्तिम् अन्योऽन्यसङ्गम् अपनयति सति रुहसा हतः ।
 अगचनैः भावित्रैः मयूषै द्विगुणिताः द्विराहताः कृता इति
 द्विगुणिताः । "गुणस्वाः त्तिशब्दादिष्विन्द्रिया मुख्यतन्तुषु" इति
 वचयन्ते । हिरण्मयीनां हिरण्यविकाराणाम् । "दाण्डनायन"
 इत्यादिना निपातनात् साधुः । रोधोभुवां तटभुवां भ.सः
 मूहः तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति अनुकुर्वन्ति इत्यर्थः ।
 उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

कषणति । इह अद्री कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पः तेन
 निरस्ताः महाहयः महासर्पाः येभ्यः तैः । ज्जणं विमत्तमतङ्गज
 वर्जितैः भत्तमतङ्गजवर्जितैः कृतः मदस्त्रपितैः एरावतमदसिक्तैः
 इत्यर्थः । "मितां ऋसः" इति ऋसः । हरिचन्दनैः चन्दन
 दुमैः सुरगजस्य एरावतस्य गतं प्राप्तिः अनुमीयते । हरिचन्दन
 विषेषणैः काव्यलिङ्गम् उच्येयम् ॥ ४७ ॥

जलदति । इह अस्मिन् अद्री जलदजालघनैः मघसान्द्रैः
 असिताश्मनाम् इन्द्रनीलानां मरीचिभिः दीधितिभिः । "भानु

भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा

तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन

क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः ।

प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि

श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनाऽन्तरायैः ॥ ४८ ॥

सा भूव ज्ञपथहरास्तवेन्द्रियाग्वाः

करोति करोतिः स्थापुमयोर्दीधितिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । उप-
सन्प्रभवा विद्यद्विनसङ्घाता अत एव अदीपितकन्दरा अप्रका-
शितमगह्वरा विवस्वतः दीप्तिः तिमिरैः संवलितानि व्यामिश्रितानि
एव भवति इति उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

भवति इति । इह अद्वी भव्यः शान्तः भवन् अपि मुने
शासनेन शासनं इन्द्राराधनरूपेण क्षात्रे पथि क्षात्रियमार्गं
स्थितः षडङ्गपुत्रस्तः एव इत्यर्थः । हतप्रमादः अप्रमत्तः मन्
तपस्य तपश्चर्या कुरु । तपस्य इति “कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां
वर्त्तिचर्या” इति क्यङ् । तदन्तात् धातोः लोट् । न च सर्व-
भूतहितकारिणः स प्रमादः किं करिष्यति इति विश्वमितव्यम
इति अर्थान्तरन्यासेन आह प्रायेणिति । हि यस्मात् प्रायेण
वाहुत्येन । “प्रायो वयस्यनयने सृता वाहुत्यतुल्ययोः इति
हंसचन्द्रः । हितम् अर्थं करोति इति तस्मिन् विधौ व्यापार-
सति अन्तरायैः विना श्रेयांसि लब्धुम् असुखानि अशक्यानि
इत्यर्थः । अत एव “शकष्टप” इत्यादिना मत्स्यजकतृकेषु तुमुन्
अन्तारगौरिणः सर्वत्र सर्वस्य अपि सति इति भावः ॥ ४८ ॥

मन्तापे दिशन्तु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ।
 रजन्तस्तपसि बलञ्च लोकपालाः
 कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥५०॥
 इत्युक्त्वा सप्रदि हितं प्रियं प्रियार्हे
 धाम त्वं गतयति राजराजभृत्ये ।
 सौख्यकण्ठं किञ्चपि पृथामुतः प्रदध्यौ
 संकलं सुभ्रमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥
 तत्र सतिपथसौख्यं सर्वतः सारयोगात्
 अर्थिर्गणितमनैकेनाङ्गभाजा फलेन ।

२ अत्र शिवः । तत्र इन्द्रियाणि एव अश्रवाः ते अपर्धन
 दारिद्र्य इत अपथहणः मा भूयन्त्वाम् अपथं मा निनीपु.
 तदपथेः "सादि लुङ्" इति आशौर्घ्यं लुङ् । मन्तापे तपः
 कृते सति शिवः शिवां साधायिनीं प्रसक्तिं प्रवृत्तिम् उक्त्वा
 दिशन्तु । किञ्चन चार्यः । लोकपालाः इन्द्रादयः तपसि
 विषये इतं शक्तिं रजन्तः शीघ्रतः मन्तः कल्याणीं नास्तीं
 रक्षयान् अनुष्ठानम् अधिकफलां क्रियासुः कुर्वन्तु । कारति.
 आशिषि लीट् ॥ ५० ॥

इत्युक्ति । प्रियार्हे राजराजभृत्ये इति पूर्वोक्तम् । हितं प्रिय
 वचनम् इत शेषः । उक्त्वा सर्वादं सः शक्यं धाम स्थानं गत-
 वति सति पृथामुतः प्रदध्यौः सौख्यकण्ठं सौख्यं किम् अपि
 प्रदध्यौ दिशन्तु । तदर्थं । सद्वियोगः सुजनवियोगः
 तत्र सतिपथसौख्यं सर्वतः सारयोगात् । अर्थान्तरन्यासः ॥५१॥

तत्र शिवः । तत्र इन्द्रियाणि एव अश्रवाः ते अपर्धनः शोभाः यस्य सः अङ्गश-

अकृतमकृशलक्ष्मीश्वेतसा शंसितं सः

स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किरातः-

र्जुनीये महाकाव्ये हिमवद्दर्शनं नाम

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

लक्ष्मीः इति बहुवचनाश्रितः बहुव्रीहिः । एवं च “उरःप्रभृतिभ्यश्च” इति कप्प्रत्ययानवकाशः तत्र लक्ष्मीशब्दस्य एकवचनान्तपाठात् । नापि “नद्युतश्च” इत्यस्य अवकाशः उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यात् एव । शैषिकः तु वैभाषिकः इति अविरोधः । सः अर्जुनः सर्वत्र सारयोगात् उत्कृष्टबलप्रयोगात् । “सारां बले स्थिरांश्चि च नाय्ये क्लीवे वरे त्रिषु” इति उभयत्र अपि अमरः । अनतिशयनीयम् अनतिक्रमणीयम् अनेकेन बहुना अङ्गभाजा समीपं गतेन शीघ्रभाविना इति यावत् । क्लेने कार्यसिद्ध्या अविराहतम् अशून्यं कार्यमिदं अवश्यं साधकम् इत्यर्थः । अकृशम् अतनुं चेतसा आशंसितं प्राप्तुम् इष्टं शैलम् इन्द्रकीलं सः आत्मीयं पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारम् उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषम् इव अभ्याससाद अधिष्ठितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिताया

किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

पञ्चमः सर्गः

षष्ठः सर्गः ।

—*—

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो

परमः पुमानिव पतिं पतताम् ।

धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितः

स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥

तमनिन्द्यवन्दिन इवेन्द्रसुतं

विहितालिनिक्कणजयध्वनयः ।

रुचिराकृतिरिति । अथा आसदनानन्तरं रुचिराकृतिः
मौम्यविग्रहः । धृतसत्पथः अवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूप-
गुणवान् इत्यर्थः । “यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इति सामु-
द्रिकाः । उपमाने अपि समानम् एतत् । सः पुरुहूतसुतः
अर्जुनः कनकस्य विकाराः सानवः यस्य तं कनकसानुम् ।
गरुडसावर्ण्याथं विशेषणम् एतत् । “समुदायविकारषष्ठ्याश्च”
इति बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । तम् इन्द्रकोलं परमः पुमान्
विष्णुः पतता पत्निं पतिं गरुडम् इव । त्रिभिः पथिभिः
गच्छति इति त्रिपथगा भागौरथी । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति
उपपत्त्ययः उपपदसमासश्च । ताम् अभितः अभिमुखम् आरु-
रोह । “सर्मापोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः” इत्यमरः ।
प्रमिताक्षराहत्तम् । “प्रमिताक्षरा । सजससैरुदिता” इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ अस्य कार्यं सिद्धिनिमित्तानि सूचयन् मार्गं वर्णयति ।
तमिति । विहिताः अलिनिक्कणाः जयध्वनयः इव यैः तं
तथोक्ताः । पवनेरिताः पवनेन वायुना नुवाः अत एव आकुलाः

पवनेरिताकुलविजिह्वाशिखा

जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

अवधूतपङ्कजपरागकणाः

तनुजाङ्गवीसलिलवीचिभिदः ।

परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः

सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥ ३ ॥

लोलाः विजिह्वाः वक्राश्च शिखाः अग्राणि येषां ते तथोक्ताः ।
 “शिखा ज्वाला केकिर्मात्थोः शिखाशाखाग्रमौलिषु” इति
 वैजयन्ती । जगतीरुहः भूरुहः । क्तिप् । अनिन्द्याः अनवद्याः
 ये वान्दिनः स्तुतिपाठकाः ते इव तम् इन्द्रसुतम् अर्जुनं कुसुमैः
 अवचकरुः अभिवद्वेषुः इत्यर्थः । “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः ।
 अत्र किरतेः वृध्यर्थत्वात् कुसुमानां करणत्वं विक्षेपार्थत्वे तु
 कर्मत्वम् एव । यथा “कटाक्षान् वामा किरति” इति दृश्यते च
 धातूनाम् अर्थभेदात् कारकव्यत्ययः । यथा सिञ्चतेः क्षरणाद्री-
 करणयोः अर्थयोः द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे । यथा “मघोऽमृतं
 सिञ्चति” “गौः पयश्च सिञ्चति” “मघा अमृतैर्वद्वेषुः” इति ।
 अत्र वाक्ये समासगतयोः उपमयोः माध्यसाधनभावात् अङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्करः ॥ २ ॥

अवधूतेति । अवधूताः प्रसारिताः पङ्कजपरागकणाः यैः ते
 तथोक्ताः इति सौरभ्योक्तिः । तनूः जाङ्गव्याः सलिलवीचीः
 भिन्दन्ति इति तथोक्ताः इति शैल्योक्तिः । सुखयान्ति इति सुखाः
 सुखस्पर्शाः इति मान्द्योक्तिः । पचाद्यच् । मरुतः वाताः तम्
 अर्जुनं सुहृदः सखायम् इव अभिमुखम् एत्य आगत्य परिरेभिरे
 आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥

उदितोपलस्रवलनसंवलिताः
 स्फुटहंससारसविरावयुजः ।
 मुदमस्य माङ्गलिकतूर्य्यकृतां
 ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥
 अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ
 निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।
 स ददर्श वेतसवनाचरितां
 प्रणतिं बलीयसि समृद्धिकरीम् ॥ ५ ॥

उदितेति । उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु स्रवलनेन प्रति
 घातेन संवलिताः चूषिताः अतः तूर्य्यघोषः इव धुमधुमायमाना
 इत्यर्थः । स्फुटैः हंसानां सारसानां च विरावैः युज्यन्ते इति
 तथोक्ताः । क्विप् । अनुवप्रम् अपाम् अन्तः प्रतन्तीनाम् इति
 शेषः । ध्वनयः अस्य अर्जुनस्य मङ्गलं प्रयोजनम् एषां ते माङ्ग-
 लिकाः । “प्रयोजनम्” इति ठञ् । तैः तूर्य्यैः कृतां मुदं हर्षं
 प्रतेनुः । अत्र अन्यस्य अन्यकार्य्यकरणासम्भवात् तूर्य्यकृतमुत्-
 मदृशो मुदम् इति प्रतिविम्बेन आक्षेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥४॥

अरुणयेति । सः अर्जुनः पुरः अथ अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ
 भस्मान्नतदेवदारुद्रुमे बलीयसि बलवत्तरि । मत्वन्तात् ईयसुनि
 “द्विन्मतीर्लुक्” इति मतीः लुक् । सुरसरित्पयसां निचये पूरं
 विषये वेतसवनेन वानौरदनेन आचरिताम् । “अथ वेतसे
 रथाभ्रपुष्पविदुलशोतवानीरवञ्जला” इत्यमरः । समृद्धिकरी
 अथस्करिं लोके यथा दृष्टाम् इत्यर्थः । प्रणतिं ददर्श । या सर्व-
 लोकदृष्टान्तभृता इति भावः ॥ ५ ॥

प्रबभूव नालमवलीकयितुं
 परितः सरोजरजसाऽरुणितम् ।
 सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्
 स तरङ्गभङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६ ॥
 दधति क्षतीः परिणतद्विग्दे
 मुदितालियोषिति मदस्रुतिभिः ।
 अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं
 महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥ ७ ॥
 अनुहेमवप्रमरुणैः समतां

प्रबभूवेति । सः अर्जुनः परितः सरोजरजसा कमलरङ्गुणः
 अरुणितं पाटलितम् उत्तरीयं च कुसुमादिना अरुणितं संहति-
 मत् नीरन्ध्रं तरङ्गभङ्गि वारितरङ्गशोभि सरितः उत्तरोयं
 स्तनांशुकम् इव स्थितं कलहंसकुलं कादम्बकुलम् अवलीक-
 यितुम् अलम् अत्यर्थं न प्रबभूव न शशाक तत्सौन्दर्याद्विलत्वात्
 इति भावः ॥ ६ ॥

दधतीति । सः अर्जुनः क्षतीः क्षतानि दधति धारयति ।
 कुतः परिणताः तिर्यग्दन्तप्रहारिणः हिरदाः यस्मिन् तस्मिन् ।
 “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति हलायुधः ।
 मदस्रुतिभिः मुदितालियोषिति रोधसि अधिकां धृतिं प्रीतिं
 बबन्ध निश्चलोकृतवान् इत्यर्थः । तथाहि । महान् जनः रुजन्
 षोडयन् अपि महते गुणाय उत्कषाय भवति महत्कृता षोडा
 अपि शुभावहा एव इत्यर्थः । तत् युक्तं गजरुग्णस्य अपि रोधसः
 प्रीतिकरत्वम् इति भावः ॥ ७ ॥

गतमूर्मिभिः सहचरं पृथुभिः ।

स रथाङ्गनामवनितां करुणैः

अनुबध्नीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥

सितवाजिने निजगदूकचयः

चलवीचिरागरचनापटवः ।

मणिजालमम्भसि निमग्नमपि

स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥

अन्विति । सः अर्जुनः अनुहेमवप्रं कनकसानुसमीपे ।
 अर्जुनोपार्थे अश्वयीभावः । अरुणैः । कनककान्त्युपरञ्जनात् इति
 इति भावः । पृथुभिः कर्मिभिः समतां तुल्यरूपतां गतम् ।
 सादृश्यात् दुर्लभ्यम् इति भावः । सहभूतं सहचरं प्रियं
 महशब्दस्य पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः । करुणैः दीनैः
 रुतैः कृजितैः अनुबध्नीम अन्विष्यन्तीं रथाङ्गनामवनितां
 चक्रवाकीम् अभिननन्द प्रकृष्टप्रेमदर्शनात् कस्य न आनन्दः
 इति भावः । अत्र तावत् ऊर्मिणां स्वधावल्यत्यागिन आरुण्य-
 स्वीकारान् तद्गुणालङ्कारः । “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्-
 कृष्टगुणाश्रयात् इति लक्षणात् । तन्मूला च इयं चक्रवाक्याः
 स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिः इति तद्गुणभ्रान्तिमतोः अङ्गाङ्गिभावेन
 मङ्गलः ॥ ८ ॥

सितवाजिन इति चलवीचीनां राग रञ्जनं वर्णान्तरा-
 पादनं तस्य रचना क्रिया तत्र पटव पार्था रुचयः प्रभाः
 अम्भसि निमग्नम् अपि मणिजाल चन्द्रमयभूतम् इति भावः ।
 मनोगतं स्फुरितं रोषादि वकारः अ तगा भ्रूभङ्गादेवाङ्ग-
 विकाराः इव सितवाजिने अर्जुनाय निमग्नः ज्ञापयामासुः

उपलाहतोद्धततरङ्गधृतं

जविना विधूतविततं मरुता ।

म ददर्श केतकशिखाविशदं

सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥

बहुवर्हिचन्द्रकनिभं विदधे

धृतिमस्य दानप्रयसां पटलम् ।

श्रवगाढमीक्षितुमिवेभपतिं

विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥

प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी

पुलिने सरोरुहदृशा दृष्टेः ।

इत्यर्थः । आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणाः जानन्ति इति भावः ॥ ८ ॥

उपलेति । उपलैः आहताः अत एव उद्धताश्च ये तरङ्गाः तेः धृतं निर्गमरोधात् इत्यर्थः । जविना वेगवता मरुता वार्तेन विधूतं विततं च केतकस्य शिखा तद्वत् विशदम् अपां फेनं हिण्डारम् । “हिण्डारोऽब्धिकफः फेन” इत्यमरः । सरितः प्रहासम् अट्टहासम् इव इति उत्प्रेक्षा । मः अजुनेन ददर्श ॥ १० ॥

बहुवर्हिः । बहुवर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमचकसदृशम् । “सर्पो चन्द्रकर्मचकी” इत्यमरः । बहु अनकधा दानप्रयसां पटलम् । जातो एकवचनम् । बहवः मदाम्बुविन्दवः इत्यर्थः । श्रवगाढम एतः प्रविष्टम् । गाहे कर्त्तरि क्तः । इभपतिम् ईक्षितुं विकसत उन्मिषत् सरितः विलोचनशतम् इव इति उत्प्रेक्षा । अस्व अजुनेनस्य धृतिं प्रीतिं विदधे ॥ ११ ॥

पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा

गलदशुविन्दुरिव शुक्तिबधूः ॥ १२ ॥

शुचिरप्सु विद्रुमलताविटपः

तनुसान्द्रफेनलवसंवलितः ।

स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृशं

दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं

प्रतिबोधति । प्रतिबोधः स्फुटनं निद्रापगमश्च तत्र यत्
जृम्भणम् उच्छूनता जृम्भा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाया विद्रु-
तास्या च अत एव पतन् प्रसरन् अच्छः सौक्तिकमणीनां प्रक-
स्तीमः यस्याः सा तथोक्ता अत एव गलदशुविन्दुः इव स्थिता
इति उत्प्रेक्षा । शुक्तिः बधूः इव पुलिने शयनीय इव इति
भावः । सरोरुहदृशा प्रजुर्नेन ददृशे दृष्टा । अत्र प्रतिबोधादि
विशिष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिबध्वोश्च उपमारूपकयोः
साधकबाधकाभावात् सन्देहालङ्कारः तत्सापेक्षा च अशुगल-
नात्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥

शुचिरिति । अप्सु, शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य
लवेन शकलेन संवलितः सङ्गतः विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः ।
“विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्भशाखयोः” इति विश्वः ।
स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतः दन्तकान्तिकलितस्य
इत्यर्थः । दयिताधरस्य । “अधोगर्थे” इत्यादिना षष्ठी । भृशं
स्मरयति स्म । “लट्स्मे” इति भृतार्थे लट् । “मितां ङस्वः”
इति ङस्वः । स्मरणालङ्कारः ॥ १३ ॥

मदगन्धमुत्थितवतां पयसः ।
 प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुधे
 करियादसामभिमुखान् करिणः ॥ १४ ॥
 स जगाम विस्मयमुदीक्ष्य पुरः
 सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।
 प्रहितं दिवि प्रजविभिः श्वसितैः
 शरदभ्रविभ्रममपां पटलम् ॥ १५ ॥
 स ततार सैकतवतीरभितः
 शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।

उपलभ्येति । स. अर्जुनः चञ्चलतरङ्गैः धृतं तत्संक्रान्तम्
 इत्यर्थः । मदगन्धम् उपलभ्य आघ्राय पयसः उत्थितवतां रोषात्
 इति शेषः । करिणां यादसाम् । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः ।
 प्रतिदन्तिनाम् इव अभिमुखान् अभिवातान् इत्यर्थः । करिणः
 संबुधे ददर्श इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति । सः अर्जुनः पुरः अग्रे सहसा समुत्पिपतिषोः
 समुत्पितुमिच्छोः । पतेः सन्नन्तात् उपत्ययः “तनिपति-
 दरिद्रादिभ्यः सन् इडा वक्तव्यः” इति विकल्पात् इडागमः ।
 फणिनः प्रजविभिः अतिवेगवह्निः श्वसितैः फूत्कारैः दिवि
 आकाशे प्रहितं प्रेरितं शरदभ्रस्य विभ्रमः इव विभ्रमः सौन्दर्य
 यस्य तत् शुभ्रम् अभ्रव्यापकं च इत्यर्थः । अपां पटलं पुरः
 उदीक्ष्य विस्मयं जगाम । अत्र उपमानुप्रायिता स्वभावोक्तिः
 अलङ्कारः ॥ १५ ॥

स इति । सः अर्जुनः सैकतवतीः पुलिनवतीः अभित

ललिताः सखीरिव वृहज्जघनाः
 सुरनिम्नगामुपयतीः सरितः ॥१६॥
 अधिरुह्य पुष्पभरणम्रशिखैः
 परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।
 मनसः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरैः
 शुचिमासमाद् स वनान्तभुवम् ॥१७॥
 अनुसानु पुष्पितलतावितर्तितः
 फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।

गफरोणा प्रोष्ठानां परिस्फुरितानि एव चारवः दृशः यामा
 नाः । सुरनिम्नगां गङ्गाम् उपयतोः भजन्तीः । इणः शतः
 उगितत्वात् ङीप् । अत एव वृहज्जघनाः ललिताः सखा
 इव स्थिताः सरितः ततार अभिचक्रमं ॥१६॥

अधिरुह्येति । सः अर्जुनः अधिरुह्य अर्थात् गिरिम् इति
 शेषः । पुष्पभरणं नम्रशिखैः नताग्रैः तरुभिः परितः परिष्कृत-
 तलां भूषितस्वरूपाम् । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्” इत्यमरः ।
 “संपर्थ्य, पेभ्यः करोती भूषणं” इति सुडागमः । शुचिं शुद्धाम्
 अत एव मनसः प्रसत्तिम् इव मूर्त्तं मनःप्रमादम् इव स्थितां
 नद्धेती तद्भावोत्प्रेक्षा । गिरैः मूर्ध्नि वनान्तभुवम् आसमाद् ।
 अन्तःशब्द स्वरूपवचनः । “अन्तोऽध्यवसितं सृष्टी स्वरूपे
 निश्चयेऽन्तिके” इति वैजयन्ती ॥१७॥

अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु । वीप्सार्थे अव्ययी-
 भावः । पुष्पिताः सञ्जातपुष्पाः लताविततयः यस्मिन् सः
 फलिताः उरुभूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पृतानि

धृतिमाततान तनयस्य हरेः

तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥१८॥

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं

दधतः पुरातनमुनेमुनिताम् ।

श्रममादधावमुकरं न तपः

किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥१९॥

शमयन् धृतेन्द्रियशमैकमुखः

शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।

वा वनानि यस्मिन् सः तथोक्तः । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्य-
गारः । अचल इन्द्रकोलः हरेः तनयस्य अर्जुनस्य तपस-
तपश्चर्यार्थम् अधिवस्तुम् अधिष्ठातुम् । क्रियापेक्षया समान-
कर्तृकत्वात् तुमुन् । अचलां धृतिम् उक्ताहम् आततान ।
अत्र अचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकरणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्
अलङ्कारः ॥१८॥

प्रणिधायेति । अथ तत्र अद्वी विधिना योगशास्त्रानुसारेण
धियं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय ध्येयविषयं धियं नियम्य । “निर्गद”
इत्यादिना णत्वम् । मुनितां दधतः तपस्यतः इत्यर्थः । पुरा-
तनमुनेः अर्जुनस्य इत्यर्थः । असुकरं दुष्करं तपः श्रमं खेदं
न आदधौ न चकार । तथाहि आत्मवतां मनस्विनाम् अत्र-
सादकरम् अशान्तिजनकं किम् इव । न किञ्चित् इत्यर्थः ।
इवशब्दो वाक्यालङ्कारः ॥१९॥

शमयन्निति । धृतम् इन्द्रियशमः विषयव्यावृत्तिः एव एक
सुख्यं सुखम् आह्लादः येन तथोक्तः आत्मारामः इत्यर्थः । अन्यत्र

प्रतिवासरं सुकृतिभिर्वृधे

विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥२०॥

अधरीचकार च विवेकगुणात्

अगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।

प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं

निरूपप्लवः शमसुखानुभवः ॥२१॥

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः

धृतं कृतम् इन्द्रियशमः सन्तापनिवर्त्तनम् एकम् अद्वितीय
सुखम् आह्लादश्च येन सः तथोक्तः । शुचिभिः निर्मलैः गुणैः
मैत्र्यादिभिः अन्यत्र कान्त्यादिभिः अघमयं पापरूपं तम
अज्ञानम् अन्यत्र अन्यकारं च शमयन् निवर्त्तयन् । विमले,
अमलिनः पापहरितः शुभ्र अन्यत्र सः अर्जुनः प्रतिवासर
सुकृतिभिः सुकृतैः तपोभिः इत्यर्थः । स्त्रियां क्तिन् । कलाभिः
शीतरुचिः चन्द्रः इव वृधे ॥२०॥

अधरीचकारेति । किं च इति चार्थः । विवेकः तत्त्वाय-
धारणं सः एव गुणः तस्मात् तेन हेतुना इत्यर्थः । “विभाषा
गुणेऽस्त्रियाम्” इति पञ्चमी । अगुणेषु कामक्रोधादिदोषेषु
विषय । तद्विरोधेन नञ् समासः । धियं चित्तवृत्तिम् अस्तवतः
निवारितवतः तस्य अर्जुनस्य निरूपप्लवः निर्बाधः शमसुखानु-
भवः शान्त्यानन्दानुभवः प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषयसङ्गरतिं
शब्दाद्युपभोगरूचिम् अधरीचकार विषयनिष्पृहं चकार
इत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य अपकृष्टवैराग्यहेतुत्वात् इति
भावः ॥ १॥

समुपेयिवानधिपतिं स दिवः ।
 सहजेतरौ जयशमौ दधती
 विभराम्बभूव युगपत् महसौ ॥२२॥
 शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन्
 कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः ।
 उपमां यथावरुणदीधितिभिः
 परिमृष्टमूर्धनि तमालतरौ ॥२३॥
 धृतहेतिरप्यधृतजिह्वामतिः

मनसेति । प्रयतः अहिंसादिनिरतः मनसा ध्यानन जपे
 विशिष्टमन्त्राभ्यासैः प्रणतिभिः नमस्कारैः एवं मनोवाक्याय-
 कर्मभिः दिवः अधिपतिम् इन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदिवान्
 सः अर्जुनः सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुको जौयते अनन इति जयः
 वीररसः । “एरच्” इति अच् । शस्यते अनन इति शमः जय
 शमौ वीरशान्तिरसौ दधती पुष्पती महसौ तेजसो युगपत्
 विभराम्बभूव बभार । “भीङ्गीभृहुवाम्” इति विकल्पात्
 आम्प्रत्ययः । अत्र युगपत् वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधानात्
 अस्य लोकाद्भूतमहिमत्वं व्यज्यते ॥२२॥

शिरसेति । हरिन्मणिनिभः मरकतमणिश्यामः अभिषवणेन
 स्नानेन कृतजन्मनः जनिताः अतः पिशङ्गीः इति भावः । जटाः
 शिरसा वहन् सः अर्जुनः अरुणस्य अनरोः दाधिनिभिः
 परिमृष्टमूर्धनि व्यासशिरसि तमालतरौ उपमां तमालतरां
 सादृश्यं ययौ इति आर्थी इयम् उपमा । तरौः औपम्याधि-
 करणत्वात् तदपेक्षया सभमी ॥२३॥

चरितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।

रजयाञ्चकार विरजाः स मृगान्

कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ? ॥ २४ ॥

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं

किरता सुगन्धिमभितः पवनम्

अवधीरितार्त्तवगुणं सुखतां

नयता रुचां निचयमंशुमतः ॥ २५ ॥

धृतति । धृतहेतिः धृतायुधः अपि अधृता जिह्वमतिः कुटिलमतिः येन सः शुचिभिः चरितैः मुनीन् अधरयन् तिरस्कृतेन । वेषण एव भीषणः न तु कर्मणा इति भावः । कुतः विरजाः रजोगुणरहितः सः अर्जुनः मृगान् रजयाञ्चकार रमयामास । “रञ्जणौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः” इति नलोपः । तथाहि । गुणाः दयादयः कम् इव रमयितुं न ईशते कं वा वशीकर्तुं न शक्नुवन्ति इति भावः । शुद्धिः एव हि परं विश्वाम्बोजं परस्य न वेषः न अपि संस्तवः इति भावः ॥ २४ ॥

अथ अस्य त्रिभिः तपःसिद्धिम् आह । अनुकूलेत्यादिना । अनुकूलपातिनं न तु प्रतिकूलपातिनम् अचण्डगतिं मन्दगामिनं सुगन्धिमम् । गन्धस्येत्वे तदेकान्तद्रव्येण अपि कवीनां निरङ्कुशत्वात् समासान्तः । अथवा केचित् आगन्तुकत्वे अपि एकवचनेन समासान्तम् इच्छन्ति । पवनम् अभितः किरता प्रवर्त्तयता इत्यर्थः । ऋतुः अस्य प्राप्तः आर्त्तवः । “ऋतोरण्” इत्यण्प्रत्ययः । सः च असी गुणः तिग्मत्वरूपः सः अवधीरितः तिरस्कृतः यस्य तम् अंशुमतः रुचां निचयं सुखतां सुखस्पर्शतां नयता प्रापयता । नयतेः द्विकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥

नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये
 वृहतस्तरून् गमयतावनतिम् ।
 स्तृणता वृणैः प्रतिनिशं मृदुभिः
 शयनीयतामुपयतीं वसुधाम् ॥ २६ ॥
 पतितैरपेतजलदान् नभसः
 पृषतैरपां शमयता च रजः ।
 स दयालुनेव परिगाढकृशः
 परिचर्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥
 महते फलाय तद्वच्य शिवं
 विकसन्निमित्तकुमुमं स पुरः ।

नवेति । प्रचये पुष्पावचयप्रमङ्गे नवपल्लवाः एव अञ्जनय-
 तान् बिभ्रति इति । तथोक्तान् वृहतः उच्चान् तरून् अवनतिं
 गमयता । “गतिबुद्धि” इत्यादिना तरूणां कर्मत्वम् । प्रति-
 निशं निशि निशि शयनीयताम् उपयतीं शयनस्थानौभृताम्
 इत्यर्थः । वसुधां मृदुभिः वृणैः स्तृणता आच्छादयता ॥ २६ ॥

पतितैरिति । अपेतजलदात् निरम्भात् नभसः पतितैः
 अपां पृषतैः जलविन्दुभिः रजश्च शमयता तपसा कर्त्वा दया-
 लुना इव इति उत्प्रेक्षा । दयालुत्वं सूचयति । परिगाढकृशः
 अतिक्षीणः सः अर्जुनः परिचर्यया उक्तविधया शुश्रूषया अनुज-
 गृहे अनुगृहीतः । अनुग्रहः अत्र सहकारित्वम् एव सर्व-
 भूतानुकूल्यलिङ्गात् पचेलिमं तपः अस्य इति भावः । अत्र श्लोक-
 त्रयस्य अपि एकवाक्यत्वात् उत्प्रेक्षा एव प्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥

महते इति । सः अर्जुनः महते फलाय श्रेयसे शस्याय च

न जगाम विस्मयवशं वशिनां
 न निहन्ति धैर्यमनुभावगुणः ॥२८॥
 तद्भूरिवासरकृतं सुकृतैः
 उपलभ्य वैभवमनन्यभवम् ।
 उपतस्थ, रास्थितविषादधियः
 शतयज्वनो वनचरा वसतिम् ॥२९॥
 विदिताः प्रविश्य विहितानतयः
 शिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ ।

विक्रमत् पूर्वाक्तं शिवं निमित्तम् एव कुसुमं पुरः अग्रे अवेद्य
 विस्मयवशं न जगाम । तथाहि । वशिनाम् अनुभावः एव
 गुणः सः च धैर्यं न निहन्ति विस्मयादिविकारं न जन-
 र्याति इत्यर्थः । “तपः क्षरति विस्मयात्” इति स्मरणात् इति
 भावः ॥२८॥

तदिति । सुकृतैः तपोभिः करणैः अभूरिभिः कतिपर्यैः
 एव वामरैः कृतं तत् पूर्वाक्तं वैभवम् अतः अन्यस्य न भवति
 इति अनन्यभवम् अन्यस्य असाध्यम् इत्यर्थः । पचाद्यजन्तो
 तत्रपदेन नञ् समासः । उपलभ्य निश्चित्य आस्थितविषादाः
 प्राप्तेः दाः धियः येषां ते वनचराः । “तत्पुरुषे कति बहुलम्”
 इति बहुलग्रहणात् लुक् । शतेन शतस्य वा मखानां यज्वनः
 शतकृताः । अत्र संख्येयविशेषलाभः यजिसन्निधानात् अव-
 गन्तव्यः । “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः । “सुयज्ञो-
 ऽर्निव” । वसतिम् उपतस्थुः प्रापुः ॥२९॥

विदिता इति । वनचराः इति अनुवर्त्तनीयम् । विदिता
 ज्ञाता अनुमतप्रवेशाः सन्त इत्यर्थः । प्रविश्य विहितानतयः

अनपेतकालमभिरामकथाः
 कथयाम्बभूवरिति गोत्रभिदे ॥३०॥
 शुचिवल्कवीतवपुरन्यतमः
 तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः ।
 महते जयाय मघवन्ननघः
 पुरुशस्तपस्यति तपन् जगतीम् ॥३१॥
 स विभर्त्ति भीषणभुजः
 पृथु विद्विषां भयविधायि धनुः ।
 अमलिन तस्य धृतसञ्चरिताः
 चरितेन चातिशयिता मुनयः ॥३२॥

कृतप्रणामाः अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्मणः शैलरक्षणात्मकस्य
 विधौ अनुष्ठाने शिथिलीकृते सति अनपेतकालम् अनतिक्रान्त-
 कालं यथा तथा गोत्रभिदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
 अभिरामकथाः आख्यवाचः । “चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च”
 इति अङ्गप्रत्ययः । कथयाम्बभूवुः ॥३०॥

शुचीति । शुचिना वल्केन वल्कलेन वीतम् आच्छादितं
 वपुः यस्य सः । तिमिरच्छिदां सूर्यादीनाम् अन्यतमः इव
 स्थितः इत्युत्प्रेक्षा । अनघः पुरुषः हे मगवन् ! भवतः गिरौ
 इन्द्रकीले जगतीं भुवं तपन् तापयन् महते जयाय तपस्यति
 तपञ्चरति । “कर्मणो रोमन्य” इत्यादिना क्वडि लट् ॥३१॥

जयाय तपस्यति इत्युक्तं तत्र हेतुम् आह । स इति । भौष-
 येते इति भीषणौ । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तौ च तौ
 भुजङ्गौ च तौ इव भुजौ यस्य सः तथोक्तः पुरुषः विद्विषां भय-

मरुतः शिवा नवदृणा जगती
 विमलं नभो रजसि दृष्टिरपाम् ।
 गुणसम्पदाऽनुगुणतां गमितः
 कुरुतेऽस्य भक्तिसिव भूतगणः ॥ ३३ ॥
 इतरेतरेणभिभवेन सृगाः
 तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।
 विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये
 परवान् स तेन भवतेऽत्र नगः ॥ ३४ ॥

विधायि पृथु धनुः विभक्तिं अतः जयार्थी इत्यर्थः । अमलेन
 तस्य पुरुषस्य चरितेन धृतानि सञ्चरितानि यैः ते मुनयः अति-
 शयिताः अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥

अथ अस्य तपःसिद्धिं वर्णयति । मरुत इत्यादिना । मरुतः
 वाताः शिवाः सुखाः जगती पृथ्वी नवदृणा शयनासनाद्यनु-
 कूला इत्यर्थः । नभः विमलं नीहारादिरहितं रजसि सति
 अपां दृष्टिः भवति इति शेषः । किं बहुना अस्य पुरुषस्य गुण-
 सम्पदा भूतहितादिगुणसम्पत्त्या अनुगुणताम् अनुकूलतां
 गमितः वशीकृतः इत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्यादिपञ्चकं भक्तिं
 मेवां कुरुते इव इति उपेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरेतरेति । किं च सृगाः पशवः तम् अन्ते अन्तिके
 सौटन्ति इति अन्तसदः अन्तेवासिनः । “सखू द्विष” इति क्विप् ।
 गुरुम् इव इतरेतरेषाम् अनभिभवेन अद्रोहेण उपासन्ते सेवन्ते ।
 प्रचये पुष्यावचये तरवः अस्य विनमन्ति करप्रचेयाः भवन्ति
 इत्यर्थः । अस्य इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । किं बहुना ।

उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता

परमं वपुः प्रथयतीव जयम् ।

शमिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने

विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ॥ ३५ ॥

ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले

यदि वान्वये सहति भूमिभृताम् ? ।

चरतस्तपस्तव वनेषु सहाः

न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥ ३६ ॥

जः तम इन्द्रकीलः भवता इव तेन परमान् परापीन मात्वि
कस्य अपि तव इव तस्य अतिशयः वस्तुने इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उर्विति । किं च विपरिश्रमता आयाति अपि यमराहित
त्वं उरु महत् सत्त्वं अस्तःसारम् आह दुर्बलस्य अक्षयया
मन्धवात् इति भावः । परमं वपुः जयं प्रथयति च आकारिण
एव जिष्णुत्वं गम्यते इत्यर्थः । शमिनः शान्तस्य अपि तस्य
नवसङ्गमने अपूर्वप्राप्ती जनः विभुतायाः प्रभावस्य अनुषङ्गि
व्यापकं न तु हिंसकत्वानुषङ्गि इति भावः । भयम् एति ।
शान्तोद्भवं पराभवं गमयति इति भावः ॥ ३५ ॥

अथ ईदृशः असी कः इति चेत् नत् न विद्मः इति आह ।
ऋषौति । सः पुरुषः ऋषिवंशजः वा इति शेषः काकुः वा ।
यदि वा दैत्यकुले जातः इति शेषः । यदि वा सहति भूमि
भृताम् वान्वये जातः । तव वनेषु तपः चरतः अस्य गतिं स्वरूपं
निरूपयितुं वयं सहन्ते इति सहाः । पचायच् । न सहाः अ
स्ति शेषः ॥ ३६ ॥

विगण्य्य कारणमनेकगुणं
निजयाऽथवा कथितमल्पतया ।
असदप्यदः सहितुमर्हसि नः
क्व वनेचराः ? क्व निपुणा मतयः ? ॥ ३७ ॥
अधिगम्य गुह्यकगणादिति तत्
मनसः प्रियं प्रियसुतस्य तपः ।
निजुगोप हर्षमुदितं मघवा
नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥ ३८ ॥

अपृष्टपरिभाषणापराधं परिहरति । विगण्य्येति । अनेक-
गुणं बहुफलम् इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यम् इत्यर्थः ।
कारणं तपोरूपं विगण्य्य विचार्य्य अथवा निजया नैसर्गिक्या
अल्पतया वालिखेन वा कथितं नः अस्माकम् अदः इदं वचनम्
इत्यर्थः । असत् असाधु अपि सहितुं सोढुम् । “तीषमच्च”
इत्यादिना विकल्पात् इडागमः । अर्हसि योग्यः असि । तर्हि
मदेव किं न उक्तं तत्र आहुः । वनेचराः क्व ? निपुणाः मतयः
वियेकबुद्धयः क्व ? न उभयं सङ्गच्छते इत्यर्थः । अज्ञानेन न
अपराधन्ति इति भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ३७ ॥

अधिगम्येति । मघवा इन्द्रः इति पूर्वोक्तगुह्यकगणात्
तत् मनसः प्रियं प्रियसुतस्य अर्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा ।
गुह्यपक्षया समानकतृकत्वात् ज्ञात्यपनिर्देशः । उदितं तत्
तपसः देवकार्याथत्वात् उत्पन्नं हर्षं निजुगोप गोपयामास ।
तथाहि । प्रभवतां प्रभूणां धियः नयवर्त्मगाः नीतिमार्गानु-
सर्गण्यः हि । अन्यथा मन्त्रभेदे कार्य्यहानिः स्यात् इति
भावः ॥ ३८ ॥

प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया

विदितेऽप्यपूर्वं इव तत्र हरिः ।

उपलब्धमस्य नियमस्थिरतां

सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥ ३६ ॥

सुकुमारमेकमणु मर्मभिदाम्

अतिदूरगं युतममोघतया ।

अविलक्ष्यमस्त्रमपरं कतमं

विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ? ॥ ४० ॥

प्रणिधायेति । अथ हरिः इन्द्रः चित्तं प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेण आत्मनि अवस्थाप्य तत्र तस्मिन् अर्जुने भक्ततया विदिते सति अपि । उपलक्षणे तृतीया । अपूर्वः इव अविदितः इव इत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” इति विकल्पात् न स्मिन्नादेशः । अस्य अर्जनस्य नियमे स्थिरतां दाढ्यम् उपलब्धम् परीक्षितुम् इत्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थम् इति भावः । सुरसुन्दरीः इति वक्ष्यमाणप्रकारं वचः अभिदधे ॥ ३६ ॥

सुकुमारमिति । मर्मभिदां मर्मच्छेदिनाम् अस्त्राणां मध्ये इत्यर्थः । “यतश्च निर्धारणम्” इति षष्ठी । अपरम् अन्यत् कतमम् । “वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्” । यूयम् इव सुकुमारं न तु कठिनम् । अन्यत् तु कठिनं भवति । तथा एक न बहु तत् तु अनेकं भवति । तथा अणु सूक्ष्मं न स्थूलम् अलक्ष्यप्रवेशित्वात् इति भावः । तत् तु लक्ष्यप्रवेशि । तथा अतिदूरगं दूरलक्ष्यभेदि तत् तु समीपलक्ष्यभेदि । तथा अमोघतया अमोघत्वगुणेन युतं युक्तं न कदाचित् व्यभिचरति इति भावः । अन्यत् तु कदाचित् अपि लक्ष्यात् अपराध्यति । तथा अवि-

भववीतये हतवृहत्तमसाम्
 अवबोधवारि रजसः शमनम् ।
 परिपीयमाणमिव वोऽसकलैः
 अवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥४१॥
 बहुधा गतां जगति भूतगुजा
 कमनीयतां समभिहत्य पुरा ।
 उपपादिता विदधता भवतीः
 मुरसन्नयानमुमुखी जनता ॥४२॥

नक्षत्रम् असत्प्रतिकारम् । अन्यत् वियमानप्रतीकारम्, अरु-
 चित्तभुवः कामस्य । कर्त्तारि षष्ठी । विजयाय अस्ति इति
 नयः न किञ्चित् अस्ति इत्यर्थः । अत्र उपसादङ्कारः । माभि-
 प्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारश्च । तयोः उभयोः अङ्गाङ्गि-
 भावेन मङ्गरः ॥४०॥

अमामथ्य शङ्कां परिहरति । भवति । भववीतये संसार-
 निवृत्तये हतवृहत्तममां निरस्तमहासोहानां योगिनां स्वर्वाधि-
 रजोगुणः रजोधूलिः इति श्लिष्टरूपकं तस्य शमनं निवर्तकम्,
 अवबोधः तत्त्वज्ञानम् एव वा तत् वः युष्माकम् असकलैः अस-
 न्यैः नयनानि एव अञ्जलयः तैः परिपीयमाणम् इव इति
 उत्प्रेक्षा । अवसादं तपःक्षयम् एति । मुक्तान् अपि बहुतीना
 जः कस्य असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र उत्प्रेक्षारूपद्वयोः
 मङ्गरः ॥४१॥

बहुधा गतां । किञ्च पुरा जगति बहुधा गतां नानामुखिन-
 विप्रकीर्णां कमनीयतां चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभि-

तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः

कृतिभिः कलामु सहिताः सचिवैः ।

हृतवीतरागमनसां ननु वः

सुखमङ्गिनं प्रति सुखावजितिः ॥४३॥

अविमृष्यमेतदभिलष्यति सः

विपत्तां बधेन विषयाभिरतिम् ।

हृत्य संभृष्टा भवतीः विदधता भृतसृजा ब्रह्मणा जनता जन
समूहः । “ग्रामजन” इत्यादिना तत् । सुरमणयानसुमुखा
स्वर्लोक्यानाप्रवणा उपपादिता कृता । स्वर्गस्य अपि यत-
प्रसादात् सर्वलोकशाध्यत्वं तामां वः कथम् अमामर्थम् इति
भावः । अत्र अप्सरसां प्रकीर्णलावण्यमद्गुहासम्बन्धे अपि तत
सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः ॥४२॥

अथ कार्यशक्तिम् आह । तदिति । तत् तस्मात् समवेत्वात्
कलामु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः कुण्डलैः सचिवैः मन्थैः
सहिताः उपेत्य तस्य पुरुषस्य तपः विघ्नयत विघ्नवत् कृतं
विघ्नत इत्यर्थः । विघ्नवच्छब्दात् मलज्जात् “तत्करोति” इति
शिवि लोट् । णी इष्टवद्भावात् मत्तुपः लुक् । न च अत्र अमा-
मर्थं शङ्का कार्या इति अर्थान्तरन्यायस्य आह । हृतंति । ननु
सम्बोधते हे अप्सरसः ! हृतानि दशीकृतानि वातरागाणां
निष्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि दिक्षानि याभिः तामां वः
शुभाकम् अप्सरसां सुखमङ्गिनं पुरुषं प्रति सुखाभिलाषिणं प्रति
अर्पयतिः विजयः सुखा न तु दुष्करा खलु । तेन अर्थे
सुखार्थं न नुमुक्षुः इति उक्तम् ॥४३॥

अथ सुखमङ्गित्वलिङ्गम् आह । अविमृष्येति । हे अप्सरसः ।

भववौतये न हि तथा स विधिः

क शरासनं ? क्व च विमुक्तिपथाः ? ॥४४॥

पृथुधान्नि तत्र परिवोधि च मा

भवतीभिरन्यमुनिवद् विकृतिः ।

स्वयशांसि विक्रमवतामवतां

न वधूष्वघानि विमृषन्ति धियः ॥४५॥

स पुरुषं द्विपतां शत्रूणां वधेन शत्रुहृन्ननद्वारा विषयाभिरति
विषयसुखम् अभिलषति वाञ्छति । “वा भ्रातृ” इत्यादिना
शब्दप्रत्ययः । एतद्विषयसक्तत्वम् अविमृष्यम् अमन्दिग्धम् ।
“शत्रुपथाद्याक्तृपितृवृतेः” इति क्यप् । हि यस्मात् सः विधिः
“स विमृषति लोपणभुजङ्गभुजः” इत्यादिश्लोकोक्तः अनुष्ठान
पक्वा भववौतये संसारमुक्तये न भवति । कुतः इति आह ।
शरासनं धनुः क्व ? विमुक्तेः पन्थाय क्व ? परस्परं विरुद्धम्
इत्यर्थः । न खलु हिंसामाध्या मुक्तिः इति भावः । अर्थान्तर-
न्यासः अलङ्कारः ॥४४॥

न च शापभयम् अपि सम्भाव्यम् अस्मात् इति आह ।
दृष्ट्यात् । पृथुधान्नि महातर्जसि तत्र तस्मिन् पुरुषविषये
अन्यमुनिवत् अन्यस्मिन् मुनी इव । “तत्र तस्यैव” इति वति-
प्रत्ययः । विकृतिः कौपविकारश्च भवतीभिः मा परिवोधि मा
वदशांसि मा शङ्कि इति यावत् । बुध्यते कर्मण्य लुङ् माङ्-
श्रीमात् । शरीरार्थे अडागमाभावश्च । तथाहि । स्वयशांसि अवतां
रक्षतां लोपणानाम् इत्यर्थः । विक्रमवतां धियः चित्तानि
वधुः शराविषयेषु अघानि अमनानि । “दुःखैर्नोव्यसनेष्वघम्”
इति वदन्ती । न विमृषन्ति । अर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणाम्

आदेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः ।

लेभे परां द्युतिममर्त्यबधूसमूहः

सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥४६॥

प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्गनस्ताः

स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गनाः प्रीतिभाजः ।

अचलनलिनलक्ष्मीहारि नास्त्वभूव

स्तिमितसमभर्तुर्द्रष्टुमक्षणां सहस्रम् ॥४७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविक्रतौ किरा-

ताजुनीये महाकाव्ये युवतिप्रस्थानं

नाम षष्ठः सर्गः ॥६॥

शूराणां यशोहानिकरत्वात् न सर्वथा वो हिनस्ति स
इत्यर्थः ॥४५॥

आशंसितेति । अमर्त्यबधूसमूहः अप्सरसां गणः सुराणां
पुरः अथ आशंसितापचितिभिः अपेक्षितसम्भावनाभिः चारु
यथा तथा । “क्षयाच्योरपचितिः” इत्यमरः । अभिमुखं समत्तं
भर्तुः स्वामिनः इति पूर्वोक्तम् आदेशं नियोगं समवाप्य परां
द्युतिं लेभे । तथाहि । अधिकृतस्य क्वचित् अधिकारे नियुक्तस्य
सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः कान्तिं तनोति ॥४६॥

प्रणतिमिति । अथ प्रणतिं विधाय रुद्गनः इन्द्रभवनान्
प्रस्थिताः प्रचलिताः स्तनभरैः नमितानि अङ्गानि यासां ताः ।
“अङ्गात्रकण्ठेभ्यां वक्तव्यम्” इति डीप् । प्रीतिभाजः स्वामि-
सम्भावनया सन्तुष्टाः ताः अङ्गनाः अचलनलिनानां स्थिरकम

सप्तमः सर्गः ।

—३—

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां

गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः ।

सम्भूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः

प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥१॥

नानां लक्ष्मीः हरति इति तत् तथोक्तम् तद्वत् मनोहरम्
इत्यर्थः कृतः स्त्रिमितं विस्मयनिश्चलम् अमरभर्तुः अक्षां
सहस्रं कर्तृ द्रष्टुम् अलं समर्थं न बभूव । तासां सौन्दर्य-
मागस्य उद्वे लत्वात् इति भावः । अत्र उपमालङ्कारः ॥४७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

षष्ठः सर्गः ॥६॥

श्रीमद्भिरिति । अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः शोभावद्भिः
सह सरथगजेन सरथगजाः तैः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति
बहुव्रीहिः । त्रयाणां लोकानां भर्तुः त्रिलोकभर्तुः इन्द्रस्य ।
“तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपदसमासः । सचिवैः गन्धर्वैः
गुप्तानां सुराङ्गनानां प्रस्थानं गमनम् अलघुषु महत्सु विमान-
रन्ध्रेषु विमानानां कुक्षिषु कुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वनैः अनेकी-
भूतः अत एव संमूर्च्छन् व्याप्रवन् मृदङ्गनादः समभिदधे
आचख्यौ । पौरिभ्यः इति शेषः । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् ।
“स्त्री औ गः त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥१॥

सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णात्
 निर्याय ज्वलितरुचः पुरात् मघोनः ।
 रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां
 नासिदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥२॥
 धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैः
 आयासाद्द्विशदलोचनोत्पलानाम् ।
 आनित्ये मदजनितां श्रियं बधूनाम्
 उष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥३॥

तिष्ठद्भिः कयस्मिन् देवतानुभावात्

सोत्कण्ठे रिति । सोत्कण्ठेः अवेक्षणात्कुकैः इत्यर्थः । अमर-
 गणैः अनुप्रकीर्णात् आकीर्णात् ज्वलितरुचः दोषप्रभात् मघोनः
 इन्द्रस्य पुरात् अमरावत्याः निर्याय निर्गत्य । यातेः क्लान्त्येप् ।
 विवस्वतः उपरि स्थितानां रामाणाम् आतपान्नायन्ते इति
 आतपत्रैः । “सुपि” इति योगविभागात् कप्रत्ययः । चरित-
 गुणत्वं सार्यकत्वं न आसिदे न प्रापे । आतपत्राणाम् आतप-
 निवारणाकरणात् इति भावः ॥२॥

धूतानामिति । अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिः
 धूतानाम् इति दुर्निमित्तसूचनम् । आयासात् गतिप्रयामात्
 अविशदलोचनोत्पलानां बधूनाम् उष्णांशुद्युतिजनितः आतप-
 कृतः कपालानां रागः पाटलत्वं मदेन जनितां श्रियं तत्सदृशीं
 श्रियम् इत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । आनित्ये आनात-
 यान् बधुः इति शेषः । आङ्पूर्वात् नयतेः कर्त्तरि लिट् ।
 उकारानुबन्धत्वात् आत्मनेपदम् ॥३॥

आकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः ।
 नेमीनामसति विवर्त्तने रथौघैः
 आसदे नभसि विमानवत्प्रवृत्तिः ॥४॥
 कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे
 वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः ।
 सम्पदे अमसलिलोद्गमो विभूषा
 रम्याणां विकृतिरपि त्रियं तनोति ॥५॥
 राज्ञिः पथि मरुतामभिन्नरूपैः
 उल्काचिःस्रुटगतिभिर्ध्वंजांशुकानाम् ।

तिष्ठद्विरिति । कद्रम् अपि वादम् । “कथमादौ तथाप्यन्ते
 यत्नं गौरववादयोः” इति वैजयन्ती । देवतानाम् अनुभावात्
 तिर्द्भिः अपतद्भिः इत्यर्थः । रथविशिषणम् एतत् । प्रजविभिः
 वेगवर्द्धैः तुरङ्गैः आयतं दूरम् आकृष्टैः रथौघैः वियति आकाशं
 नेमीना चक्रधाराणाम् । “चक्रधारा प्रधिर्नेभिः” इति यादवः ।
 विवर्त्तने भ्रमणं असति विमानवत् विमानानाम् इव इति
 लपमा । “तत्र तस्येव” इति वार्तिप्रत्ययः । प्रवृत्तिः गतिः
 आसदे प्राप्ता । सदेः कर्मणि लिट् ॥४॥

कान्तानामिति । कान्तानां स्तनानाम् अङ्गरागे कृतपुलकः
 अजितोद्भेदः कृतरोमाञ्चः इत्यर्थः । च्युताः प्रमृष्टाः तिलकाः
 येषां तेषु वक्त्रेषु मौक्तिकाभः अमसलिलोद्गमः खेदोद्भेदः
 विभूषा भूषणं सम्पदे सम्पन्नः । कर्त्तरि लिट् । तथाहि ।
 रम्याणां स्तभावसुन्दराणां विकृतिः अपि त्रियं तनोति । अतः
 स्वदय्य अपि विभूषणत्वम् उपपद्यते इति भावः ॥५॥

तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैः

आयामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥६॥

रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्ये

सम्प्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य ।

गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये

कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥७॥

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहेमकक्ष्याः

स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं चरन्तः ।

राजद्विरिति । मरुतां पथि आकाशे राजद्विः दीप्यमानैः
अभिन्नरूपैः अविच्छिन्नाकारैः अत एव उल्कानाम् अचींषि
इव स्फुटगतीनि दीप्तमार्गाणि तैः कनकस्य निकाषः कषण
तस्य राजिः रेखा तद्वत् गौरैः अरुणैः । “गौरः पीतेऽरुणे श्वेतं”
इति विश्वः । ध्वजांशुकानां तेजोभिः पताकाकान्तिभिः
आयामः तेषाम् एव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियते स्म
इव कृतः इव दीर्घाः ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमाः इव
लक्ष्यन्ते इति उच्ये च्छा । सा च उल्काद्युपमानुप्राणिता ॥६॥

रामाणामिति । माला एव माल्यं तस्य सौकुमार्यम्
अवजितं येन तस्मिन् कुसुमात् अपि मनोहरे इत्यर्थः ।
रामाणां वपुषि आतपस्य । हृद्योगे कर्मणि षष्ठी । सहते
इति सहः क्षमः । पचाद्यच् । तस्य भावः सहत्वम् । तत्
सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैः सम्प्राप्ताश्चर्यैः गन्धर्वैः विधातुः
विधिषु सृष्टिषु कल्याणी साध्वी अथसौ उपकारकत्वात् इति
भावः । विचित्रता नानाविधत्वं प्रतीये अवगता ज्ञाता ।
पतिपूर्वात् इत्यर्थः कर्मणि लिट् ॥७॥

सादृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नैः
वर्षद्भिः स्फुरितशतङ्गदैः पयोदैः ॥८॥
अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूरं
पर्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य ।
आशानामुपरिचितामिवैकवेषीं
रम्योर्मिचिदशनदीं ययुर्बलानि ॥९॥
आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्वन्
उड्डृतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।

सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैः नागसम्भवेः रागद्रव्यविशेषैः। "सिन्दूरं
नागसम्भवम्" इत्यमरः । क्लतरुचयः अलङ्कृताः इत्यर्थः । सह
हेम्नः कक्ष्याभिः मध्येभवन्धनैः सहैककक्ष्याः । "तेन सहैति
तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादिः काक्ष्यां
मध्ये भवन्धने" इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिः मदनाडीभिः ।
"करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः" इति पालकाव्यं ।
करात् नासारम्भाभ्याम् इत्यर्थः । मदं चरन्तः वर्षन्तः त्रिदश-
गजाः अरुणस्य अर्कस्य अंशूनां रागेषु आरुख्येन भिन्नैः संसृष्टैः
वर्षद्भिः स्फुरितशतङ्गदैः स्फुरिततडित्कैः पयोदैः सादृश्यं ययुः
इति उपमानकारः ॥८॥

अत्यर्थमिति । बलानि सैन्यानि अत्यर्थं दुरुपसदात् दुःस-
हात् अहिममयूखमण्डलस्य सूर्ययिम्बस्य पर्यन्तात् समीपात्
दूरम् उपेत्य आगत्य आशानाम् उपरिचितां गुम्फिताम् एक-
वेषीम् इव स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा । रम्याः कर्मणः तरङ्गा-
भङ्गाश्च यस्याः तां त्रिदशनदीं मन्दाकिनो ययुः प्रापुः ॥९॥

क्रान्तानां गगननदीतरङ्गशीतः
 सन्तापं विरमयति स्म मातरिष्वा ॥१०॥
 सन्निधौ रिभतुरगावगाहनेन
 प्राण्योर्वीरनु पदवीं विमानपङ्क्तौः ।
 तत्पूर्वं प्रतिविदधे सुरापगायाः
 वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं पयोभिः ॥११॥
 क्रान्तानां ग्रहचरितात् पथो रथानां
 अक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् ।

आमत्तेति । आमत्तैः भ्रमरकुलैः आकुलानि उद्धृतानि
 अथापितानि अथितानि अन्योन्यसम्बद्धानि च रजांसि येषु
 तानि पङ्कजानि धुन्वन् कम्पयन् सुरभिः इत्यर्थः । गगननदीः
 नदी शीतः मातरिष्वा वायुः क्रान्तानां सन्तापं विरमयति स्म
 एवमगमास । मातरि अन्तरिक्षे खयति इति निरुक्तिः ॥१०॥

सन्निधौ रिति । इभतुरगावगाहनेन हस्त्यश्वाक्लोडनेन
 सन्निधौ संचुभितैः सुरापगायाः पयोभिः कर्त्तृभिः पदवोम
 यत् पदव्याम् इत्यर्थः । “लक्षणेत्यभूत्” इत्यादिना कर्मप्रवच-
 नायत्वात् द्वितीया । उर्वीः विपुलाः विमानपङ्क्तौः प्राण्य तत्
 तत्र पूर्वं तत्पूर्वम् इदं प्रथमं यथा तथा आकाशगङ्गायाः तटा-
 भावात् इति भावः । वप्रान्तेषु रोधाभूमिषु खलितानि नै-
 विवर्त्तनं प्रत्यावृत्तिः वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं तटान्तस्खलन-
 र्तिवर्त्तनम् । “वप्रः पितरि केदारि वप्रः प्राकाररोधसोः” इति
 अत्रिण्यन्तो । प्रतिविदधे चक्रं इति अतिशयोक्तिः ॥११॥

क्रान्तानामिति । ग्रहैः सूर्यादिभिः चरितात् आश्रितात्

निःसङ्गं प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः
 मम्पीड्द्युभितजलेषु तोयदेषु ॥१२॥
 तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः
 प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।
 युक्तानां खलु महतां परोपकारे
 कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥१३॥
 संवाता मुहुरनिलेन नीयमाने
 दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके विवृत्तिम् ।

कर्मणि क्तः । पथः मार्गात् । क्रान्तानां निष्क्रान्तानां अक्षाः
 चक्रधराः दारुविशेषाः तेषाम् अग्रेः क्षताः दारिताः सुरविश्व-
 वेदिकाः यैः तेषां रथानां प्रधिभिः नेमिभिः चक्रान्तैः । “चक्र
 रथाङ्गं तस्यान्तो नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ।
 सम्पाडेन नोदनेन क्षुभितानि जलानि येषां तेषु तोयदेषु
 निःसङ्गम् अप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणम् उपाददं
 स्वोक्तता इति अतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते ॥१२॥

तप्तानामिति । विषाणभिन्नाः गजदन्तक्षताः । “विषाणं
 दन्तशृङ्गयोः” इति हलायुधः । अत एव क्षरन्तः स्रवन्तः घनाः
 तप्तानां सुरकरिणां प्रह्लादम् उपदधिरे उपचक्रिरे । तथाहि ।
 परोपकारे युक्तानाम् आसक्तानां रुजत्सु अपि पोडयत्सु अपि
 विषये कल्याणी हितकारिणी खलु प्रवृत्तिः व्यापारः भवति
 इति अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः । ततः युक्तं मेघानां गजदन्त-
 क्षतानाम् अपि तदाह्लादकत्वम् इति भावः ॥१३॥

संवातेति । संवाता संवहता । वातेर्गत्यर्थत्वात् शत

पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं
 संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वीः ॥१४॥
 प्रत्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैः
 प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।
 कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदाः
 नाल्पीयान् बहु सुकृतं हिनस्ति दोषः ॥१५॥
 यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
 विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।

प्रत्ययः । अनिलेन कामिना इति भावः । दिव्यस्त्रौणां जव-
 नेषु वरं श्रेष्ठं यत् अंशुकं तस्मिन् विवृत्तिम अपमारं मुहु-
 नीयमाने सति पर्यस्यत् प्रसरत् पृथु विशालं मणिमेखलांशु-
 जालम् ऊर्वाः युतकं चलनाख्यम् इव । “युतकं संश्रये युग्मे
 यौतके चलनेऽपि च” इति विश्वः । अन्तरं भवम् अन्तरीयम्
 अधोऽंशुकम् । “गह्वाटिभ्यश्च” इति क्वप्रत्ययः । “अन्तरीयोप-
 संस्थानपरिधानान्धोऽंशुकं” इत्यमरः । संजज्ञे संजातम् ।
 जनिधातोः कर्त्तरि लिट् । उत्प्रे चालङ्कारः ॥१४॥

प्रतीति । तुषारपातैः शोकरवर्षैः । “तुषारौ हिम-
 शोकरौ” इति विश्वः । प्रत्यार्द्रीकृततिलकाः मार्जितविशेषकाः
 अपि शमितपरिश्रमाः प्रह्लादः आनन्दः दिशन्तः पयोदाः
 कान्तानाम् । कर्त्तरि षष्ठी । बहुमतिं सम्मानम् आययुः ।
 तथाहि । अल्पीयान् अल्पः दोषः बहु प्रभूतं सुकृतम् उपकारं
 न हिनस्ति न हन्ति । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥१५॥

यातस्येति । ग्रथिततरङ्गं बहुमिं यत् सैकतं तस्य आभा

आतेनुस्त्रिदशबधूजनाङ्गभाजां
सन्धानं सुरधनुषः प्रभा मणीनाम् ॥ १६ ॥
संसिद्धाविति करणीयसन्निबद्धैः
आलापैः पिपतिषतां विलङ्घ्य वीथीम् ।
आसेदे दशशतलोचनध्वजिन्या
जीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः ॥ १७ ॥

इव आभा यस्य तस्मिन् विगतानि पर्यासि यस्मात् तस्मिन्
निर्जले । “शेषादिभाषा” इत्यादिना पाक्षिकत्वात् नञ्समा-
सान्तः । उरःप्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्य एकवचनान्तस्य एव
इति न कश्चित् विरोधः । वारिवाहजाले मेघवृन्दे विच्छेदं
वृष्टिं यातस्य सुरधनुषः इन्द्रचापस्य त्रिदशबधूजनाङ्गभाजां
मणीनां तदङ्गसङ्घिविभूषामणीनाम् इत्यर्थः । प्रभाः कान्तयः
सन्धानम् आतेनुः चक्रः । अत्र आभरणप्रमाणाम् इन्द्रधनुषः
असम्बन्धे अपि सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ १६ ॥

संसिद्धाविति । संसिद्धौ कार्यसिद्धिविषये इति इत्यं
भाविना प्रकारेण कर्तव्यम् इतिकरणीयं तेन सन्निबद्धैः संयो-
जितैः इत्यर्थः । आलापैः आभाषणैः उपलक्षितयः । “स्वादा-
भाषणमालापः” इत्यमरः । दशशतानि संख्या येषु तानि
लोचनानि यस्य सः सहस्रलोचनः इत्यर्थः तस्य ध्वजिन्या सेनया
पिपतिषतां पक्षिणां वीथीं मार्गम् । “पिक्वन्तो नभसङ्गमा”
इत्यमरः । “तनिपति” इत्यादिना विकल्पात् इडागमः ।
विलङ्घ्य जीमूतैः जीवस्य उदकस्य मूतः पटबन्धः येषां ते तैः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः । अपिहितसानुः आच्छादिततटः

आकीर्णा मुखनलिनैर्विलासिनीनाम्

उद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।

सा तूर्य्यध्वनितगभीरमापतन्ती

भूमर्त्तुः शिरसि नभोनदीव रेजे ॥ १८ ॥

सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने

संरम्भादभिपततो रथान् जवेन ।

आनिन्युर्नियमितरश्मिभुग्घोणाः

क्वच्छ्रेय क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥

उद्धतः इत्यर्थः । इन्द्रकोलः आसेदे प्राप्तः । सीदतेः कर्मणि
लिट् ॥१७॥

आकीर्णोति । विलासिनीनां मुखनलिनैः । उपमित-
समासः । आकीर्णा व्यासा उद्धूतानि ऊर्द्धम् उत्क्षिप्तानि
स्फुटानि असङ्कुचितानि विशदातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेनाः
इव यस्याः तथोक्ता तूर्य्यध्वनितैः वाद्यघोषैः गभीरं यथा तथा
भूमर्त्तुः इन्द्रकोलस्य शिरसि आपतन्ती सा सेना नभोनदी
इव रेजे ॥१८॥

सेतुत्वमिति । पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति सति सं-
भात् आटोपात् जवेन अभिपततः मेघहृन्दम् अधरीकृत्य
वावतः इत्यर्थः । तथाभूतान् रथान् नियमितैः आकृष्टैः
रश्मिभिः भुग्घोणाः आकुञ्चिताः घोणाः प्रोथाः येषां ते । “कुञ्चितं
नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रम्” इत्यमरः ।
“किरणप्रपञ्चौ रश्मी” इत्यमरः । “घोणा तु प्रोधमस्त्रियाम्”
इत्यमरः । अवनमन्ति इति अवनामिनः अवनतपूर्वकायाः

माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः
 पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ।
 सादृश्यं निलयननिष्प्रकम्पपक्षैः
 आजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २० ॥
 उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः
 क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।
 आमूलादुपनदि सैकतेषु लेभे
 सामग्र्यं खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥

तुरङ्गाः कृच्छ्रेण महता प्रयत्नेन क्षितिम् आनिन्युः इति
 स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥

माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगम् अभितः इन्द्रकीलाभि-
 मुखम् । “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया । दिवः अन्त-
 रिक्षात् पतन्तः अवतरन्तः पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्थाः जलदाः
 येषां ते करेणुवर्याः करेणुषु वर्याः श्रेष्ठाः इत्यर्थः । “न निर्द्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात् “सप्तमी” इति योगविभागात्
 सप्तमीसमासः । निलयने स्थाने निष्प्रकम्पपक्षैः निश्चलपक्षैः
 जलनिधिशायिभिः नगेन्द्रैः मैनाकादिभिः सादृश्यम् आजग्मुः
 इत्युपमा ॥ २० ॥

उत्सङ्ग इति । महाद्रेः उत्सङ्गे मूर्ध्नि विषये यत् सम-
 विषमं समं च विषमं च निष्कोन्नतं तस्मिन् । इदं कवद्भावः ।
 वियदभिपातलाघवेन गगनसञ्चारपाटवेन समम् एकरूपम्
 आरोहावरोहरहितम् इत्यर्थः क्रान्तानां गच्छतां तुरङ्गमाणां
 खुरपदवी खुरपङ्क्तिः उपनदि नदीसमीपे । “अव्ययीभावश्च”

सध्वानं निपतितनिर्भरासु मन्द्रैः
 सम्मूर्च्छन् प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।
 उद्ग्रीवैर्घनरवशङ्कया मयूरैः
 सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥२२॥
 सन्निन्नामविरलपातिभिर्मयूखैः
 नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् ।

इति नपुंसकत्वात् ङस्रत्वम् । सैकतेषु आमूलात् मूलम्
 आरभ्य आदितः आरभ्य इति यावत् समग्रस्य भावः सामग्र्यं
 लेभे । सैकतात् अन्यत्र निम्नेषु गगनचारेण समप्रदेशवत्
 विषमे खुरस्पर्शाभावात् विच्छिन्ना खुरसरणिः सैकतेषु तु सर्वत्र
 समत्वात् अविच्छिन्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सध्वानमिति । सध्वानं सशब्दं निपतिताः निर्भराः प्रवाहाः
 यासु तासु । “प्रवाहो निर्भरो भ्ररः” इत्यमरः । अधित्यकासु
 नगोर्द्धूमिषु । “भूमिरूर्द्धमधित्यका” इत्यमरः । “उपाधि-
 भ्याम्” इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । मन्द्रैः गम्भीरैः । “कलो
 मन्द्रस्तु गम्भीरे” इत्यमरः । प्रतिनिनदैः प्रतिध्वानैः सम्मूर्च्छन्
 वर्द्धमानः रथानां ध्वनिः घनरवशङ्कया मेघगर्जितभ्रमेण इति
 भ्रान्तिमदलङ्कारः । उद्ग्रीवैः मयूरैः सोत्कण्ठम् उपशुश्रुवे
 उपश्रुतः । शृणोतेः कर्मणि लिट् ॥ २२ ॥

सन्निन्नामिति । अविरलपातिभिः निरन्तरप्रसारिभिः उप-
 मेखलं मेखलातटेषु इत्यर्थः । “अथ मेखला श्रोणिस्थानेऽट्टि-
 कटके कटिबन्धेऽसिबन्धने” इति यादवः । नीलानां मणीनां
 मयूखैः भृशं सन्निन्नाम् एकीभूताम् अत एव नभः अन्तराले
 विच्छिन्नाम् इव स्थिताम् इति उत्प्रेक्षा । वप्राभःस्रुतिं वप्री-

विच्छिन्नामिव वनिता. नभोऽन्तराले
 वप्राम्भःस्रुतिमवलोकयाम्बभूवुः ॥ २३ ॥
 आसन्नद्विपपदवीमदानिलाय
 क्रुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।
 सव्याजं निजकरिणीभिरात्तचित्ताः
 प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदीषुः ॥ २४ ॥
 नीरम्भं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नं
 पर्यस्यत् नवसलिलारुणं वहन्ती ।
 आतेने वनगहनानि वाहिनी सा
 घर्मान्तद्विभितजलेव जङ्गकन्या ॥ २५ ॥

दकधारां वनिताः अवलोकयाम्बभूवुः । वप्राम्भःस्रुते स्वधवन्नि-
 मत्यागेन इन्द्रनीलानां नीलिमस्त्रीकाररूपतद्गुणोत्थापिता
 विच्छेदोत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गभवेन सङ्करः । तेन च
 नैत्याविच्छेदभ्रमरूपः भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ २३ ॥

आसन्नेति । धुरं गताः तेषां धूर्गतानां नियन्तृणां धियम
 अवमत्य अगणयित्वा अवन्नाय इति यावत् आसन्नायां द्विप-
 पदव्यां वनगजमार्गे यः मदानिलः तस्मै क्रुध्यन्तः तं प्रति
 कुप्यन्तः । “क्रुधद्गृह” इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । सव्याजं
 सकपटं निजकरिणीभिः आत्तचित्ताः आकृष्टचित्ताः सुरकरिणः
 देवनागाः प्रस्थानं गमनं कथञ्चित् कष्टेन ईषुः अभिलेषुः ॥ २४ ॥

नीरम्भमिति । नीरम्भं सान्द्रं पथिषु रथाङ्गैः चक्रे. नुन्न
 प्रेरितम् । “नुत्तनून्नास्तनिष्टूपतविष्टचित्से रिताः समाः” इत्य-
 मरः । पर्यस्यत् प्रमरत् नवसलिलम् इव अरुणं रजः वहन्ती

सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गं

बिम्बाणां ज्वलितमणीनि सैकतानि ।

अध्युषु श्रुतकुसुमाचितां सहाया

द्वारैरविरलशादलां धरित्रोम् ॥ २६ ॥

भूर्भर्तुः समधिकमादधे तदोर्व्याः

श्रीमत्तां हरिसखवाहिनीनिवेशः ।

संसक्तौ किमसुलभं महोदयानाम् ?

उच्छ्रायं नयति यदृच्छयापि योगः ॥ २७ ॥

सा वाहिनी सेना घर्मान्ते प्राद्वपि क्षुभितजला कलुषोदका इत्यर्थः जङ्गुकन्या गङ्गा इव वनानि फलकुसुमप्रधानानि गहनानि जीर्णानि च तानि च तानि वनगहनानि आतेनैव्यानये । अथ समासगतवाक्यगतोपमयोः सजातीययोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५ ॥

सम्भोगेति । अथ द्वारैः शक्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वाः उपगङ्गं गङ्गासमोपे । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वात् ङस्रत्वम् । सम्भोगक्षमगहनाम् उपभोगयोग्यवनां ज्वलिताः मणयः येषु तानि सैकतानि बिम्बाणाम् । भृशः कर्त्तरि लटः शाणच् । च्युतैः स्वयं पतितैः कुसुमैः आचितां व्याप्ताम् अविरलाः सान्द्राः शादलाः शादप्राग्देश्याः यस्यां सा तां धरित्रीम् अध्युषुः अधितस्थः । वसतेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । अथ धरित्रीविशेषणार्थानाम् अधिवासहेतुत्वात् अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ २६ ॥

भूर्भर्तुरिति । तदा हरिसखवाहिनीनिवेशः गन्धर्वसेना-शिविरम् । “निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः” इति

सामोदाः कुसुमतरुश्रियो विविक्ताः
 सम्पत्तिः किशलयशालिनीलतानाम् ।
 साफल्यं ययुरमराङ्गनोपभुक्ताः
 सा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषाम् ॥२८॥
 क्लान्तोऽपि त्रिदशबधू जनः पुरस्तात्

शाश्वतः । भूभर्तुः पर्वतस्य उर्व्याः समधिकं पूर्वस्मात् अभ्यधिकं
 यथा तथा श्रीमन्तां श्रियम् इत्यर्थः आदधे जनयामास ।
 तथाहि, महोदयानां महात्मनां संसक्तौ सम्यक्सम्बन्धे "संभक्तौ"
 इति पाठे तु सम्यक्सेवायां किम् असुलभं ? न किञ्चित् दुर्ल-
 भम् इत्यर्थः । यतः यदृच्छया दैवात् योगः अपि उच्छायम्
 उत्कर्षं नयति । अत्र प्रकृतयदृच्छया योगस्य उत्कर्षाभिधानात्
 अप्राकृतभक्तियोगस्य उत्कर्षाधायकत्वे कैम, तिकन्यायेन अर्था-
 पत्तिः इति प्राकरणिकात् अप्राकरणिकरूपार्थापत्तिः अलङ्कारः ।
 नदत्तम् । "एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा पतेत् । कैमु-
 त्वेन यतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्किया ॥" इति ॥२७॥

सामोदा इति । सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानाः
 तरवः । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । तेषां श्रियः समृद्धयः
 विविक्ताः विजनप्रदेशाः । "विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा
 रहः" इत्यमरः । किशलयशालिनीलतानां नवपल्लवयुतबलीनां
 सम्पत्तिः एताः अमराङ्गनोपभुक्ताः तस्यः साफल्यं ययुः ।
 तथाहि, यथा लक्ष्म्या करणेन परेषाम् उपकुरुते लक्ष्मीवान्
 इति शेषः । सा लक्ष्मीः न अन्या इति भावः । परेषाम् इत्यत्र
 "अनुकरोति भगवतो नारायणस्य" इत्यादिवत् क्रियादीनि हि
 सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥२८॥

लीनाहिश्वसितविलीलपल्लवानाम् ।
 सेव्यानां हतविनयैरिवाहृतानां
 सम्यक् परिहरति स्म चन्दनानाम् ॥२६॥
 उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्रीम्
 आनीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् ।
 आक्षिप्तद्रुमगहना युगान्तवातैः
 पर्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥३०॥
 प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्राम्
 आमुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।

क्लान्त इति । क्लान्तः अपि त्रिदशवधूजनः पुरस्तात् अयं
 लीनानां संश्रितानाम् अहीनां श्वसितैः निःश्वासैः विलीनाः
 पल्लवाः येषां तेषां चन्दनानां सम्यक् हतविनयैः दुर्जनैः खलैः
 आहृतानां संहृतानां सेव्यानां प्रभूणां सम्यक्कम् इव परिहरति
 स्म । दृष्टसंघटाः गुणाख्याः अपि त्याग्याः इति भावः ॥२६॥

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजाः कुथाः आस्तरणानि
 कङ्कटाः तनुत्वाणानि च येभ्यः ते । “प्रवेष्ट्यास्तरणं वषट्
 परिस्तोमः कुयो इयोः” इत्यमरः । विदितनयैः शिक्षाभिर्नै
 यन्तृभिः श्रमं विनेतुं क्लमम् अपनेतुं धरित्रीम् आनीता
 निवेश्यमानाः इत्यर्थः द्विपाः युगान्तवातैः आक्षिप्तानि उद्भू-
 तानि हुमाणां गह्वरानि वनानि येभ्यः ते पर्यस्ताः विपर्यया-
 मिताः त्रिदयः इव विरेजुः शय्यभिरे ॥३०॥

प्रस्थानेति । गजपतिना प्रधानश्रमेषु गमनक्लेशेन जनितानां
 निद्रां विहाय आमुक्ते अत एव सदानपङ्के गजमदयुक्ते शय्यान्ते

शय्यान्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं
संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥३१॥

आयस्तः सुरसरिदोषरुद्धवर्त्मा

सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धि रोधः ।

मूर्धानं निहितशिताङ्गुशं विधुन्वन्

यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥३२॥

आरोढुः समवनतस्य पीतशेषे

साशङ्कं पयसि समीरिते करेण ।

शयनीयप्रदेशे क्षणं विलीनं लम्बम् अलिनां कुलं संरम्भेण
उत्थानसम्भ्रमेण च तं भ्रष्टं शृङ्खलं निगडम् इव इत्युत्प्रेक्षा ।
“अथ शृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः । चकाशे
शय्यभे ॥३१॥

आयस्त इति । वनगजदानस्य गन्धः अस्य अस्ति इति
तथोक्तं रोधः परकूलम् इत्यर्थः सम्प्राप्तुं गन्तुम् आयस्तः उत्-
सुकः प्रयत्नं कुर्वाणः इत्यर्थः । “यसु प्रयत्ने” इति धातोः
कर्त्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोषेण गङ्गाप्रवाहेण रुद्धं वर्त्मा
यस्य सः । नागः गजः निहितः दत्तः शितः तीक्ष्णः अङ्गुशः
यस्मिन् । “अङ्गुशोऽस्त्री सृष्टिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । तं मूर्धानं
विधुन्वन् रोषात् इति भावः । यन्तारं न विगणयाञ्चकार न
विगणयामास ॥३२॥

आरोढुरिति । समवनतस्य जलपानार्थम् आनतपूर्वकायस्य
करेणोः गजस्य । “करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे” इत्यमरः । करेण
पीतस्य शेषे पयसि आरोढुः हस्तिपकारं साशङ्कं प्रभयं समी-

सम्मार्जन् अरुणमदस्रुती कपोलौ
 मस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः ॥३३॥
 आघ्राय क्षणमतिदृष्यतापि रोषात्
 उत्तीरं निहितविहृत्तलोचनेन ।
 सम्पृक्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकैः
 नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥३४॥
 प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
 क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।
 किञ्चलकव्यवहितताम्रदानलेखैः
 उत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥३५॥

रिते क्षिप्ते सति इत्यर्थः । शीकरः अम्बु, कणः अरुणे मदस्रुती
 मदधारे ययोः तौ कपोलौ सम्मार्जन् प्रसृजन् । “सृजेरजादौ
 संक्रमे विभाषादृद्धिर्वक्तव्या” इति वृद्धिः । मदः इव मस्यन्दे
 स्रवन्मदसम्पृक्तस्य मदसादृश्यात् मदीपमा ॥३३॥

आघ्रायेति । अतिदृष्यता अपि अतिपिपासता अपि क्षणम
 आघ्राय रोषात् उत्तीरं परतीरे । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।
 निहिते विहृत्ते घृणिते लोचने यस्य तेन प्रतिगजदिदृक्षया
 इति भावः । वारणेन हिमं शीतलम् अपि वनकरिणां मदाम्बु-
 सेकैः दानधाराभिः सम्पृक्तं वारि न आचेमे न पीतम् । “चम्
 षट्ने” इति धातोः कर्मणि लिट् ॥३४॥

प्रश्च्योतदिति । क्रीडन्तः विहरन्तः गजपतयः निम्नगायाः
 निम्नगायाः पयांसि प्रश्च्योतद्भिः क्षरतिः मदैः सुरभीणि कृत्वा
 किञ्चलकैः केसरैः व्यवहिताः तिरोहिताः ताम्रवर्णाः दानलेखा

आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन
 प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेषु ।
 मातङ्गीन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं
 माञ्छिष्ठं वसनमिवाम्बु, निर्वभासे ॥३६॥
 श्रीमद्भिर्नियमितकथ्वरापरङ्गैः
 संसत्तैरगुरुवनेषु, साङ्गहारम् ।
 सम्प्रापे निसृतमदाम्बु, भिर्गञ्जैः
 प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डुशैलशोभा ॥३७॥

मदराजयः येषु तैः अत एव सरसिजगन्धिभिः कपोलैः उप-
 लब्धिताः सन्तः उत्तेरुः निर्जम्बुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोः
 समयोः विनिमयोक्त्या समपरिवृत्तिः अलङ्कारः । तेन गजानां
 निम्नगायाश्च पारिमलव्यत्ययान्तरसंस्थाः व्यज्यते ॥३५॥

आकीर्णमिति । घनारुणेन सान्द्रलोहितेन । विशेषण-
 सभासः । बलरजसा सेनापरागेण आकीर्णं सपदि प्रक्षोभैः
 आलोडनैः तटेषु तीरेषु तरङ्गितं मज्जन्तरङ्गम् । तारकादि-
 त्वात् इतच् । यडा तरङ्गवत् कृतं क्त्वात् “तत्करोति” इति
 णिचि कर्मणि क्तः णाविष्ट-इङ् । तदा सुम् । तथा
 मातङ्गैः उन्मथितानां लुलितानां मथितानां मथिभिः पिङ्गं
 पिङ्गम् अम्बु, माञ्छिष्ठेन महारङ्गनेन रक्तं माञ्छिष्ठं वस-
 नम् इव निर्वभासे । “तेन रक्तम्” इति पाठः । “माञ्छिष्ठम्”
 इत्यत्र “कौशेयम्” इति वा पाठः । “माञ्छिष्ठम्” इति
 “कौशेयं कृमिकौशेयम्” इत्यमरः ।

श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिः शोभाभिः भावद्भिः नियमिताः

निःशेषं प्रशमितरेणु वारणानां
स्रोतोभिर्मदजलमुज्जतामजसम् ।

शामोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धः

भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥३८॥

सादृश्यं दधति गभीरमेघघोषैः

उन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि ।

कन्धराः अपरान्ताः चरमपादाग्राणि च येषां तैः । “अपरः पश्चिमः पादः” इति वैजयन्ती । अयुक्तपुष्पे साङ्गहारं साङ्ग-विच्छेपं यथा तथा संसक्तैः निःशेषं तानि पश्रुतानि भदास्वनि येषां तैः गजेन्द्रैः प्रस्वन्दिनः जलजलं च पञ्चलिताः ये गण्ड-शैलाः श्रुतोपलाः तेषां शोभाप्राप्त्या प्रसन्नः कर्मणि लिट् । “गण्डशैलास्तु व्युताः स्थूलोपलास्तु प्रसन्नः इत्यमरः । अत्र अन्यस्य अन्यशोभाप्राप्त्यसम्भवात् तत्प्रसन्न इति प्रतिविष्णत्वा-च्चेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥३८॥

निःशेषमिति । गन्धं वहति इति । गन्धवाहः वायुः । कर्मणि अष् । निःशेषं यथा तथा । मृगाधिपः श्रुतानि यैः तत् मदजलं स्रोतोभिः मदनाडीभिः अन्निद्रं प्रसन्नं तेषां वारणानां सम्प्रन्दिनं व्यवहितः तिरस्कृतं श्रुतं । पुष्पगन्धः यैः मः भिन्नाः फुल्लः एलाः लताविशेषः । पुष्पका चन्द्रबाखैला” इत्यमरः । तत्पुष्पाणि च । “पुष्पे जातीप्रकृतयः खलिः व्रीहयः फले” इत्यमरः । निःशेषं कर्मणि सुगन्धिं प्राणैर्निःशेषं इत्युपमा । श्रुतानि श्रुतानि उवाह वहति च ।

सादृश्यं दधति गभीरैः मेघघोषैः सुगन्धितैः सादृश्यं

आतेनुञ्चकितचकोरनीलकण्ठान्
कच्छान्तानमरमहेभवंहितानि ॥३६॥

शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानाम्
अध्वश्रमातुरबधूजनसेवितानाम् ।

जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां

लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥४०॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविद्वृतौ किराता-
र्जुनीये महाकाव्ये सप्तमः सर्गः ॥७॥

दधति इत्युपमा । दधातेः शब्दप्रत्ययः “वा नपुंसकस्य” इति
नुमभावः । उन्निद्राः वृंहितश्रवणात् एव प्रबुद्धाः चुभिताः
संख्याश्च ये मृगाधिपाः तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रबु-
द्धान् इति भावः । अमरमहेभवंहितानि महान्तश्च ते इभाः
गजाश्च इति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां वृंहितानि गर्जि-
तानि कच्छान्तान् अनूपप्रदेशान् । “जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि
कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । चकिताः गर्जितगङ्गया सम्भ्रान्ताः
चकोराः पक्षिविशेषाः नीलकण्ठाः मयूराश्च येषु तान् तथा-
भृतान् आतेनुः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥३६॥

शाखेति । परिच्छाद्यते अनेन इति परिच्छेदः परिकरः
वसनाभरणादिः । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घप्रत्यय
“कादेशेर्षेः पर्युपसर्गस्य” इति ङसत्वम् । शाखासु अवसक्ता
कमनीयाः परिच्छेदाः येषां तेषाम् अध्वनि श्रमः तेन आतुरैः
पीडितैः बधूजनैः सेवितानां निवेशनविभागैः आवसतिकार-
वच्छेदैः परिष्कृतानाम् अलङ्कृतानाम् । “संपर्युपेभ्यः” इत्या

अष्टमः सर्गः

—*—

अथ स्वमाथाकृतमन्दिरोज्ज्वलं
ज्वलन्मणि व्योमसदां सनातनम् ।
सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरं
पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥१॥

दिना सुट् । वनपादपानाम् अरख्यवृक्षाणाम् पुरे यत् उपवन-
कृत्रिमवनं तत्र जाता पुरोपवनजा लक्ष्मीः शोभा जज्ञे जाता ।
अत्र अन्योन्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशी इति सादृश्या-
च्चेपात् असम्भवे तद्वस्तुसम्बन्धा इयं निदर्शना । वसन्त-
तिलकावृत्तम् । “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति
लक्षणात् ॥४०॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहानाथसूरिविरचिताया
किरातःशुनीयथाख्यायां घण्टापद्यसमाख्यायां
सप्तमः सर्गः ।

—

अथेति । अथ निवेशनानन्तरं सुराङ्गनाः अप्सरसः स्वमा-
यया स्वेच्छाविशेषेण कृतैः निर्मितैः मन्दिरैः उज्ज्वलं दीप्तं
ज्वलन्तः १११५ यस्मिन् तत् व्योमसदां गन्धर्वाणां सनातन
सदा १११६ “यायं चिरम्” इत्यादिना भावार्थे व्युत्पत्त्यः ।
गो १११७ गोपतिः इन्द्रः तच्चापवर्षाणि गोपुराणि यस्य तत्
तथा १११८ इत्यपमा । पुरं नगरं वनानां विजिहीर्षया वनानि
विच १११९ ११२० । कर्मणि षष्ठी । जहुः तत्पशुः । जहातेर्लिट् ।

यथायथं ताः सङ्घिता नभश्चरैः
 प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः ।
 वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः
 क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥
 निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः
 प्रवृत्तनिर्झादिविभूषणारवः ।
 नितम्बिनीनां भृशमादधे धृतिं
 नभःप्रयाणादवनौ परिक्रमः ॥ ३ ॥

अत्र ज्वलं ज्वलत् इति पुरं पुरम् इति च असक्तद्वयञ्जनइया-
 वृत्त्या छेकानुप्रासः । अन्यत्र तद्वैपरीत्या वृत्त्यनुप्रासः इति
 तयोः उपमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ।
 “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यथायथमिति । यथायथं यथास्वं स्वकीयम् अनतिक्रम्य
 इत्यर्थः । “यथास्वं तु यथायथम्” इत्यमरः । नपुंसकत्वात्
 ऋस्रत्वम् । नभश्चरैः गन्धर्वैः मेघैश्च सङ्घिताः प्रभाभिः स्वदी-
 मिभिः उद्भासिताः शैलवीरुधः याभिः ताः पूर्वोक्ताः वन-
 जायतेक्षणाः पद्मलोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिः
 यासां तासां क्षणद्युतीनां विद्युताम् एकरूपतां समानरूपतां
 दधुः । मुहुः द्रुमान्तराले तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वात् इति
 भावः । श्लेषानुप्राणिता इयम् उपमा श्लेषत्वम् इति केचित् ।
 उभयथा अपि अनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥

निवृत्तेति । निवृत्तः गतः वृत्तस्य वर्तुलस्य उरुपयोधरस्य
 क्लमः यस्मिन् सः पादप्रक्षेपेषु विश्रान्तिसम्भवात् इति भावः ।

घनानि कामं कुसुमानि विभ्रतः

करप्रचियान्यपहाय शाखिनः ।

पुरोऽभिसस्रे सुरसुन्दरीजनैः

यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः ॥ ४ ॥

तनूरलक्तारुणपाणिपल्लवाः

स्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः ।

विलासिनीबाहुलता वनालयः

विलेपनामोदहृताः सिधेविरे ॥ ५ ॥

किञ्च प्रवृत्तः जातः निष्क्रीदिविभूषणानां नूपुरादीनाम् आरवः
यस्मिन् सः । अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारः नितम्बिनीनां
नभःप्रयाणात् भ्रमम् अधिकम् । “पञ्चमी विभक्ते” इति
पञ्चमी । धृतिं सन्तोषम् आदधे । अत्र विशिष्टपरिक्रमस्य
धृत्या दानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ३ ॥

घनानीति । घनानि गान्द्राणि न तु विरलानि करप्रचे-
यानि हस्तग्राह्याणि अनुच्चानि । “हात्पैरधिकार्थवचने” इति
हर्तोयासमासः । कामं कुसुमानि विभ्रतः नवकुसुमितान् ।
शाखिनः तरुन् अपहाय सुरसुन्दरीजनैः पुरः अग्रे अभिसस्रे
अभिगतम् । भावे लिट् । तथाहि । कामिनः गुणेषु अति-
शयेषु विषये उत्तरम् उत्तरम् । वीसार्थं अश्वयीभावः । यथो-
त्तरम् इच्छा येषां ते यथोत्तरेच्छाः उत्तरोत्तराभिलाषुकाः
हि । अत्र परिक्रमोऽपि अर्थात्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

तनूरिति । विलेपनामोदहृताः अलङ्कारः वना-
भङ्गाः तनूः कृशाः अलङ्कारः अरुणाः एतदर्थः एव पल्लवाः यामां-
ताः स्फुरन्तः नखांशूनाम् उत्करः अलङ्कारः एव मञ्जरीनाः

निपीयमानस्तवका शिलीमुखैः

अशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा ।

विडम्बयन्ती दृष्ट्वा बधूजनैः

अमन्ददृष्टौष्ठकरावधूननम् ॥ ६ ॥ .

करौ धुनाना नवपल्लवाकृती

वृथा कृथा मानिनि ! मा परिश्रमम् ।

विभ्रति इति तथोक्ताः । क्लिप् । विलासिनोनां बाह्वः एव
लताः ताः सिधेविरे । अत्र समस्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारः
वाङ्मयवानां लतावयवानां पल्लवादीनाम् अपि निरूपणात्
इति ॥ ५ ॥

निपीयमानेति । शिलीमुखैः अलिभिः । “अलिबाणौ
शिलीमुखी” इत्यमरः । निपीयमानः स्तवकः गुच्छः यस्याः
सा चलाः बालपल्लवाः यस्याः सा अत एव अमन्दं दृढं दृष्टः
ओष्ठः यस्मिन् तत् करावधूननं करकम्पनं तत् विडम्बयन्ती ।
स्तवकपानेन ओष्ठदंशनं पल्लवचलनेन करावधूननं च अनु-
कुर्वती इत्यर्थः । धूजः गयन्तात् ल्यट् । णिचि धूज्प्रौजो नूम
वक्तव्यः । अशोकयष्टिः अशोकशाखा इत्यर्थः बधूजनैः दृष्ट्वा
दृष्टा । अत्र विडम्बयन्ती इति प्रस्तुताशोकशाखाविभूषण-
भूतोपमामहिम्ना अमस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः उत्तिष्ठ-
मानया एव उपमया अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कोर्यते ॥ ६ ॥

अथ कश्चित् मधुकराक्रान्तां काञ्चित् आह । कराविति ।
मानपरिहारेण मधुपाश्रयणे तु न कश्चित् बाधः इति आशयेन
सम्बोधयति हे मानिनीति । नवपल्लवस्य आकृतिः इव
आकृतिः ययोः इत्युपमा तौ करौ धुनाना । धूजः कर्त्तरि लट् :

उपेयुषी कल्पलताभिश्ङ्कया ।

कथं न्वितस्त्रस्यति षट्पदावलिः ॥७॥

जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यताम्

पुरोऽनुशेते तव चञ्चलं मनः ।

इति प्रियं काञ्चित्पुषैतुभिच्छतीं

पुरोऽनुनिन्दे निपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥

शानच् । इथा व्यर्थं परिश्रमं मा कथाः मा कुरुष्व । करोतेः
आशीरथं माडि लुङ् । इथात्वे षट्पदावलिः । कल्पलताभि-
शङ्कया कल्पवल्लीभ्रमेण इति भ्रममदनङ्कारः । उपेयुषी
उपगता षट्पदावलिः कथं नु इत्युक्तं तत्र विभेति न त्रस्यति
एव इत्यर्थः । “वा भ्राश” इत्यादि कल्पेन श्यन्प्रत्ययः ।
अत्र कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकः षट्पदावलिः कल्प-
वल्लीभ्रमनिबन्धनवित्रासरूपकारणसमस्तकारणेन कार्य-
समर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः भ्रान्तिरिति अङ्गाङ्गिभावेन
सङ्कीर्णः सन् उपमया संसृज्यते ॥ ७ ॥

अथ काचित् सखी काञ्चित् प्रणययुष्यताम् आह । जही-
हीति । प्रियम् उपेतुं स्वयम् एव अनुसर्तुम् इच्छतीम् ।
“आच्छीनद्योर्नुम्” इति विकल्पात् नुमभावः । काञ्चित्
नायिकां निपुणः चित्तञ्चः सखीजनः कोपं जहीहि त्यज । “आ
च ही” इति विकल्पात् इकारादेशः । दयितः अनुगम्यताम्
अनुस्रियताम् । उभयथा अपि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा चञ्च-
लम् अस्थिरं तव मनः पुरः अनुशेते अग्रे अनुशयिष्यते अनु-
तस्यते इत्यर्थः । “यावत् पुरानिपातयोर्लट्” इति लट् । इति
अनेन प्रकारेण पुरः पूर्वम् एव अनुनिन्दे प्रसादयामास ॥८॥

समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः
 परिक्रान्तसारसपङ्क्तिमेखलैः ।
 प्रतीरदेशैः स्वकलत्रचारुभिः
 विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९ ॥
 विदूरपातेन भिदामुपेयुषः
 च्युताः प्रवाहाद्भितः प्रसारिणः ।
 प्रियाङ्गुशीताः शुचिमौक्तिकत्विषः
 वनप्रहासा इव वारिविन्दवः ॥ १० ॥
 सखीजनं प्रेम गुरुकृतादरं

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापम् आह । समुन्नतैरिति । समु-
 न्नतैः काशानि अश्ववालकुसुमानि तानि दुकूलानि इव तैः
 शालन्त इति तथोक्तैः सारसपङ्क्तयः मेखलाः इव ताः परि-
 क्रान्त्यः येषु ते तैः श्लेषां कलत्राणि श्रेण्यः तद्वत् चारवः
 तैः । “कलत्रं श्लेषिभार्ययोः” इत्यमरः । प्रतीरदेशैः विभू-
 षिताः तटप्रदेशैः भूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः वननद्यः इत्यर्थः ।
 अत्र तीरादीनां कलत्राद्योपस्थोपमेयत्वात् योषिच्छब्दसामर्थ्यात्
 च नदीनां योषिदोषस्य नम्यते ॥९॥

विदूरेति । विदूरपातेन भिदां भेदम् । “षिद्धिदादिभ्यो
 ऽङ्” । उपेयुषः उपमतात् प्रवाहात् च्युताः अत एव अभितः
 प्रसारिणः प्रसर्पन्तः इति प्रियायाः अङ्गः उत्सङ्गः इव शीताः
 शीतलाः शुचीनां मौक्तिकानां त्विषः इव त्विषः येषां ते ।
 किञ्च वनस्य प्रहासाः इव स्थिताः इत्युत्प्रेक्षा । वारिविन्दवश्च
 उपमयोः उभयोः उक्तेष्वप्याह संसृष्टिः ॥१०॥

निरीक्ष्यमाणा इव नम्रमूर्त्तयः ।
 स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोद्दरेः
 विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥
 उपेयुषीणां वृहतीरधित्वका
 मनांसि जङ्घुः सुरराजयोषिताम् ।
 कपोलकाषैः करिणां मदाक्षयैः
 उपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२ ॥
 ॥ कलापकम् ॥

सखीति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ येषां ते द्विरेफाः भ्रमर-
 शब्दं न तदर्थः लक्ष्यते । “द्वयक्षरं मासमिति विदधाति” इति
 भाष्यकारः । स्थिराः निश्चलाः द्विरेफाः एव अञ्जनानि तैः
 शारितानि श्वलीकृतानि उदराणि येषां तैः । “शारः श्वल-
 वातयोः” इति विश्वः । विसारिभिः विस्तृतैः पुष्पाणि एव
 विलोचनानि तैः प्रेम्णा गुरुकृतः आदरो यस्मिन् कर्मणि
 तत् । तथा सखीजनं निरीक्षमाणाः प्रश्रान्तः इव स्थिताः ।
 कुतः नम्रमूर्त्तयः भ्रवनताड्यः लताश्च । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः
 सङ्करः ॥११॥

उपेयुषीणामिति । मदेन अरुणैः अव्यक्तरागैः । अव्यक्त-
 रागस्वरूपः” इत्यमरः । करिणां कपोलानां काषैः कषयैः
 उपाहितश्यामरुचः जम्बितकष्यवर्णाः इति तद्वगुणालङ्कारः ।
 चन्दनाः मलयजाः । “गन्धसादो मलयजा भद्रश्रीचन्दनोऽस्मि-
 याम्” इत्यमरः । वृहतीः अधित्वकाः ऊर्ध्वभूमीः उपेयुषीणां
 सुरराजयोषितां मनांसि जङ्घुः । अत्र अतुःश्लोका नद्यादीनां

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा
 विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।
 नभश्चराणामुपकर्तुमिच्छतां
 प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः ॥ १३ ॥
 प्रदच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी
 विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।
 न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं
 लिखेख वाष्पाकुललोचना भुवम् ॥ १४ ॥

विशिष्टानाम् एव अप्सरोमनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम्
 उन्नयम् ॥ १२ ॥

स्वगोचर इति । चित्तहारिणा मनोहरेण शाखिनां प्रस-
 वेन पुष्पजातेन विलोभ्यमानाः आकृष्यमाणाः योषितः स्वगोचरे
 स्वविषये स्वकरप्रचये सति अपि इत्यर्थः । प्रसवे इति शेषः ।
 उपकर्तुं परिचरितुम् इच्छतां नभश्चरानां गन्धर्वाणां प्रणयेन
 महायहेतुना प्रियाणि चक्रुः । स्वकरग्राह्यम् अपि प्रसवं
 स्वकान्तप्रियार्थं तद्दीयमानम् एव अपह्नीषुः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रयच्छतेति । कुसुमानि प्रयच्छता ददता दयितेन उच्चैः
 उच्चैस्तरां विपक्षगोत्रं सपत्नीगामधेयं लम्बिता प्रापिता
 तन्नाम्ना आहता इत्यर्थः । “नाम गोत्रं कुलं गोत्रम्” इति
 शास्त्रतः । मानिनी अत एव न किञ्चित् ऊचे । कर्त्तरि लिट् ।
 किन्तु केवलं वाष्पाकुललोचना सता चरणेन भुवं लिखेख ।
 गोत्रसंबलनजनितेष्वानिमित्तानर्वेदात् इति भावः । मानिनी
 अत एव न किञ्चित् ऊचे इति उक्तम् । तदुक्तं दशरूपके—

प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्म, खी
 निवद्वदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया ।
 समादधे नांशुकमाहितं वृथा
 विवेद पुष्पे षु न पाणिपल्लवम् ॥ १५ ॥
 सलीलमासन्नलतान्तभूषणं
 समासजन्या कुसुमावतंसकम् ।
 स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना
 घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥ १६ ॥

'तत्त्वज्ञानापदीर्थादेर्निर्वेदः स्वावमानना । तत्र चिन्ताशु-
 नि, प्रामवैवर्ष्याच्छ्रामदौनता" इति ॥ १४ ॥

प्रिय इति । वाचं यच्छति ददति समानपति इत्यर्थः ।
 दाणः शब्दप्रत्ययः । "पात्रा" इत्यादिना यच्छादेशः । प्रिये
 निवद्वदृष्टिः अत एव उन्म, खी शिथिलः अथः आकुलः चलितश्च
 तादृशः उच्चयः नीविवन्धः यस्याः सा । "नारीकव्यंशुकग्रन्थौ
 नीविः स्यादुच्चयोऽप्यथ" इति मार्त्तण्डः । अपरा अन्या स्त्री
 अशकं न समादधे न बबन्ध रागपारवत्यात् इति भावः ।
 पुष्पेषु वृथा व्यर्थे आहितम् आरोपितम् अस्थाने प्रसारितम्
 इत्यर्थः । पाणिपल्लवं च न विवेद प्रियासक्तचित्तत्वात् इति भावः ।
 एषा च प्रगल्भा नायिका । 'पाणिपल्लवम्" इत्यत्र अन्यतर-
 मशकबाधकप्रमाणाभावात् उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥१५॥

सलीलमिति । आसक्ताः लतान्ताः पल्लवाः भूषणं यस्य तत्
 पत्रैः सह शयितम् इत्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कान्त-
 दन्तम् इति भावः । सलालं समासजन्या शिरसि प्रतिदधत्या ।
 "दशमस्त्रस्त्रां शपि" इति नलोपः । कान्तया कश्चित्

कलत्रभारेण विलोलनीविना
 गलदुकूलस्तनशालिनोरसा ।
 बलिव्यपायस्फुटरोमराजिना
 निरायतत्वाद्दरेण ताम्यता ॥ १७ ॥
 विलम्बमानाकुलकेशपाशया
 कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।
 तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं
 मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे ॥ १८ ॥

॥ युग्मम् ॥

स्तनाभ्याम् उपपीड्य इति स्तनोपपीडम् । “सप्तम्यां च” इत्या-
 दिना णमुल्प्रत्ययः । नितम्बिना । प्रशंसायाम् इनिः । घनेन
 निविडेन जघनेन । “पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकव्याः क्लीवे तु जघनं
 पुरः” इत्यमरः । नुनुदे नुन्नः अंशुकातिरेकात् इति भावः ।
 एषा च प्रगल्भा एव ॥ १६ ॥

अथ युग्मेन आह । कलत्रेति । विलोलनीविना गाब्रीह-
 मनात् विश्लिष्टवस्त्रग्रन्थिना कलत्रभारेण त्र्योणिभारेण ।
 ‘कलत्रं त्र्योणिभार्थयोः’ इत्यमरः । तथा गलत् संसमानं
 दुकूलं याभ्यां स्तनाभ्यां शालते इति तथोक्तेन उरसा । तथा
 बलिव्यपायेन भङ्गिनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिः यस्मिन् तेन
 निरायतत्वात् अप्रसारितत्वात् ताम्यता तनूभवता उदरेण च
 उपलक्षितया । स्वभावाक्तिः अलङ्कारः ॥ १७ ॥

विलम्बमानेति । विलम्बमानः विशंसमानः आकुलः विलु-
 लितश्च केशपाशः यस्याः तथा आविष्कृतबाहुमूलया दर्शित-

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः

अपरयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनो ॥ १६ ॥

इमान्यमूनीत्यपवर्जिते शनैः

यथाभिरामं कुसुमाग्रपल्लवे ।

कक्षप्रदेशया कयाचित् कान्तया तरुप्रसूनानि अपदिग्ध
प्रसूनग्रहणं व्याजोक्तव्य इत्यर्थः । “व्याजोपदेशो लक्ष्यञ्च”
इत्यमरः । सादरं साभिलाषं मनोऽधिनाशस्य प्रियस्य मनः
समाददे आचक्रुषे । कर्मणि लिट् । सर्वाङ्गसौष्टवदर्शनात्
सद्योलम्नं प्रियमनः तव इति भावः । अत्र प्रियमनोहरण-
हेतुभिः कान्ताविशेषणपदार्थैः काव्यलिङ्गम् उत्तिष्ठमानं
स्वभावोक्त्या अङ्गाङ्गभावेन सङ्गोर्व्यते ॥ १८ ॥

व्यपोहितुमिति । उन्नतो च पीवरौ च स्तनौ यस्याः सा
उन्नतपीवरस्तनौ । “स्वाङ्गाश्च” इत्यादिना ङीष् । काचित्
लोचनतः स्वनेवात् पुष्पजं रजः परागं मुखानिलैः फृक्कार-
माहृतैः व्यपोहितुम् अनेतुम् अपारयन्तं किल अशक्तवन्तं
किल इति अलीके । वस्तुतः तदास्यस्पर्शलोभात् अपारयन्तम
इत्यर्थः । प्रियम् उन्मनाः उल्लुका सती अत एव पयोधरेण उरमि
जघान । तत्कपटपरिज्ञानजन्यात् औक्त्वत्वात् इति भावः ।
हननस्थानत्वात् उरसि इति समसौ । इयञ्च प्रगल्भा एव ॥ १६ ॥

इमानोति । यथाभिरामम् । वीप्सायाम् अव्ययीभावः ।
कुसुमानि अग्रपल्लवानि च कुसुमाग्रपल्लवं तस्मिन् । जातिः
अप्राणिनाम् इत्येकवद्भावात् नपुंसकत्वम् । इमानि अमूनि

विहाय निःसारतयेव भूरुहान्
 पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥
 प्रवालभङ्गाक्षपाणिपल्लवः
 परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः ।
 महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे
 वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥

इति इत्थं निर्देशपूर्वकम् इत्यर्थः । इदमदसौ सन्निकृष्टविप्र-
 कृतार्थः । शनैः अपवर्जिते अपचिते सति वनश्रीः निःसारतया
 पदं इति हेतुप्रेक्षा । भूरुहान् तरून् विहाय वनितासु पदं
 सन्दधे । अत्र वनितागतायाः पुष्पप्रसाधनसम्भाव्यमालायाः
 लक्षणाः विषयभूतायाः निगरणेन विषयेण वनश्रियः वनिता-
 गतः शीत्प्रेक्षया सम्बन्धे असम्बन्धरूपा भेदे अभेदरूपा वा अति-
 शयोक्तिः अलङ्कारः । “विषयस्यानुपादानात् विषय्यप्युप-
 बाध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रौढोक्तिर्जीविता ॥”
 इति लक्षणात् ॥ २० ॥

प्रवालमिति । प्रवालभङ्गेन पल्लवलवेन अरुणः पाणिपल्लवः
 यस्य तद्रसरञ्जनात् इत्यर्थः । परागेण पुष्परजसा पाण्डू-
 कृता पीवरी स्तनी यस्य सः पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः अङ्गना-
 जनः महीरुहः वृक्षजातात् वपुर्गुणस्य स्वदेहगुणस्य उच्छ्रायः
 पाणिपल्लवार्थ्यादेः यः उत्कर्षः तम् आददे लब्धवान् इव । इति
 उपप्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविकः एव प्रवालभङ्गादिभिः अभि-
 व्यञ्जने इति भावः । उत्कृष्टः श्राय उच्छ्रायि” इति घञन्तेन
 प्रादिसमासः । न तु उपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः “श्रीशीभुवोऽनु-
 पसर्ग” धात् इति प्रतिषेधे ॥ २१ ॥

वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरैः

चिराय खिन्नान् नवपल्लवश्रियः ।

समेऽपि यातुं चरणाननीश्वरान्

मदादिव प्रस्रवतः पदे पदे ॥ २२ ॥

विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया

मनोहरोच्छायनितम्बशोभया ।

स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं

श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥ २३ ॥

पञ्चभिः कुलकम् आह । वरोरुभरित्यादिभिः । अनुमान
मानुषु यत् वक्तुं ततः सकाशात् गुरुणा खेदेन मन्थरम् अलम
विनिर्यतीनां निर्गच्छन्तीनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिः वारण
हस्तपीवरैः करिकरस्थूलैः वराद्य ते ऊरवश्च इति तैः चिराय
खिन्नान् । किं च नवपल्लवानां श्रीः इव श्रीः येषां तान् तदत्
सृष्टुं इत्यर्थः । अत एव समे समस्थले अपि किं पुनः विषमं
इति भावः । यातुं गन्तुम् अनीश्वरान् अशक्तान् अत एव
मदात् इव पदे पदे । वीप्सायां द्विर्भावः । प्रस्रवतः चरणान् ।
मदात् इव इति उपमा ॥ २२ ॥

विसारिति । विसारिभिः काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया
तल्लनितया इत्यर्थः । मनोहरः उच्छायः उत्सृष्टः येषां तेषां
नितम्बानां शोभया करणेन नवसैकतानां व्युत्तं शोभां जित्वा
स्थितानि तत्तुल्यानि इत्यर्थः । अत एव उपमालङ्कारः । क्रमेण
अतिरिक्तैः अतिशयितैः गौरवैः गुरुत्वैः उपलक्षितानि नितरां
भारयमाणानि जघनानि च । उच्छायः व्याख्यातः ॥ २३ ॥

समुच्छ्रमत्पङ्कजकोशकोमलैः
 उपाहितश्रीण्युपनौवि नाभिभिः ।
 दधन्ति मध्ये षु बलाविभङ्गिषु
 स्तनातिभाराट्टदराणि नम्रताम् ॥२४॥
 समानकान्तीनि तुषारभूषणैः
 सरोरुहैरस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः ।
 चितानि घर्मास्त्रुकणैः समन्ततः
 मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥२५॥
 विनिर्यतीनां गुरुखेदमन्यरं

समुच्छ्रमदिति । समुच्छ्रमत्पङ्कजकोशकोमलै उल्लसत्-
 कमलमुकुलै इव मुग्धैः इति उपमा । नाभिभिः प्रतारि-
 काण्यैः । “अथ नाभिसंज्ञं वराङ्गं यस्य संज्ञा प्रतारिका” इति
 कंगव । पुलिङ्गतायां तु कविः एव प्रमाणम् । उपनौवि
 नौविमपीषे उपाहितश्रीणि जनितशोभानि तथा बलीविभ-
 ङ्गिषु कमिमत्सु मध्ये षु जघनस्थलेषु स्तनातिभारात् नम्रतां
 दधन्ति विभ्राणानि । “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पे नुमा-
 गमः । उदराणि च ॥२४॥

समानेति । किं च घर्मास्त्रुकणैः स्वेदोदकविन्दुभिः सम-
 न्ततः चितानि व्याप्तानि अनुत्फुल्लविलोचनानि अदिकमद-
 चाणि अत एव तुषारभूषणैः शीकरपरिहृत । “तुषारी हिम-
 शीकरा” इत्यमरः । अस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः अदिकचदला-
 वलिभिः । “व्याकोशविकचस्फुटाः” इत्यमरः । सरोरुहैः समान-
 कान्तीनि । इति उपमा । मुखानि च ॥२५॥

सुराङ्गनानामनुसानु वर्त्मनः ।
 सविस्मयं रूपयतो नभश्चरान्
 विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥२६॥

॥ कुलकम् ॥

अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा
 विपङ्कतीरस्खलितोर्मिसंहतिः ।
 पयोऽवगाढं कलहंसनादिनी
 समाजुहाविव बधूः सुरापगा ॥२७॥
 प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान्

विनिर्यतीनामिति । सविस्मयं रूपयतः पूर्वाक्तचरणादीनि
 वर्णयतः नभश्चरान् गन्धर्वान् तत् पूर्वम् इव तत् इव प्रथम
 यथा इति उपेक्षा । ईक्षणादरः आलोकनकीतुकं विवेश ।
 पूर्वाङ्गं व्याख्यातम् । अत्र कुलके स्वभावोक्तिः उपेक्षाङ्गम् ॥२६॥

सम्प्रति सलिलक्रीडावर्णनम् आरभते । अथेति । अथ पुष्पी-
 वचयानन्तरं स्फुरद्भिः चलद्भिः मीनैः विधूतपङ्कजा इति मद्ग-
 त्वात् मुखवीक्षणोक्तिः । विपङ्कं पङ्करहितं विहारयोग्यम् इति
 यावत् । तत्र तीरे स्खलिता विचलिता ऊर्मिसंहतिः यस्याः
 सा इति हस्तसंज्ञोक्तिः । कलहंसनादिनी कादम्बशब्दवती
 इति वाग्व्यापारोक्तिः । अत एव सुरापगा गङ्गा बधूः अस्मरः
 पयः अवगाढम् अवगाहितुम् । गाहिः उदितत्वात् इडिुकल्पः ।
 समाजुहाव इव आकारयामास इव इति उपेक्षा । । “हृति-
 राकारणाह्वानम्” इत्यमरः । झयतेः लिट् । “अभ्यस्तस्य च”
 इति सम्प्रसारणम् ॥२७॥

विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरः
तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥२८॥
गतैः सहावैः कलहंसविक्रमं
कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचनैः
सुरस्त्रियः साम्यगुणात् निरासिरे ॥२९॥
विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः
पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः ।

प्रशान्तेति । प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोष्णबाधः । “वा
दान्तशान्त” इत्यादिना निपातनात् साधुः । शनैः विवान् मन्दं
वहन् । वातेः शब्दप्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः पद्मगन्धो इत्यर्थः ।
आत्तशोकरः कुतः तरङ्गमालानाम् अन्तरे मध्ये गोचरः स्थानं
यस्य सः अनिलः विलासिनोभ्यः भुजावलम्बनं ददौ इव इति
उत्पन्ना । विशिष्टवायुमम्पकीत् तथा उच्छ्वसुः इत्यर्थः ॥२८॥

गतैरिति । सुरस्त्रियः अप्सरसः सहावैः सविलासैः गतेः
गतिभिः । नपुंसके भावे क्तः । कलहंसमानां विक्रमं गतिं विलास-
विधुरम् इति शेषः । तथा नितम्बिभिः प्रशस्तनितम्बैः कलत्र-
भारैः जघनभारैः पुलिनं नितम्बभारशून्यम् इत्यर्थः । तथा
दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च लोचनानि इति शेषः । साम्य
गुणात् समानगुणत्वात् निरासिरे निरस्तवत्यः । गुणवदगुणयोः
कुतः साम्यम् इति भावः । अस्यतेः कर्तरि लिट् । “उप-
सर्गादस्यत्वह्योर्वा” इति विकल्पात् आत्मनेपदम् ॥२९॥

कथञ्चिदापः सुरसुन्दरीजनैः
 सभौतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥३०॥
 विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि
 प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।
 विभिद्यमाना विससार सारसान्
 उदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥३१॥
 शिलाघनैर्नाकसदामुरःस्यलैः

विभिद्येति । विभिन्नाः विच्युतसङ्घाताः पर्यन्तगाः प्रान्त-
 गताः मोनानां पङ्क्तयः यासां ताः । कुतः? मरुत्वतः सखिभिः
 इन्द्रस्य सचिवैः गन्धर्वैः पुरः पूर्वं विगाढाः प्रविष्टाः तामां
 विखासार्थं गर्तग्राहादिपरीक्षार्थं च इति भावः । सभौतिभिः
 अप्रविष्टविषयत्वात् सभयैः । “विषादिभिः” इति पाठे अपि
 अर्थम् एव अर्थः लक्ष्यः । सुरसुन्दरीजनैः तत् एव अवगाहनं
 प्रथमं यथा तथा अत एव कथञ्चित् भयात् कञ्च्येण आपः
 प्रपेदिरे जगाहरे ॥३०॥

विगाढेति । प्रयत्नेन संवाहिताः सञ्चारिताः पीवराः स्थूलाः
 ऊरवः याभिः ताभिः रमणीभिः अम्भसि विगाढमात्रे प्रविष्टं
 एव सति । सुप्सुपा इति समासः । “मात्रं काव्युर्वधारेणो”
 इत्यमरः । विभिद्यमाना म्रयं विशीर्यमाणा । कर्मकर्त्तरि
 शानच् । तरङ्गसंहतिः तीरेषु सारसान् पश्चिविशेषान् । “सारमां
 मंथुनी कामी गोन्दः पुष्कराद्वयः” इति यादवः । यद्वा सारमान्
 हंसान् । “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति शब्दार्थवे । उदस्य
 उदस्यार्थं विससार वितस्तार ॥३१॥

बृहन्निवेशैश्च बधूपयोधरैः ।
 तटाभिनीतेन विभिन्नवीचिना
 रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥३२॥
 विधूतकेशाः परिलोलितस्रजः
 सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः ।
 अतिप्रसङ्गाद् विहितागसो मुहुः
 प्रकम्पमीयुः सभया द्ववोर्मयः ॥३३॥

शिलेति । शिलावहनैः कठिनैः नाकसदां गन्धर्वाणाम्
 उदरस्थलैः बृहन्निवेशैः महासंस्थानैः अतिस्थूलैः इत्यर्थः बधु-
 पयोधरैश्च तटम् अभितः नीतेन प्रापितेन अत एव विभिन्न-
 वीचिना भग्नीर्मिणा अम्भसा कर्त्वा रुषा इव । इति हेतूत्-
 प्रेक्षा । कलुषत्वम् आविलत्वन् अन्तःक्षोभश्च ध्वन्यते भेजे ।
 कर्मणि लिट् । यथा कश्चित् मृदुस्वभावः केनचित् कठिनादिना
 भाङ्गभङ्गं ताडयित्वा निष्कासितः क्षुभ्यति तद्वत् इति भावः ।
 कलुषत्वम् इत्यत्र वाच्यप्रतीयमानयोः अभेदाध्यवसायः । अन्यथा
 शृङ्गवाच्यस्य आविलत्वस्य रोषहेतुकत्वात् उत्प्रेक्षानुविधान-
 नात् इति ॥३२॥

विधूर्तति । विधूर्ताः विक्षिप्ताः केशाः यैः ते परिलोलिताः
 विलोलिताः स्रजः यैः ते प्रविलुप्तचन्दनाः प्रमृष्टाङ्गरागाः अति-
 प्रसङ्गात् अविच्छेदप्रसङ्गात् सुराङ्गनानां विहितागसः कृत-
 मण्डनखण्डनरूपापराधाः अत एव कर्मयः तरङ्गाः सभयाः
 इव स्त्रोभ्यः भोताः इव मुहुः प्रकम्पम् ईयुः । स्वाभाविकस्य
 कम्पस्य भयहेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । यद्वा सुराङ्गनानां विधूत-

विपक्षचित्तोन्मथना नखत्रणाः
 तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।
 हृतस्य शेषानिव्र कुङ्कुमस्य तान्
 विकत्यनीयान् दधुरन्यथा स्त्रियः ॥३४॥
 सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे
 विलीलदृष्टेः खिदमू विलोचने ।
 शिरोरुहाः खित् नतपक्ष्मसन्ततेः
 द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥३५॥

कशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वं अपि गमकत्वात् समासः ।
 स्त्रीसङ्ग्रहणसाहसम् अपराधः भयं तु राजादिभ्यः इति ॥३३॥
 विपक्षेति । विपक्षस्य सपक्षीजनस्य चित्तानाम् उन्मथनाः
 व्यथकाः इत्यर्थः । बहुलग्रहणात् कर्त्तरि ल्युट् । ये नखत्रणाः
 नखत्रतानि । “त्रणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । विभ्रमस्य सौन्द-
 र्यस्य मण्डनम् । तादर्थ्यं अपि अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः ।
 न तु चतुर्थीसमासः यूपदार्यादिवत् प्रकृतिविकाराभावात् इति
 तेन कुङ्कुमलेपादिना तिरोहिताः कृत्राः हृतस्य क्षालितस्य
 कुङ्कुमस्य व्यञ्जकत्वेन शेषान् इव अवशिष्टलेशान् इव स्थितान्
 इति उत्प्रेक्षा । विकत्यनीयान् भर्त्तृवाङ्मयस्य व्यञ्जकत्वेन
 आघनीयान् तान् नखत्रणान् स्त्रियः अन्यथा दधुः प्रकाशं दधुः
 इत्यर्थः ॥३४॥

अथ युष्मन् आह । सरोजेत्यादिना । अमू पुरोवर्त्तिनी
 विलीनषट्पदे संसक्तभृङ्गे सकनीनिकत्वम् अक्षयोः अर्थसिद्धम्
 इति उपमानं विशिष्यते । सरोजपत्रे नु । यद्वा विलीलदृष्टेः
 चञ्चलाख्याः विलोचने खित् । नुखिच्छब्दौ वितर्कौ । किं च

अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं
 मुखं खिदेतद् विकसत् नु पङ्कजम् ।
 इति प्रलीनां नलिनीवने मग्नीं
 विदाम्बभूवः सुचिरेण योषितः ॥३६॥

॥ युग्मम् ॥

प्रियेण संगृह्य विपक्षसन्निधौ
 उपाहितां वक्षसि पौवरस्तने ।
 स्रजं न काचिद् विजहौ जलाविलां
 वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥३७॥

नतपक्षसन्ततः चञ्चलाच्याः शिरोरुहाः खित् निःशब्दं नीरवं
 च तत् निश्चलं च तत् द्विरेफवन्दं नु ॥३५॥

अगूढेति । किं च अगूढहासं व्यक्तस्मितं तेन स्फुटाः दन्ताः
 केसराः इव दन्तकेसराः यस्य तत् मुखं खित् ? यदा विकसत्पङ्कजं
 नु ? इति इत्थं संशयेन इति शेषः । नलिनीवने प्रलीनां निगूढां
 मग्नीं योषितः सुचिरेण अतिविलम्ब्य विदाम्बभूवः विविदुः
 निश्चिक्वः इत्यर्थः । “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इति विक-
 ल्पात् आम्प्रत्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्तसन्देहालङ्कारः ॥३६॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण सङ्गृह्य स्वयम् एव रचयित्वा
 विपक्षसन्निधौ सपत्नीजनसमक्षं पौवरस्तने वक्षसि उपाहितां
 स्रजं मालां जलाविलां मृदिताम् अपि इत्यर्थः । तां न विजहौ
 न तत्याज । न च निर्गुणायां तत्र का प्रीतिः ? इति वाच्यम् इति
 अर्थान्तरन्यासेन आह । गुणाः प्रेम्णा वसन्ति वस्तुनि न
 वसन्ति हि । यत् प्रेमास्मदं तत् एव गुणवत् अन्यत् तु गुणवत्

असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां

यदेव रोद्धुं रमणीभिरञ्जनम् ।

हृतेऽपि तस्मिन् सलिलेन शुक्लतां

निरास रागो नयनेषु न श्रियम् ॥३८॥

अपि निर्गुणम् एव । प्रेम तु न वस्तुपरीक्षाम् अपेक्षते इति भावः ॥३७॥

असंशयमिति । स्त्रीणां नेत्रशोभार्थम् अञ्जनधारणम् अम्बु-
विहारोपगमात् रक्तवर्णत्वं च अक्षणां ततः शुक्लत्वतिरोधानं च
निश्चितम् इति उत्प्रेक्ष्यते । रमणीभिः यत् अञ्जनं न्यस्तं तत्
इति शेषः । यत्तदोः नित्यसम्बन्धात् । तत् अञ्जनम् उपान्तयोः
रक्ततां रोद्धुं प्रतिबद्धम् एव न्यस्तं न तु शोभार्थम् इत्यर्थः ।
अन्यथा रागाभिव्याप्त्या शुक्लत्वतिरोधानं स्यात् इत्यर्थः । अमं-
शयम् इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकं संशयस्य अपि अभावः न अत्र संशयः
अस्ति इत्यर्थः । अर्थाभावे अव्ययीभावः । कुतः एतत् इति
चेत् ? यतः तस्मिन् अञ्जने सलिलेन हृते चालिते सति अपि
रागः पूर्वाक्तः एव उपान्तरक्तता किन्तु प्रतिबन्धाभावात्
अभितः व्याप्य इति आशयः । नयनेषु शुक्लतां निरास निरस्त-
वान् । अस्यतः लिट् । श्रियं शोभां तु न निरास अतः शुक्ल-
त्वविरोधिरागनिरोधार्थम् एव इदम् अञ्जनं स्यात् न तु
शोभार्थं तस्याः तदभावे अपि सद्भावात् इत्यर्थः । अञ्जनाप-
ण्णमे अपि तन्नयनानां रागः एव अलङ्कारः अभूत् इति भावः ।
अत्र अञ्जनन्यासम् अनूद्य तस्य शोभार्थत्वनिषेधेन रागरोधार्थ-
त्वात्प्रेक्षणम् उदितम् । उत्तरार्द्धं तस्य एव समर्थनात् । एवम्
उपान्तरक्ततां रोद्धुं यत् अञ्जनं न्यस्तम् इति एकान्वये विध्यनु-
वादविरोधः स्यात् ॥३८॥

द्युतिं वहन्तो वनितावतंसकाः
 हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः ।
 उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां
 च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥३६॥
 विपत्रलेखा निरलक्तकाधराः
 निरञ्जनाक्षीरपि विभ्रतौः श्रियम् ।
 निरीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरैः
 अलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥४०॥

द्युतिमिति । द्युतिं शोभां तेजश्च वहन्तः वेगिभिः जविभिः
 जलैः जडैः अक्षैश्च डलयोः अभेदात् । “जलं गोकवले नीरं
 क्लीविरे च जडेऽन्यवत्” इति विश्वः । प्रलोभात् मोहात् ।
 हृताः गृहीताः उपप्लुताः मृदिताः । यदा कर्त्तरि क्तः । प्लव-
 मानाः इत्यर्थः । अन्यत्र धनग्रहणबन्धनादिना पीडिताः
 वनितावतंसकाः च्युताधिकाराः भ्रष्टाधिकाराः सचिवाः इव
 तत्क्षणं शोचनीयताम् आययुः प्रापुः ॥३६॥

विपत्रेति । विगताः पत्रलेखाः तिलकविशेषाः यासां ताः
 विपत्रलेखाः निरलक्तकाः क्षालितरागाः अधराः यासां ताः
 निरञ्जनानि अक्षीणि यासां ताः निरञ्जनाक्षीः अपि । बहु-
 व्रीही सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् “षिन्नौरादिभ्यश्च” इति ङीष् ।
 तथापि श्रियं विभ्रतौः शोभाकारणाभावे अपि शोभमानाः
 इति । विभावनालङ्कारः । रामाः निरीक्ष्य नभश्चरैः गन्धर्वैः
 तासां वपुषा एव मण्डनम् अलङ्कृतं न तु मण्डनेन तद्वपुः इति

तथा न पूर्वं कृतभूषणादरः
 प्रियानुरागेण विलासिनीजनः ।
 यथा जलाद्रौ नखमण्डनश्रिया
 ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोषिताम् ॥४१॥
 शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवः
 विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।

अक्षरार्थः । इति वृद्धे ज्ञातम् । कर्मणि लिट् । स्वभावरम-
 णीयानां किम् अलङ्करणैः ? इति भावः ॥४०॥

तथेति । विलासिनीजनः पूर्वं जलविहारात् प्राक् प्रियानु-
 रागेण कृतः भूषणेषु आदरः आसक्तिः येन सः अनुरक्तप्रियत्वात्
 सम्यक् प्रसाधितः सन् अपि इत्यर्थः । प्रियस्य अनुरागेण च
 विपक्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षूषि तथा न ददाह न
 दुःखोचकार यथा जलाद्रौः सन् नखशब्देन नखक्षतानि लक्ष्यन्ते
 तानि एव मण्डनं तस्य श्रिया तत्कृतशोभया इत्यर्थः विपक्ष-
 योषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षूषि यथा ददाह तापयामास ।
 मण्डनान्तरात् अपि नखमण्डनानुरागात् अपि च तदनुभावः
 एव सपत्नीनां दुःखहेतुः इति भावः । जलाद्रौः ददाह इति
 विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपः विषमालङ्कारः । विरुद्धकार्योत्पत्तिश्च
 यथायस्वभावः भवेत् । “विरूपघटना वा स्याद् विषमाल-
 ङ्कारिस्त्रिधा” इति लक्षणात् ॥४१॥

शुभेति । शुभाननाः विलोलहाराः नितान्तगौर्यः अरुणाः
 “गौरोऽरुणे सिते पीते” इति वैजयन्ती । भीरवः ताः स्त्रियः
 साम्बुरुहेषु चलाः फेनपङ्क्तयः येषु तेषु हृतानि कुङ्कुमानि
 यैः तेषु कुङ्कुमसङ्गमारुणेषु इत्यर्थः । कर्मिषु विषये अन्नम्

नितान्तगौर्यीं हृतकुङ्कुमेष्वलं
न लेभिरे ताः परभागमूर्मिषु ॥४२॥

ऋदाम्भसि व्यस्तबधूकराहते
रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।

मुहुः स्तनैस्तालसमं समाददे
मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥४३॥

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैः

अलङ्कृताम्बुः प्रतिमागतैर्मुखैः ।

अत्यर्थं परभागं गुणोत्कर्षं लेभिरे । “परभागे गुणोत्कर्षः” इति यादवः । तासाम् ऊर्मीणां च अरुणत्वादिगुणमास्यात् न कश्चित् विशेषः लक्ष्यते इत्यर्थः । अत एव सामान्यालङ्कारः । “सामान्यं गुणसाध्यं न यत्र वस्त्वन्तरैकता” इति लक्षणात् । यमाननत्वसाम्बुरुहत्वाद्युभयविशेषणानां क्रमेण उभयस्मिन् समन्वयात् यथासंख्यानलङ्कारश्च । “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयात्” इति काव्यप्रकाशे लक्षणात् । अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥४२॥

ऋदति । व्यस्ताभ्यां विपर्ययिताभ्यां बधूकराभ्याम् आहतं एकेन करेण उत्सार्य अन्ये । ताडिते इत्यर्थः । ऋदाम्भसि मृदङ्गध्वनिवत् धीरं गम्भीरं रवम् उज्झति सति तथा ध्वनति सति इत्यर्थः । मुहुः स्तनैः तालः गीतवाद्यनृत्यानां कालपरिच्छेदः । “तालः कालक्रियामानम्” इत्यमरः । तस्य समम् अदुरूपं मनोरमं नृत्यम् इव प्रवेपितं प्रकम्पितम् । भावे ऋ । समाददे स्वीकृतम् । उपमालङ्कारः ॥४३॥

श्रियेति । श्रिया शोभया कमलानि हसद्भिः कमलसदृशैः

कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां
 प्रसादसाफल्यमवाप जाङ्गवी ॥४४॥
 परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः
 सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
 उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः
 सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥४५॥
 भयादिवाश्लिष्य भ्रूषाहतेऽभ्रसि

इत्यर्थः । “हमतोर्षत्यसूयति” इति दण्डिना सदृशपर्यायपरा-
 उक्ताः । मस्मिते प्रतिभागतेः प्रतिविम्बगतैः इत्यर्थः । “प्रति-
 मानं प्रतिविम्बं प्रतिमा” इत्यमरः । मुखैः अलङ्कृतानि अस्मूनि
 यस्याः सा । किं च सुरराजयोषितां कृतम् आनुकूल्यं विहारा-
 द्युपकारः यया सा इत्यं योषिद्धिः उपकृता स्वयं च तासाम्
 उपचिकीर्षुः जाङ्गवी गङ्गा प्रसादस्य स्वच्छत्वस्य साफल्यमः
 अर्थगौरववत् षठीसमासनिर्वाहः । अवाप अप्रमन्नाभ्रसि
 विहारविम्बग्रहणयोः असम्भवात् इत्यर्थः । स्वच्छा एव हि परैः
 उपक्रियन्ते स्वयं च उपकुर्वते तेषाम् इति भावः । “कृतान-
 कारा” इति पाठे अनुकारः अनुकूलकरणम् उपकारः इत्यत्र
 व्याख्येयम् । अत्र जाङ्गवीविशेषणपदार्थस्य साफल्यं प्रति
 हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥४४॥

परोति । परितः स्फुरद्भिः विवर्त्तमानैः मीनैः विघट्टिताः
 ऊरवः यासां ताः अत एव त्रासविलोलदृष्टयः भयविकमन्नं ताः
 कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गनाः सखीजनस्य अपि विलोक-
 नीयताम् उपाययुः । किमुत प्रियजनस्य इति भावः । स्वभा-
 वोक्तिः अलङ्कारः ॥४५॥

प्रियं मुदानन्दयति स्म मानिनी ।

अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनः

हरन्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥ ४६ ॥

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैः

अपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।

ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यतां

द्विरेफहृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥ ४७ ॥

करो धुनाना नवपल्लवाकृती

भयादिति । मानिनी दुर्लभस्वयंग्रहणा इति भावः । अत्रामि
जन्ते भ्रूषेण मन्थेन आहते सति । “पृथुलोमा भ्रूषो मन्थः”
इत्यमरः । भयात् इव वस्तुतस्तु न तथा इति भावः । किन्तु
मुदा औत्सुक्येन एव आश्लिष्य प्रियम् आनन्दयति स्म ।
तथाहि । रामाः स्त्रियः अकृत्रिमः अनारोपितः यः प्रेम एव
रमः तेन आहितैः जनितैः कृतकैः कृत्रिमैः अपि इत्यर्थः ईहितैः
चेष्टितैः मनः हरन्ति । आरोगितम् अपि भयं प्रेममूलत्वात्
भनोहरं बभूव इत्यर्थः । अत्र अल्पानुभावेन भयेन सहजराग-
निगूहनात् मीलनालङ्कारः । “मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तर-
निगूहनम्” इति लक्षणान्तरसम्भवात् अर्थान्तरन्यासेन संसृ-
ज्यते ॥ ४६ ॥

तिरोहितेति । अपां विगाहात् नितान्तम् आकुलैः विकीर्णैः
प्रसारिभिः आयतैः अलकैः केशैः तिरोहितान्तानि कृत्र-
प्रान्तानि वधूनां वदनानि द्विरेफहृन्दैः अन्तरितानि कृत्रानि
सरोरुहाणितैः सरोरुहैः तुल्यतां ययुः । इति उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा ।
 सखीषु निर्वाच्यमधाष्ट्यं दूषितं
 प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥ ४८ ॥
 प्रियैः सलीलं करवारिवारितः
 प्रवृद्धनिःश्रासयिकम्पितस्तनः ।
 सदिभ्रमाधू तकराशपल्लवः
 यथार्थतामाप विलासिनीजनः ॥ ४९ ॥

कराविति । मानिनी पयसि अगाधं सति किल इति
 अलौके मज्जनभयात् इव इत्यर्थः । जातसम्भ्रमा उत्पन्नभ्रमा
 अत एव नवपल्लवाकृती करौ धुनाना कम्पयन्ती । धुनात्
 क्रयादिकात् कर्त्तरि लटः शानच् । सखीषु विषये निर्वाच्यम्
 अवाच्यम् अनिन्यम् इत्यर्थः । अधाष्ट्यदूषितश्च न भवति इति
 अधाष्ट्यदूषितः तं वस्तुतः रागमूनम् अपि भयमूलत्वात्पात
 इति भावः प्रियाङ्गसंश्लेषम् अवाप । अत्र अपि तुल्याङ्गेन भयेन
 आगन्तुकेन सह जानुरागनिगूहनात् मीलनात्कारः । तदुक्तं
 काव्यप्रकाशे—“समानलक्षणं वस्तु वस्तुना यच्चिगूह्यते । मित्रे
 नागन्तुना वापि तन्मीलनमुदाहृतम्” ॥ ५८ ॥

प्रियैरिति । प्रियैः कामिभिः सलीलं करवारिभिः अञ्जलि-
 जलैः वारितः अवरुद्धः सिक्तः इत्यर्थः । प्रवृद्धैः सन्ततैः निःश्रासं
 विकम्पितौ कम्पितौ स्तनौ यस्य सः सदिभ्रमं सविलासम्
 आधृतानि कराशपल्लवानि पाण्डिपल्लवानि येन सः । विलासन
 शीला विलासिनी । “वी कपलमं क्रथस्रथः” इति घिनृण्
 प्रत्ययः । सा एव जनः । जाती एकवचनम् । यथार्थताम
 आप उक्त्तरीत्या अनंकविलासवत्तया यथार्थनामकत्वम् अवाप

उदस्य धैर्यं दयितेन सादरं
 प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।
 मुखं निमीलन्नयनं नतभ्रुवः
 श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥५०॥
 विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि
 प्रियेण बध्वा मदनार्द्रचेतसः ।
 सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता
 बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥५१॥

इत्यर्थः । क्वचित् गम्यमानार्थस्य नाम्नः न प्रयोगः । यथा
 माघे—“चिराय याथार्थ्यमलम्बि दिग्गजैः” इति । क्वचित्
 प्रयुज्यते च । यथा रघुवंशे—“परन्तपो नाम यथार्थनामा”
 इति । नैषधेऽपि—“स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल
 भीमभूपतिः” इति । स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥ ४९ ॥

उदस्येति । दयितेन धैर्यं काठिन्यम् उदस्य अपनीय अनु-
 नीय इत्यर्थः । सादरं यथा तथा प्रसादितायाः सौमनस्यं गमि-
 तायाः नतभ्रुवः स्त्रियः सम्बन्धि करवारिभिः वारितम् अव-
 रुद्धम् अत एव निमीलती नयने यस्य तन्मुखं सपत्नीवदनात्
 इव श्रियम् आददे जग्राह । तदानीं तद्ददनस्य निःश्रीक-
 त्वात् तदीयश्रीग्रहणम् उत्प्रेष्यते ॥ ५० ॥

विहस्येति । धृताम्भसि प्रियसेचनार्थं गृहीतजले पाणौ
 अञ्जली इत्यर्थः । प्रियेण विहस्य विधृते अवलम्बिते सति अत
 एव मदनार्द्रचेतसः मदनपरवशायाः इत्यर्थः । बध्वाः सम्बन्धि
 वीतोच्चयबन्धं मुक्तनोविग्रन्धि संसमानम् इत्यर्थः । अंशुकं पयसा

निरञ्जने साचिविलोकितं दृशौ
 अयावकं वेपथुरोष्ठपल्लवम् ।
 नतम्बुवो मण्डयति स्म विग्रहे
 बलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥५२॥
 निमीलदाकेकरलोलचक्षुषां
 प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः ।
 निमञ्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः
 श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥५३॥

घनीकृता काञ्ची सखी इव बभार जग्राह । स्त्रीणां किल स्त्रीषु
 एव आयत्तं लज्जारक्षणम् इति भावः ॥ ५१ ॥

निरञ्जने इति । नतम्बुवः अङ्गनायाः विग्रहे वपुषि निर-
 ञ्जने निर्धौतकज्जले दृशौ विलोचने कर्म साचिविलोकितं
 तित्येकं ईक्षणं कर्तृ मण्डयति स्म । “तिर्य्यगर्थे साचि तिरः”
 इत्यमरः । अयावकं क्षालितलाचारागम् ओष्ठपल्लवं वेपथुः
 कम्पः मण्डयति स्म । “ट्टितोऽथुच्” इति अथुच्प्रत्ययः । अति-
 लकं तिलकरहितं तदास्पदं तिलकस्थानं ललाटम् । “आस्पद-
 प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः । बलिक्रिया रेखावन्धश्च मण्डयति
 स्म । तदा निरलङ्कारस्य अङ्गनाशरीरस्य तच्छरीरविकारैः
 एव अलङ्कारः समजनि इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निमीलदिति । प्रियोपकण्ठं प्रियसमीपे । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया । निमञ्जतीनां विगाहमानानाम् अत एव निमीलन्ति
 निमिषन्ति आकेकराणि आकेकरवन्ति लोलानि चक्षूषि यासां
 तासाम् । आकेकरलक्षणं तु नृत्यविलासे । “दृष्टिराकेकरा

प्रियेण सिक्ता चरमं विपक्षतः
 चुकोप काचित् न तुतोष सान्त्वनैः ।
 जनस्य रूढप्रणयस्य चेतसः
 किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५४ ॥
 इत्थं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं
 पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः ।
 उत्सर्पितोर्मिचयलङ्किततीरदेशम्
 औत्सुक्यनुन्नमिव वारि पुरः प्रतस्थे ॥ ५५ ॥

किञ्चित् स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्हपुटा लोके तारा-
 व्यावर्त्तनोत्तरा” इति । तासां स्त्रीणां कृतः गात्राणां विषयः
 कम्पः येन सः श्वसितैः निःश्वासैः उद्धतौ उत्पतितौ स्तनौ येन
 मः श्रमः खेदः तु मदनः नु पप्रथे प्रादुर्बभूव ? निमज्जनप्रिय-
 मन्निधानरूपोभयकारणसम्भवात् न तन्निमीलनगात्रकम्पनिःश्वा-
 संधारणाच्च सन्देहः सः एव अलङ्कारः ॥ ५३ ॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण विपक्षतः सपत्नीतः चरमं
 पश्चात् सिक्ता सती चुकोप । “पृष्ठन्तु चरमं तनोः” इत्यमरः ।
 सान्त्वनैः अनुनयैः न तुतोष । तथा हि । रूढप्रणयस्य गाढप्रेमणः
 जनस्य सम्बन्धी चेतसः मनसः अमर्षः प्रकोपः किम् अपि कुतः
 अपि हेतोः अनुनये सति भृशायते गाढः भवति । “भृशादिभ्यो
 भृश्वच्चेर्लोपश्च हलः” इति क्यङ् । अन्यत्र शान्तिहेतुः अनुनयः
 अत्र प्रकोपाय एव भवति तत्र कारणं तु न ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इत्यमिति । पीनैः स्तनैः ऊरुभिः जघनस्थलैश्च शालन्ते
 इति तथोक्ताभिः इति सलिलनोदनसामर्थ्याक्तिः । स्थलस्य

तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां
नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।
संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहाराः
तारावितानतरला इव यामवत्यः ॥ ५६ ॥
संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं
विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचितम् ।

मात्तात् अप्रास्यङ्गत्वात् न इन्दै कवद्भावः । वनिताभिः इत्यं
विहृत्य उदस्यमानं नुद्यमानम् उल्लर्पितैः उपरिभावं प्रापितैः
ऊर्मिचयैः लङ्घितः तीरदेशः येन तत् वारि श्रीकृष्णं विहारा-
महिष्णुत्वं तेन नुन्नं प्रेरितम् इव इति उत्प्रेक्षा । “नुदविट”
इत्यादिना निष्ठानत्वम् । पुरः अग्रे प्रतस्थे स्वजनवत् इति
भावः ॥ ५५ ॥

तीरान्तराणीति । रथाङ्गनाम्नां मिथुनानि चक्रवाक
इन्दानि अन्यानि तीराणि तीरान्तराणि नियोज्य इत्यर्थः ।
अविहितलक्षणः तत्पुरुषः मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः । विलो-
लिताः विलुलिताः सरोजवनश्रियः याभिः ताः सुरसरिज्जलै-
धौतहाराः क्षालितमुक्तावलयः ताः स्त्रियः तारावितानैः
उडुगणैः तरलाः भासुराः । “तरलो भासुरे हीरे चञ्चलेऽपि”
इति वैजयन्ती । यामवत्यः रात्रयः इव संरेजिरे शुशुभिरे ॥ ५६ ॥

संक्रान्तेति । संक्रान्तैः चन्दनरसैः मलयजद्रवैः आहितः
वर्णभेदः रूपान्तरं यस्य तत् विच्छिन्नानि लुटितानि यानि
विभूषणानि तेषां ये मणिप्रकराः मणिगणाः तेषाम् अंशुभि-
चित्तं नानावर्णं बद्धोर्मि तरलं तरङ्गितं नाकवनिताभिः परि-
भुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चात् मुक्तम् । “पूर्वकाल” इत्यादिना

बद्धोर्मिं नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं
 सिन्धोर्बभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥५७॥
 इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविद्वक्तौ किराता-
 र्जुनीये महाकाव्ये सुराङ्गनाविहारः
 नामाष्टमः सर्गः ॥८॥

नवमः सर्गः ।

—*—

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारीः
 आत्तचित्रपरिधानविभूषाः ।
 तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तं
 भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥१॥

तन्तुपुरुषः । सिन्धोः गङ्गायाः सलिलं शेरते अत्र इति शयनीयं
 तल्पम् । बहुलग्रहणात् साधुः । तस्य लक्ष्मीं बभार । अत एव
 निदर्शनालङ्कारः । लक्षणं तु उक्तम् ॥५७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिचिरचितायां
 किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाम्

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

—

वीक्ष्येति । अथ जलक्रीडानन्तरं भानुमान् अंशुमान् सूर्यः
 आत्तचित्रपरिधानविभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरत-
 रुक्माहं वहन्तीः इत्यर्थः । अत एव रन्तुमनसः । “समानकर्तृ-

मध्यमोपलनिभे लसदंशौ

एकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ ।

द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां

हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥२॥

अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः

पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।

केषु तुमुन्” । “लुम्पेदवश्यं मः कृत्ये तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य तासां प्रियार्थं तत्प्रियार्थम् इव अक्षरदानरूपं प्रियं कर्तुम् इव इत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा इयम् । अस्तम् अदर्शनम् मकारान्तम् अव्ययम् एतत् । यातुं प्राप्तुम् उपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बं सन्नसे । अस्मिन् सगं स्वागतावृत्तम् : “स्वागतेति रनभाट् गुरुयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥१॥

मध्येति । मध्यमोपलनिभे नायकमणिमदृशे । “निभ-
मङ्गाश्रनौकाशप्रतिरूपोपमादयः” इत्यमरः । “शर्करायां टष-
त्व,त्रे पुंस्यश्मन्युपलो मणौ” इति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसर-
दशमौ भानौ एकतः एकस्मिन् भागे च्युतिं सस्तताम् उपेयुषि
प्राप्तं सति द्यौः परिवृत्त्या मध्याह्नातिक्रमण विलोलां गत्वरीम्
अन्यत्र गात्रस्य तिर्यक् आवृत्त्या मुहुः चलन्तीं वासरलक्ष्मीं
हारयष्टिं मुक्तावलीम् इव उवाह वदति स्म ॥२॥

अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गः सूर्यः । “पतङ्गी पक्षिसूर्यौ च”
इत्यमरः । अतीव निर्भरम् । “अत्यतीव च निर्भरं” इत्यमरः ।
पानुम् इच्छुः पिपासुः ढषितः सन् । पिबतेः सन्नन्तात् उप-
त्ययः । अंशवः एव पाणयः तैः पद्मेषु जातं पद्मजं मधु मध्येव ।

क्षीवतामिव गतः क्षितिमेष्यन्
लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥३॥
गम्यतामुपगते नयनानां
लोहितायति सहस्रमरीचौ ।
आससाद् विरहय्य धरित्रीं
चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥४॥

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः

मध्विति श्लिष्टं रूपकम् । मकरन्दमयम् इत्यर्थः । “मधु मदेः
पुष्परमे” इत्यमरः । मृगम् अत्यन्तं रसयित्वा आस्वाद्य क्षीवतां
मत्तत्वं गते इव इति उत्प्रेक्षा । “मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः”
इत्यमरः । क्षितिम् एष्यन् गमिष्यन् लोहितं रक्तं वपुः उवाह ।
यथा मत्तः क्षितौ लुण्ठति रज्यते च तद्वत् इति भावः । सूर्यस्य
क्षितिविलयनम् अस्तमयः इति आगमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः
सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥३॥

• गम्यतामिति । सहस्रमरीचौ सूर्ये लोहितः भवति इति
लोहितायति । “लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्” इति क्यप् । “वा
क्यप्” इति परस्मैपदे श्लेषप्रत्ययः । अत एव नयनानां गम्य-
ताम् उपगते दर्शनीयतां प्राप्ते गति अभितापः धरित्रीं विरहय्य
विहाय । “स्यपि लघुपूर्वात्” इति अयादेशः । चक्रवाकहृद-
यानि आससाद् प्राप । अत्र धरित्रीयाः यादृशः तीव्रार्ककरक्त-
सन्तापः तादृक्चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जातः इति
परमार्थः । परन्तु तदुपक्रमानन्तरम् एतस्य आविर्भावात् सः
एव अत्र संक्रान्तः इति अभेदाध्यवसायेन उपदेशः । अत एव
भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥४॥

मध्यमोपलनिभे लसदंशौ
 एकतञ्चुप्रतिमुपेयुषि भानौ ।
 द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां
 हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥२॥
 अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः
 पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।

केषु नुमुन्” । “लुम्पेदवश्यं सः कृत्ये तुं काममनमोरपि” इति
 मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य तामां प्रियार्थं तत्रियार्थम् इव
 अवासरदानरूपं प्रियं कर्तुम् इव इत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा इयम् ।
 अस्तम् अदर्शनम् मकारान्तम् अव्ययम् णतत् । यातुं प्राप्तुम्
 उपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बे सन्नसे । अस्मिन् सर्ग
 स्वागतावृत्तम् । “स्वागतेति रनभाट् गुरुयुग्मम्” इति
 लक्षणात् ॥१॥

मध्येति । मध्यमोपलनिभे नायकमणिमदृशे । “निभ-
 मङ्गाशनीकाशप्रतिरूपोपमादयः” इत्यमरः । “शर्करायां दृष-
 त्यच्चे पुंस्यश्मन्यदलो मणौ” इति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसर-
 दशमौ भानौ एकतः एकस्मिन् भागे च्युतिं सस्तताम् उपेयुषि
 प्राप्तं सति द्यौः परिवृत्त्या मध्याह्नातिक्रमेण विलोलां गत्वरीम्
 अन्यत्र गात्रस्य तिर्यक् आवृत्त्या मुहुः चलन्ती वासरलक्ष्मीं
 हारयष्टिं मुक्तावलीम् इव उवाह वहति स्म ॥२॥

अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गः सूर्यः । “पतङ्गी पक्षिसूर्यौ च”
 इत्यमरः । अतीव निर्भरम् । “अत्यतीव च निर्भरे” इत्यमरः ।
 पानुम् इच्छुः पिपासुः दृषितः सन् । पिबतेः सन्नन्तात् उप-
 लब्धः । अंशवः एव पाणयः तैः पद्मेषु जातं पद्मजं मधु मध्वेव ।

क्षीवतामिव गतः क्षितिमेष्यन्

लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥३॥

गम्यतामुपगते नयनानां

लोहितायति सहस्रमरीचौ ।

आससाद् विरहय्य धरित्रीं

चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥४॥

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः

मध्विति श्लिष्टं रूपकम् । मकरन्दमयम् इत्यर्थः । “मधु मदेः पुष्परसे” इत्यमरः । मृगम् अत्यन्तं रसयित्वा आस्वादय क्षीवतां मत्तत्वं गते इव इति उत्प्रेक्षा । “मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवा.” इत्यमरः । क्षितिम् एष्यन् गमिष्यन् लोहितं रक्तं वपुः उवाह । यथा मत्तः क्षितौ लुण्ठति रज्यते च तद्वत् इति भावः । मुख्यस्य क्षितिविलयनम् अस्तमयः इति आगमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयाः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥३॥

• गम्यतामिति । सहस्रमरीचौ सूर्यं लोहितः भवति इति लोहितायति । “लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्” इति क्यष् । “वा क्यष्” इति परस्मैपदे श्लष्टप्रत्ययः । अत एव नयनानां गम्यताम् उपगते दर्शनीयतां प्राप्ते रति अभितापः धरित्रीं विरहय्य विहाय । “स्यपि लघुपूर्वात्” इति अयादेशः । चक्रवाकहृदयानि आससाद् प्राप । अत्र धरित्रयाः यादृश्यः तीव्रार्ककरकृत-सन्तापः तादृक्चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जातः इति परमार्थः । परन्तु तदुपक्रमानन्तरम् एतस्य आविर्भावात् सः एव अत्र संक्रान्तः इति अभेदाध्यवसायेन उपदेशः । अत एव भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥४॥

पश्चिमे नभसि सन्भृतसान्द्रः ।
 सामि मज्जति रवौ न विरेजे
 खिन्नजिह्वा इव रश्मिसमूहः ॥५॥
 कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्बाः
 सायमण्डनमभि त्वरयन्त्यः ।
 सादरं ददृशिरे वनिताभिः
 सौधजलपतिता रविभासः ॥६॥

मुक्तेति । रवौ सामि मज्जति अर्द्धास्तमिते सति । “सामि त्वर्द्धे जुगुप्सायाम्” इत्यमरः । मुक्तं त्यक्तप्रायं मूलम् आश्रय-
 भूतः रविः । अन्यत्र स्वामी । येन सः अत एव लघुः अल्पकश्च
 मुक्तमूललघुः उज्जितपूर्वः त्यक्तपूर्वदिकः । अन्यत्र त्यक्तपूर्व-
 जनः । पश्चिमे नभसि पश्चिमनभोभागे । अन्यत्र क्वचित्
 नीचस्थले । सन्भृतः संहतः सन् अत एव सान्द्रश्च रश्मिसमूहः
 आश्रितजनश्च ध्वन्यते । दुःखेन खिन्नः सन् जिह्वाः दीनः इव
 न विरेजे । अत्र मुक्तत्वादिप्रस्तुतविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतां-
 श्रितजनप्रतीतेः समासोक्तिः । तत्र वाच्यस्य रश्मिसमूहस्य अचे-
 तनस्य अपि प्रतीयमानेन चेतनेन अभेदाभिधानात् दुःखित-
 त्वाद्युत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥५॥

कान्तेति । कुङ्कुमवत् कुङ्कुमेन वा ताम्बाः सायस्य सायं-
 कालस्य । “सायं साये प्रगे प्रातः” इत्यमरः । यत् मण्डनं तत्
 अभि तत् उद्दिश्य त्वरयन्त्यः त्वरां कारयन्त्यः सौधानां जालैः
 गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः । “जालं गवाक्षमानायः” इति वैज-
 यन्ती । रविभासः सूर्यरश्मयः कान्तानां प्रेयसां दूत्यः इव
 वनिताभिः सादरं यथा तथा ददृशिरे दृष्टाः । सायन्तनार्कभासां

अयसानुषु नितान्तपिशङ्गैः
भूरुहान् मृदुकरैरवलम्बा ।
अस्तशैलगहनं नु विवस्वान्
आविवेश जलधिं नु महीं नु ॥७॥
आकुलश्चलपतत्रिकुलानाम्
आरवैरनुदितौषसरागः ।
आययावहरिदृष्वविपाण्डुः
तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥८॥

प्रियसमागमसूचकत्वात् एव दूत्यः इव तासु स्त्रीणाम् आदरः
अभवत् इत्यर्थः ॥६॥

अथैति । विवस्वान् सूर्यः अग्रे अस्तशैलशिखरे ये मानव
तेषु ये भूरुहाः तान् नितान्तपिशङ्गैः अत्यन्तारुणैः मृदुभिः
करैः इव करैः अंशुहस्तैः इति श्लिष्टरूपकम् । “बलिहस्तांशुव-
कराः” इत्यमरः । यद्वा । करैः मृदुः अथम् अवलम्बा अस्तः
इति शैलः अस्तशैलः । “अस्तस्तु चरमत्त्वाभृत्” इत्यमरः । तस्य
गहनं काननं नु, जलधिं नु, महीं नु, आविवेश । तपनस्य
पतनसन्देहः एव दृष्टः । पतनं नु क्व च अस्य तत् न ज्ञायते
शीघ्रगमनात् इत्यर्थः । अत्र तपने पतनस्य आरोप्यमाणस्य
गहनाद्यनेकविषयत्वेन सन्देहालङ्कारः । उत्प्रेक्षा इति
केचित् ॥७॥

आकुल इति । चलानां कुलायेभ्यः कुलायान् प्रति चलतां
पतत्रिकुलानाम् आरवैः शब्दैः आकुलः व्याप्तः । अनुदित
शब्देन अभावमात्रम् उषःशब्देन सन्ध्यामात्रं च विवक्ष्यते

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या

सन्ध्या गगनपश्चिमभागः ।

सोर्मिविद्रुमवितानविभासा-

रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥६॥

प्राञ्जलावपि जने नतमृद्धिं

प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।

उषसि भवः औषसः । “सन्धि वेला” इत्यादिना योगविभागात्
अण्प्रत्ययः । अन्यथा कालात् ठञ् स्यात् । तथा च अनुदितोप-
सरागः इति अविद्यमानसन्ध्यारागः इत्यर्थः । एकत्र अपगमात्
अन्यत्र अनुदयात् च इति भावः । अहरिदश्लः अविद्यमान
सूर्यः एकत्र अनुदयात् अन्यत्र अस्तमयात् च इति भावः ।
अत एव विपाण्डुः तिमिरानुदयात् इति शेषः । दिनान्त-
मायंकालः दिनमुखेन प्रातःकालेन तुल्यताम् आययौ तद्वत्
बभूव इत्यर्थः । अत एव उपमालङ्कारः ॥६॥

आस्थित इति । स्थगितवारिदपङ्क्त्या पिहितमेषवृन्दयः
सन्ध्या आस्थितः आक्रान्तः व्याप्तः गगनपश्चिमभागः सोर्मिः
ऊर्मिसंक्रान्ता इत्यर्थः तथा विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकर-
कान्त्या रञ्जितस्य स्वसावर्ण्यम् आपादितस्य जलधेः श्रियम्
ऊहे सन्ध्यायाः रक्तवर्णत्वात् इति भावः । वहतः कर्त्तारि-
लिट् । तत्सदृशीं श्रियम् उवाह इत्यर्थः । अत एव निदर्शना-
लङ्कारः ॥६॥

प्राञ्जलाविति । प्रबुद्धः अञ्जलिः येन तस्मिन् प्राञ्जली
बहाञ्जली । “तौ युतावञ्जलिः पुमान्” इत्यमरः । प्रादिभ्यः
धातुजस्य बहुव्रीहिः वाच्यः वाचा उत्तरपदलोपश्च । नतमृद्धिं

सन्ध्यानुविदधे विरमन्त्या
 चापलेन मुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥
 औषसातपभयादपलीनं
 वासरच्छविविरामपटीयः ।
 सन्निपत्य शनकैरिव निम्नात्
 अश्वकारमुदवाप समानि ॥ ११ ॥
 एकतामिव गतस्य विवेकः

नमस्कुर्वाणे तत्रवर्षणं तत्र सन्ध्यायाम् एव आहितं चेतः यस्य
 तस्मिन् एवंविधे अपि जने विषये प्रेम हित्वा विहाय विर-
 मन्त्या निवर्त्तमानया । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।
 सन्ध्या चापलेन अस्त्रैर्येण । युवादित्वात् अण्प्रत्ययः । मुज-
 नात् इतरः दुर्जनः तस्य मैत्री सख्यम् अनुविदधे अनुचक्र ।
 कर्मणि लिट् । यथा दुर्जनमैत्री स्निह्यन्तम् अपि जहाति तद्वत्
 सन्ध्या अपि सेवकं जनम् अहासीत् इत्यर्थः । मित्रस्य कर्म
 मैत्री । अणन्तात् ङीप् । अत्र सन्ध्यादुर्जनमैत्र्योः चापल-
 समानधर्मः अनुविधानम् अत एव अर्थरूपेण इयम् उपमा ॥ १० ॥

औषसेति । औषसात् प्राभातिकात् आतपात् भयं तस्मात्
 इव इति उच्येत् । अपलीनं क्वचित् गूढं वासरच्छवेः आतपस्य
 विरामात् हेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् अश्वं करोति इति
 अश्वकारं ध्यान्तम् । “अश्वकारोऽस्त्रियां ध्यान्तम्” इत्यमरः ।
 अथ सन्ध्यापगमनान्तरं शनकैः मन्दमन्दं निम्नात् सन्निपत्य
 आगत्य समानि समस्यलानि उदवाप ध्यानशे । अत्र प्रकृत-
 नाश्वकारविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थप्रतीतिः समासोक्तिः अल-
 क्षारः । उत्प्रेक्षात्वङ्गतः स्यात् ॥ ११ ॥

कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।

भास्वता निदधिरे भुवनानाम्

आत्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ १२ ॥

इच्छतां सह बधूभिरभेदं

यामिनीविरहिणां विहगानाम् ।

आपुरेव मिथुनानि वियोगं

लङ्घ्यते न खलु कालनियोगः ॥ १३ ॥

एकतामिति । एकताम् अभेदं गतस्य इव तमोव्यास्या
तथा प्रतीतेः इयम् उत्प्रेक्षा । महतः शैलादेः अपि कस्यचित्
कस्य अपि पदार्थस्य विवेकः भेदः न उपलेभे न गृहीतः ।
अत एव उत्प्रेक्ष्यते पतितेन अक्षमितेन भास्वता सूर्येण ।
‘भास्वद्विवस्वत्समाश्व’ इत्यमरः । भुवनानां भुवनस्थपदार्था-
नाम् इत्यर्थः । विशेषाः भूधरादिभेदाः आत्मनि स्वस्मिन् एव
निदधिरे इव निहिताः इव । कथम् अन्यथा न उपलभ्येरन्
इत्यर्थः । अत्र उत्प्रेक्ष्योः सजातीययोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ॥ १२ ॥

इच्छतामिति । बधूभिः स्वकामिनीभिः सह अभेदम् अवि-
योगम् इच्छतां तथा सङ्कल्पवताम् अपि इत्यर्थः । यामिनीषु
विरहिणां नियतवियोगानाम् इत्यर्थः । रहतेः आवश्यके अर्थं
वियोगः यद्वा निन्दायाम् इति । तेषां विहगानां चक्रवाकाणाम्
इत्यर्थः । मिथुनानि वियोगम् आपुः एव । न तु न आपुः ।
इति अयोगव्यवच्छेदः । तथाहि कालनियोगः दैवान्ना न
लङ्घ्यते खलु । दुर्वारः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यच्छति प्रतिमुखं दयितायै
 वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।
 नीयते स्म नतिमुज्जितहृषं
 पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिष्या ॥१४॥
 रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः
 नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।

यच्छतीति । शकुन्तौ चक्रवाकपक्षिणि सामान्यस्य प्राकर-
 णिकविशेषपर्यवसानात् । “शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुन-
 द्विजाः” इत्यमरः । अन्तिकगते समीपस्थे अपि दयितायै चक्र-
 वाक्यै प्रतिमुखम् अभिमुखं यथा तथा वाचं यच्छति वाचम्
 एव ददाने सति न तु सङ्गच्छमाने सति इत्यर्थः । “पान्नाभा”
 इत्यादिना दाणः यच्छादेशः । अम्बुरुहिष्या नलिन्या उज्जित-
 हृषं चक्रवाकदुर्दशादर्शनात् इव त्यक्तविकासं पङ्कजं मुखम्
 इव नतिं नम्रत्वं नीयते स्म नीतम् । “प्रधानकर्मण्यस्थ्ये
 लादीनाहुर्दिकर्मणाम्” इति नयतेः द्विकर्मकत्वात् प्रधाने
 कर्मणि लिट् । प्रायेण दुःखदर्शनात् स्त्रियः खिद्यन्ते विशेषेण
 विरहदर्शनात् इति भावः । अत्र पङ्कजावनतेः चक्रवाकविक्रो-
 शानन्तर्यात् तद्देतुकत्वम् उत्प्रेष्यते । तच्च मुखोपमा इयम्
 अम्बुरुहिष्या कामिनीसाम्यं गमयन्त्या निरुद्यते इति उप-
 मोत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाद्यप्रयोगात्
 प्रतीयमाना उभेद्या ॥१४॥

रञ्जिता इति । तिमिरेण अन्यकारेण विविधाः तरव
 शैलाश्च रञ्जिताः स्वसावर्ण्यम् आपादिताः नु ? अन्यथा कथ-
 मेषां नीलाक्यत्वम् ? इति भावः । तथा गगनं नामितं नु ?

पूरिता नु विषमेषु धरित्री
 संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥१५॥
 रात्रिरागमलिनानि विकाशं
 पङ्कजानि रहयन्ति विहाय ।
 स्पष्टतारकमियाय नभः श्रीः
 वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥१६॥

आभूतलात् इति शेषः । “मितां ङ्खः” इत्यत्र वाशब्दान्
 हत्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् न ङ्खः । यद्वा गगनं स्थगि-
 तम् आच्छादितं नु ? उभयत्र अपि तमसावृतत्वात् न दृश्यते
 इति भावः । तथा धरित्री विषमेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समो-
 क्ता नु ? अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यात् ? इति भावः ।
 ककुभः दिशश्च संहताः नु लुप्ताः किम् ? “दिशस्तु ककुभ-
 काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । कथम् अन्यथा न
 दृश्यन्ते इति भावः । अत्र तिमिरे तरुशैलाद्यनेकविषय
 रञ्जकत्वादिकम् आरोप्य सन्दिग्धः इति सन्देहालङ्कारः । अन्य
 तु नुशब्दस्य सभावनाद्योतकत्वम् अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारम् इति
 अलङ्कारसर्वस्वकारः ॥१५॥

रात्रीति । श्रीः शोभा कर्त्री रात्रेः सन्ध्यायाः रागण
 स्वच्छायोपरञ्जनेन मलिनानि अत एव विकाशं रहयन्ति
 त्यजन्ति । रहयतेः त्यागार्थात् शब्दप्रत्ययः । पङ्कजानि विहाय
 त्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः खम् इयाय प्राप । तथाहि । सर्वः जनः
 निरापदि निर्बाधस्थले वस्तुं स्थातुम् । “एकाच्च उपदेशेऽनु-
 दात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारि-
 णीति वचनात् । इच्छति ॥१६॥

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः
 केतकौकुमुमकेसरपाण्डुः ।
 चूर्णमुष्टिरिव लम्बितकान्तिः
 वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७ ॥
 उञ्जती शुचमिवाशु तमिस्राम्
 अन्तिकं व्रजति तारकराजं ।
 दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहे
 रश्मिहासावशदं मुखमैन्द्री ॥ १८ ॥

अस्तादिसन्ध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनम् आरभते ।
 व्यानशे इति । शशधरेण चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकौकुमुम-
 केसरः इव पाण्डुः लम्बिता प्रापिता कान्तिः यस्य सः रश्मि-
 ममूहः चूर्णस्य कर्पूरस्रोतस्य मुष्टिः इव । मुष्टिशब्दस्य द्विलि-
 इत्वे अपि अत्र पुंनिङ्गता एव शास्त्रा उपमेयानुसारात् ।
 वासवस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप । अनेन दिशानि-
 शाकराः नायिकानायकौपस्यं गम्यते ॥ १७ ॥

उञ्जतीति । इन्द्रस्य इयम् ऐन्द्री दिक् प्राची तारकराजं
 नक्षत्रनाथं । “कर्नीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च” इति
 विश्वः । अन्तिकं समीपं व्रजति सति आशु तमिस्राम् अन्ध-
 तममम । “तमिस्रा स्त्री ध्वान्तनिशि निश्वन्धतमसे न ना”
 इति वैजयन्ती । शुचम् इव विरहदुःखम् इव इत्यर्थः । उञ्जती
 विजहती प्रमादः नैमल्यम् एव गुणः सः एव मण्डनं यस्य तत् ।
 रश्मयः हामः इव तेन विशदं मुखम् इव मुखम् अग्रभागम् ।

नीलनीरजनिभे हिमगौरं
 शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः ।
 खे रराज निपतत्करजालं
 वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाभः ॥ १६ ॥
 द्यां निरुन्धदतिनीलघनाभं
 ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।
 क्षिप्यमाणमसितेतरभासा
 शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ २० ॥
 अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे
 जिह्मतां जहति दौधितिजाले ।

श्लिष्टा उपमा इयम् । ऊहे वहति स्र । अत्र दिक्चन्द्रयोः
 नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १८ ॥

नीलेति । शैलरुद्धवपुषः उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य
 मितरश्मेः इन्दोः सम्बन्धि नीलनीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये
 खे आकाशे निपतत् प्रसरत् । हिमवत् गौरं शुभ्रं करजालं
 वारिधेः पयसि निपतत् गाङ्गम् अभः इव रराज । उपमाने
 अपि विशेषणं योज्यम् ॥ १९ ॥

द्यामिति । द्यां निरुन्धत् आकाशम् आह्वयत् अतिनील-
 घनाभं मेचकम् उद्यताः कराः अंशवः हस्ताश्च यस्य तेन । असि-
 ताभ्यः इतराः शुभ्राः भासः यस्य तेन चन्द्रेण पुरस्तात् प्राच्याम्
 अग्रे च क्षिप्यमाणं नुद्यमानं ध्वान्तं शम्भुना क्षिप्यमाणं करि-
 चर्म इव चकासे । उपमाने अपि विशेषणानि योज्यानि ॥ २० ॥

अन्तिकेति । अन्तिकान्तिके अतिसमोपे । “प्रकारे गुण-

निःसृतस्तिमिरभारनिरोधात्
उच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥

लेखया विमलविद्रुमभासा
सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।
दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्गा
मण्डलम्भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥

दीपयन्नथ नभः किरणौघैः
कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।

हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेः
उन्ममज्ज शनकैस्तुंहिनांशुः ॥ २३ ॥

अचनस्य” इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् ।
अन्तिकान्तिकगतेन इन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले किरण-
ममूहे जिह्वतां सङ्कोचं जहति त्यजति सति तिमिरभारै-
तमःस्तोमैः निरोधात् उपरोधात् निःसृतः निर्गतः दिगन्तः
उच्छ्वसन् प्राणन् इव रराज । इति उक्तं चालङ्कारः ॥ २१ ॥

लेखयेति । इन्दुः विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णया
लेखया कलया सन्ततं सान्त् तिमिरम् आदिवराहः कनकस्य
टङ्कः शिलामेदकं शस्त्रम् । “टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः ।
तद्वत् पिशङ्गा लोहितवर्णया । पिशङ्गादुपसंख्यानम्” इति
डौप् । दंष्ट्रया भुवः मण्डलम् इव उदासे उच्चिच्छिपे । अस्यते
कर्त्तरि लिट् । सोपसर्गात् अस्यतेः अगत्मनपदं विक्रम्यात् ॥ २२ ॥

दीपयन्निति । अथ उदयानन्तरं किरणौघैः नभः दीपयन्
प्रकाशयन् कुङ्कुमिन अरुणः यः पयोधरः कुचः तद्वत् गौरः

उद्गतन्दुमविभिन्नतमिह्रां
 पश्यति स्म रजनीमवितप्तः ।
 व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्वां
 व्रीडया नवबधूमिव लोकः ॥ २४ ॥
 न प्रसादमुचितं गमिता द्यौः
 नोद्धृतं तिमिरमद्विवनेभ्यः ।
 दिङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं
 भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ २५ ॥

प्रकणः उदयरागात् इति भावः । तुहिनांशुः इन्दुः गनक
 वृषपयोधिः पूर्वसागरात् हेमः कुम्भः इव उन्ममज्ज उज्जगाम
 इति उच्येत् ॥ २३ ॥

उद्गतन्दुमिति । लोकः जनः । “लोकस्तु भुवने जने” इत्य-
 मरः । उद्गतन्दुम् उदितचन्द्राम् अविभिन्नतमिस्राम् अनिःश-
 पितध्वान्तां रजनीं व्यंशुकम् अपनीतावगुणहनम् अत एव स्फुट-
 दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तां तथापि व्रीडया अतिजिह्वां वक्रा
 नवबधूं नवोदाम् । “बधूर्नवोदयोषायां स्रुषाभार्याङ्गनासु च”
 इति धरणिः । स्त्रियम् इव अविष्टमः सन् पश्यति स्म ॥ २४ ॥

नेति । हिमभामा चन्द्रेण द्यौः आकाशम् उचितं योग्यं
 प्रसादं न गमिताः अदृश्यः वनानि च तेभ्यः तिमिरं न उद्धृत-
 न उत्सारितं दिशां मुखेषु धाम तेजश्च न विकीर्णं न पर्यस्तं
 तथापि रजनी भूषिता एव किमुत उक्तगुणसम्पत्तौ इति
 भावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावे अपि तत्कार्यभूषणोक्त्या
 विभाधनालङ्कारः ॥ २५ ॥

मानिनीजनविलोचनपातान्
उष्णावाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं
भीत भीत इव शीतमयूखः ॥ २६ ॥
श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं
तारकास्ततकरस्य हिमांशोः ।
उद्वमन्नभिरराज समन्तात्
अङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥

मानिनीति । उदितः शीतमयूखः उष्णेन विरहतप्तम-
जाप्येण कलुषान् आविलान् मानिनीजनस्य कलहान्तरित
भायिकाजनस्य विलोचनपातान् मानभङ्गजनितरोषेण भाष-
णान् इति भावः । “कोपात् कान्तं पराणुश्च पश्चात्तापसम-
न्विता । कलहान्तरिता प्रोक्ता नायिका नयशालिभिः ॥” इति
दृशरूपकम् । प्रतिगृह्णन् स्वोक्नुवन् अपराधस्य अपरिहार्यत्वात्
इति भावः । अत एव भीतभीतः भीतप्रकारः इव इति
चतुष्टेना । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् उभयत्र अपि । “प्रकारं
यूखवचनस्य” इति हिर्भावे कर्मधारयवद्भावात् सुलोपः । खं
आकाशं प्रययौ ॥ २६ ॥

श्लिष्यत इति । तताः प्रसारिताः कराः एव कराः अंशुहस्ता-
येन तस्य ततकरस्य तारकाः एव प्रियवधूः उपकण्ठम् अन्तिकं
कण्ठ वा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।
श्लिष्यतः प्रत्यासीदतः आलिङ्गितश्च हिमांशोः सम्बन्धी समन्तात्
उद्वमन् उत्सर्पन् । अर्थान्तरत्वात् अकर्मकत्वम् । “धातोरर्था-

प्रेरितः शशधरेण करौघः
 संहतान्यपि नुनोद् तमांसि ।
 क्षीरसिन्धुरिव मन्दरभिन्नः
 काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८ ॥
 शारतां गमितया शशिपादैः
 छायया विटपिनां प्रतिपेदे ।
 न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिः
 तुल्यता वसतिवेश्ममहोभिः ॥ २९ ॥

न्तरे वृत्तेः इति वचनात् । लोहितरागः अरुणप्रभाङ्गरागः इव
 अभिरराज आलिङ्गनात् रागः गलति इति प्रसिद्धिः । अत्र
 रूपकोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥

प्रेरित इति । शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितः विस्मृतः करौघः
 संहतानि सान्द्राणि अपि तमांसि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्न
 नुन्नः क्षीरसिन्धुः अविरलाः सान्द्राः उच्चाः उन्नताश्च तरवः येषु
 तानि काननानि इव नुनोद् चित्तेप दूरोचकार ॥ २८ ॥

शारतामिति । शशिपादैः चन्द्ररश्मिभिः । “पादा रश्मि-
 ङ्ङितुर्थ्यांशाः” इत्यमरः । शारतां शबलतां गमितया । “शार-
 शबलपीतयोः” इति विश्वः । विटपिनां तरूणां छायया न्यस्तैः
 निक्षिप्तैः शुक्लबलिभिः श्वेतपुष्पाद्युपहारैः चित्राणि लतानि
 उपरिभागाः यासां ताभिः । “करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्य-
 ङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरः । वसतिवेश्ममहोभिः निवासगृह-
 भूमिभिः तुल्यता साम्यं प्रतिपेदे । कर्मणि लिट् । आर्थी इयम
 उपमा ॥ २९ ॥

आतपे धृतिमता सह बध्वा
 यामिनीविरहिणा विहगेन ।
 सेहिरे न किरणा हिमरश्मेः
 दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥
 गन्धमुद्गततरजःकणवाही
 विक्षिपन् विकसतां कुमुदानाम् ।
 आदुधाव परिलीनविहङ्गाः ।
 यामिनीमरुदपां वनराजौः ॥ ३१ ॥

आतप इति । आतपे दुःखकरे अपि इति भावः । बध्वा
 चक्रवाक्या सह अत एव धृतिमता सन्तोषवता यामिनीप
 विरहिणा नियतविरहेण अत एव विहगेन चक्रवाक्येण हिम-
 रश्मेः चन्द्रस्य किरणा न सेहिरे । तथाहि । दुःखिते सञ्जात-
 दुःखे मनसि सर्वं मनोहरम् अपि इति भावः । असह्यं सादृशं
 अशक्यम् । “शकिसहोश्च” इति यत्प्रत्ययः । पूर्वं तु “आतपाः”
 इति पठ्यते । तत्र बध्वा सह आतपाः अपि सेहिरे तद्विरहिणा
 न शशिकिरणाः अपि न सेहिरे इति योज्यम् । फलं तु
 समानम् ॥ ३० ॥

गन्धसितिः । अपां कणवाही । योग्यान्वये व्यवधानम्
 अपि सोढव्यम् । विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभम् उद्ध-
 रजः परागः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । “शेषादिभाषा”
 इति विकल्पात् न कप् । विक्षिपन् विकिरन् इत्यं शिशिरः
 सरभिः यामिनीमरुत् रात्रिवायुः परितः लीनाः शयिताः
 विहङ्गाः यासु ताः वनराजौः आदुधाव ईषत् कम्पयामास वन-
 राजौः किञ्चित् कम्पिता इत्यर्थः । विहङ्गशयनाविरोधेन

संविधातुमभिषेकमुदासे
 मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।
 यामिनीवनितया ततचिह्नः
 सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२ ॥
 ओजसापि खलु नूनमनूनं
 नासहायमुपयाति जयश्रीः ।
 यद्विभुः शशिमयूखसखः सन्
 आददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३ ॥

इत्यर्थः : “आडीषट्थेऽभिव्याप्ता” इत्यमरः । यथा कश्चित्
 कामिनीं गन्धोदकादिना सिञ्चन् आकर्षति तद्वत् इति
 भावः ॥३१॥

संविधातुमिति । यामिनी वनिता इव तथा रात्रिरूपया
 कान्तया मन्मथस्य अभिषेकं त्रिभुवनजैत्रयाचाभिषेकं संविधात्
 सम्यक् कर्तुम् अंशवः जलानि इव तेषाम् ओघः पूरं लसन्
 यस्मिन् सः ततचिह्नः स्फुटलाञ्छनः इन्दुः सोत्पलः रजतकुम्भ
 इव उदासे उत्क्षिप्तः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । अत्र संवि-
 धातुम् इति तुमुना प्रतीयमानोत्प्रेक्षया अनुप्राणितः अयम्
 उपमोत्प्रेक्षयोः सङ्गः ॥३२॥

ओजसेति । ओजसा अनूनं सम्पूर्णम् अपि असहाय सहाय
 रहितं पुरुषम् इति शेषः । जयश्रीः न उपयाति खलु नूनम् ।
 कुतः यदि अस्मात् विभुः समर्थः अपि अनङ्गः शशिमयूखानां
 सखा सहचरः तथोक्तः समहायः सन् इत्यर्थः । विजयि विजय

सद्गनां विरचनाऽऽहितशोभैः
 आगतप्रियकथैरपि दूत्यम् ।
 सन्निकृष्टरतिभिः सुरदारैः
 भूषितैरपि विभूषणमीषे ॥ ३४ ॥
 न स्रजो रुरुचिरे रमणीभ्यः
 चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
 साधनेषु हि रतेरुपधत्ते
 रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥

श्रीलम् । “जिहृत्ति” इत्यादिना इन्प्रत्ययः । चापम् आदर्श ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥३३॥

इत्यम् उद्दीपनसामग्रीम् उपवर्ण्य सम्प्रति तत्कार्यभूतं रति-
 वर्णनम् आरभते । सद्गनामित्यादि । सन्निकृष्टरतिभिः आसन्न-
 सुरतोत्सवैः अत एव सुरदारैः सुरबधूभिः आहितशोभैः प्राक्त-
 एव विहितकेलिमृदमण्डनैः अपि पुनः सद्गनां केलिमृदहाण-
 दिरचना मण्डनम् ईषे अभिलेपे । ईषेः कर्मणि लिट् । आगत-
 प्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तैः अपि दूतस्य कर्म दूत्यं दूति-
 व्यापारः ईषे । “वा दूतवणिग्भ्यां च” इति यप्रत्ययः । तथा
 भूपितेः अपि विभूषणं प्रसाधनम् ईषे । औत्सुक्यातिरेकान्
 इति भावः ॥३४॥

नति । विरहे वियोगावस्थायां स्रजः माल्यानि चन्दनानि
 गन्धाः मदिराः मद्यानि वा रमणीभ्यः । “रुच्यर्थाना प्रीयमाणः”
 इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । न रुरुचिरे न रोचन्ते स्म । इ-
 यस्मात् प्रियसमागमः एव रतेः साधनेषु स्रगादिषु रम्यताः

प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं

ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।

मानिनीभिरपहस्तितधैर्यैः

सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥

कान्तवेश्म बहु सन्दिशतीभिः

यातमेव रतये रमणीभिः ।

मन्मथेन परिलुप्तमतीनां

प्रायशः स्वलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥

मनोहरत्वं रुचिकरत्वम् इति यावत् उपधत्ते आधत्ते । तद-
भावात् अरुचिः युक्ता एव इत्यर्थः । अत एव वैधर्म्यात् कार-
णेन कार्य्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । रम्यन्ते एषु इति
रम्याणि । “पोरदुपधात्” इति यत्प्रत्ययः । “कृत्यल्युटां
वहुलम्” इति बहुलग्रहणात् अधिकरणार्थः ॥३५॥

प्रस्थिताभिरिति । अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थि-
ताभिः प्रचलिताभिः ध्वंसितानि खण्डितानि प्रियसखीवच-
नानि स्वयं प्रस्थानं लाघवाय इति एवरूपाणि याभिः ताभिः
मानिनीभिः कोपनाभिः । “स्त्रीणामीर्थाकृतः कोपो मानो-
ऽन्यासङ्गिनि प्रिये” इति लक्षणात् । अपहस्तितं निरस्तं धैर्यं
येन सः । तथा सादयन् मानं शरीरं च कर्षयन् अपि मदीषः
अपि इत्यर्थः मदः अवललम्ब स्वीकृतः अज्ञानव्याजेन लाघवाप-
ह्नवसौकर्यात् इति भावः ॥३६॥

कान्तेति । रतये सुरताय बहु सन्दिशतीभिः अनेकं
वाचिकं कथयन्तीभिः सन्देशव्यसनात् गन्तव्यम् अपि अज्ञान-

आशु कान्तमभिसारितवत्याः
योषितः पुलकरुद्धकपोलम् ।
निर्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं
खण्डपत्रतिलकाकृति कान्त्या ॥ ३८ ॥
उच्यतां स वचनीयमशेषं
नेष्ट्वरे परुषता सखि ! साध्वी ।
आनयेनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥

तोभिः इत्यर्थः । रमणोभिः कान्तवेश्म यातं प्राप्तम् एव न
नु मार्गात् मध्ये निवृत्तम् इत्यर्थः । तथाहि । मन्मथेन परि-
लुप्तमतीनां भ्रष्टमतीनां खलितं विरुद्धाचरणम् अपि प्रायशः
उपकारि भवति ॥३८॥

आश्विति । आशु कान्तम् अभिसारितवत्याः अभिगत-
वत्याः । स्वार्थे णिच् । योषितः सम्बन्धि पुलकः रुद्धौ आवृत्तौ
कपोलौ यस्य तत् खण्डा प्रमृष्टा पत्राणां पत्रलेखानां तिल-
काश्च आकृतिः सन्निवेशः यस्य तत् तथोक्तं मुखं कान्त्या
अखण्डं पूर्णम् इन्दुं निर्जिगाय । जयति स्म । इति आर्थी इयम्
उपमा । “जयति, हेष्टि” इति दण्डिना सादृश्याशेषं गण-
नात् ॥३९॥

अथ युग्मेन सखीनायिकासंवादम् आह । उच्यतामिति ।
तत्र नायिका आह । सः धूर्तः अशेषम् अखिलं वचनीयं वक्त-
व्यम् उच्यतां निःशङ्कम् उपालभ्यताम् इत्यर्थः । “ब्रूवो दुहा-
दित्वात् अप्रधाने कर्मणि लोट्” । अथ सखी आह । हे सखि ।

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
 कः प्रिये सुभगमानिनि ! मानः ।
 योषितामिति कथासु समेतैः
 कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥

॥ युग्मम् ॥

ईश्वरे भर्त्तरि नायके विषये परुषता पारुष्यं न साध्वी न हिता । अथ नाहिका आह । हे सखि ! तर्हि एनम् अनुनीय सान्त्वयित्वा आनय । पुनः सखा आह । विप्रियाणि जनयन् अप्रियाणि कुर्वन् सः कथं वा अनुनेयः अनुनयाह ॥३८॥

किमिति । पुनः नायिका आह । तर्हि गतेन तं प्रति गमनेन किं कः अर्थः इत्यर्थः । कुतः ? उपेतुं गन्तुं न युक्तं हि । पुनः सखी आह । हे सुभगमानिनि ! सौन्दर्यमानिनि सुभगम् आत्मानं मन्यते इति । “आत्ममाने खद्य” इति चकारात् णिनिप्रत्ययः । तस्मिन् प्रिये विषये कः मानः मानः न कर्त्तव्यः इत्यर्थः । यद्वा न हि इत्यादि सखीवाक्यम् । तत्र न हि इत्येकं वाक्यं तद्युक्तं न हि इत्यर्थः । हे सखि ! किन्तु उपेतुं युक्तं कुतः ? सुभगमानिनि ! प्रियः कः मानः तादृगजनस्य दुर्लभत्वात् इति भावः । इत्येवंरूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः समीपम् आगत्य आकर्णयद्भिः इत्यर्थः । कामिभिः बहुरसा अनेकस्वादा धृतिः सन्तोषः ऊहे ऊढा । अत्र रौच्योत्कृष्टनिर्वेदाद्यनेकभावशाबल्यपरिपूर्णकान्ताकथाकर्णनात् उत्तरोत्तरम् अपूर्वहृदयानन्दनिथन्दम् आनन्दसन्दोहम् अविन्दन् इत्यर्थः । प्रायेण अत्र प्रौढाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥४०॥

योषितः पुलकरोधि दधत्याः

घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।

कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्याः

मगडनं लुलितमगडनतैव ॥ ४१ ॥

शीघ्रपानविधुरासु निगृह्णन्

मानसाशु शिथिलीकृतलज्जः ।

सङ्गतासु दयितैरुपलेभे

कामिनौषु मदनो नु मदो नु ॥ ४२ ॥

हारि चक्षुरधिपाणि कपोलौ

जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।

योषित इति । पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गमेन जन्म
पश्य तत् घर्मवारि खेटोदकं दधत्याः इति सात्विकोक्तिः
कान्तवक्षसि पतन्त्याः इति औत्सुक्योक्तिः । योषितः य
कान्तमगडनता उल्लृष्टप्रमाधनत्वम् । भावे तल् । सा एव
मगडनं बभूव । तादृशफलत्वात् तस्य इति भावः ॥४१॥

शीघ्रिति । शिध्यते अनेन इति शीघ्रं पक्वक्षुरसविकार-
मद्यविशेषः तस्य पानेन विधुरासु विमूढासु तथा दयितैः सङ्ग-
नासु स्वयं प्राप्तासु च कामिनौषु अतिमानवतीषु आशु मान-
कोपं निगृह्णन् निवर्त्तयन् शिथिलीकृता लज्जा येन सः मदन-
तः > मदः नु उपलेभे लक्ष्यते स इत्यर्थः । प्रियसमागमशो-
धनरूपीभयकारणाभङ्गात् उभयथा माननिग्रहाद्यनुभा-
साप्राणत्वात् च मन्दं हः सः एव अलङ्कारः ॥४२॥

द्वारैति । हारि त्वदागमनमार्गं एव चक्षुः इति औत्सु-

कामिनामिति वचः पुनरुक्तं
 प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥
 साचि लोचनयुगं नमयन्ती
 कन्धती दयितवक्षसि पातम् ।
 सुभ्रुवो जनयति स्म विभूषां
 सङ्गतावुपरगाम च लज्जा ॥ ४४ ॥
 सव्यलीकमवधीरितखिन्नं
 प्रस्थितं सर्पादि कोपपदेन ।

श्लोक्तिः । अधिपाणि पाणौ करे कपोलौ इति चिन्ताक्तिः ।
 किं बहुना जीवितं त्वयि त्वदधीनं त्वां विना न जीवति
 इत्यर्थः । इति गाढानुरागोक्तिः । अतः अस्याः कलहः विग्रहः
 कृतः ? इत्येवं कामिनीनां प्रीतये पुनः उक्तं पुनः पुनः उच्यमान
 वचः दूर्तीवाक्यं नवनवत्वं नवप्रकारत्वम् अपूर्ववद्भावम् इत्याद्य ।
 प्रकारार्थे द्विर्भावः कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् । कान्तान्
 गामप्रकटनात् कामिनः प्रहृष्यन्ति इति भावः । कलहान्त-
 रिता इयम् ॥४३॥

साचौति । लोचनयुगं साचि तिर्यक् नमयन्ती प्रिये
 तिर्यक् पातयन्ती न तु ह्यया इत्यर्थः । दयितवक्षसि पातं
 कन्धती इष्टम् अपि प्रतिवध्नी लज्जा सुभ्रुवः नायिकायाः
 विभूषां शोभां जनयति स्म । सङ्गतो सुरतप्रसङ्गे सति उपर-
 गाम च । एवं यतः तदा न दूषणम् एव इति भावः ।
 'वभाषाकर्मकात्' इति परस्मैपदम् ॥४४॥

सव्यलीकमिति । सव्यलीकं सापराधम् अत एव अवधी-

योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि
 प्राणनाथमभिवाष्यनिपातः ॥ ४५ ॥
 शङ्किताय कृतवाष्यनिपाताम्
 ईर्ष्या विमुखितां दयिताय ।
 मानिनीमभिमुखाहितचित्तां
 शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥
 लोलदृष्टि वदनं दयितायाः
 चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।

योषितः अवज्ञातः सन् खिन्नः तम् । “पूर्वकाल” इत्यादिना तत्
 पुरुषः । सपदि कोपस्य पदेन व्याजेन प्रस्थितं निर्गच्छन्तं
 प्राणनाथं प्रियं योषितः सम्बन्धि अभिवाष्यनिपातः आभि-
 मन्थयेन अशुभोक्तः सुहृत् इव रुणद्धि स्म रुरोध । वाष्यपातस्य
 मन्थमोक्षलिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदौपग्यम् ।
 इयम अधीरा खण्डिता । “ज्ञातेऽन्यामङ्गिनि पती खण्डितेर्था-
 क्रुपायिता । अधीराशु विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र नायिका ॥
 इति दशरूपके ॥ ४५ ॥

शङ्कितायति । शङ्किताय नायकाय अविश्वस्ताय दयिताय
 इष्यया विमुखितां विमुखीकृताम् अत एव कृतवाष्यनिपातां
 मानिनीं घनरोमविभेदः सान्द्रपुलकोदयः अभिमुखम् आहितं
 चित्तं यया तां निष्कोपाम् इत्यर्थः । शंसति स्म व्यनक्ति स्म
 इत्यर्थः । अन्येण मात्त्विकानुदयात् इति भावः । अत्र अपि
 पूर्वाक्ता एव नायिका ॥ ४६ ॥

अयं सम्भोगप्रकारः आह । स आन्तरः वाञ्छश्च तत्र वाञ्छ-

व्रीडया सह विनीवि नितम्बात्
 अंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥
 क्लीतया गलितनीवि निरस्यन्
 अन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि ।
 मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं
 सस्त्रजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥
 आदृता नखपदैः परिरम्भाः

तम् आह । लोलेति । प्रयतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दक्षि-
 तायाः वटनं रभसेन बलात्कारेण चुम्बति सति विनीवि निर्गत-
 बन्धनम् अंशुकं नितम्बाद् व्रीडया सह शिथिलताम् उपपेदे
 उभयम् अपि शिथिलम् आसीत् इत्यर्थः । अत्र व्रीडांशकरूप
 मस्त्रिभेदभिन्नवृत्तिसंसनरूपशैथिल्यस्य अभेदाध्यवसायनिव-
 भनातिशयोक्तिमूलसहोक्तिविशेषः अलङ्कारः । अत एव व्रीडांशु-
 कौपम्यञ्च कल्प्यम् । अत्र वात्स्यायनः—“वाह्यमाभ्यन्तरं चेत-
 द्विविधं रतमुच्यते । तत्रायं चुम्बनाद्ग्रेषुनखदन्तच्यतादिकम् ;
 द्वितीयं सुरतं साक्षान्नाकारेण कल्पितम् ॥४७॥

क्लीतयेति । गलितनीवि गलितबन्धनं तथापि अवलम्बित-
 काञ्ची येन तत् काञ्चीलग्नम् इत्यर्थः । तदन्तरीयम् अधोऽंशु-
 कम् । “अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके” इत्यमरः ।
 निरस्यन् आक्षिपन् हृदयेशः प्रियः क्लीतया वस्त्रापगमात्
 लज्जितया । ह्रीधातोः कर्त्तरि क्तः । दयितया मण्डलीकृतः
 वर्तुलीकृतः पृथुः स्तनभारः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा
 ग्राहम् इत्यर्थः । सस्त्रजे आक्षिप्टः प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थम्
 इत्यर्थः ॥४८॥

चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः ।

सौकुमार्यगुणसम्भृतकोर्त्तिः

वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४६ ॥

पाणिपल्लवविधू ननमन्तः

सीत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः ।

योषितां रहसि गङ्गदवाचाम्

अस्वतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥

आहृता इति । परिरम्भाः आलिङ्गनानि नखपटैः हेतुभिः
आहृताः अभिमताः । हेतौ इति ततोया । तथा चुम्बनानि
घनदन्तनिपातैः गाढदन्तक्षतैः हेतुभिः आहृतानि इति लिङ्ग-
विपरिणामः । सुरतसुखोद्दीपकत्वात् नखदन्तक्षतपूर्वकेषु
आलिङ्गनचुम्बनेषु आदरः संवृत्तः इत्यर्थः । ननु सुकुमारं काम-
नन्वं कथं पीडाकरेषु आदरः ? इति न वाच्यम् इति आह ।
सौकुमार्यम् एव गुणः तेन सम्भृतकोर्त्तिः लब्धयशाः कामः
मुरंतेषु सम्भोगेषु अपि न केवलं विप्रलम्भं षु इति भावः । वाम-
करः एव सुकुमारः कामः इति वादमात्रम् । वस्तुतस्तु पीडयन्
यत्नं मुखम् आवहति इति भावः । मामान्यं न विशेषसमर्थन-
रूपः अर्थान्तरन्यासः ॥४६॥

अथ आभ्यन्तरं रतम् आह । पाणीति । रहसि एकान्त-
इति विश्वम्भातिशयोक्तिः गङ्गदवाचां खलद्गरां योषिता-
सम्बन्धीनि पाणिपल्लवयोः विधूननं कम्पनम् अन्तः सीत्कृतानि
मोत्काराः । एतेन कुट्टमिताख्यः भावः उक्तः । “अधरपीड-
नादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितम्” इति लक्षणात् ।
नयनानाम् अर्द्धनिमेषाः अर्द्धनिमीलितानि । रहसि एकान्तं

पातुमाहितरतीन्यभिलेषुः
 तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि ।
 सस्मितानि वदनानि बधूनां
 सौत्पलानि च मधूनि युवानः ॥ ५१ ॥
 कान्तसङ्गमपराजितमन्यौ
 वारुणीरसनशान्तविवादे ।

गद्गदवाचां योषिताम् इति विशेषणसामर्थ्यात् गद्गदवाक्ता च
 इति एतानि मदनस्य अस्तताम् उपययुः अस्तवत् पुंसाम् उद्दो-
 पनानि आसन् इत्यर्थः । अत्र सौत्कारार्द्धनिमेषादिना मुख-
 पारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये । “सस्तता वपुषि मीननं
 दृशोर्मुच्छन्ना च रतिलाभलक्षणम् । श्लेषयेत् स्वजघनं मुह-
 र्मुहुः सौत्करोति गतलज्जिताकुला” ॥ इति ॥५०॥

अथ मधुपानवर्णनम् आरभते । पातुमित्यादिना । युवान-
 आहितरतीनि वर्द्धितरागाणि अत एव अपुनरुक्तरसानि पुनः-
 पुनः पानेन अपि अपूर्वस्वादानि अत एव तर्षयन्ति तृणोत्पाद-
 कानि अट्टप्तिकराणि इत्यर्थः । सस्मितानि बधूनां वदनानि
 सौत्पलानि मधूनि च पातुम् अभिलेषुः इच्छन्ति स्म । अत्र
 प्रस्तुतानाम् इव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य गम्य-
 त्वात् केवलं प्राकरणाकविषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः । “प्रस्तु-
 तानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा-
 मता तुल्ययोगिता ॥” इति लक्षणात् ॥५१॥

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौ त्यक्तरौषे तद-
 वधिकत्वात् तस्य इति भावः । किञ्च वारुणीरसनेन मध्वा

मानिनीजन उपाहितसन्धौ

सन्दधे धनुषि नेषुमन्ङ्गः ॥ ५२ ॥

कुप्यताशु भवतानतचित्ताः

कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः

इत्यनेक उपदेश इव स्म

स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमदत्तां

वारुण्यौमतिरसां रसयित्वा ।

स्वादेन शान्तः विवादः वाक्कलहादिः यस्य तस्मिन् अतः उपाहितसन्धौ प्रियैः सह कृतसन्धानं मानिनीजने विषये अनङ्गः धनुषि इषुं न सन्दधे सिद्धसाध्ये साधनवैयर्थ्यात् इति भावः ॥५२॥

कुप्यतेति । यूनः प्रियान् कुप्यत यूनां कोपं जनयत । “नात्र क्रुधद्गृह” इत्यादिना यूनां सम्प्रदानत्वे चतुर्थी तस्य च प्रति कोपः इति नियमात् अत्र कोपस्तावत् कृत्रिमः इति । आशु आनतचित्ताः अनुकूलचित्ताः भवत । किञ्च कोपितान वरिवस्यत परिचरत । “नमो वरिवश्चित्रडः क्वच्” इति क्वच् । वरिवसः परिचर्यायाम् इत्यर्थे तस्य नियमश्च । इत्येवम् अनेकः अनेकप्रकारः यः उपदेशः प्रवर्तकवाक्यं सः इव मधुवारः मधुपानावृत्तिः । “मधुवारा मधुक्रमा” इत्यमरः । युवतिभिः स्वाद्यते स्म । मधुवारस्य कोपादिकार्यं प्रवर्तकत्वसाभ्यात् उपदेशः इव इति उत्प्रेक्षा । अनियताः ग्लु मत्तचेष्टाः इति भावः ॥५३॥

भर्तृभिरिति । भर्तृभिः प्रणयसंभ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां

ऋषीविमोहविरहादुपलेभे

पाटवं नु हृदयं नु बधूभिः ॥ ५४ ॥

स्वादितः स्वयमथैधितमानं

लम्बितः प्रियतमैः सह पीतः ।

आसवः प्रतिपदं प्रमदानां

नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५ ॥

दत्ताम् । “सम्बन्धः साध्वमेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि” इति विश्वः । अत एव अतिरसाम् अधिकस्वादां वारुणीं वरुणात्मजाम् : “सुरा हलिप्रिया हाला परिसुहृणात्मजा” इत्यमरः । रमयित्वा आस्वाद्य बधूभिः ऋषीविमोहविरहात् मदेन लज्जा जाड्यापगमात् हेतोः पाटवं नु हृदयं नु ज्ञानविशेषं नु उपलेभे ? अत एव हृदयस्य तत्कार्यं ज्ञानसामर्थ्यात् हृदयम् एव प्रागसत् पश्चात् लब्धम् इति सन्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रति वक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिः ? इति भावः । सन्देहानङ्कारः ॥५४॥

स्वादित इति । स्वयं स्वादितः आदौ स्वयम् एव पीतः । अथ अनन्तरं प्रियतमैः एधितमानं वर्द्धितबहुसम्मानं यथा तथा लम्बितः ग्राहितः स्वहस्तेन प्रापितः इत्यर्थः । ततः प्रियतमैः सह पीतः युगपदेकपात्रेण पीतः इत्यर्थः । आसवः प्रमदानां प्रतिपदं प्रतिक्षणं न एकरूपरसताम् अनेकविधस्वादुत्वम् । नञर्थस्य नशब्दस्य मुष्मुपा इति समासः । नञ्समासे नलोपः स्यात् । भेजे इव प्राप इव । प्रायेण उपचारविशेषात् भोज्येषु रसविशेषः स्यात् इति भावः । आस्वादनादिपदार्थानाम् अनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तावत् एकं स्वादनादीनाम् अनेकधर्माणाम् एकस्मिन् एव सर्वक्रमेण सम्बन्धात् पर्याय

भ्रूविलाससुभगाननुकर्तुं
 विभ्रमानिव बधूनयनानाम् ।
 आददे मृदुविलीलपलाशैः
 उत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥ .
 ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां
 हृद्यतामुपययौ रमणानाम् ।
 फुल्ललोचनविलीलसरोजैः
 अङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७ ॥

भटश्च तयोश्च संसृष्टयोः अनेकरसत्वोत्प्रेक्षावीजत्वात् तथा
 सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥५५॥

भ्रूविलासिति । भ्रूविलासैः सुभगान् सुन्दरान् बधूनयनाना
 विभ्रमान् अनुकर्तुं तैः आत्मानं समीकर्तुम् इव इति फलोत्-
 प्रेक्षा । मृदुविलीलपलाशैः ईषच्चञ्चलदलैः उत्पलैः चषकैषु
 याः वीचयः मधुर्मयः तासु यः कम्पः सः आददे स्वीकृतः न त्
 स्वकम्पः तस्य विलीलविशेषणेन एव उक्तत्वात् तत्स्वीकारश्च
 नदयोगः एव । पूर्वं नेत्रमात्रसाम्यभाजाम् उत्पलानां कम्पमान-
 वीचियोगात् सभ्रूविलासनेत्रसाम्यं जातम् इत्यर्थः ॥५६॥

ओष्ठेति । ओष्ठः एव पल्लवः तस्य विदंशे दंशने रुचिः
 अभिलाषः येषां तेषां मुखसुरापानमिषेण अध्वर पिपासतान्
 इत्यर्थः । रमणानां फुल्लानि लोचनानि एव विलीलसरोजानि
 शेषु तैः अङ्गनास्यानि एव चषकाणि पानपात्राणि । “चषका-
 ऽस्तो पानपात्रम्” इत्यमरः । तैः मधुधारः मधुपानार्हतिः
 हृद्यतां हृदयप्रियताम् उपययौ । “हृदयस्य प्रियः” इति यत्-

प्राप्यते गुणवतापि गुणानां
 व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः ।
 तत्तथा हि दयिताननदत्तं
 व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥
 वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां
 कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।
 जञ्जिरे बहुमताः प्रमदानाम्
 ओष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९ ॥
 लोचनाधरकृताहृतरागा

प्रत्ययः । “हृदयस्य हृल्ले खयदणलासेषु” इति हृल्लवः । रमण
 विशेषणार्थहेतुककाव्यलिङ्गसङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥५७॥

प्राप्यते इति । गुणवता अपि आश्रयवशेन गुणानां विशेषः
 प्रकर्षः प्राप्यते व्यक्तं तत् तथा यदुक्तं तथा एव इत्यर्थः । हि
 यस्मात् दयितायाः आननेन करणेन दत्तं मधु रसातिशयेन
 स्वादुप्रकर्षेण कर्त्ता व्यानशे व्याप्तम् । विशेषेण मामान्यसम-
 र्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥५८॥

वीक्ष्येति । रत्नचषकेषु स्फटिकादिमणिपात्रेषु अतिरिक्तां
 यावकापगमात् पूर्वाभ्यधिकां कान्तस्य यत् दन्तपदमण्डनं तस्य
 लक्ष्मीं शोभां प्रतिविम्बिताम् इति शेषः । वीक्ष्य ओष्ठयावक-
 नुदः अधरलाक्षारगहारिणः मधुवाराः मधुपानभ्यासाः प्रम-
 दानां बहुमताः अभिमताः । वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठो ।
 जञ्जिरे जाताः तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाशकत्वात् इति
 भावः ॥५९॥

वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात्मगुणानां

व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

मधुपानात् विलोचनेषु रागोत्पत्तिः अधरभ्यश्च लज्जाराग
निवृत्तिः मध्वाननयोश्च अन्यान्यगन्धसंक्रान्तिः इति स्थिते सति
उत्प्रेक्ष्यते । लोचनेति । लोचने च अधरश्च लोचनाधरम् ।
“ममद्राभ्राहः” इति व्यभिचारज्ञापकात् न अत्र अधरशब्दस्य
पूर्वनिपातः । कृतश्च अस्मी आहृतश्च इति विशेषणसमासः ।
लोचनाधरस्य कृताहृतः रागः यथा सा तथोक्ता लोचनयोः
कतरागा अधरात् आममन्तात् हृतरागा च इत्यर्थः । षष्ठ्याश्च
अर्थमस्वन्धात् सामान्यस्य योग्यविशेषणपर्यवसाननियमेन
अधिकरणापादानार्थयोः आक्षेपात् । तथा च अधरलोचन-
परगुणयोः रागतद्विरहयोः स्थानविपरीतवृत्तिं कृतवती इत्यर्थः ।
तथा वामितेन स्वगन्धसंक्रान्तिसुरभितेन आननेन विशेषितः ।
अतिशायितः गन्धः यस्याः सा । यद्वा वासितानना च अस्मी
अर्थात् आननेन एव विशेषितगन्धा च इति कृतबहुव्रीहि
विशेषणसमासः । उभयथापि आननसंक्रान्तस्वगन्धा स्वसंक्रा-
न्ताननगन्धा च इत्यर्थः । एवंभूता वारुणी मदिरा परगुणात्म-
गुणानां परयोः लोचनाधरयोः गुणौ च परस्य आननस्य गुणः
आत्मनः वारुण्याः गुणश्च परगुणात्मगुणाः तेषां परगुणानाम्
आत्मगुणानां व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने विस्तारयामास ।
चित्तेन प्रामादिकी वस्तुपरिवृत्तिः व्यत्ययः । बुद्धिपूर्वा तु
वस्तुपरिवृत्तिः विनिमयः । तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्य
आवृत्त्या परगुणौ च परगुणात्मगुणौ च इति विग्रहः कथ-
ञ्चित् अगत्या सोढव्यः उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत् । तथा च

तुल्यरूपमसितोत्पलमच्छोः

कर्णगं निरुपकारि विदित्वा ।

योषितः सुहृदिव प्रविभेजे

लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥

क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः

कान्तदन्तपदलम्भितशोभः ।

अयम् अर्थः परगुणयोः अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरहयोः व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितर्कं ? तथा परगुणात्मगुणयोः आननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितर्कं ? अन्यथा कथम् अन्यस्मिन् अन्यधर्मोपलम्भः सम्भवति इति भावः । अत्र लोचनाधररागयोः तदभावयोः वा भेदे अपि अभेदाध्यवसायात् एकत्ववाचः युक्तिः तस्मात् तन्मृत्नातिगयोः क्त्यनुप्राणिता च इयं व्यत्ययविनिमययोः अन्यतरकरणोत्प्रेक्षा इति संक्षेपः । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दस्तु मंशये ॥ ६० ॥

तुल्येति । अच्छोः तुल्यरूपम् अक्षितुल्याकृति योषितः कर्णगं कर्णावतंसोक्तम् असितोत्पलं निरुपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा तत्कार्यशोभायाः कर्णान्तविश्रान्तं अक्षणा एव कृतत्वात् इति भावः । मदरागः सुहृत् इव उत्पलस्य बन्धुः इव अनिष्टवारकत्वात् इति भावः । लम्भितेक्षणरुचिः आहतनयनकान्तिं सन् प्रविभेजे वर्णान्तरापादानेन प्रविभक्तवान् । अवैलक्ष्ण्यकरात् अक्षणाः व्यावर्त्तयामास ततः विच्छित्तिकरत्वात् इति भावः ॥ ६१ ॥

क्षीणेति । अतिपानैः क्षीणयावकरसः क्षीणलाक्षारगः

आययावतितरामिव बध्वाः .

सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२ ॥

रागकान्तनयनेषु नितान्तं

विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।

सर्वगापि दृष्टशे वनितानां

दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥

बद्धकोपविकृतोरपि रामाः

अपि कान्तस्य दयितस्य दन्तपदेन दन्तचर्तन सम्भृता शोभा यस्य सः बध्वा अधरपल्लवरागः अतितराम् अतिमात्रम् । अति-
शब्दात् तरपप्रत्यये “किर्मत्तिङ्प्रत्ययः” इत्यादिना आम्प्रत्ययः ।
“नद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वम् ।
आययौ इव प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां
किम् अन्यैः मण्डनैः ? इति भावः । तत्र क्षीणस्य अपि
सान्द्रता इति विरोधात् कान्तदन्तत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे
हेतुत्वा काव्यलिङ्गं तत्सङ्कीर्णं उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

रार्गति । वनितानां सर्वगा अपि सर्वाङ्गता अपि ।
“अन्तात्यन्त” इत्यादिना ङः । मन्श्रीरार्गण कान्तानि नय-
नानि येषु तेषु विद्रुमवत् अरुणानि कपोलतलानि येषु तेषु
मुखेषु दर्पणेषु इव नितान्तं दृष्टशे तेषां नयनादिनैर्मल्येन
रागाभिव्यक्तिसम्भवात् इति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगता
अपि मुखेषु एव दृष्टशे इति विरोधः तस्य मुखविशेषणैः समा-
धानात् काव्यलिङ्गानुप्राणितः विरोधवदाभासः अलङ्कारः ।
स च उपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥

बद्धेति । बद्धा कोपेन विकृतिः याभिः ताः तथाभूताः

चारुताभिमततामुपनिन्द्ये ।

वश्यतां मधुमदो दयितानाम्

आत्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

वाससां शिथिलतामुपनाभि

क्लीनिरासमपदे कुपितानि ।

योषितां विदधती गुणपक्षे

निर्ममार्ज मटिरा वचनीयम् ॥ ६५ ॥

भर्तृषूपसखि निक्षिपतीनाम्

अपि रामाः कर्म चारुता तामां मौन्दर्यं कर्त्तुं अभिमततां प्रियवाङ्मयम् उपनिन्द्ये । मौन्दर्यं हि विकृतिम् अपि रोचयते इति भावः । मधुमदः दहितानां वश्यतां विधेयत्वम् उपनिन्द्ये । नशाहि । सर्वः आत्मवर्गहितम् इच्छति अतः चारुता स्वात्वात् स्त्रोणाम् उपचकार मधुमदस्तु पंस्वात् पुंसाम् इति युक्तम् इत्यर्थः । अत्र विकृताः अपि अभिमताः कुपिताः अपि वश्या इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानात् उभययोः अपि विरोधाभासः भवन् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४ ॥

वाससामिति । उपनाभि नाभिसमीपे वामसां शिथिलता क्लीनिरासं लज्जात्यागम् अपदे कुपितानि अस्थानकोषान् च गुणपक्षे गुणकोटीं विदधती निवेशयन्ती दोषान् अपि एतान् गुणान् कुर्वती इत्यर्थः । मटिरा अपि योषितां वचनीयम् । “न नाभिं दर्शयेत्” इति शास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दां निर्ममार्ज । तथा दोषाणाम् अपि वन्द्यैश्चित्यादोनां तदानीं गुणत्वात् न कश्चित् वचनीयावकाशः इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

आत्मनो मधुमदोद्यमितानाम् ।
 व्रीडया विफलता वनितानां
 न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥६६॥
 रुन्धती नयनवाक्यविकाशं
 सादितोभयकरा परिरम्भे ।
 व्रीडितस्य ललितं युवतीनां
 क्षीवता बहुगुणैरनुजङ्गे ॥६७॥

भर्तृत्विति । उपसखि सखीसमीपे । समीपार्थं अव्ययी
 भावः । आत्मनः स्वदेहान् । “आत्मा जीवे घृती देहे स्वभावे
 परमात्मनि” इति वैजयन्ती । भर्तृषु निक्षिपतीनां निपातय-
 न्तीनां भर्तृणाम् उपरि पतन्तीनाम् इत्यर्थः । “आच्छीनद्यो-
 न्नेम्” इति विकल्पात् नुमभावः । कुतः ? मधुमदेन उद्यमि-
 तानां प्रेरितानां न तु स्वच्छया इति भावः । वनितानाम् अनु-
 रक्तस्त्रीणाम् । “वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति”
 इति विश्वः । हृदयेषु विफलया । अनुचिताचरणात् इति
 भावः । व्रीडया न स्थितं न विगतम् । वफल्यात् तस्याः
 मदोपाधिकत्वात् च इति भावः । अत एव न उभयनिषेध-
 विरोधः ॥६६॥

रुन्धतीति । नयनानां वाक्यानां च विकाशं प्रागल्भ्यं
 रुन्धती प्रतिबध्नीती । तथा परिरम्भे आलिङ्गने सादितौ
 स्तम्भितौ उभौ करो यया सा युवतीनां सम्बन्धिनी क्षीवता
 मत्ततः । कर्त्तरि क्तः । अनुपसर्गात् “फुल्लक्षीवकृशोन्नाघाः”
 इति निपातनात् साधुः । क्षीवा मत्ता तस्याः भावः क्षीवता ।
 त्वन्लो; गुणवचनस्य पुं वद्भावः वक्तव्यः । बहुगुणैः दृष्टिसङ्कोचा-

योषिटुद्धतमनोभवरागा
 मानवत्यपि ययौ दयिताङ्गम् ।
 कारयत्यनिभृता गुणदोषे
 वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥६८॥
 आहिते नु मधुना मधुरत्वे
 चेष्टितस्य गमिते नु विकाशम् ।
 आवभौ नव इवोद्धतरागः
 कामिनीष्ववसरः कुसुमेषोः ॥६९॥

दिभिः व्रीडितस्य व्रीडायाः । भावे ऋः । ललितं विलासम
 अनुजङ्घे अनुचक्रे । कर्त्तरि लिट् । व्रीडाकार्यं करत्वात्
 व्रीडानकरणम् इति उपमालङ्कारः ॥६७॥

योषिदिति । उद्धतः उत्कटः मनोभवेन यः रागः सः यस्याः
 सा योषित् मानवतो अपि दयितस्य अङ्गं ययौ । यतः मानात्
 रागः बलवान् इति भावः । लाघवदोषं परिहरति । कारय-
 तीति । अनिभृता चपला न कार्यकारिणी इत्यर्थः । वारुणी
 मटिरा गुणेषु दोषेषु च विषये । सर्वः अपि इन्द्रः विभाषया
 एकवत् भवति । रहस्यविभेदं रहस्यभङ्गं कारयति खलु ।
 बलात् निगूहितौ अपि गुणदोषी प्रकाशयति इत्यर्थः । यतः
 निगूढरागप्रकटनं प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्तायाः न लाघवम्
 आवहति अबुद्धिपूर्वकत्वात् इति भावः ॥६८॥

आहित इति । मधुना मद्येन चेष्टितस्य व्यापारस्य मधुरत्वे
 माधुर्यं आहिते नु ? प्रागसति एव मनोहरत्वे सम्प्रति उत्-
 पादिते वा । विकाशं गमिते नु प्राक् सति एव माधुर्यं प्रकषे

मा गमन्मदविमूढधियो नः
 प्राज्ज्ञा रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।
 योषितो न मदिरां भृशमौषुः
 प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥७०॥
 चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं
 मन्मथो मधुमदः शशिभासः ।

प्रापिते वा उद्धतरागः उद्धतरागः । अन एव कुसुमेषोः कामि-
 नोषु अक्षरः प्रवेशः नवः इव आबभौ नित्यसन्निहितः अपि
 मदनः कामिनोषु मदकृततात्कालिकचेष्टामाधुर्यात् रामोदके
 मति अपूर्ववत् उद्दोमः अभूत् इत्यर्थः । संशयानुप्रापिता
 इयम् उत्प्रेक्षा ॥६८॥

मा गमन्मिति । शङ्कितनाथाः अविश्वस्तपुरुषाः योषितः
 मदेन विमूढधियः स्तब्धबुद्धयः नः अस्मान् प्रोज्ज्ञा विसृज्य ।
 प्रपूर्वात् उज्जतेः समासे अनजपूर्वं क्लीबम् । रन्तुं मा गमन्
 न गच्छन्तु इति मनोषया इति शेषः । गमेः माडि लुङ् “न
 माङ्गीर्ग” इति अडागमप्रतिषेधः । मदिरां भृशम् अतिमात्र
 न ईषुः न इच्छन्ति स्म किन्तु भर्तृवियोगभयात् ईषत् एव
 पपु. इत्यर्थः । तथाहि । प्रेम स्त्री हः अपदे अस्थाने अपि भयानि
 अनिष्टानि पश्यति उत्प्रेक्षते शङ्कते इति यावत् । शङ्काहर्तो
 प्रेम्णि कर्तृत्वोपचारः ॥७०॥

चित्तेति । चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकरं विविक्तं रक्तः ।
 “विविक्तं रक्तसि स्मृतम्” इति विश्वः । मन्मथः मधुमदः मद्य-
 मदः शशिभासः चन्द्रिकाः दयितैः सह सङ्गमश्च । “हृदो यूनः”
 इति निर्देशात् सहशब्दाप्रयोगे अपि सहार्थे तृतीया । एतानि

सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति
 प्रेम॑ कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥७१॥
 धार्ष्ट्यं लङ्घितयथोचितभूमौ
 निर्दयं विलुलितालकमाल्ये ।
 मानिनीरतिविधौ कुसुमेषुः
 मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥७२॥
 शोधुपानविधुरेषु बधूनां

प्रमदानां प्रेम वियोगमहत्वावस्थासम्भोगं काम् अपि भुव
 काञ्चित् दशां नयन्ति स्म । रत्यवस्थाम् अपि अतिक्रम्य शृङ्गार-
 वस्थां क्रीडामयीं निन्युः इत्यर्थः । “प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः
 प्रेम रतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः ॥”
 इति उक्तं रसरत्नाकरे । “प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ताप्याभि-
 लाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्प्रवर्णक्रिया ॥ तद्वि-
 योगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्त्तनम् । शृङ्गारस्तत्समं क्रीडाः
 सम्भोगः सप्तधा क्रमः ॥” इति ॥७१॥

क्रीडावस्थाम् आह । धार्ष्ट्यंति । धार्ष्ट्येन प्रागल्भ्ये न लङ्घिता
 यथोचिता योग्या भूमिः मर्यादा यस्मिन् तथोक्तं । चुम्बन-
 ताडनमणितसीत्कारपुरुषायितादौ स्वयम् उच्छृङ्खलवृत्तिः इति
 भावः । निर्दयं यथा तथा विलुलितानि आकर्षणाकुलितानि
 अलकमाल्यानि यस्मिन् तस्मिन् मानिनीः रतिविधौ स्त्रीसुरतं
 कुसुमेषुः कामः मत्तमत्तः मत्तप्रकारः इव विभ्रमं विजृम्भणम्
 आप प्राप । मत्तः किं न करोति इति भावः । कारयितरि
 कर्त्तृत्वोपचारात् उत्प्रेक्षा ॥७२॥

शोधिष्यति । शोधुपानेन मद्यपानेन विधुरेषु र्वह्वलेषु ।

निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु !

ईहितं रतिरसाहितभावं

वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे ॥ ७३ ॥

अन्योन्यरक्तमनसामथ बिभ्रतीनां .

चेतोभुवो हरिसखाप्सरसां निदेशम् ।

वैबोधिकध्वनिविभावितपश्चिमाद्वा

सा संहृतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४ ॥

“मैरेयमासवः शीघ्रः” इत्यमरः । अत एव वपुःषु अङ्गेषु निघ्नता प्रियपराधीनताम् उपगतेषु सत्सु । “अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः । बधूनां सम्बन्धि रतिरमे सुरतरमाख्यादे आहित-भावं दत्तचित्तं कामिषु विषये ईहितं चुम्बनताडनादिसिद्धि-वीतलक्ष्यं निर्विषयम् अस्नानकृतम् अपि इत्यर्थः । रेजे रागिणा स्खलितम् अपि शोभते इति भावः । विरोधालङ्कारः ॥ ७३ ॥

अन्योन्येति । अथ हरिसखाः इन्द्रसचिवाः गन्धर्वाः तेषाम् अप्सरसां च अन्योन्यरक्तमनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चेतोभुवो कामस्य निदेशम् आज्ञां बिभ्रतीनां स्मरविधेयानां तासु रक्त-माणासु एव इत्यर्थः । “षष्ठी चानादरे” इति षष्ठी । विबोधन-शीलम् एषां ते वैबोधिकाः वेतालिकाः । “शीलम्” इति टक् । तेषां ध्वनिभिः मङ्गलरवैः विभावितः अभ्युहितः ज्ञातः पश्चि-माद्वाः चरमभागः यस्याः सा तथोक्ता सा रात्रिः संहृता संक्षिप्ता एव इति उत्प्रेक्षा । सुखिनां भूयान् अपि कालः लयायान् इव भवति इति भावः । परिवृत्तिं विवृत्तिम् इयाय प्रभात-कल्पा अभूत् इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्रमानाम्
 आयामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् ।
 रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां
 तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५ ॥
 कान्ताजनं सुरतखेदनिमीलितान्
 संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
 हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धान्
 आविश्यकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ ७६ ॥

निद्रेति । निद्रया विनोदितः अपनीतः नितान्तम् अत्यथ
 यः रत्याः क्लमः सः येषां तेषाम् आयामिभिः आयामवर्द्धि-
 टीर्षैः मङ्गलनिनादैः वैबोधिकध्वनिभिः विबोधितानाम् । यूनां
 रामासु । “सुन्दरी रमणी रामा” इत्यमरः । भाविविरहेण
 आकुलितासु सर्तीषु रतानि तानि एव पूर्वाणि प्रथमानि तत्-
 पूर्वाणि तेषां भावः तत्पूर्वता ताम् । भावे तत्प्रत्ययः । समा-
 दधिरे प्रापुः इव सति उत्प्रेक्षा । आद्यसुरतवत् आदरात्
 प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । यदुत्तरकालं दुर्लभं तत् अतिदृष्ट्या अन-
 भूयते इत्यर्थः ॥७५॥

कान्तेति । सुरतखेदेन निमीलितानि अक्षीणि येन तं
 कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवाहितुं सेवितुम् इव खेदापनोदार्थम्
 अङ्गमर्दनं कर्तुम् इव इत्यर्थः । “संवाहनं वाहनेऽपि नरादेरङ्ग-
 मर्दने” इति विश्वः । “वाह प्रयत्नं” इति धातोः अस्थन्तात्
 तुमुन् । अन्यथा णिञ्ग्रहणे संवाहयितुम् इति स्यात् । मन्द-
 मन्दं मन्दप्रकारम् “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विभावे कर्म-
 धारयवद्भावात् सुपः लुक् । समुपयान् संवान् रजनीपरिवृत्ति-

आमोद्वासितचलाधरपल्लवेषु,
निद्राकषायितविपाटललोचनेषु ।
व्यामृष्टपत्रतिलकेषु, विलासिनौनां
शोभां बबन्ध वदनेषु, मदावशेषः ॥ ७७ ॥
गतवति नखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे
समददयितपीताताम्बविम्बाधराणाम् ।

वायुः निशावसानमरुत् । हर्म्येषु माल्यानि च मटिरा च
परिभोगः विमर्दश्च तेषां गन्धान् आविश्चकार वह्निः प्रसर्पय-
मास इत्यर्थः । अत्र संवाहितुम् इव इति उत्प्रेक्षा । मान्य-
गुणमूलत्वात् गुणनिमित्तक्रियाफला उत्प्रेक्षा ॥७६॥

आमोदेति । आमोदेन मद्यगन्धेन वामिताः सुरभिताः
चलाः दष्टमुक्तत्वात् स्फुरन्तश्च अधरपल्लवाः येषु तेषु, निद्रया
कषायितानि अपटूकृतानि विपाटलानि लोचनानि येषु तेषु ।
“कषायस्तुवरे न स्त्री निरर्थ्यासे रञ्जकादिके । सुरभावपटौ रक्त-
सुन्दरे लवणेऽपि च ॥” इति केशवः । व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि
पत्राणि तिलकाश्च येषां तेषु विलासिनौनां वदनेषु मदावशेषः
शोभां बबन्ध । मण्डनान्तरापायं मदशेषः एव मण्डनं बभूव
इत्यर्थः । स्त्रीणां मदः एव विभूषणम् इति भावः ॥७७॥

गतवतीति । अङ्गरागे अङ्गविलेपने नखरेखासु नखपटेषु
लक्ष्यतां दृश्यतां गतवति सति विमर्दात् तन्मात्रावशेषे सति
इत्यर्थः । किञ्च विम्बतुल्याः अधराः विम्बाधराः । “शाकपाथि-
वादित्वात् मध्यमपदलोपी समानाधिकरणसमासः” इति
वामनः । समदैः दयितैः पीताः पीडिताः अत एव अतिपीडि-
नात् आताम्बाः आसमन्तात् रक्ताः विम्बाधराः यासां तासाम्

विरहविधुरमिष्टा सत्सखीवाङ्गनानां
 हृदयमवललख्वे रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः ॥७८॥
 इति सुरसुन्दरीसम्भोगवर्णनं नाम
 नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

दशमः सर्गः ।

—३—

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीम्
 अवयवदोषितमण्डनश्रियस्ताः ।
 वसतिमभिविहाय रम्यहावाः
 सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः ॥१॥

अङ्गनानां सम्बन्धि विरहेण आङ्गिकेन वियोगेन विधुरं विह्वल-
 हृदयं रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः नखपदादिशोभा इत्यर्थः । इष्टा
 आसा सत्सखी इव निपुणसहचरी इव अवललख्वं धारयामास ।
 प्रियसम्भोगचिह्नशोभा स्पष्टा बभूव इत्यर्थः । प्रियोपभोगचिह्न-
 शोभावलोकनलालसाः कथं विरहं सहन्ते इत्यर्थः । श्रौती पूर्णा
 उपमा अलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् । लक्षणं तु उक्तम् ॥७८॥

इति किरांतार्जुनीयकाव्यस्य नवमसर्गव्याख्या समाप्ता ।

अथ आगन्तुकसहजशोभासम्पन्नतया समयसाधनाः स्त्रियः
 मनिमनःप्रलोभनार्थं प्रास्यन् इति आह । अथेति । अथ
 प्रभाते परिमलजां सम्भोगसम्भृतां लक्ष्मीं शोभाम् अवाप्य ।
 “सम्भोगः स्यात् परिमले” इति वैजयन्ती । सम्भोगात् स्त्रियः

द्रुतपद्मभियातुमिच्छतीनां
 गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम् ।
 अवनिषु, चरणैः पृथुस्तनीनाम्
 अलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २ ॥
 निहितसरसयावकैर्बभासे
 चरणातलैः कृतपङ्क्तिर्बधूनाम् ।

शोभन्त इति भावः । एतेन आगन्तुकशोभामस्यत्तिः उक्ता । अत एव सुरतादिवर्णनस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं च उक्तम् । अथ महजशोभामस्यत्तिम् आह । अवयवेति । अवयवैः स्तनादिभिः टोपिता मण्डिता मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिः ताः । रम्यहावाः मनोहरविलासाः ताः स्त्रियः । “हावो विलामश्चेष्टायाम्” इति विश्वः । वसतिं शिविरम् अभिविहाय सर्वतः त्यक्त्वा सुरपतिसूनोः अर्जुनस्य विलोभनाय जग्मः । अत्र अवयवदोषकतया प्रसिद्धस्य मण्डनस्य तद्दीप्यत्वामम्बन्धे अपि सम्बन्धाभिधानात् अवयवसौन्दर्यातिशयद्योतनार्थत्वात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः अस्मिन् सर्गे पुष्पिताग्राहत्तम् । “अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

द्रुतेति । गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन द्रुतपटयथा तथा अभियातुं गन्तुम् इच्छतीनां पृथुस्तनीनां तासाम् अस्सरसाम् अलघुनितम्बतया न लघवः नितम्बाः यासां तासां भावः तत्ता तथा चरणैः अवनिषु चिरं निषेदे स्थितम् । अभ्यासपाटवेन मनसा त्वरमाणानाम् अपि तासां स्तनजघनभारात् चरणाः न उत्तस्थुः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अविरलविततेव शक्रगोपैः

अरुणितनीलदृणोलपा धरित्री ॥ ३ ॥

ध्वनिरगविवरेषु, नूपुराणां

पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः ।

प्रतिरवविततो वनानि चक्रे

मुखरसमुत्स, कंहंससारसानि ॥ ४ ॥

निहितेति । निहिताः आरोपिताः मरमयावकाः सान्द्र-
नाक्षारागाः येषु तैः बधूनां चरणतलेः चरणन्यामैः कृतपञ्चतिः
कृतमार्गरेखा । अत एव अरुणिताः अरुणीकृताः नीलाः दृणो-
लपाः दृणानि दूर्वादीनि उलपाः वल्लजाख्याः दृणविशेषाश्च
यस्याः सा । “उलपा वल्लजाः प्रोक्ताः” इति हलायुधः । “उलपा
उशीरदृणानि” इति क्षीरस्वामी । ब्राह्मणपरिव्राजकवत्
उलपानां पृथक् निर्देशः । धरित्री शक्रगोपैः इन्द्रगोपाख्यै-
कोटकैः । “इन्द्रगोपस्त्वग्निरजः” इति हैमः । अविरलं निर-
न्तरं यथा तथा वितता व्याप्ता इव इति उभेक्षा । बभामे ॥३॥

ध्वनिरिति । अगविवरेषु नगरभ्रूषु गुहासु इत्यर्थः ।
प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः । विततः सम्पूर्च्छितः पृथुभिः रशना-
गुणानां शिञ्जितैः स्वनितैः अनुयातः अनुगतः मिलितः इति
यावत् । अश्रीतैः युच् स्यात् । रसादेशश्च । रशना काञ्ची
तानव्यशकारवान् अयं जिह्वावाघो तु दल्यसकारवान् इति
मिहान्तः । “काञ्ची सप्तकी रशना तथा” इत्यमरः । “स्वनितं
वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम्” इत्यमरः । नूपुराणां
ध्वनिः ध्वानः वनानि मुखराः शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्क-
ण्ठिताः हंसाः सारसाश्च येषां तानि चक्रे । अत्र हंसादिमुखर-

अवचयपरिभोगवन्ति हिंस्रैः
 सहचरितान्यमृगाणि काननानि ।
 अभिदधुरभितो मुनिं बधूभ्यः
 समुदितसाध्वसविक्रवञ्च चेतः ॥ ५ ॥
 नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः
 सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः ।
 उपहितपरमप्रभावधाम्नां
 न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति ॥ ६ ॥

ममत्सुकीकरणरूपेण वस्तुना तेषां नूपुरादिध्वनौ सादृ-
 श्यात् हंससारसार्क्षरकूजितभ्रान्तिप्रतीतः भ्रान्तिमदलङ्कारः
 अज्यत ॥४॥

अवचयेति । अवचयः पुष्पफलादिच्छेदनं परिभोगः उप-
 भोगः । तद्वन्ति हिंस्राः घातुकाः व्याघ्रादयः । “शरारुर्घातको
 हिंस्र” इत्यमरः । तैः सहचरिताः सहचरन्तः । कर्त्तरि क्तः ।
 “मतिर्बुद्धि” इत्यादिसूत्रेण चकारात् शीलितादिवत् वर्त्तमाना-
 येता । अन्ये हिंस्रे तरे मृगाः हरिणादयः येषु तानि सहचरि-
 तानि अमृगाणि काननानि । तथा समुदितेन साध्वसेन विक्रवं
 विवशं चेतश्च बधूभ्यः । “क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्” इति
 मस्यदानत्वात् चतुर्थी । अभितः मुनिम् अभिदधुः सूचयामासुः
 इत्यर्थः । अवचयादिलिङ्गचतुष्टयेन आसन्नः मुनिः इति अन्व-
 योयत इत्यर्थः । ५ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति । सा भूः नृपतिः एव मुनिः तस्य
 परिग्रहेण अधिष्ठानेन हेतुना सुरसचिवानां गन्धर्वाणाम् अप्स-
 रसां च तेजः जहार । तदाश्रमप्रवेशात् एव निस्तेजस्काः

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
 शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
 क्षितिषु दृष्टिशिरे पदानि जिष्णोः
 उपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ ७ ॥
 अतिशयितवनान्तरद्युतीनां
 फलकुसुमावचयेऽपि तद्विधानाम् ।
 षट्पुरिव तरुवीरुधां समृद्ध्या
 युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥

अभूवन् इत्यर्थः । ननु कथं मानुषेण अमानुषतंजः निरस्तम् ?
 इति आशङ्क्य आह । हि यस्मात् उपहिते आहिते परमे प्रभाव-
 धाम्नी सामर्थ्यतंजसो येषां तेषां जयिनां जयनशीलानाम् ।
 'महताम्' इति पाठे महताम् उल्कटानां तपसाम् अलङ्कारं न
 अस्ति । किम् अपि अमाध्यं न अस्ति इति भावः ॥६॥

सचकितमिति । विस्मयाकुलाभिः ताभिः स्त्रीभिः कर्त्तृभिः
 श्रवयः सिकताः यासु तासु पादरेखाभिव्यक्तियोग्याम् इत्यर्थः ।
 क्षितिषु उपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्गलाञ्छनानि रेखा-
 स्वरूपध्वजचक्राणि एव चिह्नानि येषु तानि अत एव अतिमानु-
 षाणि जिष्णोः अर्जुनस्य पदानि सचकितम् इव सभयम् इव
 यथा तथा दृष्टिशिरे दृष्टानि । अङ्गुतवस्तुदर्शनात् भयविस्मयौ
 भवतः इति भावः ॥७॥

अतिशयितेति । अतिशयिता अतिक्रान्ता वनान्तराणां
 श्रुतिः याभिः तासाम् । कुतः ? फलानां कुसुमानाञ्च अवचये
 अपि लवने अपि सा एव विधा प्रकारः यामां तद्विधानां तथा

मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां
 मसलिलवल्कलभारभुग्नशाखः ।
 बहुमतिमधिकां ययावशोकः
 परिजनतापि गुणाय सङ्गुणानाम् ॥ ६ ॥
 यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः
 परिदृष्टे विधृतायुधः स ताभिः ।
 अनुपमशमदीप्ततागरीयान्
 कृतपदपङ्क्तिरथर्वणैव वेदः ॥ १० ॥

मध ममग्राणाम इत्यर्थः । तरूणां वीरुधाञ्च ममृद्ध्या लिङ्गेन
 युवतिजनैः मुनिप्रभावः ऋतुः इव जगृहे निश्चितः कारणतया
 इति शेषः । उपसालद्वारः ॥८॥

मृदितंति । मसलिलम् आद्रं यत् वल्कलं तत् एव भारः
 तेन भुग्नशाखः नम्रशाखः “वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्” इत्यमरः ।
 अथ एव मृदितकिसलयः विलुलितपल्लवः । “क्वचिन्न” इति
 प्रतिषेधात् न मृदेः गुणः । अशोकः वृक्षविशेषः सुराङ्गनानाम्
 अपसरसां मम्बन्धिनीम् अधिकां बहुमतिं तत्कर्तृकसम्मानं
 नज्जनसंबो धन्यः अयम् इति यथौ प्राप । ननु सेवकेषु का
 श्लाघा ? इति अत्र आह । परीति । सदगुणानां महतां परि-
 जनता अपि अनुचरत्वम् अपि । भावे तल् । गुणाय उत्कर्षाय
 भवति इति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनात् एव
 पारवश्यं गम्यते ॥९॥

यमति । यमः देशकालाद्यनपेक्षया शुद्धिहेतुः अहिंसादिः,
 नियमः तदपेक्षया शुद्धिहेतुः तपःस्वाध्यायादिः ताभ्यां कृशी-

शशधर इव लोचनाभिरामैः

गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः ।

शिखरनिचयमेकसानुसद्मा

सकलमिवापि दधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥

सुरसरिति परन्तपोऽधिगच्छन्

विधृतापिशङ्खहृज्जटाकलापः ।

हविरिव विततः शिखासमृद्धैः

समभिलपन्नपर्वदि जातवेदाः ॥ १२ ॥

कृतानि अपि स्थिराणि दृढानि अमानि सम्य सः । विधृतायुध
शतशतः अत एव तपःसागरयुक्तः सः अर्जुनः शमः शान्ति
सम्पुदयकाण्डे दीप्तता उग्रता अभिचारकाण्डे ताभ्याम् अनुप
प्राप्त्यां गरीयान् उदग्रः । अथर्वणा वशिष्ठेन कृता गचिता
प्राप्त्यां पङ्क्तिः आनुपूर्वी यस्य सः वेदः चतुर्थवेदः इत्यर्थः ।
अथर्वणानु सन्धोधारः वशिष्ठकृतः इति आगमः । सः इव ताभि
स्ताम परिदृष्ट्वा दृष्टः ॥१०॥

अथ कर्तुभिः तम् एव विजिनष्टि । शशधरेत्यादिभिः । शश
धरः चन्द्रः इव लोचनाभिरामैः आह्लादकरैः गगनविसारिभि
रंशुभिः तंजोभिः परीतः व्याप्तः । अथर्वणत् एकं मानु सद्म
स्य सः एकदेशस्थः अपि इत्यर्थः । महोधरस्य इन्द्रकीलस्य
सकलं शिखरनिचयम् अपि दधत् आह्वणम् इव इति
उत्प्रेक्षा ॥११॥

सुरेति । पुनः सुरसरिति गङ्गाकूले परन्तपः अधिगच्छन्
अथर्वण फलाभिलाषेण इति शेषः । हविः समभिलपन् इति

सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नं
तदनुगुणामपरैः क्रियामलङ्काराम् ।

दधदलवु तपःक्रियानुरूपं
विजयवतीञ्च तपःसमां समृद्धिम् ॥ १३ ॥

चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः

णमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या ।

उपमानविशेषणमामर्श्यात् । तथा विवृतः पिण्डकृत्कृत्तः
कृत्तः । येन स । अत एव उपयेदि वेद्याम् । विभक्त्यर्थे अन्वयः
नान्यः । शिखामसूत्रैः ज्वालाजालैः विततः विस्तृतः इति
शब्दादिकं समभिलषन् । जात वेदः हिरण्यं भोज्यं कर्मकर्म
नितं यावत् । यस्मात् इति जानवेदाः वङ्क्तिः इव स्थितः ॥१२॥

सदृशमिति । पुनः आकृतेः वपुषः । “आकृतिः कथिता
सपि सामान्यवपुषोरपि” इति विश्वः । सदृशं तुल्यम् अतत
मन्त्रालं प्रयत्नम् उद्योगं दधत् । तथा तदनुगुणां प्रयत्नानः
गुणाम अपरैः अन्यैः अलङ्कारां कर्तुं अशक्याम् इत्यर्थः । क्रिया
यापारं दधत् । तथा क्रियानुरूपम् अलवु गुरु तपः दधत् ।
तथा विजयवतीं सर्वात्कर्षवतीं विजयविफलां वा तपःक्रियान
रूपां तपःसमां समृद्धिम् ऐश्वर्यं दधत् । अत्र पूर्वं प्रति उक्त
रस्य विशेषणतया स्थापनात् प्रथमैकावली अलङ्कारः । “यथाप्रव
रस्य विशेषणतया स्थापन एकावली” इति सर्वस्वसूत्रात् ॥१३॥

चिरनियममिति । पुनश्च चिरनियमेन दीर्घकालतपसा कृशः
क्षीणाङ्गः अपि शैलसारः । उपमानपूर्वपदः बहुव्रीहिः । शम
निरतः अपि प्रकृत्या दुरासदः दुर्धर्षः निर्जने विजने देशे तिष्ठन्
अपि सप्तचिवः सपरिवारः इव । किञ्च मुनिः अपि ऐश्वर्यरहितः

सप्तचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन्
 मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥ १४ ॥
 तनुमवजितलोकसारधाम्नीं
 त्रिभुवनगुप्तिसहां विलोकयन्त्यः ।
 अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्नं
 विजयफले विफलं तपोऽधिकारे ॥ १५ ॥
 मुनिदनुतनयान् विलोभ्य सद्यः

अपि इत्यर्थः । त्रयाणां लोकानां भर्तुः इन्द्रस्य । “तद्वितार्थ”
 इत्यादिना उत्तरपदसमासः । तुल्यरुचिः समानतेजाः । अपि-
 शब्दः सर्वत्र विरोधद्योतनार्थः । स च मुनेः अतर्क्यमहिमत्वेन
 निरस्तः इति विरोधालङ्कारः । “विरोधाभासत्वं विरोधः” इति
 सूत्रात् ॥ १४ ॥

तनुमिति । अवजिते तिरस्कृते लोकानां सारधाम्नीं सत्त्वं
 तेजसी यया ताम् । “अन उपधा” इत्यादिना ङीप् । त्रयाणां
 भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । “तद्वितार्थ” इत्यादिना समा-
 हारार्थे तत्पुरुषः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तस्य गुप्तौ
 रक्षणे सहां समर्थाम् । पचाद्यच् । तनुं मूर्त्तिं विलोकयन्त्य
 अमरस्त्रियः अप्सरसः विजयफले विजयार्थे तपोऽधिकारे तपो-
 ऽनुष्ठाने अस्य अर्जुनस्य यत्नं विफलम् अवययुः मेनिरि । त्रैलोक्य-
 व्याधिपत्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्य तुच्छफलाभिलाषः मत्त-
 मातङ्गमांसभोगोचितस्य कण्ठारवस्य जीर्णदृग्णचर्वणोत्कण्ठा
 इव न शोभाम् आवहति इति भावः । अत्र विशिष्टतनुविलो-
 कनस्य स्त्रीविशेषणवैफल्यज्ञानहेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकः काव्य-
 लङ्गम् अलङ्कारः ॥ १५ ॥

प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि ।

अलघुनि बहु मेनिरे च ताः स्वं

कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् ॥ १६ ॥

अथ कृतकविलोभनं विधित्तौ

युवतिजने हरिसूनुदर्शनेन ।

प्रसभमबलतार चित्तजन्मा

हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥ १७ ॥

सपरिहृ हरिसखैर्बधूनिदेशात्

मनोनि । प्रतनुबलानि अनुत्कृष्टमाराणि तपांसि अधि-
निष्ठनः अनुतिष्ठनः मुनीन् दनुतनयान् दाजवान् च मद्य-
यन्तणम् प्रव विलोभ्य आशुष्य चिरात् कुलिशभृता शक्रेण
अलघुनि पदे स्थाने विहितं दत्तं स्वं स्वकीयं नियोगम् अधि-
कारं ताः स्त्रियः बहु यथा तथा मेनिरे । निकृष्टपदवृत्तीनाम-
वत्कृष्टपदनामः महान् । बहुजानसूलन् इति भावः । विलास्य
मेनिर इति अन्वयः । यहा विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं
शक्रेण इति अन्वयात् समाप्तवृत्तनिर्वाहः ॥१६॥

अथेति । अथ अनन्तरं कृतकविलोभनं कृत्रिमं विलोभनं
विधित्तौ विधातुम् इच्छी । विपूर्वात् दधातेः सन्नन्तात् उपत्ययाः ।
युवतिजने हरिसूनाः अर्जुनस्य दर्शनेन चित्तजन्मा कामः
प्रसभं बलात् अत्रततार । दैवतत्परं वदयितुम् आगतस्य मोह-
भवति यतः स्वयं मुनिवचनप्रवृत्ताः ह्ययः तेन वञ्चिताः
इत्यर्थः । युक्तञ्च एतत् । हि यस्मात् मधुरा मनोहरा यौवनश्रीः
मनः हरति । बलात् इति शेषः ॥१७॥

ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः ।

युगपदुत्तुगणस्य सन्निधानं

वियति वने च यथायथं वितेने ॥ १८ ॥

सजलजलधरं नभो विरेजे

विह्वतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।

व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने

जलगुरुभिस्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥

परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः

समुपदधन् मुकुलानि मालतीनाम् ।

सपटीति । सर्पादि बधूनां निदेशात् नियोगात् ध्वनिताः नादिताः मनोरमाः वल्लक्यः वीणाः मृदङ्गाश्च यैः तैः हरिसखैः गन्धर्वैः वियति आकाशे वने च युगपत् ऋतुगणस्य ऋतुपट्टकस्य सन्निधानम् आविर्भावः यथायथं यथास्वम् अमङ्गरण इत्यर्थः । “यथास्वं तु यथायथम्” इति निपातः वितेने वितस्तरं उद्दीपनसामर्थ्ये सम्पादिता इत्यर्थः ॥१८॥

अथ वर्षाक्रमेण ऋतून् वर्णयति । सजलेत्यादि । सजलाः जलधराः यस्मिन् तन्नभः विरेजे । तडितः लताः इव तासां रुचिः प्रभा विह्वतिं विजृम्भणम् इयाय । तथा व्यवहितरति-विग्रहैः दूरीकृतप्रकल्पितप्रणयकलहैः जलगुरुभिः जल-भारात् गन्धोरैः इत्यर्थः । स्तनितैः गर्जितैः दिगन्तरेषु वितेने वितेनैः अभावि । भा । लिट् । अकर्मकत्वं वैवक्तिकम् । अत एव दिगन्तरेषु इति अधिकरणत्वेन प्रयोगः । अन्यथा कर्मत्वम् एव स्यात् ॥१९॥

विरलमपजहार बद्धविन्दुः

सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २० ॥

प्रतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टः

ककुभविकाससुगन्धिनानिलेन ।

नव इव त्रिवभौ सचित्तजन्मा

गतधृतिराकुलितश्च जीवलोकः ॥ २१ ॥

परोति । परिसुरपतिसूनुधाम अर्जुनाश्रमं प्रति । परोति
नक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयस्य योगात् द्वितीया । यद्वा वज्रनाथस्य
तस्य अत्र विरोधात् विभक्त्यर्थं अव्ययीभावः । तथा च सुर-
पतिमनुधान्नि इत्यर्थः । सद्यः मालतीनां जातीलतागाम् ।
“सुमना मालती जातिः” इत्यमरः । मुकुलानि समुद्रदधत्
जनयन् । विरलं यथा तथा बद्धविन्दुः अपां निपातः वृष्टि-
अवर्नः सम्बन्धिनीं सरजसतां सरजस्कत्वम् । “अचतुर” इत्यादि-
मूत्रेण साकल्यार्थं अव्ययीभावः । “समासान्तनिपातश्च बहु-
व्रीह्यर्थः तु लच्यते । अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकम्” इति
कोचत् । अपजहार धूलिं शमयामास इत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रतिदिशमिति । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । यद्यर्थं अव्ययी-
भावः शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तनिपातः । अभिगच्छता संवाचा
ककुभानि अर्जुनकुसुमानि । “इन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः” इत्य-
मरः । तेषां विकासिन सुगन्धिना मनोज्ञगन्धेन । गन्धस्त्वदे-
तदेकान्तग्रहणं प्रायिकम् । अनिलेन अभिमृष्टः अत एव
सचित्तजन्मा कामाक्रान्तः इत्यर्थः । अत एव गतधृतिः गतधैर्य्यः
आकुलितः क्षोभितश्च रतिं प्रति इति भावः । एवम्भूतः जीव-

व्यथितसपि भृशं मनो हरन्ती

परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा ।

परभृतयुवतिः स्वनं वितने

नवनवयोर्जितकण्ठरागरस्यम् ॥ २२ ॥

अभिभवति मनः कदम्बवार्या

गदसदृशे च जिह्वगिहनां गिनादे ।

जम्बु इव त्वं पुनश्चञ्चाल जिष्णुः

न हि जहतां मुक्ताः समाधिभङ्गः ॥ २३ ॥

कीर्तिः स्वयं एव स्वरागातरप्रस्यः अजुर्न इव विवर्भा भाति
इति उक्तप्रस्ता ॥२५॥

व्यथितसपि । व्यथितं दुःखितम् अपि मनः भृशं हरन्ती
किमुत सुग्नितम् इति भावः । जम्बुः फलं जम्बुः । “वाहनं
फलं जम्बुः जम्बुः क्लीं जम्बु जाम्बवम्” इत्यमरः । “जम्बु
ना” इति अणभावात्पक्षे अत्रि “फले लुक्” इति लुक् । “लुक्
नद्धितलृकि” इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । जम्बु, च तत् फलम्
इति सामान्यादर्शप्रयोः सङ्घ निदर्शः । यद्वा जम्बुः फलम्
इति विशेषः । “इको ङ्खोऽप्यो गालवस्य” इति ङ्खः । तस्य
परिणतस्य उपभोगेन हृष्टा । अत एव परभृतयुवतिः कोकि
नाङ्गना नवनवं नवप्रकारं यथा तथा योजितेन सम्यादितेन
कण्ठरागेण कण्ठभाधुर्येण रस्यं मौस्यम् इत्यर्थः । स्वन
स्वरं वितने वर्षासु अपि मधुराः स्वराः कोकिलायाः इति
परिभाषः ॥२५॥

अभिभवतीति । कदम्बवार्या कदम्बसम्बन्धिनि मार्कते

धृतिबिम्बवल्यावलिर्वहन्ती

कुमुदवनैकदुकूलमात्तवाणा ।

शरदमलतले सरोजपाणौ

घनसमयेन बधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥

समदशिखिरुतानि हंसनादैः

कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या ।

मदमधुरे शिखरिण्डनां निनाटे च मनः अभिभवति अभिहरति
मति जिष्णुः जयनगीलः अर्जुनः जनः पृथग्जनः इव धृतिः
धैर्यात् न चचाल । वर्षाः अपि तदुद्दीपनाय न शक्नुः इत्यर्थः ।
हि यस्मात् महतां ममाधिभङ्गः सुकरः न । न केन अपि कर्तुं
शक्यते इत्यर्थः ॥२३॥

धृतिः । त्रिमानि वलयानि इव तेषां आवन्तिः धृता यया
मा । कुमुदवनम् एकं मुख्यं दुकूलम् इव तत् वहन्ती ।
आत्तानि गृहीतानि वाणानि नीलभिण्डोनि यया मा आन
वाणा धृतशरा च । “गृहीयात् क्षत्रिया शरम्” इति स्मर-
णात् । “वाणोक्ता नीलभिण्डो च” इति वैजयन्तो । शरद्वधुः
जाया इव घनसमयेन वर्षर्तुना वरेण इति शेषः । अमलतले
निर्मलतले सरोजं पाणिः इव तस्मिन् आललम्बे जगृहं ।
कर्मणि लिट् । बधूरसमागमवदृतुसन्धिः अशोभत इत्यर्थः ।
अत्र “आत्तवाणा” इति भिण्डीशरयोः वाणयोः अमेढाध्य-
वमायात् श्लेषमूला अतिशयोक्तिः उपमाङ्गम् इति अनयोः
सङ्करः ॥२४॥

अथ ऋतुसन्धिं वर्णयति । समदेति । समदशिखिरुतानि
मत्तमयूरकूजितानि हंसनादैः समेत्य तथा कुमुदवनानि

श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मुः

गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ २५ ॥

सरजममपहाय केतकीनां

प्रसवमुपान्तिकनीपरिणुकीर्णम् ।

प्रियमधुश्मनानि षट्पदाली

मलिनयति स्म विनीलवन्धनानि ॥ २६ ॥

कदम्बपुष्पहृष्ट्या समेत्य अतिशयिनीं अतिशयवतीं श्रियं जग्मुः । तथाहि । गुणमहतां गुणाधिकानां योगः परस्परसमागमः महते गुणाय उत्कृष्टाय भवति इति शेषः । अत्र त्रिपाद्यां समालङ्कारः । “सा समालङ्कृतिर्यास्यवन्तुनोरुभयां अपि” इति लक्षणात् । सः अपि चतुर्थेन अर्थान्तरन्यासेन स्वममर्थकेन अङ्गाङ्गभावेन सङ्कीर्णम् ॥२५॥

सरजममिति । प्रियमधुः इष्टमकरन्दः । न अत्र काममासान्तः पुल्लिङ्गान्तरपदः बहुव्रीहिः नपुंसकलिङ्गस्य एव मधुशब्दस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् । “मकरन्दस्य मद्यस्य मार्त्तिकस्य अपि वाचकः । “अर्हर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुः” इति अभिधानात् । षट्पदाली षट्पदावलिः उपान्तिके यानि नौपानि कदम्बकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः कीर्णं व्याप्तं, किञ्च स्वतः अपि मह रजसा सरजसं न तु अरजस्कम् इति भावः । साकल्ये अव्ययीभावः । “अचतुर” इत्यादिना निपातः । केतकीनां प्रसवं पुष्पम् अपहाय विनीलवन्धनानि नलिनवन्तानि अमनानि प्रियकपुष्पाणि मकरन्दभरितानि इति शेषः । “सर्जकासनवन्भूकपुष्पप्रियकजीवकाः” इत्यमरः । मलिनयति स्म यथा वृन्तात् अन्यत्र अपि मालिन्यं स्यात् तथा मधु-

मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं
 धृतजलविन्दुषु शाहलस्थलीषु ।
 अविरलवपुषः सुरेन्द्रगोपाः
 विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥ २७ ॥
 अविरलफलिनीवनप्रसूनः
 कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः ।
 गुणामसमयजं चिराय लेभे
 विरलतुषारकणमुषारकालः ॥ २८ ॥

लोभात् क्वाद्यामास इत्यर्थः । न हि मध्यासक्तः सधुलान्-
 भमति विभूर्तिषु आमज्जति इति भावः ॥२६॥

मुकुलितमात । धृताः जलविन्दवः यासु तासु शाहलस्थ-
 लीषु शादहारतपदेशेषु अविरलवपुषः स्थूलमूर्त्तयः सुरेन्द्रगोपाः
 काटविशेषाः मुक्तागतं बन्धुजीवं बन्धुजीवकमुकुलम् इत्यर्थः ।
 “बन्धुकां बन्धुजीवकः” इत्यमरः । अतिशय्य अतिक्रम्य विकच-
 पलाशचयः विकसितकिंशुकराणि । “पलाशे किंशुकः पर्णः”
 इत्यमरः । तस्य श्रियं तत्तदृशीं श्रियम् इत्यर्थः । अत एव
 निदग्मनात्प्रारः । समीयुः प्रापुः ॥२७॥

अथ हिमन्तवर्णनम् आह । अविरलेति । अविरलानि
 वनानि फलिनीवनानां प्रियङ्गुवनानां प्रसूनानि यस्मिन् सः ।
 “प्रियङ्गुः फलिनी फली” इत्यमरः । कुसुमितैः कुन्दैः माध्य-
 कुसुमैः सुगन्धिः गन्धवाहः यस्मिन् सः । “माध्यं कुन्दम्” इत्य-
 मरः । शशिराणाम् अपि कुन्दानां हिमन्ते प्रादुर्भावात् अवि-
 राधः । विरलतुषारकणः इति प्रारम्भोक्तिः । तुषारकालः

निचयिनि ल्वलीलताविकाशे
 जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् ।
 विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुः
 चलति नयान्न जिगीषतां हि चेतः ॥२६॥
 कतिपयसहकारपुष्परम्यः
 तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रासिन्दुवारः ।
 सुरभिमुखहिमागमान्तशंसी
 समुपययौ शिशिरः स्मरैकवन्धुः ॥ ३० ॥

हेमन्तः चिराय असमयजम् अकालसम्भवं गुणम् उत्कर्ष-
 लेभे ॥२८॥

निचयिनीति । निचयिनि उपचयवति ल्वलीलताना-
 विकाशे पुष्पविजृम्भणे तथा लोध्रसमीरणे च हर्षं प्रसादम्
 उत्कण्ठाम् इति यावत् जनयति सति पाण्डुसूनुः विकृतिं न
 उपययौ । कुतः ? हि यस्मात् जिगीषतां जेतुम् इच्छतां चेत-
 नयात् नीतः न चलति न हि क्रोधाक्रान्तं चेतसि शृङ्गारसस्य
 विकाशः तद्विरुद्धत्वात् रोषस्य इति भावः ॥२६॥

कतिपयेति । कतिपयैः एष सहकारपुष्पैः चतकुसुमैः रम्य-
 न तु वसन्तवत् समग्रैः न अपि हेमन्तवत् तद्रहितैः इति
 भावः । तनुतुहिनः अल्पहिमः न तु हेमन्तवत् बहुतुहिनः न
 अपि वसन्तवत् विरलतुहिनः इति भावः । अल्पानि कातिपयानि
 विनिद्राणि सिन्दुवाराणि विकसितनिर्गुण्डोकुसुमानि यस्मिन्
 यः । अत्र अपि सहकारवत् अभिप्रायः द्रष्टव्यः । “सिन्दुवारन्द्र-
 सुग्मौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि” इत्यमरः । इत्यं सुरभिमुखं

कुसुमनगवनान्युपैतुकामा
 किसलयिनीमवलम्बा चूतयष्टिम् ।
 कणदलिकुलनूपुरा निरासे
 नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥
 विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं
 कुरवकराजिबधूं विलोकयन्तम् ।

वसन्तप्रारम्भं हिमागमान्तं हिमन्तावसानं च शंसति सूचयति
 इति सः तथोक्तः स्मरस्य एकबन्धुः सहकारी उभयर्तुधर्मसम्पत्तेः
 इति भावः । शिशिरं समुपययौ ॥३०॥

अथ वसन्तप्रारम्भम् आह । कुसुमेति । कुसुमप्रधानानां
 नगानां वृक्षाणां कुसुमानां नगाः वृक्षाः वा तेषां वनानि उपै-
 तुम् आरोढुं कामः यस्याः सा । “शैलवृक्षौ नगावगौ” इत्यमरः ।
 “लुम्पेदवश्यं मः कृत्ये तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः ।
 वसन्तलक्ष्मीः किसलयिनीं पल्लविनीं चूतयष्टिं चूतशाखाम् इव
 इति भावः । अवलम्बा अवष्टभ्य अन्यथा आरोढुम् अशक्यत्वात्
 इति भावः । कणत् शिञ्जमानं शब्दायमानम् अलिकुलं नूपु-
 रम् इव यस्याः सा तथोक्ता सती । “कणदलिकुलनूपुरम्”
 इत्यपि पाठः । अन्यत्र अलिकुलवत् नूपुरं नलिनवनेषु पदं
 निरासे निदधे । तेषु प्रथमं प्रादुरासीत् इत्यर्थः । “उपसर्गा-
 दस्यत्व्यूह्योर्वा” इति वचनात् आत्मनेपदम् । अत्र प्रक्रान्तवसन्त-
 लक्ष्मीविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात्
 समासोक्तिः अलङ्कारः ॥३१॥

विकसितेति । विकसितः विश्लिष्टः कुसुमम् एव अधरः
 यस्मिन् कर्मणि यत् यथा तथा हसन्तीं स्मयमानां कुरवक-

ददृशुरिव सुराङ्गना निषसं
 सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२ ॥
 मुहुरनुपतता विधूयमानं
 विरचितसंहति दक्षिणानिलेन ।
 अलिकुलमलकाकृतिं प्रपेदे
 नलिनमुखान्ताविसर्पि पङ्कजिन्याः ॥ ३३ ॥
 श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे
 नवनिहितेष्यामिवावधू नयन्ती ।

गजिः एव बधूः तां विलोकयन्तं कामुकतया इति भावः ।
 अत एव अशोकपल्लवेषु पल्लवसंस्तरेषु निषसं स्थितम् इत्यर्थः ।
 विरचितमया इति शेषः । सशरं नित्यविजयित्वात् इति भावः ।
 अथ शृङ्गारवीरयोः एकाधिककरणभूतम् अनङ्गं सुराङ्गनाः
 ददृशुः इव इति उत्प्रेक्षा । अशोकाद्यवलोकनात् मदन
 नात्तात्कारात् इव महान् मनःक्षोभः तासाम् आसीत् इत्यर्थः ।
 पल्लव रूपकोच्छ्रितयोः संसृष्टिः ॥३२॥

मुहुरिति । अनुपतता अनुधावता दक्षिणानिलेन मलय-
 मारुतेन मुहुः विधूयमानं कम्पितम् अत एव विरचिता संहतिः
 लेन तत्सम्भूतम् इत्यर्थः । पङ्कजिन्याः यत् नलिनं मुखम् इव
 तस्य अन्तः विसर्पिं प्रान्तचारि अलिकुलं कर्तृ अलकाकृतिम्
 अन्तकसादृश्यं प्रपेदे ॥३३॥

श्वसनेति । षट्पदेन शाललता सर्जतरुशाखा बधूः इव
 शाललतावधूः । “प्राकारग्रहयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः”
 इति शाश्वतः । श्वसनेन वायुना निःश्वासेन च चलितः पल्लवः

मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्ये
 मुख इव शाललताबधूश्चुम्बे ॥ ३४ ॥
 प्रभवति न तदा परो विजेतुं
 भवति जितेन्द्रियता यदात्मरक्षा
 अवजितभुवनस्तथाहि लेभे
 सिततुरगे विजयं न पुष्यमासः ॥ ३५ ॥
 कथमिव तव सम्भ्रतिर्भवित्री
 समस्तुभिर्मुनिनावधीरितस्य ।

अधरोष्ठः इव यत्र तस्मिन् । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” इति
 पररूपं वक्तव्यम् । मधुना मकरन्देन मद्ये न च सुरभिणि पुष्यं
 मुखे इव नवं यथा तथा निहितेर्षं कृतकोपम् इव इति क्रिया-
 विशेषणम् । तथा अवधूनयन्ती कम्पयन्ती । “धृञ्प्रीजोर्नुम्
 वक्तव्यः” इति णिचि नुमागमः । चुचुम्बे चुम्बिता । इत्य-
 ञ्जनशब्दार्थमधुशब्दार्थयोश्च स्वस्वमेदाध्यवसायात् श्लेषमूला-
 तिशयोक्तिः । सा च उपमाङ्गम् इति अनयोः सङ्करः ॥३४॥

प्रभवतोति । परः शत्रुः तदा तस्मिन् काले विजेतु न
 प्रभवति न शक्नोति । यदा जितेन्द्रियता जितेन्द्रियजयित्वम्
 आत्मरक्षा भवति जायते । तथाहि । अवजितभुवनः त्रैलोक्य-
 विजयो पुष्यमासः वसन्तः सिततुरगे अर्जुने विषये विजयं न
 लेभे । अतः जितेन्द्रियाः दुर्जयाः इत्यर्थः । विशेषेण सामा-
 न्यार्थसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥३५॥

अथ ग्रीष्मं वर्णयति । कथमिति । विरचितमल्लिकाविकाश-
 निदाघकालः ग्रीष्मः ऋतुभिः वर्षादिभिः समं मुनिना अवधी

इति विरचितमल्लिकाविकाशः

स्मयत इव स्म मधुं निदावकालः ॥ ३६ ॥

बलवदपि बलं मिथो विरोधि

प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय ।

भुवनपरिभवो न यत्तदानीं

तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७ ॥

रितस्य तिरस्कृतस्य तव सम्प्रतिः लोके योग्यत्वेन अनुमतिः
मान्यत्वं कथम् इव भवितौ ? न सम्मानः कथञ्चित् भविष्यति
इत्यर्थः । इति इत्यं मधुः वसन्तः “चैत्रे दैत्ये वसन्ते च जीवे
कोके मधुः स्मृतः” इति विश्वः । स्मयते स्म इव जहाम किम् ?
इति उत्प्रेक्षा । “लट् स्मे” इति भूतार्थं लट् । प्रहासस्य शुभ्रत्वेन
प्रसिद्धेः मल्लिकाविकाशे हामत्वाध्यवयायः । अत्र ऋतुभिः
समम् अवधीरितस्य इत्यत्र अभेदाध्यवसायमूला सहोक्तिः
अलङ्कारः । सम्बन्धभेदभिन्नस्य अवधीरणस्य अभिन्नतया अध्य-
वसायात् तत् एव अवधीरणम् सम्प्रतिद्वारा स्मयोत्प्रेक्षा इति
अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥३६॥

बलवदिति । बलवत् प्रबलम् अपि प्रकृष्टगामि इति
यावत् । मिथः विरोधि परस्परस्यर्द्धिं बलं सैन्यम् । “वरूथिनो
बलं सैन्यम्” इत्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुविजयाय । “तुम-
र्थाच्च” इत्यादिना चतुर्थी । शत्रून् जेतुम् इत्यर्थः न प्रभवति न
शक्नोति एव । कुतः ? यत् यस्मात् कारणात् भुवनानां परि-
भवी जेता अपि । “जिहृत्ति” इत्यादिना इन्प्रत्ययः । ऋतु-
गणः तदानीं तम् अर्जुनं क्षणम् अपि न उन्मनीचकार अनु-
न्मनसम् उन्मनसं न चकार । “अरुर्मनश्चक्षुः” इत्यादिना

श्रुतिसुखमुपवीणितं सहायैः

अविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः ।

अविहितहरिसूनुविक्रियाणि

त्रिदशबधूषु मनोभवं वितेनुः ॥ ३८ ॥

न दलति निचये तथोत्पलानां

न च विषमच्छदगुच्छयूथिकासु ।

अभूततद्भावे चिप्रत्ययः सलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
रूपः अर्थान्तरन्यासः ॥३७॥

एवं तटस्थस्य उद्दीपनसामग्री विफला इत्युक्ता उभ्रति
विपरीता जाता इति आह । श्रुतीति । सहायैः तासां सहचरैः
गन्धर्वैः व्रतम् इति शेषः । “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रति-
षेधः कर्त्तरि ढर्तीया । श्रुतिसुखं श्रोत्रमधुरम् उपवीणितं वीणया
उपगानम् । “सत्यापपाश” इत्यादिना वीणाशब्दात् णिजन्तात्
भावे क्तः । अविरलैः भूयोभिः लाञ्छनैः पूर्वार्क्तैः फलकुसुमा-
दिभिः चिह्नैः हारिणः मनोहराः कालाः दसन्तादि ऋतवः
अविहिता अकृता हरिसूनोः अर्जुनस्य क्रियाया मनोविजितिः
यैः तानि तथाभूतानि सन्ति । “नपुंसकमनपुंसक” इत्यादिना
नपुंसकैकशेषः । त्रिदशबधूषु मनोभवं वितेनुः विस्तारया-
मासुः । सः अयम् परप्रहारार्थम् उद्यतम् आयुधं स्वात्मान् एव
प्रहरति इति न्यायवत् जातः इति भावः । अत्र मुनिविक्रियाथं
स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थात्पत्तिकशनात् द्वितीयः विषमाल-
ङ्कारः । तथाच सूत्रम् । “विरूपकार्यार्थानर्थयोरुत्पत्तिरूपसंघट-
नाद्विषमालङ्कारः” इति ॥३८॥

तटस्थवत् आलम्बनगणः अपि विपरीतः अभूत् इति श्लोक

अभिरतिमुपलेभिरे यथासां
 हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३६ ॥
 मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः
 समुपययुः कमनीयतागुणेन ।
 मदनमुपदधे स एव तासां
 दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥ ४० ॥
 प्रकृतमनुसमार जाभिनेयम्
 प्रविकसद्भृजि प्राणिपङ्कवं वा ।

हयेन आह । नेत्यादि । आसां लोचनानि हरितनयावयवेषु
 यथा तथा दलति विकसति उपलानां निचये अभिरतिं न
 उपलेभिरे न प्रापुः । विषमव्यङ्ग्याः मत्सपर्णास्तवकाः
 यथिकामल्लिकाश्च तासु अभिरतिं न उपलेभिरे । “मत्सपर्णा
 विशालत्वक् शारदो विषमव्यङ्गः” इत्यमरः । तथा रमणीय-
 त्वात् तदवयवानाम् इत्यर्थः । इति चक्षुःश्रीतिः उक्ता ॥३६॥

अथ मनःसङ्गं सूचयति । सुनिनिति । याः स्त्रियः कम-
 नीयता सौन्दर्यं सा एव गुणः तेन मुनिम् अर्जुनम् अभिमुखतां
 निनीषवः नेतुम् इच्छवः समुपययुः । तासां स्त्रोणां सः मुनिः
 एव मदनम् उपदधे जनयामास । तश्चाहि । प्रयोजनानाम्
 उद्देश्यानां गतिः परिणतिः दुरधिगमा हि दुर्ज्ञेया खल । अतः
 क्वचित् भवति क्वचित् न भवति इति भावः ॥४०॥

अथ आसाम् अनुरागम् एव काव्येन प्रपञ्चयति । प्रकृत-
 मिति । विलासि सविलासं नर्तकीनां मञ्चन्धि । “शिल्पिनि
 ध्वन्” इति ध्वन्प्रत्ययः । “नृत्तिसङ्घनिरञ्जिभ्य एव” इति
 नियमः । चक्षुः कर्त्तुं प्रकृतं प्रक्रान्तम् अभिनेयम् अभिनेतव्यं

प्रथममुपहितं विलासि चक्षुः
 सिततुरगे न चचाल नर्त्तकीनाम् ॥ ४१ ॥
 अभिनयमनसः सुराङ्गनायाः
 निहितमलक्तकवर्त्तनाभिताम्रम् ।
 चरणमभिपपात षट्पदाली
 धृ तनवलोहितपङ्कजाभिगङ्गा ॥ ४२ ॥
 अविरलमलसेषु नर्त्तकीनां

रसभावादिव्यञ्जकं न अनुसमार । तद्दूषणं तदानुगुण्येन एव
 दृष्टिप्रयोगनियमात् इति भावः । तथा प्रविकसदङ्गलि
 पाणिपल्लवं वा न अनुसमार । सः च दोषः “यतो हस्तस्ततो
 दृष्टिः” इति नियमात् इति भावः । “पल्लवोऽस्त्री किशलयम्”
 इत्यमरः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समञ्चयं’ इति
 विश्वः । किन्तु प्रथमं प्रवेशः एव सिततुरगे अर्जुने उपहितं
 सत् न चचाल तत्र एव लग्नं तस्यै । रागार्त्तन किञ्चित्
 करणीयम् अनुसन्धेयम् इति भावः ॥४१॥

अभिनयेति । अभिनयः रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः ।
 “व्यञ्जकाभिनयौ समौ” इत्यमरः । तत्र मनः यस्याः तस्याः
 व्यासङ्गात् भङ्गापातम् अजानत्याः इत्यर्थः । सुराङ्गनायाः
 सम्बन्धि अलक्तकवर्त्तनेन लाक्षारसरञ्जनेन अभिताम्रं निहितं
 न्यम्नां चरणं षट्पदाली कवी धृता नवलोहितपङ्कजानां अभि-
 गङ्गा प्रत्यग्रकोकनदभ्रमः यया सा अभिपपात अभिधावति
 स्य । अत्र षट्पदाल्याः स्त्रीचरणे पङ्कजभ्रमाभिधानात् भ्रान्ति-
 मदलङ्कारः । तेन च उपमा व्यज्यते इति अलङ्कारेण अलङ्कार-
 ध्वनिः ॥४२॥

द्रुतपरिषिक्तमलक्तकं पदेषु ।
 सवपुषमिव चित्तरागमूहः
 नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३ ॥
 नृपसुतमभितः समन्मथायाः
 परिजनगावतिरोहिताङ्गयष्टेः ।
 स्फुटमभिलषितं बभूव बध्वाः
 वदति हि संवृतिरेव कामितानि ॥ ४४ ॥
 अभिमुनि सहसा हृते परस्याः

अविर्लभिति । नमितशिखानि नर्त्तकीपादपीडनात् नमि-
 ताग्राणि कदम्बकेसराणि रङ्गपृजादत्तानि इति शेषः । अविर्लभं
 सान्द्रं यथा तथा द्रुतं रागोष्णणा विगलितम् अत एव परिषिक्तं
 नर्त्तकीनाम् अलसेषु पदेषु पादन्यासेषु अलक्तकं लाक्षारणं
 सवपुषं सूक्तिमन्तं चित्तरागम् उत्कण्ठतया बहिः निःसृतं
 मुनिविषयकं रागम् इव इति उत्प्रेक्षा । ऊहुः वहन्ति स्म ॥४३॥

अथ आसां शृङ्गारचेष्टां कथयति । नृपति । नृपसुतम्
 अर्जुनम् अभितः सम्मुखं परिजनस्य सखीजनस्य गात्रेण तिरो-
 हिता लज्जया स्वाकारगोपनाय अन्तर्हिता अङ्गयष्टिः यस्याः
 सा तस्याः समन्मथायाः बध्वाः अभिलषितं मुनिं प्रति अनुरागः
 स्फुटं बभूव । न च संवृतस्य अभिव्यक्तिः विरुद्धा इति वाच्यम्
 इति आह । यतः संवृतिः सम्यक् गोपनम् एव कामितानि
 अनुरागान् । कामयतेः भावे क्तः । वदति हि प्रकटयति
 इत्यर्थः । अयम् अनुरागस्य स्वभावः उक्तः यया चेष्टया रागः
 संव्रियते स एव अस्य प्रकाशिका इति भावः ॥४४॥

घनमरुता जघनांशुकैकदेशे ।
 चकितमवसनोरु सत्रपायाः
 प्रतियुवतीरपि विस्मयं निनाय ॥ ४५ ॥
 धृतविसवलये निधाय पाणौ
 मुखमधिरूषितपाण्डुगण्डलेखम् ।
 नृपसुतमपरा स्मराभितापात्
 अमधुमदालसलोचनं निदध्यौ ॥ ४६ ॥
 सखि ! दयितमिहानयेति सा मां
 प्रहितवती कुसुमेषुणाभितप्ता ।

अभिमुनीति । अभिमुनि मुनिसमक्षं घनेन मरुता जघ-
 नांशुकस्य एकदेशे सहसा हृते सति सत्रपायाः सलज्जाया.
 परस्याः सम्बन्धि अवसनौ निरावरणौ ऊरु यस्मिन् तत् चकितं
 भयसंभ्रमः प्रतियुवतीः अपि सपत्नीः अपि विस्मयं निनाय ।
 किमुत अन्यजनम् ? इति अपिशब्दार्थः । न तु मुनिम् इति
 आशयः ॥ ४५ ॥

धृतेति । अपरा स्त्री स्मराभिपातात् हेतोः धृतानि विमानि
 एव वलयानि येन तस्मिन् पाणौ अधिरूषिते चन्दनादिचर्चिते
 पाण्डू गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत् मुखं निधाय आरोप्य
 अमधुमदे मधुमदरहिते तथापि अलसे लोचने यस्मिन् कर्मणि
 तत् यथा तथा तं नृपसुतं निदध्यौ पश्यति स्म । “निर्वर्णनं तु
 निध्यानं दर्शनालीकनेक्षणम्” इत्यमरः ॥ ४६ ॥

अथ पञ्चभिः मुनिं प्रति द्रुतीवाक्यम् आह । सखीति । कुमु-
 मेषुणा कामेन अभितप्ता पीडिता सा नायिका हि सखि ।

हृदयमहृदया न नाम पूर्वं
 भवदुपकरणमुपागतं विवेद ॥ ४७ ॥
 चिरमपि कलितान्यपारयन्त्या
 परिगदितुं परिशुष्यता मुखेन ।
 गतघृण ! गमितानि मत्सखीनां
 नयनयुगैः सममार्द्रतां मनांसि ॥ ४८ ॥

दयितं मुनिम् इह आनय इति मां प्रहितवती भवदन्तिक
 प्रेषितवती । किन्तु अविस्मयकारिणीम् इति आह । हृदय-
 मिति । अहृदया अमनस्का तस्याः त्वद्गतत्वात् इति भावः ।
 अत एव सा पूर्वं प्राक् एव भवदुपकरणं त्वत्समीपम् उपागतं
 हृदयं मनः न विवेद नाम सञ्जावनायाम् । अतः मत्प्रेषणं
 व्यर्थं तस्य अन्तरङ्गत्वात् वहिरङ्गस्य दुर्बलत्वात् इति भावः ।
 एतेन मनःसङ्गः उक्तः । चक्षुःप्रीतिस्तु प्राक् एव सर्वाभ्याम् उक्ता
 इति न पृथक् उच्यते ॥ ४७ ॥

“दृञ्जनःसङ्गमङ्गल्या जागरः क्लृप्ता रतिः क्लीत्यागोन्माद-
 मूर्च्छान्ता इति अनङ्गदशा दश” इति । तत्र आद्यम् अवस्था-
 द्वयम् अभ्यधायि । सम्प्रति काचित् क्रमनैरपेक्ष्येण सूच्यते ।
 चिरमिति । चिरं कलितानि अपि सन्देशार्थबुद्ध्या योजितानि
 अपि वचनानि इति शेषः । परिशुष्यता मुखेन इति जाग-
 रीक्तिः । परिगदितुम् अपारयन्त्या अशक्तवत्या तथा हे गतघृण !
 अद्यापि तां न अनुकम्पसे इति भावः । मत्सखीनां मनांसि
 नयनयुगैः समम् मार्द्रतां गमितानि उपचयं गमितानि इत्यर्थः ।
 शोकवाष्पाभ्याम् इति भावः । अत्र सखीशोकोक्त्या मूर्च्छावस्था
 सूच्यते । अत्र शोकवाष्पहृपकारणभेदात् प्रतियोगिभेदात् च

अचकमत सपल्लवां धरित्रीं
 मृदुसुरभिं विरहय्य पुष्पशय्याम् ।
 भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्याः
 तत्र सुखशीतमुपैतुमङ्गमिच्छा ॥ ४६ ॥
 तदनघ ! तनुरस्तु सा सकामा
 व्रजति पुरा हि परासुतां त्वदर्थे ।

आर्द्रत्वभेदे अपि अभेदाध्यवसायः । तन्मूला च इयं नयनयुगेः
 ममम् इति महोक्तिः अनङ्कारः ॥४८॥

अचकमतेति । किं वाच्यं च ? इति आह । सा स्त्री
 मृदो सुरभिश्च या तां मृदुसुरभिं पुष्पशय्यां विरहय्य विहाय
 सपल्लवां धरित्रीम् अचकमत ऐच्छत् । तस्याः ततः अपि शीतल-
 त्वात् इति भावः । कमेः णिङन्तात् लुङ् “णिश्चिद्रुसुभ्यः
 कर्त्तरि चङ्” इति द्विर्भावः इति केचित् । तत् न अचोक-
 मत इति प्रसङ्गात् । अतः णिङ्भावपत्रे “कमेश्चोश्चङ् वक्तव्यः”
 इति वक्तव्यात् चङि रूपम् एतत् । अस्याः नायिकायाः तत्र
 परिव्रजाम् अपि भृशम् अरतिं दुःखम् अवाप्य सुखयति इति
 सुखः शीतः शीतलश्च तं सुखशीतलं तत्र अङ्गम् उत्सङ्गम् इच्छा
 वर्त्तते इति शेषः । अस्याश्च औत्सुक्यं कथितम् अत्र अरति-
 जागरी सुव्यक्तौ इति अस्याः नायिकायाः क्रमेण पुष्पशय्या-
 यनकाधारसम्बन्धकथनात् प्रथमः पर्यायालङ्कारः । तदुक्तम् ।
 “क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्त्तते यदि । एकस्मिन्नथवानेकं
 पर्यायालङ्कृतिर्द्विधा ॥” इति लक्षणात् ॥४८॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् यस्याः दुःखस्थत्वात् हेतोः
 हे अनघ ! निष्पाप ! तनुः कृशा इति काश्याविस्थाकथनं स

पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी

युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुहूपः ॥ ५० ॥

जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं

ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।

उपगतमवधीरयन्त्यभव्याः

स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥ ५१ ॥

नायिका मक्रामा मफलमनोरथा अस्तु । हि यस्मात् त्वम् एव
अर्थः प्रयोजनं वस्तु वा तन्मिन् त्वदर्थं निमित्ते सति इति शेषः ।
त्वाम् उद्दिश्य इत्यर्थः । परामृतां निष्प्राणत्वं पुरा ब्रजति
ब्रजिष्यति मरिष्यति इत्यर्थः । तथा च ते निमित्तहृत्यया
अनघत्वव्याघातः स्यात् इति भावः । “यावत्पुरानिपातयेत्”
इति भविष्यदर्थं लट् । इदञ्च दशमावस्थाप्रदर्शनम् । न च
तपोनिष्ठत्वात् भेतव्यम् इति आह । पुनरिति । पुनः अपि
पश्चात् अपि । “पुनरप्रथमे भेदे” इति विश्वः । तपः सुलभं
अनुरागी अनुरूपः योग्यश्च युवतिजनस्तु न आप्यते न लभ्यते
खलु ॥५०॥

एवं प्रलोभितस्य अपि मुनेः मौनं न भग्नम् इति आह ।
जहिहीति । कठिनतां निःश्वृहतां जहिहि त्यज इत्यर्थः ।
जहातिः “आ च ही” इति इकारः । वाचं प्रयच्छ सन्धत्स्व
इत्यर्थः । मुनीनां मानसं मनः करुणामृदु ननु दयार्द्रं खलु ।
“स्वान्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः । किञ्च । अभव्या निर्भाग्या
उपगतं प्राप्तं विषयम् इति शेषः । अवधीरयन्ति अवमन्यन्ते
एवम् उक्तप्रकारेण सः अर्जुनः कयाचित् एत्य समीपम् आगत्य
निपुणं चतुरं यथा स्यात् तथा ऊचे उक्तः । नायिकया दूतीं

सललितचलितत्रिकाभिरामाः

शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः ।

सुरपतितनये परा निरासे

मनसिजजैवशरं विलोचनाईम् ॥ ५२ ॥

कुसुमितमवलम्बा चूतमुच्चैः

प्रति वचनम् उक्तं तथा दूत्या च मुनिं प्रत्युक्तं कथितम् इत्यर्थः । अत्र पञ्चश्लोकां विप्रलम्भशृङ्गारस्य श्रौत्सुक्यनाम्नः व्यरिचारिभावस्य च अपुनरुक्तिः । अनौचित्येन नायिकायाः प्रवृत्तेः आभासत्वम् अनुसन्धेयम् । तदुक्तम् । “एकत्र चेत्रानु-
रागस्तिर्यङ् स्त्रे च्छगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसा-
भासस्त्रिधा मतः ॥” इति तद्विबन्धनात् ऊर्जस्वलम् अलङ्कारः ।
तथाच सूत्रम् । “रसभेदतदाभासतत्प्रकाशानां निबन्धनेन
रमवत्प्रायमूर्जस्वलम्” इति तत् प्रकाशमानबन्धने समा-
हितालङ्कारः इति सूत्रार्थः ॥ ५१ ॥

सललितेति । सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्तितेन त्रिकेण कटिभागेन । “पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्य-
मरः । अभिरामाः शिरसि जाताः शिरसिजाः । “सप्तभ्यां
जनेर्ङ्” । “अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” इति अलुक् ।
“उपपदमतिङ्” इति समासः । एतेन मनसिजः व्याख्यातः ।
तेषां संयमने बन्धने आकुलः व्यग्रः एकः पाणिः यस्याः सा
परा स्त्री सुरपतितनये अर्जुने जिता इव जैवः । जैवशब्दात्
वृजन्तात् “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति अर्जुने । मनसिजस्य जैवः
शरः त तथाभूतं विलोचनस्य अर्द्धं शरं कटाक्षम् इत्यर्थः ।
निरासे विससर्ज ॥ ५२ ॥

तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गौ ।

तदभिमुखमनङ्गचापयष्टिः

विस्तृतगुणैव समुन्ननाम काचित् ॥ ५३ ॥

सरभसमवलम्बा नीलमन्या

विगलितनीवि विलोलमन्तरीयम् ।

अभिपतितुमनाः ससाध्वसेव

च्युतरश्नागुणसन्दितावतस्थे ॥ ५४ ॥

कुसुमितमिति । इभकुम्भवत् पृथुभ्यां स्तनाभ्याम् आनतम् अङ्गं यस्याः सा । “अङ्गाचकण्ठे भ्यश्च” इति ङीष् । काचित् तनः तन्वी । वीतो गुणवचनात्” इति विकल्पात् न ङीष् । कुसुमितम् उच्चैः उन्नतं चूतम् अवलम्बा । अत एव चतलता-योगात् विस्तृतः विस्तृतः गुणः यस्याः सा । “विस्तृतं विस्तृत-ततम्” । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इति च अमरः । अनङ्ग-चापयष्टिः इव आकृष्टमुक्ता इति भावः । तदभिमुखं समु-न्ननाम समुज्जृम्भे अङ्गभङ्गं चकार इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सरभसमिति । अन्या अपरा विगलितनीवि श्लथबन्धनम् अत एव विलोलं स्थानचलितं नील्या रक्तं नीलम् । “नील्या अन् वक्तव्यः” इति अन्प्रत्ययः । अन्तरीयं परिधानम् अव-नम्ब्य हस्तं न गृहीत्वा सरभसं सत्वरम् अभिपतितुं मनः यस्याः सा । अपगन्तुम् उद्युक्ता इत्यर्थः । तथापि ससाध्वसा इव न तु वस्तुतः ससाध्वसा किन्तु च्युतेन गलितेन रसना-गुणेन सन्दिता बद्धा सती अवतस्थे स्थिता । “बद्धे सन्दानितं मूतमुद्रितं सन्दितं सितम्” इत्यमरः । कर्मणि क्तः । द्यति स्यातिमास्याम्” इति इकारः ॥ ५४ ॥

यदि मनसि शमः किमङ्ग ! चापं
 शठ ! विषयास्तव बल्लभा न मुक्तिः ।
 भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्यः
 तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥ ५५ ॥
 इति विषमितचक्षुषाभिधाय
 स्फुरदधरोष्ठ मसूयया कयाचित् ।
 अगणितगुरुमानलज्जयासौ
 स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥ ५६ ॥

काचित् युग्मं न आह । यदीत्यादि । तत्र मनसि शमः
 शान्तिः यदि अस्ति इति शेषः । अङ्ग ! भो ! चापं किं किम-
 र्थम् ? इत्यर्थः । किन्तु हे शठ ! हे वञ्चक ! तव विषयाः शब्दा-
 दयः बल्लभाः प्रियाः, न तु मुक्तिः । तत् एव द्रढयितुम् आह ।
 भवतु कः दोषः ? इति शेषः । यदि अहं रागी तर्हि किम्
 इति भवतोः न गणयामि ? इति शङ्कां निवारयति । तव
 हृदये मनसि हृदयेश्वरा काचित् तव प्रेयसौ अन्यकामिनीभ्यः
 स्व्यन्तरेभ्यः अवकाशं न दिशति न प्रयच्छति । स्व्यन्तरासक्त्या
 न अस्मान् गणयसि न तु वैराग्यात् तदर्थम् एव अयं ते सकलः
 प्रयासः अपि इत्यर्थः । ५५ ॥

इतीति । इति इत्यम् असूयया मत्सरेण स्फुरन् अधरोष्ठः
 यस्मिन् कर्मणि तथा अभिधाय उक्त्वा विषमितचक्षुषा कुटिलो-
 क्ततदृष्ट्या अगणिताः गुरवः आचार्यादयः मानः अभिमानः
 लज्जा च यया तया कयाचित् असौ मुनिः उरसि स्वयं स्व-
 हस्तेन एव श्रवणोत्पलेन जघ्ने हतः ॥ ५६ ॥

सविनयमपराभिसृत्य साचि
 स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः ।
 श्रवणनियमितेन तं निदध्यौ
 सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥ ५७ ॥
 करुणमभिहितं त्रपा निरस्ता
 तदभिमुखञ्च विमुक्तमश्रु ताभिः ।
 प्रकुपितमभिसारणेऽनुनेतुं
 प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः ॥ ५८ ॥

सविनयमिति । अपरा सविनयम् अनौद्धत्येन साचि
 तिर्यक् अभिसृत्य समीपं गत्वा स्मितेन मन्दहासेन सुभगैकस्य
 लसतः कपोलस्य लक्ष्म्यः यस्याः सा इति । बहुवचनपदोत्तरः
 बहुव्रीहिः । अन्यथा कप्रत्ययः स्यात् इति उक्तं प्राक् । श्रवण
 नियमितेन कर्णान्तप्रापितेन रुद्धप्रसारणं तावदायतेन इत्यर्थः ।
 असकलेन असम्पूर्णेन कटाक्षेण इति यावत् लोचनेन तं मुनिं
 धमञ्जयम् । सकलम् इव समग्रप्रायं यथा तथा निदध्यौ पश्यति
 स्म । कटाक्षेण एव गाढम् अद्राक्षीत् इत्यर्थः । एषु श्लोकेषु
 भावाभासनिबन्धनत्वात् ऊर्जस्वलालङ्कारः । औत्सुक्यम् अत्र
 भावः । आभासत्वं च अस्य विरक्तमूनी अनौचित्यात् इति
 उक्तं प्राक् एव इति ॥ ५७ ॥

अथ तासां मुनिविलोभनम् उपसंहरति । करुणमिति ।
 ताभिः स्त्रीभिः तदभिमुखं मुनिसमक्षं करुणं दीनम् अभिहितम्
 उक्तं त्रपा निरस्ता लज्जा त्यक्ता किं बहुना अश्रु च विमुक्तं
 ततः परं न किञ्चित् विधेयम् आसीत् इति भावः । कुतः ? हि
 यस्मात् अबलाजनस्य अभिसारणे समागमविषये प्रकुपितम्

असकलनयनेक्षितानि लज्जा
 गतमलसं परिपाण्डुता विषादः ।
 इति विविधमिधाय तासु भूषां
 प्रभवति मण्डयितुं बधूरनङ्गः ॥ ५६ ॥
 अलसपदमनोरमं प्रकृत्या
 जितकलहंसबधू गति प्रयातम् ।
 स्थितमुज्ज्वलस्यलातिभारात्
 उदितपरिश्रमजिह्वितेक्षणं वा ॥ ६० ॥

अननुकूलं प्रियम् अनुनेतुम् अनुकूलयितुम् इयती भूमिः इति
 एतावती सीमा साधनानां परमावधिः इति भावः । अर्थान्तर-
 न्यासः अलङ्कारः ॥५८॥

अथ आसाम् अनुरागदाढ्यं निगमयति । असकलेति ।
 असकलनयनेक्षितानि नयनार्द्धविलोकितानि लज्जा अलसं गतं
 मन्दमगनं परिपाण्डुता पाण्डुरवर्णत्वं विषादः इष्टानवाप्ति-
 निमित्तः चेतोभङ्गः इत्येवंप्रकारं विविधं नानाविचेष्टितम् ।
 “नपुंसकमनपुंसक” इत्यादिना नपुंसकैकशेषत्वम् । तासु भूषाम्
 इधाय इति भावप्राधान्येन योज्यम् । तथाहि । अलसः मदनः
 बधूः मण्डयितुं प्रभवति सर्वावस्थासु इति भावः । अतः तासाञ्
 अनङ्गभूषितानाम् अखिलं भूषणम् एव इति भावः ॥५९॥

इदानीं तासां त्रिभिः सुनिविलोभने प्रयासवैफल्यम् आह ।
 अलसेति । बधूनां सम्बन्धि प्रकृत्या अलसैः पदैः मनोरमं मनो-
 रमम् अत एव जिता कलहंसबधूनां गतिः येन तत् प्रयातं
 ममनम् । भावे क्तः । तथा उरणः अतिविपुलस्य जघनस्थलस्य

भृशकुसुमशरेषु पातमोहात्
 अनवसितार्थपदाकुलोऽभिलापः ।
 अधिकविततलोचनं बधूनाम्
 अयुगपदुन्नमितभ्रु वीक्षितं च ॥ ६१ ॥
 रुचिकरमपि नार्थवद् बभूव
 स्तिमितसमाधिशुचौ पृथातनूर्ज ।
 ज्वलयति महतां मनांस्यमर्षे
 न हि लभतेऽवसरं सुखाभिलाषः ॥ ६२ ॥
 विशेषकम् ।

अतिभारात् अतिगौरवात् उदितपरिश्रमेण उद्गतश्रमेण जिह्वितं
 घृणिते ईक्षणे यस्मिन् तत् स्थितं वा स्थितिश्च । सर्वत्र वाशब्दः
 समञ्चये । “वा समञ्चये एवार्थं उपमानविकल्पयोः” इति
 हेमचन्द्रः ॥६०॥

भृशेति । तथा भृशेन गाढेन कुसुमशरस्य कामस्य इषोः
 निपातेन यः मोहः मूर्च्छा तस्मात् हेतोः अनवसितार्थः अस्फु-
 टोच्चारणात् अनवधारिताभिधेयैः पदैः सुप्तिङन्तादिभिः
 लुभितशब्दैः आकुलः सङ्कीर्णः अभिलापः वाक्यप्रयोगश्च अधिकं
 वितते विस्तृते लोचने यस्मिन् तत् अयुगपत् पथ्यायेण उन्नमितं
 भ्रुवौ यस्मिन् तत् तथोक्तम् । “ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”
 इति ऋसः । वीक्षितं वीक्षणं च ॥६१॥

रुचिकरमिति । पूर्वोक्तं रुचिकरं स्पृहाजनकम् अपि ।
 “रुचिः कान्तिरुचो भासि स्त्रियां शोभास्पृहाश्रयोः” इति
 वज्रयन्ती । स्तिमितेन स्थिरेण समाधिना तपोयोगेन शुचौ

स्वयं संराध्यैवं शतमखमखगण्डेन तपमा
 परोच्छ्रित्या लभ्यामभिलषति लक्ष्मीं हरिसुते ।
 मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः
 सगन्धर्वा धाम त्रिदशवनिताः स्वं प्रति ययुः ॥६३॥
 इति अर्जुनविलोभनप्रत्याख्यानः नाम
 दशमः सर्गः ॥ १० ॥

शुद्धं निर्विकारे चेतसि इत्यर्थः । पृथातनूजे अर्जुने विषय
 अर्थवत् सप्रयोजनं न बभूव । तथाहि । महतां धीराणां
 मनांसि अमर्षं क्रोधं ज्वलयति सति सुखाभिलाषः अवसरम्
 अवकाशं न लभते रौद्रस्य शृङ्गारविरोधित्वात् इति भावः ।
 अत्र विशेषके अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥६२॥

स्वयमिति । एवं हरिसुते अर्जुने स्वयम् अखगण्डं न अविलुप्तं न
 तपमा शतमखम् इन्द्रं संराध्य प्रीणयित्वा परोच्छ्रित्या शत्रु-
 वधेन लभ्यां साध्यां लक्ष्मीं राजलक्ष्मीं अभिलषति मति
 सोद्वेगैः कार्यसिद्धरभावात् सनिर्वेदैः मनोभिः उपलक्षिताः ।
 किञ्च । प्रणयविहत्या प्रार्थनाभङ्गेन ध्वस्तरुचयः नष्टकान्तयः
 सगन्धर्वाः गन्धर्वसहिताः त्रिदशवनिताः स्वं धाम स्वस्थानं
 प्रतिययुः । शिखरिणीवृत्तम् एतत् । “रसे रुद्रैश्चिन्ना यमन-
 सभला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥६३॥

इति किरातार्जुनीयकाव्यस्य दशमसर्गव्याख्या समाप्ता ।

एकादशः सर्गः

—३—

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तथा ।

आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः॥१॥

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना दृष्टे पुरः ।

द्राघीयसा वयोऽतीतः परिक्रान्तः किलाध्वना ॥२॥

अथेति । अथ अस्मरमां प्रतिप्रयाणानन्तरम् । पाकः नाम काञ्चित् राक्षसः तस्य शासनः इन्द्रः । नद्यादित्वात् ल्यप्रत्ययः । तथा अस्मरोमखात् श्रुतया अमर्षात् द्विपद्वेषात् निमर्गात् च या जितेन्द्रियता तथा आगन्तुकानागन्तुकोभयविधहेतुकया प्रतीतः हृष्टः सन् । “ख्यातो हृष्टे प्रतीते” इत्यमरः । जिष्णो अर्जुनस्य । “जिष्णुः शक्रे धनञ्जये” इत्यमरः । आश्रमम् आजगाम । अत्र अमर्षानिसर्गयोः जितेन्द्रियताहेतुकं रुचिकरम् अपि इति काव्यलिङ्गं स्फुटम् अवगम्यते ॥१॥

किम् इन्द्रः मुनिरूपेण एव आजगाम इति आह । मुनिरूप इति । मुनेः रूपम् इव रूपं यस्य सः मुनिरूपः मुनिवेशधारो इत्यर्थः । सः इन्द्रः अनुरूपेण दर्शनप्रदानयोग्येव इत्यर्थः । सूनुना पुत्रेण अर्जुनेन पुरः अग्रे दृष्टे हृष्टः । कथञ्चतः ? वयः यौवनादिकम् अतीतः वृद्धः । “द्वितीयाश्रित” इत्यादिना द्वितीयासमासः । द्राघीयसा अतिदीर्घेण । “प्रियस्थिर” इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । अध्वना अध्वगमनेन इत्यर्थः । परिक्रान्तः परिश्रान्तः । किल इति अलीके । “किल सम्भाव्यवार्त्तयोः । हेतुरुच्योरलीके च” इति हेमचन्द्रः । वृद्धः

जटानां कौर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः ।

पृक्तयेन्दुकरैरङ्गः पर्यन्त इव सन्ध्यया ॥ ३ ॥

विशदभ्रयुगच्छन्नबलितापाङ्गलोचनः ।

प्रालियावततिम्लानपलाशाञ्ज इव ऋदः ॥ ४ ॥

आसक्तभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि ।

आद्यूनः सद्गृहिण्येव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः ॥ ५ ॥

इव दूराध्वशान्तः इव स्थितः इत्यर्थः । “इव” इति पाठे स्पष्टार्थः ॥ ॥

अथ चतुर्भिः इन्द्रं विशिनष्टि । जटानामिति । परितः सितैः केशैः कौर्णया व्याप्तया जटानां संहत्या उपलक्षितः । अत एव इन्दुकरैः इन्दुकिरणैः पृक्तया युक्तया सन्ध्यया उपलक्षितः अङ्गः पर्यन्तः दिनान्तः इव स्थितः तस्य अपि परिणतरूपत्वात् वृद्धोपमानत्वं जटानां संहत्येत्युक्तत्वात् सन्ध्यासाम्यम् ॥३॥

विशदति । पुनश्च विशदनेन पलितपाङ्कुरेण भ्रूयुग्मेन छत्रे बलितापाङ्गे बलिमत्प्रान्ते लोचनं यस्य सः तथोक्तः । “अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः । पामादित्वात् लोमादिसूत्रेण बलच्प्रत्ययः । प्रालियावतत्या हिमसंहत्या म्लानपलाशानि क्लान्तदलानि अञ्जानि यस्मिन् सः ऋदः इव स्थितः ॥४॥

आसक्तेति । पुनश्च परिकृशैः परिकृशैः अपि आसक्तभरनीकाशैः भाराक्रान्तसदृशैः सभारवद्गुरुभवद्भिः इत्यर्थः । “इकः काशे” इति दोषः । अङ्गैः उपलक्षितः काश्यात् लघूनि अपि स्वाङ्गानि स्वयं वोढुम् असमर्थः इत्यर्थः । अत एव आद्यूनः श्रीदरिकः । “आद्यूनः स्याद्रीदरिको विजिगोषाविवर्जिते”

गूढोऽपि वपुषा राजन् धाम्ना लोकाभिभाविना ।

अंशुमानिव तन्वबभ्रपटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६ ॥

जरतीमपि बिभ्राणस्तनुमप्राकृताकृतिः ।

चकाराक्रान्तलक्ष्मीकः ससाध्वसमिवाश्रमम् ॥७॥

इत्यमरः । आङ्पूर्वात् दीव्यतेः क्तः । “च्छोः शूडनुनासिके च” इति ऊठादेशः । “दिवोऽविजिगीषायाम्” इति निष्ठानत्वम् । मद्गृह्णिष्या अनुकूलकलत्रेण एव प्रायः प्राचुर्येण यस्या अवलम्बनदण्डेन अवलम्बितः धारितः न तु स्वशक्त्या इति भावः ॥५॥

गूढ इति । वपुषा गूढः अपि प्रच्छन्नरूपः अपि इत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानात् तृतीया । तन्वबभ्रपटलच्छन्नविग्रहः स्तोकाबभ्रवृन्दान्तरितमूर्तिः अंशुमान् इव लोकाभिभाविना लोकव्यापिना धाम्ना तेजसा “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हेमचन्द्रः । राजन् दीप्यमानः ददृशे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥६॥

जरतीमिति । जरतीं जीर्णाम् । “जीनो जीर्णो जरन्नपि” इत्यमरः । जीर्यतेः अतीतार्थे शतप्रत्ययः । “उगितञ्च” इति ङीप् । तनुं शरीरं बिभ्राणः दधत् अपि अप्राकृता अलोकसामान्या आकृतिः मूर्तिः यस्य सः इन्द्रः आक्रान्ता अभिभूता लक्ष्मीः आश्रमशोभा येन सः आक्रान्तलक्ष्मीकः । एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दोत्तरपदबहुव्रीहौ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति नित्यं कप् । आश्रमं ससाध्वसम् इव चकार । तेजस्विदर्शनात् भयं भवति तत् तु न दुःखजनकं तस्य अमानुषत्वात् इति सूचयितुम् इवशब्दः ॥७॥

अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।

अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः ॥८॥

आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः ।

विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम् ।

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।

ऋयते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः ॥१०॥

अभित इति । पृथासूनुः अर्जुनः तम् इन्द्रम् अभितः तं प्रति स्नेहेन परितस्तरे । तद्गोचरेण प्रेम्णा पर्याहतः । स्तृणोतिः कर्मणि लिट् । “ऋतञ्च संयोगादेर्गुणः” इति गुणः । ननु अज्ञातसम्बन्धविशेषस्य कथं स्नेहोदयः इत्यतः आह । अविज्ञात इति । बन्धौ सुहृदि अविज्ञाते अपि बन्धुः अयम् इति अज्ञाते अपि बलात् बान्धवसत्तावशात् एव मनः प्रह्लादते स्निह्यति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आतिथेयीमिति । अथ हरिः इन्द्रः सुतात् अर्जुनात् आतिथेयीम् अतिथिषु साध्वीम् । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्द्वेज्” अपचितिं पूजाम् आसाद्य प्राप्य । “पूजा नमस्यापचितिः” इत्यमरः । विष्टरे आसने । “ऋदोरप्” इति स्तृणातेः अप्-प्रत्ययः । “वृक्षामनयोर्विष्टरः” इति षत्वम् । विश्रम्य नाम विश्रम्य किल श्रमम् अपनीय इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारां भारतीं व्याजहार उक्तवान् । “व्याहार उक्तिर्लपितम्” इत्यमरः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमं तावत् मुनिवत् एनं मुमुक्षुं कृत्वा आह । त्वयिति । त्वया साधु समारम्भि सम्यक् उपक्रान्तम् । रभेः कर्मणि लुङ् । कुतः ? यत् यस्मात् नवे वयसि यौवने तपः

श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता गुणसम्पदमाकृतिः ।

सुलभा रम्यता लोके दुर्लभंहि गुणार्जनम् ॥११॥

शरदस्बुधरच्छाया गत्वर्थी यौवनश्रियः ।

आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥१२॥

अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।

चर्यते इति शेषः । तथाहि । अहम् इव दृश्यते असौ मादृशो वर्षीयान् अतिवृद्धः अपि । “प्रियस्थिर” इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । प्रायो विषयैः ह्रियते आकृष्यते किम्, भवादृशः यवीयान् इति भावः ॥ १० ॥

अथ एवम् अनारम्भे तव स्वाकारलाभः अपि विफलः स्यात् इति आशयेन आह । श्रेयसीमिति । तव आकृतिः मूर्तिः रम्या इति शेषः । श्रेयसीं अंष्टां गुणसम्पदं तपःसमारम्भरूपां सम्प्राप्ता । अतः न निष्फला इति भावः । न च स्वाकाराः गुणाद्याश्च कियन्तः न सन्ति इति वाच्यम् इति आह । लोक इति । लोके रम्यता रम्याकारता सुलभा हि गुणार्जनं गुणसम्पदादनं दुर्लभं त्वयि तु उभयं सम्पद्यते इति अस्माकं परमा मोदः इति भावः ॥ ११ ॥

यदुक्तं “त्वया साधु समारम्भि” इति तत् एव साधुत्वं संसारनिःसारताख्यापनया युग्मेन उपपादयति । शरदिति । यौवनश्रियः तावत् शरदस्बुधरच्छायाः इव गत्वर्थः चञ्चलाः । “गत्वरश्मि” इति क्त्वरन्तः निगतः । “टिड्ढाणम्” इत्यादिना लोप् । विषयाः शब्दादयः तु आपातरम्याः तत्कालरमणीयाः । “तदात्ये पात आपातः” इति वैजयन्ती । पर्यन्ते अवसानं परितापयन्ति दुःखं कुर्वन्ति इति तथोक्ताः ॥ १२ ॥

अन्तक इति । किञ्च सन्तताः अनवच्छिन्ना आपदः

इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावृत्तिष्ठते जनः ॥१३॥

चित्तवानसि कल्याणी यत्त्वां मतिरुपस्थिता ।

विरुद्धः केवलं वैषः सन्देहयति मे मनः ॥ १४ ॥

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।

क्लेशाः यस्य तस्य जन्मिनः प्राणिनः । “प्राणी तु चेतनो जन्मी”,
इत्यमरः । तीक्ष्णादित्वात् इनिः । अन्तकः मृत्युः । पर्यव-
स्थाता प्रतिरोद्धा प्रथमं तावत् जन्मिनः जन्मदुःखम् एव दुस्तरं
नतः जातस्य जीवनम् अपि सततं दुःखसम्भिन्नतया विष-
यक्तान्नप्रायं तत् अपि मृत्युग्रस्तम् इति सः अयं “काकमांसं
शुनीच्छेत् स्वल्पं तदपि दुर्लभम्” इति न्यायात् इति भावः ।
इत्युक्तहृताः त्याज्ये भवे संसारे भवति इति भव्यः योग्यः
जनः भवाद्दृशः इति शेषः । “भव्यं सुखे शुभे चापि भेद्यवद्योग्य-
भाविनोः” इति विश्वः । “भव्यगीय” इत्यादिना कर्त्तरि
निपातः । मुक्तीं मांश्चे उचित्तिष्ठते उद्युक्तः भवति । “उदोऽनूध्वं-
कर्मणि” इति आत्मनेपदम् ॥ १३ ॥

• मम्यति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति । चित्तवानिति ।
चित्तवान् प्रशस्तचित्तः असि । प्रशंसायां मतुप् । कुतः ?
यतः त्वां कल्याणी साध्वी “ब्रह्मादिभ्यश्च” इति ङीष् । मातः
उपस्थिता मङ्गता । किन्तु केवलम् एकं यथा तथा विरुद्धः
वैषः मे मनः सन्देहयति संग्रययुक्तं करोति । यदा वैषः केवलं
वैषः एव इत्यर्थः । “केवलः क्लृप् एके च” “केवलं चाव-
धारितं” इति उभयत्र अपि शाश्वतः ॥ १४ ॥

वैषावरोधम् एव आह । युयुत्सुनेति । युयुत्सुना इव
योद्धुम् इच्छुना इव त्वया । युधिः रुन्नन्तात् उपत्ययः । किम् इदं
कवचं चर्म धामुक्तम् अपितम् ? तत्र कः विरोधः इत्यत्र आह ।

तर्पात्तौ हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ १५ ॥

प्रपित्सोः किञ्च ते मुक्तिं निष्पृहस्य कलेवरे ।

महेषुधौ धनुर्भीमं भूतानामनाभिद्रुहः ॥ १६ ॥

भयङ्करः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः ।

असिस्तव तपस्यस्य न समर्थयते शमम् ॥ १७ ॥

युग्मम् ।

हि यस्मात् तपस्विनः केवले एके कवचाद्यमहचरिते इति यावत् ते च ते अजिनवल्कले च । “निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः” इत्यमरः । वसते आच्छादयन्ति । अतः तपस्विनः ते कवचधारणं विरुद्धम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रपित्सोरिति । किञ्च मुक्तिं प्रपित्सोः प्राप्तम् इच्छोः । “सनि मोमा” इत्यादिना इसादेशः । अत्र “लोपोऽभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । अतः सुमुञ्चत्वात् एव कलेवरे शरारे निष्पृहस्य गतस्पृहस्य अतः न आत्मरक्षार्थं धनुर्धारणं युक्तम् इत्यर्थः । न अपि परहिंसार्थम् इति आह । भूतानां जन्तूनाम् । “ज्मादौ जन्तौ च भूतानि” इति वैजयन्तो । “क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः धर्म” इति कर्मसंज्ञायाम् । “कर्तृकर्मणोः कर्त” इति कर्त्तारि षष्ठी । अनभिद्रुहः अहिंसकस्य । “सत्सृद्दिष” इत्यादिना क्लिप् । ते तव महेषुधौ महानिषङ्गी भीमं त्रासजनकं धनुश्च न समर्थयते शमम् इत्युत्तरेण अन्वयः । समर्थयते इति वचन-विपरिणामः कार्यः ॥ १६ ॥

भयङ्कर इति । तथा मृत्योः अपरः भुजः इव प्राणभृता प्राणिनां भयङ्करः । “मघर्त्तिभयेषु क्लषः” इति खच्प्रत्ययः । “अरुद्दिष” इत्यादिना सुमागमः । असिः खड्गः तर्पास तिष्ठति

जयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः ।

क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः कायुधं क्व तपोधनाः ॥१८॥

यः करोति बधोदकां निश्रेयसकरौः क्रियाः ।

ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढः पङ्कयत्यपः ॥१९॥

इति तपस्यः तपः चरन् इत्यर्थः । “सुपि स्थ” इति कप्रत्ययः । तस्य तव शमं शान्तिं न समर्थयते न सम्भावयति । किं शान्तस्य शस्त्रेण ? इति भावः ॥ १७ ॥

ननु अशान्तस्य किं तपसा ? इति आशङ्क्य जयार्थम् इति आह । जयमिति । अत्रभवान् पूज्यः इत्यर्थः । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति प्रथमार्थं प्राग्देशीयः तल्प्रत्ययः । सुष्पुपा इति ममासः । “त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि” इति यादवः । अरातिषु विषये जयम् अभिलाषुकः जयम् इच्छः । “लषपत” इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । नूनम् इति निश्चयः । “नूनं तर्कोऽपि निश्चये” इत्यमरः । क्रोधस्य लक्ष्म कोपस्य लिङ्गम् आयुधं क्व ? क्षमावन्तः शान्ताः तपोधनाः क्व ? क्रोधशान्त्योः विरोधात् तत्कार्ययोः शस्त्रतपसोः अपि एकत्र असङ्गतेश्च शस्त्रिणः ते तपो जयार्थं न तु मोक्षार्थम् इति निश्चयः इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तपसः जयार्थत्वे दोषम् आह । य इति । यः पुमान् निश्चितं श्रेयः निःश्रयसं मुक्तिः । “अचतुर” इत्यादिना समासान्तः निपातः । “मुक्तिः केवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्” इत्यमरः । निःश्रे सं कुर्वन्ति इति निःश्रेयसकरौः निःश्रेयसहेतून् इत्यर्थः । “क्षत्रो हेतुताच्छीलानलोम्येषु” इति हेत्वर्थं टप्रत्ययः । टित्वात् डोप् । क्रियाः तपोदानादिकर्माणि बधोदकाः हिंसाफलकाः करोति । “उदकाः फलमुत्तरम्” इत्यमरः ।

मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुषः ।

तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २० ॥

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन् गत्वरीः श्रियः ।

उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ २१ ॥

अत एव मूढः सः पुमान् ग्लानिः एव दोषः तं छिन्दन्ति इति ग्लानिद्रोषच्छिदः पिपासाहारिणीः । क्विप् । स्वच्छाः निर्मलाः अपः पङ्कयति पङ्कवतीः करोति । “णाविष्टवद्भावे विन्मतो-
र्लुक्” इति मनुषः लुक् । महाफलमाधनस्य तपसः तुच्छफलैः
विनियोगः स्वच्छाम्बुनः पङ्कसङ्करवत् प्रेक्षावद्भिः गर्हित-
इत्यर्थः । अत्र “यत्तपसो बधोदकीकरणं तन्निर्मलस्य पयसः
पङ्कसङ्करीकरणम्” इति वाक्यार्थोत्तरम् आरोप्यप्रतिबिम्ब-
करणाच्चेपात् असम्भवस्तुमम्बन्धात् वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाल-
ङ्कारः ॥ १९ ॥

ननु अर्थकामयोः अपि मोक्षवत् पुरुषार्थत्वात् तपस-
तदर्थत्वे कः दोषः ? तत्र आह । मूलमिति । हिंसादेरिति ।
तद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिः । आदिशब्दात् अनृतस्तेयादीनां
संग्रहः । दोषस्य अवगुणस्य मूलं कारणभूतौ । “स्त्रीकामा-
धनकामाश्च किं न कुर्वन्ति पातकम् ?” इति भावः । अर्थ-
कामौ मा स्म पुषः । “स्मोत्तरे लुङ् च” इति लुङ् । “पुषादि”
इत्यादिना च्चुः अडादेशः । हि यस्मात् तौ अर्थकामौ तत्त्वाव-
बोधस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य इति शेषः । दुरुच्छेदी
दुर्वारी उपप्लवौ हिंसादिप्रवर्तकत्वात् अन्तकी अतः पुरुषार्थ-
परिपन्थिनौ एतौ न पुरुषार्थौ इत्यर्थः ॥ २० ॥

भक्तिप्रतिबन्धकत्वात् अपुरुषार्थौ अर्थकामौ इति उक्तं तत्र
अर्थस्य दुःखेकनिदानत्वात् अपि अपुरुषार्थत्वम् इति पञ्चभिः

द्या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।
तासां किं यन्न दुःखाय विपदामिव सम्पदाभ् ॥२२॥
दुरासदानरौनुग्रान् धूर्तविश्र्वासजन्मनः ।

प्रपञ्चयति । अभिद्रीहंणेत्यादि । भूतानाम् अभिद्रीहेण हिंसया
गत्वरोः अस्थिराः त्रियः सम्पदः अर्जयन् जनः । उदकम् अस्ति
इति उदन्वान् उदधिः । “उदन्वानुदधौ च” इति निपातनात्
माधुः । सिन्धूनां नदीनाम् इव आपदां पावतां मूलत्वम्
एति ॥२१॥

आपत्पावताम् एव व्यनक्ति । या इति । याः सम्पदः
सत्सहायानां विद्यमानसाधनानाम् एव पुंसां गम्याः प्राप्याः
विपदः अपि सत्सहायानाम् एव गम्याः निस्तीर्याः इत्यर्थः ।
“कल्याणां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी । यासु सतीषु खेदः रज-
त्वादिक्लेशः विपत्सु स्वतः एव इति विशेषः । यतः याभ्यः
सम्पद्भ्यः भयम् अनेकार्थमूलत्वात् इति भावः । विपद्भ्यः तु
स्वरूपतः एव इति भावः । किं बहुना । विपदाम् इव तासां
सम्पदां सम्बन्धि न किम् अस्ति इति शेषः । यत् दुःखाय न
भवति सर्वं दुःखावहम् एव इति भावः । यदाहुः—“अर्थाना-
मर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं
दुःखभाजनम् ।” इति । अतः हेयः इति भावः । अत्र यत्
न दुःखाय इत्युत्तरवाक्यस्य यच्छब्दसामर्थ्यात् तासां किम् ?
इति पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं न अपेक्षते तत् एतत् काव्य-
प्रकाशे स्पष्टम् ॥ २२ ॥

दुरासदानिति । किञ्च दुरासदान् दुःप्रापान् विश्वासात्
जन्म यस्याः तस्याः । जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणः बहुव्रीहिः ।
धूर्तेः सत्तोषस्य उग्रान् अरौन् धनिकस्य सर्वत्र अनाश्वाससम्भ-

भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥२३॥

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।

आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥ २४ ॥

कोऽपवादः स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चलाः ।

साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव सम्पदः ॥२५॥

वात् विमन्मसुखभञ्जकान् इत्यर्थः । भुज्यन्ते इति भोगान् धनानि आहेयान् अहिषु भवान् । “दृतिकुक्षिकलशिवस्त्य-
स्त्यहेर्दञ्” । भोगान् फणान् । “भोगः सुखे धने चाहेः शरीर-
फणयोरपि” इति उभयत्र अपि विश्वः । अध्यास्य अधिष्टाय
आपत् विपत् न दुर्लभा आशोविषमुखम् इव तम् एव भोगिनं
पुमांसं बलात् आपदः अनुसन्दधति इत्यर्थः ॥२३॥

इतः अपि श्रियः हेयाः इति आह । नेति । श्रियः सम्पदः
जातु कदाचित् अन्तरज्ञाः नीचानीचविशेषाभिज्ञाः न भवन्ति ।
अत एव आसां श्रियां प्रियैः न भूयते न ताः कुत्र अपि अनु-
रज्यन्ति इत्यर्थः । ननु किं श्रीदोषः पुरुषदोषः वा ? इति
चेत् तत्र आह । मूढाः अमी जनाः तासु अननुरक्तासु अपि
श्रीषु आसक्ताः स्त्रीषु इव श्रीषु अननुरक्तासु अनुरागः पुंसासु
एव अयं दोषः इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि तासु एव सर्वेषाम्
आसक्तिः ? इति अर्थान्तरं न्यस्यति । वामेति । जन्तवः वाम-
शीलाः वक्रस्वभावाः हि । स्वभावस्य दुर्वारत्वात् इति भावः ॥२४

यत् उक्तम् “नान्तरज्ञाः श्रियः” इति तत् एव भङ्गान्तरं
आह । क इति । यत् सम्पदः अशीलेषु दुःशीलेषु विषये चञ्चलाः
अस्थिराः । न तद्विरुद्धम् उच्यते यतः चञ्चला इति । अतः
स्तुतिपदे स्तुतिविषये तत्र कः अपवादः का निन्दा ? किन्तु

कृतवानन्यदेहेषु कर्ता च विंधुरं मनः ।

अप्रियैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह ॥ २६ ॥

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।

विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७ ॥

तदा रम्याख्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।

क्षुद्राः सम्पदः साधुवृत्तान् अपि विक्षिपन्ति एव जहति एव तत् एव तासां निन्दास्पदम् इत्यर्थः । तस्मात् अर्थः न पुरुषार्थः इति सन्दर्भार्थः ॥ २५ ॥

ननु न अर्थम् अहम् अर्थये किन्तु वीरधर्मम् अनुपालयन् वैरनिर्घ्यातनम् इच्छामि ? इति आशङ्क्य तत् अपि परपीडात्मकत्वात् अयुक्तम् इति श्लोकचतुष्टयेन आचष्टे । कृतवानिति । तत्र आत्मदृष्टान्तेन एव परपीडातः निवर्त्तितव्यम् इत्याशयेन आह । अप्रियैः अनिष्टवस्तुभिः संयोगः इव प्रियैः इष्टवस्तुभिः सह विप्रयोगः विरहः अन्यदेहेषु स्वस्य एव देहान्तरेषु अतो-
तांनागतेषु इति शेषः । मनः विंधुरं दुःखितं कृतवान् कर्ता करिष्यति च । भविष्ये लुट् । तद्वर्त्तमाने च अनुभूयते इति शेषः । इष्टनाशः दुःखहेतुः इति सर्वत्र अपि त्रैकालिकमिदम् इति श्लोकार्थः ॥ २६ ॥

सम्प्रति इष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वम् आह । शून्यमिति । प्रियसमागमे इष्टजनसंयोगे सति शून्यं रिक्तम् अपि आकीर्णतां सम्पूर्णताम् एति समृद्धम् इव प्रतीयते इत्यर्थः । व्यसनं विपत् अपि उत्सवैः तुल्यम् । “व्यसनं विपदि भ्रंशे” इत्यमरः । विप्र-
लम्भः वञ्चना प्रतारणम् इति यावत् सः अपि लाभाय । किं बहुना प्रियसङ्गस्य सर्वावस्थासु अपि सुखम् एव इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥२८॥

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।

यदि नेष्टात्मनः पीडा मासञ्जि भवता जने ॥२९॥

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।

भवान्मा स्म बधौत्र्याय्यं व्यायाधारा हि साधवः ॥३०॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वम् आह । तर्ह्येति । तदा रम्याणि अपि अरम्याणि अमनोहराणि भवन्ति : किं बहुना प्रियाः असवः प्राणाः अपि शल्यं शल्यवत् अमह्याः भवन्ति इत्यर्थः । किञ्च तदा सबन्धुः सन् अपि एकाकी अमहायः एव । “एकादाकिनिञ्चानहायि” इति आकिनिच्प्रत्ययः । कदा ? इति आकाङ्क्षायाम् आह । यदा इष्टेन रहितः भवति तदा सर्वम् अमह्यम् इति ॥२८॥

युक्त इति । किञ्च युक्तः हितेन इति शषः । हितेन इष्टेन युक्तः सन् प्रमाद्यसि प्रकर्षेण माद्यसि हृष्यसि । हितात् अपेतः परितप्यसे परितप्तः भवसि । तपेः दैवाटिकात् कर्त्तरि णट् । मत्वम् एवं ततः किम् ? अतः आह । यदीति । पीडा आत्मनः स्वस्य च न इष्टा यदि तर्हि भवता जने परस्मिन् अपि मासञ्जि न सञ्जयताम् । सञ्जतः ख्यन्तात् कर्मणि लुङ् । आत्मदृष्टान्तेन परपीडातः निवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः । पीडायाः परात्मनोः समत्वात् ॥२९॥

अथ देहाख्यैर्यश्रद्धया च परपीडा न कार्या इति आह । जन्मिन इति । अस्य जन्मिनः उत्पत्तिधर्मिकस्य शरीरिणः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । स्थितिं लक्ष्मीम् इव चलाचलां चञ्चलां जन्मिधर्मत्वात् एव चञ्चलाम् अनित्याम् इत्यर्थः । चलतेः पचाद्यच् “चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्चाक्काभ्यामस्येति वक्त-

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नौनशः ।

उच्छेदं जन्मनः कर्तुं मेधि शान्तस्तपोधन ! ॥३१॥

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः ।

जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृतस्त्वया जितः ॥३२॥

व्यम्” इति द्विर्भावः अभ्यासस्य अगागमश्च । विद्वान् जानन् इत्यर्थः । “विदेः शतुवसुः” इति वैकल्पिकः वसुरादेशः । भवान् न्यायात् अनपेतं न्याय्यम् । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत” इति यत्प्रत्ययः । मा स्म बधौत् मा नाशय इत्यर्थः । “न्मोत्तरं लुङ् च” इति लुङ् । “लुङि च” इति हनः बधादेशः । “शेषे प्रथमः” इति प्रथमपुरुषः । हि यस्मात् साधवः न्यायाधाराः न्यायावलम्बाः । बहुव्रीहिः तत्पुरुषः वा । न्यायत्यागे साधुत्वम् एव स्यात् इति भावः । “न्यायाचाराः” इति पाठे न्यायम् आचरन्ति इति तथोक्ताः । कर्मणि अण् ॥२०॥

तर्हि किं मे कर्तव्यम् ? तत्र आह । विजहीहीति । हे तपोधन ! रणोत्साहं रणोद्योगम् । लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः उत्साहः । विजहीहि त्यज । “आ च ह्री” इतीकारः । साधु समोचौनं निःश्रेयकरत्वात् इति भावः । तपः मा नौनशः न नाशय । नश्यतेः ख्यन्तान्माद्योगात् आशिषि लुङ् अडागमनिषेधश्च । किन्तु जन्मनः उच्छेदं कर्तुं मोक्षं साधयितुम् इत्यर्थः । शान्तः एधि विजिगीषानिवृत्तः भव इत्यर्थः । “हुभल्भ्यो हीधिः” इति धिः “ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च” इत्येकारः इति ॥३१॥

अथ सर्वथा मे विजयकण्डूः अस्ति न निवर्तते इति आशङ्क्य तर्हि अन्तःशत्रुविजयेन विधीयतां तत् अपनोद इति

परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः ।

अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥३३॥

श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी ।

इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मागास्तदङ्गताम् ॥३४॥

आह । जीयन्तामिति । दुर्जयाः अजय्याः चक्षुरादयः देहे वर्तमानाः रिपवः जीयन्तां यस्मात् तेषु शत्रुषु जितेषु मत्सु त्वया अयं कृत्स्नः लोकः जितः । ननु किमुत अन्यं शत्रवः तदन्तर्गताः ? इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य इन्द्रियार्थनिष्पृहस्य निर्भरवैरानुदयात् विजयत्रयपदेशः ॥३२॥

अजितेन्द्रियस्य अनिष्टम् आचष्टे । परवानिति । अर्थ-संसिद्धौ अभ्यवहारादिस्वार्थसाधने परवान् पराधीनः । “पर-तन्त्रः पराधीनः परवान्” इत्यमरः । नीचवृत्तिः कर्षणवह-नादिनिष्कृष्टकर्मा अपत्रपः निर्लज्जः अविधेयेन्द्रियः अजितेन्द्रियः पुमान् गौः बलीवर्देः इव पुंसां विधेयतां यथोक्तकारितां प्रेष्यताम् इति यावत् । “विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः” इत्यमरः । एति प्राप्नोति । उपमालङ्कारः अयम् । “प्रकृताप्रकृतयोरर्थसाधर्म्यात् श्लेषे तु शब्दमात्रसाधर्म्यम्” इति ॥३३॥

न केवलं हिंसादिदोषमूलत्वात् विषयाणां हेयत्वं किन्तु अपारमार्थिकत्वात् अपि इति आह । श्व इति । अधुना भवा अधुनातनौ इदानीन्तनौ । “सायं चिरम्” इत्यादिना व्य-प्रत्ययः । सुखसंवित्तिः सुखानुभवः श्वः परे अहनि त्वया स्मर-णीया न तु अनुभवनीया इति हेतोः । काम्यन्ते इति कामाः विषयाः तान् स्वप्नोपमान् स्वप्नतुल्यान् मत्वा निश्चित्य तदङ्गतां

अहेया विप्रलब्धारः प्रिया विप्रियकारिणः ।

सुदुस्त्यजास्त्यजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः॥३५॥

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्लाविते जङ्गुकन्यया ।

प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वां पुरा मा भूरुदायुधः॥३६॥

तच्छेषत्वं कामपरतन्त्रतां मा गाः न गच्छ । “इणो गा लुडि”
इति गादेशः ॥ ३४ ॥

अतः हेयाः कामाः इति आह । अहेया इति । अद्वातुम्
अर्हाः अहेयाः विश्वसनीयाः तथा विप्रलब्धारः प्रतारकाः
विश्रामघातकाः इत्यर्थः । तथा प्रीणन्ति इति प्रियाः प्रीति-
जनकाः । “इगुपध” इत्यादिना कप्रत्ययः । तथापि विप्रिय-
कारिणः दुःखजननशीलाः । किञ्च त्यजन्तः अपि पुरुषं विहाय
गच्छन्तः अपि सुदुस्त्यजाः सुयत्नेन त्यक्तुम् अशक्याः कामाः
विप्रयाः कष्टाः कुक्किताः शत्रवः हि प्रसिद्धशत्रवः वैधर्म्यात्
इति भावः । अत्र अहेयत्वादीनां विप्रलम्भकत्वादीनां च
एकत्र विरोधः विषयस्वाभाव्यंन समाधीयत इति विरोधा-
भासः अलङ्कारः । तेन च कामानां प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्ये व्यति-
रेकेण व्यज्यत इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यम् ? इति आशङ्क्य उपसंहरन् आह ।
विविक्त इति । विविक्ते विजने । “विविक्तविजनच्छन्ननिःश-
लाकास्तथा रहः” इत्यमरः । जङ्गुकन्यया गङ्गया भूयः भूयिष्ठं
पुनःपुनः वा । “भूयः पुनः पुनः ख्यातं भूतार्थे पुनरव्ययम्”
इति विश्वः । प्लाविते सिक्ते “पाविते” इति पाठे पवित्रीकृते
इत्यर्थः । अस्मिन् नगे इन्द्रकीले त्वां मुक्तिः पुरा निकटे प्रत्या-
सीदति सन्निकृष्टा भविष्यति इत्यर्थः । “पुरा पुराणे निकटे

व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमवस्थिते ।

वचः प्रश्रयगम्भोरमथोवाच कपिध्वजः ॥ ३७ ॥

प्रसादरम्यमोजस्वि गरौयो लाघवान्वितम् ।

साकाङ्गमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥ ३८ ॥

न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे ।

अप्रकम्पातयान्येषामाम्नायवचनोपमम् ॥ ३९ ॥

प्रबन्धातीतभाविषु” इति विश्वः । उदायुधः गृहीतशस्त्रः मा
भूः शस्त्रं विमुञ्च इत्यर्थः ॥ २६ ॥

व्याहृत्येति । मरुतां पत्न्यौ देवेन्द्रे इति वाचं व्याहृत्य
उक्त्वा अवास्थिते सति तूष्णीं स्थिते सति अथ कपिध्वजः अञ्जुनः
प्रश्रयगम्भोरं विनयमधुरम् । “विनयप्रश्रयौ समौ” इति
यादवः । वचः उवाच ॥ ३७ ॥

किम् उवाच ? इति अपेक्षायां चतुर्भिः इन्द्रवाक्यम् उप
श्लोकयन् आह । प्रसादेति । प्रसादः अत्र प्रसिद्धार्थपदत्वं तेन
रम्यम् । “प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्प्रसादो निगद्यते” इति लक्ष-
णात् । ओजस्वि समासभूयिष्ठम् । “ओजः समासभूयस्त्वम्”
इति शासनात् । गरौयः अर्थभूयस्त्वपरिगतं न तु शब्दाङ्गम्बर-
मात्रम् इत्यर्थः । लाघवान्वित विस्तरदोषरहितम् । साकाङ्ग-
वत्पदकदम्बात्मकं न तु दशदाडिमादिवाक्यवत् अनाकाङ्क्षितम्
इत्यर्थः । अनुपस्कारम् अध्याहारदोषरहितम् । विष्वग्गति
हृत्सार्थप्रतिपादकं न तु सावशेषार्थम् अत एव निराकुलम्
अमङ्गीर्णार्थम् ॥ ३८ ॥

न्यायेति । पुनः न्यायेन युक्त्या निर्णीतसारत्वात् निश्चि-
ताश्रयत्वात् हेतोः आगमे शास्त्रे विषये निरपेक्षं स्वतन्त्रम् इव

अलङ्कारत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूजितम् ।

श्रीदार्यादर्थसम्पत्तेः शान्तं चित्तमृषेरिव ॥४०॥

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।

व्याकुर्व्यात् कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेदृगाशयः ॥४१॥

न ज्ञातं तात ! यत्रस्य पौर्वापर्यममुष्य ते ।

युक्तिदार्यात् एवं प्रतीयते । वस्तुनस्तु शास्त्रसिद्ध्यर्थम् इव इति इवशब्दार्थः । किञ्च अन्येषां प्रतिवादिनाम् अप्रकम्पयतया अनुमानादिभिः अबाध्यत्वात् अप्रत्याख्याततया आम्नायवचनोपमं वेदवाक्यतुल्यम् इत्यर्थः ॥३८॥

अलङ्कारत्वादिति । अन्यैः जनैः अलङ्कारत्वात् अनलङ्कनीयत्वात् क्षुभितोदन्वदूजितम् उद्वेलाभोधिगम्भीरम् श्रीदार्यात् उक्तविशेषत्वात् श्लाघ्यविशेषणात् वा । तदुक्तं दण्डिना— “उत्कषंवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते । तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः । श्लाघ्यं विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिद्विश्यते ॥” इति । “अग्राम्यार्थत्वात्” इति केचित् अन्यत्र त्यागित्वात् इत्यर्थः । अर्थसम्पत्तेः प्रयोजनसम्पत्तेः अन्यत्र अणिमादिनमृद्धः ऋषेः मुनेः चित्तम् इव शान्तं सौम्यम् ॥४०॥

इदमिति । इदम् ईदृग्गुणोपेतं यथोक्तगुणयुक्तम् । इदम् उपपदात् दृग्ः क्तिप् । “इदं । कर्मोरोशर्का” इति ईशादेशः । लब्धं प्राप्ते अवसरसाधने कालोपायौ येन तत् प्रियं प्रीतिकरं वाक्यं कः वक्ता व्याकुर्व्यात् व्याहरन् यः वक्ता न ईदृगाशयः ईदृग्विवक्षावान् न भवति ईदृग्बुद्धिशाली न भवति इति शेषः । तस्य अर्थस्य वक्तुम् अशक्यत्वात् इति भावः ॥४१॥

एवम् इन्द्रवाक्यम् उपश्लोक्य न अहम् अस्य उपदेशस्य

शासितुं येन मां धर्ममुनिभिस्तुल्यमिच्छसि ॥४२॥

अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।

ब्रजत्यफलतामेव नयद्गुह इवेहितम् ॥४३॥

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात ! वचसो नाम्नि भाजनम् ।

नभसः स्फुटतारस्य रात्रेरिव विपर्ययः ॥४४॥

अधिकारी इति परिहरति । नेति । हे तात ! अमुष्य यत्नस्य तपोरूपस्य अस्य मदीययोगस्य पूर्वं च अपरञ्च पूर्वापरं एव पौर्वापर्यं कारणं फलञ्च । चातुर्वर्ण्यदित्वात् स्वार्थं यत्र प्रत्ययः । ते तव न ज्ञातं त्वया न ज्ञायते इत्यर्थः । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात् एव षष्ठी । कुतः ? येन कारणेन मां मुनिभिः तुल्यं सदृशं धर्मं मोहधर्मं शासितुम् उपदेष्टुम् इच्छसि । शासिः अयं दुर्हादित्वात् द्विकर्मकः ज्ञेयः ॥४२॥

अथ पौर्वापर्यम् अज्ञात्वा अपि उपदेशे दोषम् आह । अविज्ञातति । अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वापरमङ्गतिः येन तस्य वाचस्पतेः ब्रह्मस्पतेः अपि । कस्कादित्वात् सः अथवा “षष्ट्याः प्रतिपुत्रपृष्ठपारपटपयस्योषेषु” इति सकारः । एतस्मात् एव ज्ञापकात् “अलुक्” इति केचित् । वच उपदेशो नयद्गुहो नीति-विरुद्धकारिणः पुरुषस्य ईहितम् उद्योगः इव अफलतां निष्फलत्वं ब्रजति एव गच्छति एव ॥४३॥

ननु सदुपदेशस्य कुतः वैफल्यम् ? इति आशङ्क्य सः अपि अस्थानं प्रयुक्तः चेत् उपरजेत् शालिवीजवत् विफलः एव इति आशयेन आह ।

अथ यस इति । हे तात ! “पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनञ्जयः ।

स्थितः प्रास्तस्य दाय्यादैर्भर्तुर्ज्येष्ठस्य शासने ॥४५॥

प्रयुज्यते” इति । अथस अपि हितार्थयोगात् प्रशस्ततरस्य अपि अस्य ते तव वचसः हितोपदेशरूपस्य रात्रेः विवदर्ययः दिवसः स्फुटतारव्य व्यक्ततारकस्य नभसः इव भाजनं पात्रं न अस्मि अनधिकारित्वात् इति भावः । अत्र अहः नभोमात्र-सम्बन्धमश्ववे अपि तारामश्वन्मासम्भवात् तद्विशिष्टनभःसम्बन्ध-विरोधात् युक्तं तारकितस्य नभसः न पात्रम् अहः इति ॥४४॥

कुतः ते मांक्षोपदेशानधिकारित्वम् ? किञ्च ते तपसः पौर्वापर्यं कथं न जानं ? इति आशङ्क्य तत् सर्वं स्वजात्यादि-कथनपूर्वकं निरूपयति । क्षत्रिय इति । अहं क्षत्रियः क्षत्रिय-कुले जातः । तत्र अपि महाकुले प्रसूतः वीरसन्तानश्च इति आह । पाण्डोस्तनय इति । तत्र अपि कौन्तेयः अस्मि न माद्रे यः इति आह । पार्थ इति । पृथा कुन्ती तस्मूतः पार्थः । “तस्यापत्यम्” इति अण् । अर्जुनः अहं महावीरश्च इति आह । धनञ्जय इति । उत्तरकुरुन् विजित्य धनाहरणात् धनञ्जयः अस्मि इत्यर्थः । धनञ्जय इति उक्ते शरीरस्यः वायुः सर्पविशेषः वा स्यात् तदर्थं पार्थः गन्धर्वः अपि कश्चित् पृथासुतः अस्ति तदर्थं पाण्डोः सुतः नैमिषारण्ये पाण्डुः विप्रः तत्पत्नी पृथा नाम काचित् ब्राह्मणी तत्पुत्रः अपि स्यात् तदर्थं क्षत्रिय इति । अथ एवं चेत् किम् अर्थं तर्हि तपस्यसि मोक्षार्थं वा किं न तपस्यसि ? तत्र आह । स्थित इति । दायं पैटकं धनम् आददते इति दाय्यादाः ज्ञातयः । “दायादो ज्ञातिपुत्रयोः” इति । “विभक्तव्यं पिष्टद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः” इति च विश्वः । स्वामीश्वरादिसूत्रेण सोपसर्गात् अपि दाय्यादेति कप्रत्य-

कृष्णद्वैपायनादेशाद् विभर्मि व्रतमीदृशम् ।

भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥४६॥

दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं बधूः ।

नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥४७॥

यान्तः निपातनात् साधुः । तैः प्रास्तस्य राज्यात् निरस्तस्य
वैरिनिर्यातनार्थिनः इत्यर्थः । ज्येष्ठस्य भ्रातुः युधिष्ठिरस्य ।
वृद्धशब्दात् इष्टन्प्रत्ययः वृद्धस्य च ज्यादेशः । शामने निदेशे
स्थितः तदाज्ञया तपस्यामि इत्यर्थः । अन्यथा मानहानिः
सौमित्रात्रभङ्गः पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्च स्यात् इति भावः । अत
एव हिंसैकरमस्य रागद्वेषकषायितचेतसः कुतः मे मोक्षाधि-
कारः इति तात्पर्यार्थः । सार्थविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥४५

यत् उक्तम् “विरुद्धः केवल वेपः” इति तत्र उत्तरम् आह ।
कृष्णोति । द्वापः अयनं जन्मभूमिः यस्य सः द्वीपायनः सः एव
द्वैपायनः व्यासः । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्प्रत्ययः । सः एव
कृष्णवर्णत्वात् कृष्णद्वैपायनः । तस्य आदेशात् उपदेशान् ईदृशं
विरुद्धवेशम् इत्यर्थः । व्रतं तपोनियमं विभर्मि धारयामि नं तु
स्वेच्छया इति भावः । अथ उपास्यां देवताम् आह । भृशमिति ।
स्वाराध्यस्य सुखम् आराध्यस्य । प्रादिसमामः । “स्वाराध्यस्य”
इति पाठे उपसृष्टात् खल्प्रत्ययः । मरुत्वतः इन्द्रस्य । भृशं
सम्यक् आराधने यत्तः प्रयत्नवान् इत्यर्थः । तस्य क्षत्रियदेव-
तत्वात् इति भावः ॥४६॥

ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथम्
अरिपरिभवप्राप्तिः ? इत्यतः आह । दुरक्षानिति । दुरक्षान्
कपटपाशकैः इत्यर्थः । “दिवः कर्म च” इति करणे कर्मसंज्ञा ।
दीव्यता क्रीडता । “आहूतो न निवर्त्तत द्यूतादपि रणादपि”

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या चामया विना ।
 भृशमायामियामासु यामिनीष्वभितप्यते ॥४८॥
 हृतोत्तरीयान् प्रसभं सभायामागतङ्घ्रियः ।
 मर्मच्छिदा नो वचसा निरतक्षन्नरातयः ॥४९॥

इति शास्त्रात् । न तु व्यसनितया इति भावः । राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रम् आत्मा स्वयं वयं चत्वारः अनुजाः ब्रधुः जाया द्रौपदी च पणतां ग्लहत्वम् । “पणोऽज्ञेषु ग्लहंऽज्ञास्तु देवनाः पाशकाश्च ते” इत्यमरः । नौतानि सर्वं द्यूति राज्ञा हारितम् इत्यर्थः । नौतानि इति नपुंसकैकशेषः । नयतेः द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि क्तः । ननु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथम् इयम् अविमृष्यकारिता ? तत्र आह । भवितव्यता अनर्थानाम् अवश्यभाविता ईदृशी नूनं निश्चितं न अत्र संशयः इत्यर्थः । बुद्धिः अपि भवितव्यतानुसारिणी एव न स्वतन्त्रा इत्यर्थः ॥४९॥

ननु तथापि तव एव तेषु आसङ्गः न तेषां त्वयि तत्र आह । तर्नेति । अनुजाः सहजाताः सहायाः यस्य तेन अनुजयुक्तेन इत्यर्थः । तुल्ययोगः सहायार्थः तेन युधिष्ठिरेण द्रौपद्या च मया विना महिरहात् इत्यर्थः । आयामिनः दोग्धीः यामाः प्रहराः यासां ताः तासु । दुःस्मितस्य तथा भावात् इति भावः । यामिनीषु अभितप्यते । भावे लट् । तेषु मद्दत्तयाम् मयि अपि आसङ्गात् न वैराग्यावकाशः इत्यर्थः ॥४८॥

अथ वैरनिर्व्यातनस्य अवश्यम्भावद्योतनाय चतुर्भिः पराप्रकृतिं दर्शयन् परनिकारान् वर्णयति । हृतव्यादि । अरातय गतवः सभायां प्रसभं बलात्कारेण हृतोत्तरीयान् अत एव आगतङ्घ्रियः सम्प्राप्तलज्जान् । नः अस्मान् मर्मच्छिदा मर्मच्छेदिना वचसा निरतक्षन् अशातयन् । वस्त्राद्यपहारवाक्-

उपाधत्त सपत्नेषु कृष्णाया गुरुसन्निधौ ।

भावमानयने सत्याः सत्यङ्कारमिवान्तकः ॥५०॥

तामैक्षन्त क्षणं सभ्याः दुःशासनपुरःसराम् ।

अभिसायाकर्ममावृत्तां क्षायामिव महातरोः ॥५१॥

पारुष्याभ्यां तथा व्यथयामासुः इत्यर्थः । तच्छणशब्दनामर्थ्यात्
वचसां वा अस्य औपम्यं गम्यते इति वस्तुना अलङ्कार-
ध्वनिः ॥४९॥

अथ अतिदुःसहनिकारान्तरम् आह । उपाधत्तेति । अन्तकः
मृत्युः गुरुसन्निधौ भीष्मद्रोणादिसमक्षम् एव सत्याः पति-
व्रतायाः कृष्णायाः द्रौपद्याः आनयने केशाम्बरादिकर्षणे भावं
चित्ताभिप्रायम् इतः परम् अनेन पाण्डवाभिभवेन एतान् खन-
गरं नेष्यामि इति एवञ्च सत्यङ्कारम् इव । क्रियते अनेन
इति कारः । करणे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः सत्यापानं
चिकीर्षितस्य कार्यस्य अवश्यं क्रियास्थापनार्थं परहस्ते यत
दीयत सः सत्यङ्कारः । क्रियादौ सत्यदाह्याय प्राग्दीयमानः
तन्मूल्यैकदेशश्च । “क्लोवे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिःस्त्रियाम्”
इत्यमरः । “कारे सत्यागदस्य” इति मुमागमः । तम् इव
सपत्नेषु उपाधत्तं निहितवान् । तेषां विनाशकाले विपरीत-
बुद्धिम् उत्पादितवान् इत्यर्थः ॥५०॥

केन इयम् आकृष्टा सभ्यैः वा किं कृतम् ? तत्र आह ।
तामिति । दुःशासनः पुरःसरः यस्याः तां तथोक्तां दुःशासनं
सभां प्रति आकृष्यमाणाम् इत्यर्थः । “अनुपमर्जनात्” इति न
डाप् । तां कृष्णाम् । सभायां साधवः सभ्याः । “सभाया यः”
इति यप्रत्ययः । अभिसायाकर्मं दिनान्तसूर्याभिमुखं स्थितस्य
इति शेषः । “सायो नाशदिनान्तयोः” इति विश्वः । लक्षण-

अथथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ? ।

अरुध्येतामितीवास्या नयने वाष्पवारिणा ॥५२॥

सोढवान् नो दशामन्यां ज्यायानेव गुणप्रियः ।

सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सञ्च वाच्यता ॥५३॥

नाभिप्रती आभिसृज्ये” इति अव्ययीभावः । महातरोः सम्बन्धि-
नीम् आवृत्तां क्षायाम् इव तां कृष्णां क्षणम् ऐक्षन्त न चिरं
जुगुप्सितत्वात् । न अपि किञ्चित् व्याप्रियन्त माध्यस्थभङ्ग-
भयात् ते तु अर्कवत् एव सात्त्वित्वमात्रम् आस्थिताः इत्यर्थः ।
अत्र आकृष्यमाणायाः कृष्णायाः आकृष्टारं प्रति पराङ्मुखत्वात्
आवृत्तच्छायोपस्यम् । तथापि तां न मुञ्चति इति दुःशासनस्य
तरुसाम्यम् ॥५१॥

अथ अस्याः तादात्मिकतां वर्णयति । अथथार्थेति । अथ-
थार्थाः मिथ्याभूताः क्रियारम्भाः पतिशब्दप्रवृत्तिर्नामित्तभृत
कर्माद्योगाः वेषां तैः ताम् अरक्षद्भिः इत्यर्थः । तव सम्बन्धिभिः ।
पान्ति रक्षन्ति इति पतयः भर्तारः । “पातेर्डितिः” इति औणा-
दिकः डितिप्रत्ययः । तैः ईक्षितैः अवेक्षितैः किम् ? न किञ्चित्
फलम् अस्ति इत्यर्थः । इति इव इत्थं विचार्य इव इति उत्-
प्रंक्षा । वाष्पवारिणा अस्याः कृष्णायाः नयने अरुध्येताम्
आवृत्ते । रुधेः कर्मणि लङ् । अशरणा करोद इत्यर्थः ॥५२॥

ननु भवद्भिः किम् अर्थम् असमर्थैः इव उपेक्षितम् ? तत्र
आह । सोढवानिति । गुणाः प्रियाः यस्य सः गुणप्रियः । “वा
प्रियस्य” इति परनिपातः । ज्यायान् अग्रजः युधिष्ठिरः एव ।
दशशब्दात् ईयसुनि “ज्यादादीयसः” इति आकारादेशः । नः
अस्माकम् अन्ते भवाम् अन्यां निकृष्टां दशाम् अवस्थां सोढवान्

स्थित्यतिक्रान्तिभौरुणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥५४॥
धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिवैरमस्मास्वसूयत ।

असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता ॥५५॥

न तु वयम् । किन्तु तद्वरुद्धाः इति भावः । ननु शत्रूपेक्षा
महती अनर्थकारिणी इति आशङ्क्य आह । सुलभ इति । द्विषां
विद्विषां भङ्गः सुलभः कालान्तरे अपि इति शेषः । मत्सु सज्ज-
नेषु अवाच्यता निन्द्यता दुर्लभा न तु शत्रूपेक्षा । हि प्रसिद्धौ ।
शत्रूपेक्षातः लोकापवादः एव बलवान् तस्य उत्पन्नस्य पुनः
अप्रतिविधेयत्वात् स च समयोल्लङ्घने स्यात् एव इति भावः ॥५३॥

ननु शत्रुवर्धे राज्ञां कः नाम अपवादः प्रत्युत कीर्तिः एव ?
इति आशङ्क्य सत्यं स एव समयोल्लङ्घनकलङ्कितकौर्या महा-
निन्दानिदानम् इति अशयेन आह । स्थित्तीति । तोयराशीनां
समुद्राणां तोयानि मनस्विनां मनांसि च समानि भवन्ति ।
उभयं विशनष्टि । स्थित्यतिक्रान्ते मर्यादोल्लङ्घनात् हेतोः
भौरुणि अत एव आकुलितानि सङ्क्षोभितानि अपि स्वच्छानि
अकलुषाणि न त्वरन्ते इत्यर्थः । मनस्वी अयं युधिष्ठिरः इति
भावः । अत्र तोयानां सामान्यतः मनस्विना च अपक्रतानाम्
एत गुणतील्यात् औपम्यस्य गम्यतया तुल्ययोगितालङ्कारः ।
गुणश्च अत्र भौरुत्वं स्वच्छता च ॥५४॥

ननु अजातशत्रोः स्वजनं वैरं किं कारणम् ? इति आशङ्क्य
अस्मत्सौहार्दम् एव इति आह । धार्तराष्ट्रैरिति । धार्तराष्ट्रैः धृत-
राष्ट्रपुत्रैः सह प्रीतिः सौहार्दम् एव अस्मासु विषये वैरम् असूयत
सृजवती । मृत्युतः देवादिकात् कर्त्तरि लङ् । ननु सौहार्दं
वैरजनकं चेत् विप्रतिषिद्धम् ? तत्र आह । अर्मादिति । हि

अपवादादभौतस्य समस्य गुणदोषयोः ।

असद्वृत्तेरहो वृत्तं दुर्विभावं विधेरिव ॥५६॥

ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।

यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लभयेत् ॥५७॥

अवधूयारिभिर्नीता हरिणैस्तुल्यवृत्तिताम् ।

यस्मात् असन्मैत्री दुर्जनेन सङ्गतिः कूलस्य आमन्नपातस्य नदी-
तटस्य छाया इव सेविता श्रिता सती दोषाय अनर्थाय भवति ।
न खलु दुर्जनः सजनवत् मित्रद्रोहपातकं पश्यति इति भावः ।
उपमाप्राणितः अयम् अर्थान्तरस्यामः अलङ्कारः ॥५५॥

ननु आदौ एव तेषां वृत्तम् अविज्ञाय कथं मैत्री कृता इति
आशङ्क्य किं कुर्मः दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयम् इति आह । अपवादा-
दिति । अपवादात् जनाक्रोशात् अभौतस्य अजुगुप्तमानस्य
इत्यर्थः । गुणदोषयोः समस्य तुल्यबुद्धेः नियहानुग्रहौ गुण-
दोषयोः अननुरुन्धतः इत्यर्थः । विधौ अपि एतत् विशेषणं
योच्यम् । असद्वृत्तेः दुराचारस्य धृत्तस्य वृत्तम् ईहितं विधेः
दैवस्य वृत्तम् इव दुर्विभावं विभावायतुम् अशक्यम् । किन्तु
कार्यैकतमधिगम्यम् इत्यर्थः । भवतः ख्यन्तात् कच्छार्थं
खलुप्रत्ययः ॥५६॥

ननु एवं मानी कथं परिभूतः जीवसि तत्र आह । ध्वंसे-
तेति । परैः शत्रुभिः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यः ध्वंसेत भ्रमयेत्
इत्यर्थः । अमर्षः कर्त्ता प्रतीकारं प्रतिक्रियारूपं भुजालम्बं
हस्तावलम्बनं न लभयेत् न ग्राहयेत् यदि हृदयेन इति शेषः ।
सत्यं जीवामि प्रतिविधित्तया न तु निर्लज्जतया इति भावः ॥५७॥

ननु तव एव कः अयम् अभिमानः ? तत्र आह । अव-

अन्योन्यस्यापि जिज्ञोमः किं पुनः सहवासिनाम् ५८

शक्तिवैकल्यनमस्य निःसारत्वाल्लघोयसः ।

जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥५९॥

अलङ्कारं तत्तदुद्दीच्य यत् यदुच्चैर्महीभृताम् ।

प्रियतां ज्यायसीं मा गात् महतां केन तुङ्गता ६०

धृयेति । अरिभिः अवधूय परिभूय हरिणैः मृगैः तुल्यवृत्तितं तुल्यवृत्तिजोवनत्वं वन्याहारताम् इत्यर्थः । नीताः प्रापिताः वयं पञ्च अपि इति शेषः । अन्योन्यस्य अपि जिज्ञोमः लज्जामहं । सहवासिनां सहचारिणां किं पुनः ? प्राक् एव जिज्ञोम इति किम् वक्तव्यम् ? इत्यर्थः । क्रियायोगे सम्बन्धसामान्ये षष्ठो । अत्र वयं पञ्च अपि तुल्याभिमानाः इव इदं तु मदेकसाध्यं कर्म इति मुनिशासनात् मया अनुष्ठीयते इति भावः ॥५८॥

ननु तर्हि दुःखैकनिदानम् अन्तःशत्रुः मानः एव त्यज्यताम् ? इति आशङ्क्य तत्यागे दोषम् आह । शक्तीति । शक्तिवैकल्यं न उक्त्वाहादिशक्तिवैधुर्येण अवष्टम्भसामर्थ्यं विरहेण च नमस्य प्रह्वीभृतस्य विधेयभृतस्य च निःसारत्वात् दुर्बलत्वात् स्थिरांशरहितत्वात् च । “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः । लघोयसः गौरवहीनस्य नीरसस्य इत्यर्थः । मानहीनस्य जन्मिनः जन्तोः । व्रीह्यादित्वात् जनिः । तृणस्य च गतिः अवस्था समा इति । मानहीनस्य तृणात् अपि निष्कृष्टत्वात् न त्याज्यः मानः इति भावः । श्लेषालङ्कारः अयं तदनुप्राणिता इयम् उपमा इति अनेकार्थदीपिका इति व्यज्यते ॥५९॥

मानत्यागे दोषम् उक्त्वा तत्सङ्गावे षड्भिः गुणम् आह । अलङ्कारमिति । महीभृतां पर्वतानां सम्बन्धि यत् यत् शृङ्गादि-

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।

पुरुषस्तावदेवाप्तौ यावत् मानात् न हीयते ॥६१॥

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरःस्थिते ।

नान्यामङ्गुलिमभ्येति सङ्ख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥६२॥

कम् उच्चैः उन्नतं तत् तत् अलङ्कृतम् उद्दीच्य उत्प्रेच्य तर्कयित्वा इति यावत् । महतां महात्मनां तुङ्गता मानौन्नत्यं ज्यायसीं प्रियतां प्रियत्वं केन हेतुना मागात् ? न केन अपि प्रियत्वं गच्छति एव इत्यर्थः । किन्तु तुङ्गत्वेन इत्यर्थः । आशिषि माङ्गुलिङ् । देवम् अनिच्छन् अपि इच्छाम् उत्पादयति औषधवत् अस्मिन् अर्थे इति आशंसनार्थम् आशीःप्रयोगः । उद्दीच्य इति अममानकर्तृकत्वनिर्देशः क्वचित् प्रयोगदर्शनात् सोढव्यः । केचित् उद्दीच्यम् इति पठन्ति । तत्र यत् यत् उच्चैः तत् अलङ्कृतम् उद्दीच्यम् अवलोकनीयं न च उल्लङ्घनीयम् इति । अतः महताम् इत्यादि योजयन्ति ॥६०॥

तावदिति । किञ्च तावत् एव असौ लक्ष्म्या आश्रीयते । तावत् अस्य पुंसः यशः स्थिरम् । तावत् एव असौ पुरुषः । पुरुषत्वेन गण्यते इत्यर्थः । यावत् मानात् अभिमानात् न हीयते न भ्रंशयति । मानहीनस्य न किञ्चित् शुभम् अस्ति इत्यर्थः ॥६१॥

स इति । सः पुमान् अर्थवज्जन्मा सार्थकजन्मा यस्य पुंसः नाम्नि पुरः अग्रे स्थिते सति संख्याया पुरुषगणनाप्रस्तावे उद्यता गुणम् आधिकृत्य उन्नमिता अङ्गुलिः अन्यां द्वितीयाम् अङ्गुलिम् उद्यताम् इति शेषः । न अभ्येति न प्राप्नोति । अद्वितीयत्वात् अस्य इत्यर्थः । एतन् मानरहितस्य न सम्भवतीति भावः ॥६२॥

दुरासद्वनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।

न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥६३॥

गुरून् कुर्वन्ति ते वंश्यान् अन्वर्था तैर्वसुन्धरा ।

येषां यशांसि शुभ्राणि क्लेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥६४॥

उदाहरणमाशीःषु प्रथमे तं मनस्विनाम् ।

शुष्केऽशनिरिवामर्षी यैररातिषु पात्यते ॥६५॥

दुरासदेति । दुरामदैः वनैः ज्यायान् प्रवृद्धः तथापि तुङ्गः अपि भूधरः गम्यः गन्तुं शक्यः एव प्रसिद्धं च एतत् इति भावः । महौजस्कं प्रतापसम्पन्नं मानप्रांशुं मानोन्नतं पुरुषम् इति शेषः । अलङ्घ्यता न जहाति न कदाचित् मानो लङ्घयितुं शक्यते इत्यर्थः । गिरेः अपि गरीयान् मानार्धिकः इति भावः । अत्र उपमानात् भूधरात् उपमयस्य मानिनः धर्मान्तरसाम्यं अलङ्घ्यत्वेन आधिक्यकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः ॥६३॥

गुरूनिति । ते नराः वंश्यान् अन्वयभवान् गुरून् कुर्वन्ति प्रथयन्ति । स्वनाम्ना व्यपदेशयन्ति रघुदिर्लोपादिवत् इत्यर्थः । नैः नरैः वसूनि धनानि धरति इति वसुन्धरा । “संज्ञायां भृतृ-वृजि” इत्यादिना खच्प्रत्यये “खचि ऋस्वः” इति ऋस्वात् नुमागमश्च । अन्वर्था अनुगतार्था तेषां वसुभूतानां धारणात् इति भावः । येषां शुभ्राणि यशांसि इन्दुमण्डलं क्लेपयन्ति लज्जयन्ति यशसः निष्कलङ्कत्वात् इति भावः । इदृशं हि यशः मानमहतः एव सम्भवति इति तात्पर्यार्थः । क्रीधातोः ग्यन्तात् लट् । “अर्त्तिर्ङि” इत्यादिना पुमागमः । अत्र क्लेपणस्य सादृश्यपर्यवसानात् उपमालङ्कारः ॥६४॥

उदाहरणमिति । यैः अमर्षः क्रोधः शुष्के नीरसे अशनिः

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्वहीचिचञ्चलम् ।
 नानित्यताशनेस्त्रस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥६६॥
 प्रमार्ष्टुमयशः पङ्कमिच्छेयं कृद्गना कृतम् ।
 वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥६७॥
 अपहस्येऽथवा सङ्गिः प्रमादो वास्तु मे धियः ।

इव अरातिषु विषये पाल्यते प्रक्षिप्यते । मनस्विनां मानिनां प्रथमे अग्रेसराः ते आशीःषु पुरुषैः एवं भवितव्यम् एवं रूपासु उदाहरणं निदर्शनं भवति इति शेषः । रामादिवत् उपमानं भवति इत्यर्थः । अतः न त्याज्यः मानः इति सन्दर्भायः ॥६५॥

यत् उक्तम् “अभिद्रोहेण भूतानाम्” इत्यादि तत्र युग्मेन उत्तरम् आह । नेत्यादि । उदन्वहीचिः इव चञ्चलं समुद्र-तरङ्गवत् अस्थिरं सुखं कामं न प्रार्थये न इच्छामि । तथा चञ्चलम् अर्थञ्च न प्रार्थये । किञ्च अनित्यता विनाशिता सा एव अशानिः तस्मात् त्रस्यन् विभ्यत् । “वा भ्राश” इत्यादिना श्यन्-प्रत्ययः । विविक्तं निर्बाधं ब्रह्मणः वैधसः आत्मनः पद्यते इति पदं स्थानम् ऐक्यलक्षणं मुक्तिञ्च न प्रार्थये । एतेन यत् उक्तम् “उच्छेदं जन्मनः कर्तुम्” इत्यादिना तत् समाहितम् ॥६६॥

प्रमार्ष्टुमिति । किन्तु कृद्गना कपटेन कृतं शत्रुभिः इति शेषः । अयशः एव पङ्कम् इति रूपकालङ्कारः । वैधव्येन तापितानां दुःखीकृतानाम् अरातिवर्नितानां लोचनाम्बुभिः प्रमार्ष्टुं क्षालयितुम् इच्छेयम् अभिलषेयम् । इषिधातोः लिङ्गि रूपम् । वैरिनिर्यातनातिरिक्तं न किञ्चित् इच्छामि इत्यर्थः ॥६७॥

एवं तर्हि “यः करोति बधोदर्काः” इत्युक्तदोषः स्यात् ? इति आशङ्काम् अङ्गीकृत्य ग्लानिः न दोषाय इति न्यायम्

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान् पुमान् ॥७३॥

युग्मम् ।

यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया ।

मामैवाध्येति नृपतिस्तृष्यन्निव जलाञ्जलिः ॥७४॥

स वंशस्यावदातस्य शशाङ्गस्येव लाञ्छनम् ।

कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्तुराज्ञया ॥७५॥

ग्रसमानमिति । किञ्च सदसा मभया गौरवेण इरितं कयाप्रसङ्गेषु गौरवपूर्वकम् उच्चारितं सत् आज्ञांसि शृण्वतां तेजांसि ग्रसमानं गिलत् इव स्थितं यस्य पुंसः नाम द्विषोऽपि अभिनन्दन्ति अनुमोदन्ते किमुत सुहृदः ? इति भावः । सः पुमान् पुमान् पुरुषत्वेन गण्यते इत्यर्थः । प्रथमः पुरुषशब्दः जातिवचनः द्वितीयः गुणवचनः सः एव श्लाघ्यः । अत्र पुमान् पुमान् इति तात्पर्यं मात्रभेदाभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणः लाटानुप्रासः अलङ्कारः । तथाच सूत्रम्—“तात्पर्यभेदयुक्तौ लाटानुप्रासः” इति ॥ ७३ ॥

ननु सत्सु भीमादिषु तव एव अयं कः अभिनिवेशः ? इत्यत्र आह । यथेति । नृपतिः युधिष्ठिरः यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया द्विषतः प्रतिकर्तुम् इच्छया प्रतिज्ञानुसारेणैव जिघांसया इत्यर्थः । दृश्यन् पिपासुः जलाञ्जलिः इव ममैव अध्येति इच्छति कार्यसिद्धेः मदायत्तत्वात् माम् एव स्मरति अतः अयं मम अभिनिवेशः इत्यर्थः । “अधीगर्थ” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥७४॥

ननु युधिष्ठिरः स्वार्थं साधयति त्वया च स्वार्थमात्रम् अनुसन्धीयताम् ? इत्यतः आह । स इति । स नरोऽवदातस्य स्वच्छस्य

कथं वा दीयतामर्वाङ्मुनिता धर्मरोधिनी ।

आश्रमानुक्रमः पूर्वैः स्मर्यते न व्यतिक्रमः ॥७६॥

आसक्ता धूरियं रूढा जननी दूरगा च मे ।

तिरस्करोति स्वातन्त्र्यां ज्यायांश्चाचारवान् नृपः ॥७७॥

वंशस्य शशाङ्कस्य इव लाञ्छनं कलङ्कः । यत्र यस्मिन् पुरुषे
लक्ष्णेषु व्यमनेषु भर्तुः स्वामिनः आश्रया व्यर्थया भूयते । भाव
लट् । आपदि स्वार्थमाधकः कुलवातकः तत् कथं स्वार्थनिर-
कार्यता युक्ता इत्यर्थः ॥७५॥

यदुक्तम् “विजहीहि रणोत्साहम्” इत्यादि तत्रोत्तरमाह ।
कथमिति । धर्मरोधिनी धर्मविरोधिनी अर्वाङ्मुनिता
प्राक् एव मुनिता वानप्रस्थत्वं चतुर्थीश्रमता वा वर्णक्रमेण तस्य
विधानात् “त्रयाणां वर्णानां पिदमधीत्य चत्वार आश्रमाः”
इति सूत्रकारवचनात् च क्षत्रियस्य अपि कैश्चित् दृष्टत्वात्
तत् एतत् मस्यक् विवेचितम् अस्माभिः रघुवंशमञ्जीवन्यां “म
किलाश्रममन्थमाश्रितः” इत्यत्र । कथं वा आदीयतां मया
कथं वा अङ्गीक्रियताम् ? सम्प्रश्ने लोट् । तथाहि । पूर्वैः मन्वा-
दिभिः आश्रमानुक्रमः स्मर्यते । न तु व्यतिक्रमः । “ब्रह्मचारी
भूत्वा गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्”
इति श्रुत्यनुसारात् इत्यर्थः । एतत् अपि “चत्वार आश्रमाः”
इत्येतत् पक्षम् आश्रित्य उक्तम् । यदि चेत् वैराग्यं तदा ब्रह्म-
चर्यात् एव प्रव्रजेत् गृहात् वनात् वेति व्युत्क्रमपक्षस्य अपि
श्रवणात् । सामान्ये न विशेषमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥७६॥

ननु भवान् गृहस्थ एव तत्कथम् अर्वाङ्मुनित्वविरोधः ?
इति आशङ्क्य सत्यं गृहस्थः अस्मि तथापि कर्तानिखिलगृहस्थ

स्वधर्ममनुरुन्धन्तेऽनातिक्रममरातिभिः ।

पलायन्ते कृतध्वंसा नाहवान्मानशालिनः ॥७८॥

विच्छिन्नाब्भविलायं वा विलीये नगमूर्द्धनि ।

आराध्य वा सहस्राक्षमयशःशल्यमुदरे ॥७९॥

कर्त्तव्यस्य एव वानप्रस्थाधिकारः न गृहस्थमावस्य । न च अहम्
अद्यापि कृतकृत्यः ? इति उत्तरमाह । आसक्तिति । आसक्ता
लग्ना अवश्यं कर्त्तव्या इत्यर्थः । रुद्धा प्रसिद्धा महती इत्यर्थः ।
इयं पूर्वोक्ता धूः वैरिनिश्चिन्तनरूपा । दूरगा दूरवर्तिनी जननी
च माता अपि । तथा नृपः अपि आचारवान् तपोऽधिकः
इत्यर्थः । तत्र अपि ज्यायान् ज्यैष्ठः नृपः युधिष्ठिरश्च मे मम
स्वातन्त्र्या स्वाच्छल्यं तिरस्करोति दूरीकरोति आश्रमं प्रति-
बध्नाति इत्यर्थः । तिरस्करोति इति प्रत्यकम् अभिसम्बध्यते
अन्यथा बहुवचनप्रसङ्गात् ॥७९॥

उक्तम् अर्थम् उपसंहरति । स्वधर्ममिति । मानशालिनः ।
स्वधर्मे क्षात्रधर्मम् अनुरुन्धन्ते अनुवर्त्तन्ते अतिक्रमं स्वधर्माति-
क्रमं न अनुरुन्धन्ते ततः किम् ? अतः आह । अरातिभिरिति ।
अरातिभिः कृतध्वंसाः कृतापकाराः सन्तः आहवात् न पला-
यन्ते अयम् एव स्वधर्मानुरोधः इत्यर्थः । “उपमर्गस्यायती”
इति रिफस्य लत्वम् । अत्र मनुः । “न निवर्त्तत संग्रामात्
क्षात्रधर्ममनुस्मरन्” इति । अत्र उत्तरवाक्यार्थे प्रति पूर्ववाक्या-
र्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥७८॥

किं बहुना मम अयं निश्चयः श्रूयताम् ? इत्याह । विच्छि-
न्नेति । विच्छिन्नं वाताहतं यत् अभ्रं तदिव विलीय इति विच्छि-
न्नाभ्रविलायं यथा तथा “उपमाने कर्मणि च” इति कर्त्तरि
उपपदे णमुल् । नगमूर्द्धनि अस्मिन् गिरिशृङ्गे विलीये विशीर्यं

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां
तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।
अघोपघातं मघवा विभूत्यै
भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥८०॥

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालैः
लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्य्यं वीर्य्यः ।
लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेषाम्
उच्चार्य्यं वाचमिति तंन तिरोबभूवे ॥८१॥
इति इन्द्रममागमो नामैकादशः सर्गः ॥११॥

वा । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । यत् वा सहस्राक्षम् इन्द्रम्
आराध्य अयसः एव शल्यं तत् उदरे उदरिष्यामि । न तु गत्य-
न्तरशङ्का इत्यर्थः । वाशब्दः विकल्पे ॥७८॥

इतीति । मघवा इन्द्रः इत्युक्तवन्तं तनूजं पुत्रम् अजुं नम्
आविष्कृता प्रकटिता दिव्यमूर्तिः निजरूपं येन सः तथोक्तः सन्
दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य विभूत्यै अयसे उपहन्यते अनेन इति
उपघातम् । करणे घञ्प्रत्ययः । अघानां दुःखानाम् उपघातम्
अघोपघातं भवः संसारः तस्य उद्भवः कारणम् इति भवोद्भवः
शिवः तस्य आराधनम् उपासनम् आदिदेश शिवम् उद्दिश्य
तपः चर इति आज्ञापयामास इत्यर्थः ॥८०॥

प्रीते इति । पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकपालैः सह
मया लोकत्रये अपि विहितं दत्तम् अप्रतिवार्य्यम् अनिवार्य्यं
वीर्य्यं यस्य सः तथोक्तः सन् परेषां शत्रूणां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुक-
यिता असि समुत्सुकां लयि अनुरक्तां कर्त्ता असि पुनः आहरि-

द्वादशः सर्ग

अथ वासवस्य वचनेन

रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं

विधिवत् तपांसि विदधे धनञ्जय ॥ १ ॥

अभिरश्मिमालि विमलस्य

धृतजयधृतेरनाशुषः ।

असि इत्यर्थः । वीरभोग्याः सम्पदः इति भावः । उत्सुकशब्दात्
“तत्करोति” इति अन्तात् कर्त्तरि लुट् । इति वाचम् उच्चार्य
तेन इन्द्रेण तिरोबभूवे अन्तर्दधे । भावे लिट् ॥८१॥

इति किराताजुनीये एकादशमर्गव्याख्या समाप्ता ।

अर्थेति । अत्र इन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदनः इन्द्र-
मात्तात्कारमन्तोषात् प्रसन्नमुखः धनञ्जयः अर्जुनः वासवस्य
वचनेन उपदेशेन त्रिलोचनं शिवं क्लान्तिरहितं यथा तथा
अभिराधयितुं प्रसादयितुं तपांसि विधिवत् विध्यहं यथा-
शास्त्रम् इत्यर्थः । “तदधेम्” इति वतिप्रत्ययः । विदधे चक्रं ।
अस्मिन् सर्गे उद्गताहृतम् । “सजसादिमे सलषुके च नसजगुरु-
कैरथोद्गता । त्र्यङ्घ्रिगत भनजला गह्वताः सजसाजगौ चरण-
संकतः पठेत्” इति लक्षणात् ॥१॥

अभिरश्मीति । अभिरश्मिमालि अभिसृष्ट्यं सूर्याभिसृष्ट्यं
भुवि एकचरणं निषीदतः एकचरणेन तिष्ठतः विमलस्य वाह्या-

तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः

प्रतिजग्मुरेकचरणं निषीदतः ॥ २ ॥

वपुरिन्द्रियोपतपनेषु

सततममुखेषु पाण्डवः ।

व्याप नगपतिरिव स्थिरतां

महतां हि धैर्यमविभाव्यवैभवम् ॥ ३ ॥

न पपात सन्निहितपात्त-

सुरभिषु फलेषु मानसम् ।

न्तरशुद्धिमतः । धृता जयधृतिः जयेच्छा येन तस्य अनाशुषः
अनश्रुतः “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति निपातः । तस्य
अर्जुनस्य बहूनां पूरणाः बहुतिथाः बहुसंख्यकाः इत्यर्थः । “तस्य
पूरणे ठट्” । बहुपूगणसङ्घस्य तिथुक्” इति तिथुगागमः ।
तिथयः दिनानि प्रतिजग्मुः । अत्र तिथिशब्दः पुल्लिङ्गः । “तदा-
द्यास्तिथयो द्वयोः” इति अभिधानात् । अन्यथा बहुतिथाः
इति अत्र टित्वात् डोप् स्यात् ॥२॥

वपुरिति । पाण्डवः अर्जुनः सततं वपुषः इन्द्रियाणां च
उपतपनेषु सन्तापकरेषु । करणे ल्युट् । असुखेषु अनशनादि-
दुःखेषु अपि नगपतिः गिरीन्द्रः इव स्थिरतां दाढ्यं व्याप प्राप ।
तथाहि । महतां धैर्यम् अविभाव्यं दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य
तत् तथोक्तम् । धीराणाम् अकिञ्चित्कारं दुःखम् इति भावः ॥३॥

नेति । तस्य अर्जुनस्य मानसं मनः सन्निहितानि समीप-
स्थानि यानि पत्तिसुरभीणि पाकसुगन्धीनि तेषु फलेषु । तथा
शुचिनि स्त्रच्छे शिशिरे शीतले पयसि च न पपात । न

तस्य शुचिर्नि शिशिरे च पय-
 स्यमृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम् ॥ ४ ॥
 न विसिस्मिये न विषसाद्
 मुहुरलसतां न चाददे ।
 सत्त्वमुरुधृति रजस्तमसी
 न हतः स्म तस्य हतशक्तिपेलवे ॥ ५ ॥
 तपसा कृशं वपुरुवाह
 स विजितजगत्त्रयोदयम् ।

किञ्चित् आचकाङ्क्ष इति भावः । प्राणधारणं तु तस्य तपः एव
 इत्याह । तथाहि । सुकर्मणां सुकृतिनां शोभनं तपः सुतपः
 एव अमृतायते अमृतवत् आचरति । किं तपस्तृप्तानां तप-
 णान्तरैः ? इति भावः । “लोहितादिडाज्भ्यः कष्” । “वा
 क्यषः” इति आत्मनेपदम् । लोहितादिः आकृतिगणः ॥४॥

नेति । सः अर्जुनो न विसिस्मये अहो महत् तपः तप्तम्
 इति न विस्मयं जगाम । “तपः क्षरति विस्मयात्” इति स्मृतः
 इति भावः ॥ न विषसाद् फलविलम्बात् गतात्साहः न बभूव ।
 “विषादञ्चे तसो भङ्गः” इति लक्षणात् । “सदिरप्रतेः” इति
 षत्वम् । मुहुः अलसतां तपसि मन्दोद्यमत्वं च न अगमत् ।
 किञ्च हतशक्तिनो हतसारे अत एव पेलवे भङ्गुरे ते हतशक्ति-
 पेलवे रजस्तमसी गुणौ उरुधृति महासारं तस्य अर्जुनस्य सत्त्व
 सत्त्वगुणं न हतः स्म न हतवती । हन्तेः “लट् स्मे” इति
 भूतार्थे लट् ॥५॥

तपसेति । सः अर्जुनः तपसा कृशं तथापि विजितः जग

त्रासजननमपि तत्त्वविदां
 किमिवास्ति यत् न सुकरं मनस्विभिः ? ॥६॥
 ज्वलतोऽनलादनुनिशीथम्
 अधिकरुचिरम्भसां निधेः ।
 धैर्य्यगुणामवजयन् विजयी
 दृष्टे समुन्नततरः स शैलतः ॥७॥
 जपतः सदा जपमुपांशु
 वदनमभितो विसारिभिः ।

अयस्य भुवनत्रयस्य उदयः उत्कर्षः येन तत् तथोक्तम् । किञ्च
 तत्त्वविदाम् अपि लोकहितार्थं तत्त्वं जानताम् अपि त्रास-
 जननं भयङ्करं वपुः उवाह वहति स्म । न च एतत् चित्रम्
 इत्याह । किमिति । यत् मनस्विभिः न सुकरं तत् किम् इव
 अस्ति ? न किम् अपि इत्यर्थः । इवशब्दः वाक्यालङ्कारः ।
 “मनस्विनाम्” इति पाठे अपि स्यात् एव क्लृप्त्योगलक्षणायाम्
 “न लोक” इत्यादिना निषेधात् ॥६॥

ज्वलत इति । विजयी सः अर्जुनः अनुनिशीथम् अर्द्धरात्रे ।
 विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । “अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ” इत्यमरः ।
 ज्वलतः दीप्यमानात् अनलात् अधिकरुचिः तथा अभ्रसां निधेः
 धैर्य्यं गाम्भीर्य्यं तत् एव गुणः तम् अवजयन् । किञ्च शैलतः
 शैलात् अपि समुन्नततरः दृष्टे । अत्र रुच्यादिभिः अनला-
 द्याधिक्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥७॥

जपत इति । सदा उपांशु रहो गूढम् इत्यर्थः । “रहस्या-
 पाशु चालिङ्गे” इत्यमरः । “करणवदशब्दमनुप्रयोग उपांशु” इति
 कौमारं लक्षणम् । जप्यते इति जपः तं जपं मन्त्रम् इत्यर्थः ।

तस्य दशनकिरणैः शुशुभे
 परिवेषभौषणमिवाकर्मण्डलम् ॥८॥
 कवचं स बिभ्रदुपवीत-
 पदनिहितसज्यकार्मुकः ।
 शैलपतिरिव महेन्द्रधनुः-
 परिवीतभीमगहनो विदिद्युते ॥९॥
 प्रविवेश गामिव कृशस्य
 नियमसवनाय गच्छतः ।
 तस्य पदविनमितो हिमवान्
 गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥ १०॥

जपतः पठतः तस्य अर्जुनस्य वदनं कर्तुं अभितः विसारिभिः
 दशनकिरणैः हेतुभिः परिवेषभौषणम् अकर्मण्डलम् इव शुशुभे ।
 “परिवेषस्तु परिधिरुपमूर्ख्यकमण्डले” इत्यमरः ॥८॥

कवचमिति । कवचं वर्मं बिभ्रत् उपवीतपदे यज्ञोप-
 वीतस्थाने निहितं सज्यं कार्मुकं येन सः तथोक्तः सः अर्जुनः
 महेन्द्रधनुषा परिवीतं परिवेष्टितं भीमं गहनं वनं यस्य सः
 शैलपतिः इव विदिद्युते शुशुभे ॥९॥

प्रविवेशिति । नियमसवनाय नियमस्नानाय । “सवनं
 त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च” इति विश्वः । गच्छतः
 कृशस्य तस्य अर्जुनस्य पदेः पादन्यासैः विनमितः हिमवान् गां
 भुवं प्रविवेश इति उत्प्रेक्षा । ननु कृशस्य कथम् इयत् गौरवम् ?
 तत्र आह । गुणाः सारादयः गुरुतां नयन्ति प्रापयन्ति हि ।
 संहतिः सङ्घातः मूर्त्तिः इति यावत् न नयति । अन्तःसारात्

परिकीर्णमुद्यतभुजस्य
 भुवनविवरे दुरासदम् ।
 ज्योतिरुपरि शिरसो विततं
 जगृहे निजान् मुनिदिवीकसां पथं ॥११॥
 रजनीषु राजतनयस्य
 बहुलसमयेऽपि धामभिः ।
 भिन्नतिमिरनिकरं न जहे
 शशिरश्मिसङ्गमयुजा नभःश्रिया ॥ १२ ॥
 महता मयूखनिचयेन
 शमितरुचि जिष्णुजन्मना ।

हि गौरवं भवति न तु वाह्यात् स्थौल्यात् । तत्र च हेमपिण्ड-
 त्रलपिण्डौ एव निदर्शनम् इति भावः ॥१०॥

परिकीर्णमिति । उद्यतभुजस्य ऊर्ध्वबाहोः तस्य शिरसः
 उपरि । “षष्ठप्रतमर्थप्रत्ययेन” इति षष्ठी । विततं विस्तृतं
 भुवनयोः विवरे व्यावापृथिव्योः अन्तराले परिकीर्णं व्याप्तम् ।
 दुरासदं दुर्धषं ज्योतिः तेजः मुनीनां दिवोकसां च निजान्
 नियतान् पथः मार्गान् जगृहं प्रतिबबन्ध इत्यर्थः ॥११॥

रजनीष्विति । बहुलसमये कृष्णपक्षे अपि रजनीषु राज-
 तनयस्य अर्जुनस्य धामभिः तेजोभिः भिन्नः तिमिरनिकरः यस्य
 तत् नभः शशिरश्मीनां सङ्गमेन हेतुना युजा सङ्गतया श्रिया
 तच्छ्रौतुल्यया श्रिया इत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । न
 जहं न त्यक्तम् । जहातेः कर्मणि लिट् । ज्योत्स्नातुल्यज्योतिः
 इत्यर्थः ॥१२॥

क्रीतमिव नभसि वीतमले
 न विराजते स्म वपुरंशुमालिनः ॥ १३ ॥
 तमुदीरितारुणजटांशुम्
 अधिगुणशरासनं जनाः ।
 रुद्रमनुदितललाटदृशं
 ददृशुर्मिमन्धिषुमिवासुरीः पुरीः ॥ १४ ॥
 मरुतां पतिः स्विदहिमांशुः
 उत पृथुशिखः शिखी तपः ।

महतेति । जिष्णोः अर्जुनात् जन्मयस्य तेन । जन्मोत्तरपद
 अधिकरणः बहुव्रीहिः । महता मयूखनिचयेन शमितरुचि
 हतप्रभम् अंशुमालिनः वपुः अर्कविम्बं क्रीतं जितत्वात् लज्जि-
 तम् इव इति उत्प्रेक्षा । वीतमले मेघनीहाराद्यावरणरहिते
 अपि इत्यर्थः । नभसि न विराजते स्म ॥ १३ ॥

तमिति । उदीरिताः उद्गताः अरुणाः जटानाम् अंशवः
 यस्य तम् अधिगुणम् अधिज्यं शरासनं यस्य तम् अर्जुनं जनाः
 सिद्धगणाः । आसुरीः असुरसम्बन्धिनीः पुरीः मिमन्धिषुं मधि-
 तुम् इच्छुम् । मधेः सन्नन्तात् उपत्ययः । तथा अनुदिता ललाटे
 दृक् यस्य तं साक्षात् त्रिपुरविजयोद्यतम् अभालाक्षं रुद्रमिव
 ददृशुः । अत्र अभालाक्षस्य रुद्रस्य असम्भवात् स्वतःसिद्धोप-
 मानासिद्धेः न इयम् उपमा किन्तु उत्प्रेक्षा । सा च अभा-
 नाक्षम् इति उपमानात् उपमेयस्य न्यूनत्वकथनार्थं अन्वय-
 व्यतिरेकेण उज्जीविता इति अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।
 उपमा तु व्यज्यते इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥

मरुतामिति । मरुतां पतिः स्वित् देवेन्द्रः वा, अहिमांशुः

तप्तुमसुकरमुपक्रमते

न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः ॥ १५ ॥

न ददाह भूरुहवनानि

हरितनयधाम दूरगम् ।

न स्म नयति परिशोषमपः

सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः ॥ १६ ॥

विनयं गुणा इव विवेकम्

अपनयभिदं नया इव ।

एत सूर्यः वा, पृथुशिखः महाज्वालः शिखी पावकः वा. असुकरं दुष्करं तपः तप्तम् उपक्रमते ? अयं पुरुषः जनः कश्चित् प्राक्ततः न इति सः अर्जुनः तापसैः तपस्त्रिभिः । “अण् च” इति मत्वर्थीयः अण्प्रत्ययः । अवयये अवगतः । यातेः अव-पूर्वात् कर्मणि लिट् । अत्र इन्द्रत्वादिकं धर्मम् आरोप्य जन-त्वापवादात् साम्यम् आरोप्य अपङ्गवालङ्कारः । सामान्यलक्षणं तु—“निषिद्धविषये साम्यारोपो ह्यपङ्गवः” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

न ददाहेति । दूरगं व्यापकम् इत्यर्थः । हरितनयस्य इन्द्र-भुतस्य अर्जुनस्य धाम तेजः भूरुहवनानि न ददाह अग्निवत् इति भावः । तथा अपः परिशोषं न नयति स्म अर्कवत् इति भावः । तथापि इति शेषः । सिद्धाश्च तापसाश्च तैः सुसहं न बभूव । अतः अस्य अलौकिकं तेजः इति भावः । अत एव दुःसहत्वदाहाद्यजनकत्वयोः विरोधात् विरोधाभासः अलङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्भेदा” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

विनयमिति । अथ अनन्तरम् अशरणाः महर्षयः मुनयः विनयं शिष्टां गुणाः औदार्यादयः इव अशिक्षितस्य तदभावात्

न्यायमवधय द्रुवाशरणाः

शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७ ॥

परिवीतमंशुभिरुदस्त-

दिनकरमयूखमण्डलैः ।

शम्भुमुपहतदृशः सहसा

न च ते निचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥

अथ भूतभव्यभवदीशम्

अभिमुखयितुं कृतस्तवाः ।

इति भावः । अपनयभिदं दुर्नीतिवारकं विवेकं सदसत् ज्ञान
नयाः नीतयः इव । अविवेकिनः नीत्यभावात् इति भावः ।
नीतिः षाङ्गुण्यप्रयोगः । नीयते अनेन इति न्यायः नियामकं
प्रमाणं तम् अवधयः समयः इव । अप्रामाणिकस्य समयो-
लङ्घितत्वात् इति भावः । शिवं त्रिनयनं शरणं रक्षितारम् ।
“शरणं गृह्णरक्षित्रोः” इत्यमरः । ययुः शरणत्वेन प्राप्नु-
इत्यर्थः । अशरणाः शरणम् इति च उपमासु अपि यथायोग्यं
योज्यम् । उपमालङ्कारः ॥१७॥

परिवीतमिति । उदस्तं निरस्तं छादितं दिनकरमयूख-
मण्डलं यैः तैः सूर्यतिजोविजयिभिः इत्यर्थः । अंशुभिः तंजोभिः
परिवीतं व्याप्तं शम्भुं शिवम् उपहतदृशः प्रतिहतदृश्यः तं
महर्षयः सहसा भ्रष्टिति निचायितुं निशामयितुं द्रष्टुम्
इत्यर्थः । “चायुपूजानिश्चानयोः” इति धातोः “शकष्टुष”
इत्यादिना तुमुन् । न अभिप्रसेहिरे न शिकुः ॥१८॥

अथेति । अथ दृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवतां भूत-

तत्र महसि दृष्टः पुरुषं
 कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९ ॥
 ककुदे वृषस्य क्रतवाहुम्
 अक्रुशपरिणाहशालिनि ।
 स्पर्शसुखमनुभवन्तमुमा-
 कुचयुग्ममण्डल इवाद्र्चन्दने ॥ २० ॥
 स्थितमुन्नते तुहिनशैल-
 शिरसि भुवनातिवर्तिना ।
 साद्रिजलधिजलवाहपथं
 सद्रिगभुवानमिव विप्रवमोजसा ॥ २१ ॥

अविप्रवृत्तमानानाम् ईशं देवम् अभिमुखयितुम् अभिमुखो-
 नान् कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः मन्तः न तु अन्यथा इति भावः ।
 "स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः" इत्यमरः । तत्र पूर्वोक्ते महसि
 तेजसि कमनीयविग्रहं रम्यमूर्तिम् अयुग्मानि वीणि लोच-
 नानि यस्य तं पुरुषं दृष्टः ॥१९॥

अथ पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि । ककुद इत्यादिना । कौटुम्
 पुरुषम् । अक्रुशेन महता परिणाहेन विशालतया शान्तं
 इति तथोक्तेः । "परिणाहो विशालना" इत्यमरः । वृषस्य
 वृषभस्य ककुदे अंसकूटे आश्रयोक्तं इति शेषः । आद्र्चन्दने
 उमायाः कुचयुग्ममण्डले इव कृतवाहुं न्यस्तहस्तम् अत एव
 स्पर्शसुखम् अनुभवन्तं ककुदस्य तथाविधस्पर्शसुखकरत्वात्
 इति भावः । उपमालङ्कारः ॥२०॥

स्थितमिति । उन्नते तुहिनशैलशिरसि हिमवतः शिखरं

न्यायमवधय द्रुवाशरणाः

शरणं ययुः शिवमयो महर्षयः ॥ १७ ॥

परिवीतमंशुभिरुदस्त-

दिनकरमयूखमण्डलैः ।

शम्भुमुपहतदृशः सहसा

न च ते निचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥

अथ भूतभव्यभवदौशम्

अभिमुखयितुं कृतस्तवाः ।

इति भावः । अपनयभिदं दुर्नीतिवारकं विवेकं सदमत् ज्ञान
नयाः नीतयः इव । अविवेकिनः नीत्यभावात् इति भावः ।
नीतिः षाङ्गुण्यप्रयोगः । नीयते अनेन इति न्यायः नियामकं
प्रमाणं तम् अवधयः समयः इव । अप्रामाणिकस्य समयो-
न्नद्धितत्वात् इति भावः । शिवं त्रिनयनं शरणं रक्षितारमः
“शरणं गृह्णरक्षित्रोः” इत्यमरः । ययुः शरणत्वेन प्राप्नु-
इत्यर्थः । अशरणाः शरणम् इति च उपमासु अपि यथायोग्यं
योज्यम् । उपमालङ्कारः ॥१७॥

परिवीतमिति । उदस्तं निरस्तं छादितं दिनकरमयूख-
मण्डलं यैः तैः सूर्यतिजोविजयिभिः इत्यर्थः । अंशुभिः तेजोभिः
परिवीतं व्याप्तं शम्भुं शिवम् उपहतदृशः प्रतिहतदृष्टयः तं
महर्षयः सहसा भ्रष्टिति निचायितुं निशामयितुं दृष्टम्
इत्यर्थः । “चायृपूजानिगानयोः” इति धातोः “शकष्टृष”
इत्यादिना तुमुन् । न अभिप्रसेहिरे न शिकुः ॥१८॥

अथेति । अथ दृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवतां भूत-

तत्र महसि दृष्टुः पुरुषं
 कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९ ॥
 ककुदे वृषस्य कृतबाहुम्
 अकृशपरिणाहशालिनि ।
 स्पृशसुखमनुभवन्तमुमा-
 कुचयुग्ममण्डल इवाद्र्चन्दने ॥ २० ॥
 स्थितमुन्नते तुहिनशैल-
 शिरसि भुवनातिवर्तिना ।
 साद्रिजलधिजलवाहपथं
 सद्रिगन्धुवानमिव विप्रवमोजसा ॥ २१ ॥

अविष्कृतमानानाम् ईशं देवम् अभिमुखयितुम् अभिमुखी
 कर्त्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः मन्तः न तु अन्यथा इति भावः ।
 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः' इत्यमरः । तत्र पूर्वोक्त महसि
 नेजसि कमनीयविग्रहं रम्यमूर्त्तिम् अयुग्मानि लौघि लोच-
 नानि यस्य तं पुरुषं दृष्टुः ॥१९॥

अथ पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि । ककुद इत्यादिना । कौटुम्
 पुरुषम् । अकृशेन महता परिणाहेन विशालतया शालन्तं
 इति तथोक्तं । "परिणाहो विशालता" इत्यमरः । वृषस्य
 वृषभस्य ककुदे अंसकूटे आश्रयोक्त इति शेषः । आद्र्चन्दने
 उमायाः कुचयुग्ममण्डले इव कृतबाहुं न्यस्तहस्तम् अत एव
 स्पृशसुखम् अनुभवन्तं ककुदस्य तथाविधस्पृशसुखकरत्वात्
 इति भावः । उपमालङ्कारः ॥२०॥

स्थितमिति । उन्नते तुहिनशैलशिरसि हिमवतः शिखर

अनुजानुमध्यमवसक्त-

विततवपुषा महाहिना ।

लोकमखिलमिव भूमिभृता

रवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥ २२ ॥

परिणाहिना तुहिनराशि-

विशदमुपवीतसूत्रताम् ।

नीतमुरगमनुरञ्जयता

शितिना गलेन विलसन्मरीचिना ॥ २३ ॥

स्थितं क्वचित् कोणे स्थितम् इत्यर्थः । तथापि भुवनातिवर्तिना
मर्वलोकातिशायिना ओजसा तेजसा अद्रिभिः पर्वतैः जलधिभिः
ममुद्गैः जलवाहपथेन आकाशेन च सह वर्तते इति तथोक्तम् ।
द्रिभिः सह वर्तते इति मदिक् । उभयत्र अपि “तेन सहति
तुल्ययोग” इति बहुव्रीहिः । विश्वम् अश्रुवानं व्याप्नुवन्तम्
इव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । “अश्रूङ् व्याप्तौ” इति धातोः
शानच् ॥२१॥

अनुजान्विति । जानुनोः मध्ये अनुजानुमध्यम् । विभक्त्यर्थं
अव्ययीभावः । अवसक्तं लग्नं विततम् आयतं च वपुः यस्य तेन
महाहिना अवसक्तिकाबन्धभूतेन इत्यर्थः । अधिवेष्टितम् अत
एव रवितेजसाम् अवधिना पर्यन्तभूतेन भूमिभृता लोकालो-
काचलेन अधिवेष्टितम् अखिलम् लोकम् इव स्थितम् इति
उपमा । “असूर्यम्यश्यापरभागो लोकालोकाचलः” इति
आगमः ॥२२॥

परिणाहिनेति । पुनः च तुहिनराशिवत् विशदं शुभ्रम्
उपवीतसूत्रतां यज्ञोपवीतत्वं नीतं प्रापितम् उरगं शेषाहिम्

प्लुतमालतीसितकपाल-
कुमुदमुपरुद्धमूर्द्धजम् ।
शेषमिव सुरसरित्पयसां
शिरसा विसारि शशिधाम विभ्रतम् ॥२४॥

कुलकम् ।

मुनयस्ततोऽपि स्वमेत्य
नयनविनिमेषादिताः ।

अनुरञ्जयता स्वगुणोपरक्तं कुर्वता श्यामीकुर्वता इत्यर्थः । परि
णाहिना विशालेन विलसन्मरौचिना प्रसृतकिरणेन शितिना
नालेन गलेन कण्ठेन उपलक्षितम् । “कण्ठो गलोऽथ ग्रीवा-
याम्” इत्यमरः । अत्र उरगस्य स्वधवलमत्यागेन अन्यनीलिम-
ग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः । “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्ट-
गुणग्रहात्” इति लक्षणात् ॥२३॥

प्लुतेति । पुनः च मालती जातीकुसुमम् । “सुमना मालती
जातिः” इति । “पुष्पे जातीप्रभृतयः लङ्गाः व्रीहयः फले”
इति च अमरः । तद्वत् फिं यत् कपालम् एव कुमुदं तत्
प्लुतम् आप्लुतं येन तत् तथोक्तम् । अवरुद्धमूर्द्धजं व्याप्तशिरो-
रुद्धम् । अत एव सुरसरित्पयसां शेषम् इव निर्यातावाशष्टं
गाङ्गम् अश्वः इव स्थितम् इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । विसारि
विस्मृत्वरं शशिधाम शिरसा विभ्रतं पुरुषं ददृशुः इति पूर्वश
अन्वयः ॥२४॥

मुनय इति । ततः दर्शनानन्तरं मुनयः अभिमुखम् एत्थ
शिवस्य इति शेषः । नयनविनिमेषेण नेत्रसंज्ञया नोदिताः

पारङ्गतनयतपसा जनितां
 जगतामशर्म भृशमाचचक्षिरे ॥२५॥
 तरसैव कोऽपि भुवनैक-
 पुरुष ! पुरुषस्तपस्यति ।
 ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवेः
 अभिभूय वृत्र इव भौमविग्रहः ॥२६॥
 स धनुर्महेषुधि विभर्त्ति
 क्वचमसिमुत्तमं जटाः ।
 वल्कसनिनमिति चित्रमिदं

ध्रुविनाः सक्तः पारङ्गतनयस्य अर्जुनस्य तपसा जनितां तप-
 पूर्वाक्तां जगताम् अशर्म असुखं दुःखम् इत्यर्थः । “जगतां
 सुखानि च” इत्यमरः । भृशं सम्यक् आचचक्षिरे ॥२५॥

तरमेति । हे भुवनैकपुरुष ! पुरुषोत्तम ! वृत्रः वृत्ररुप-
 इव भौमविग्रहः कः अपि अविज्ञातः इत्यर्थः । पुरुषः नरमा-
 बलात्कारिण एव । “तरमा वनरंहमी” इति विभ्यः । अमलं
 वपुषः उज्ज्वलमूर्तः रवेः अपि ज्यातिः अभिभूय तपस्यति तप-
 चरति । “कर्मणो रोमन्यतपाभ्यां वर्त्ति चरोः” इति कण्ड् ॥२॥

स इति । किञ्च स पुरुषः महान्ती इषुधौ यस्य तत् महै-
 षुधि धनुः क्वचं वर्म उत्तमम् असिं खड्गं जटाः वल्कं चौरम्
 अजिनं चर्म विभर्त्ति । इत्येवं रूपम् इदं विरुद्धवेशधारण
 मुनिताविरोधि मुनित्वप्रतिबन्धकं तथापि अस्य न राजते इति
 न किन्तु राजते एव इत्यर्थः । चित्रम् आश्चर्यम् । “सभाय्य-
 निषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति वामनः ॥२७॥

मुनिताविरोधि न च नास्य राजते ॥२७॥
 चलनेऽवनिश्चलति तस्य
 करणनियमे सदिङ्गखम् ।
 स्तम्भमनुभवति शान्तमरुद्-
 ग्रहतारकागणयुतं नभस्तलम् ॥२८॥
 स तदोजसा विजितसारम्
 अमरदितिजोपसहितम् ।
 विश्वमिदमपिदधाति पुरा
 किमिवास्ति यन्न सुकरं खलु तेन ॥२९॥

चलन इति । किञ्च तस्य पुंसः चलने अवनिः पृथिवी
 चलति तथा करणनियमे समाधिना इन्द्रियनिरोधे सति ।
 “करणं साधकतमं चेतनगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः । शान्तः
 स्तिमितैः मरुतां वायूनां ग्रहाणां सूर्यादीनां तारकाणां नक्ष-
 त्रादीनां च गणैः युतं नभस्तलं सदिङ्गखं दिक्सहितं स्तम्भं
 निश्चलताम् अनुभवति इत्यर्थः । अतः विश्वातिशयिनौ तस्य
 शक्तिः उपलभ्यते इति भावः ॥२८॥

न च एतत् उपेत्यम् इति आशयेन आह । स इति । सः
 पुमान् ओजसा विजितसारं निरस्तसत्त्वम् । अमरदितिजोप-
 सहितं सुरासुरसहितं तत् इदं विश्वं पुरा अपिदधाति अपि-
 दास्यति इत्यर्थः । शीघ्रम् इव हरिष्यति इति भावः । “निकटा-
 गामिके पुरा” इत्यमरः । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इति
 भविष्यदर्थे लट् । तथा यत् खलु तेन पुंसा न सुकरं कर्म तत्

विजिगीषते यदि जगन्ति

युगपदथ सञ्चिहोषति ।

प्राप्तुमभवमभिवाञ्छति वा

वयमस्य नो विषहितुं क्षमा रुचः ॥३०॥

किमुपेक्षसे ? कथय नाथ !

न तव विदितं न किञ्चन ।

त्रातुमलमभयदर्हसि नः

त्वयि मा स्म शासति भवत् पराभवः ॥३१॥

किम् इव अस्ति न किञ्चित् तेन दुष्करम् अस्ति इत्यर्थः ।

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥२८॥

न च एतत् अन्यफलं तपः इति आह । विजिगीषते इति । म पुरुषः जगन्ति भुवनानि युगपत् विजिगीषते यदि विजितुम् इच्छति वा । “पूर्ववत्सनः” इति आत्मनेपदम् । अथ युगपत् सञ्चिहोषति । संहर्तुम् इच्छति वा । अभवम् अपवर्गे प्राप्तुम् अभिवाञ्छति वा । न विद्मः इति शेषः । किन्तु वयम् अपि अस्य रुचः तेजांसि विषहितुं सोढुम् । “तीषसहलुभरुषरिषः” इति विकल्पात् इडागमः । नो क्षमाः न शक्ताः । केचित् “रुचः कामितानि विषहितुमवधारयितुम्” इति व्याचक्षते तत्र सङ्घेः अवधारणार्थत्वं विचार्यम् ॥३०॥

किमिति । हे नाथ ! किं किमर्थम् उपेक्षसे ? कथय त्वम् इति शेषः । तव न विदितं त्वया अज्ञायमानम् इत्यर्थः । “क्तस्व च वर्तमाने” इति षष्ठी । न किञ्चन किमपि न । हे अभयद ! नः अस्मान् अलं त्रातुम् अर्हसि । त्वयि शासति सति पराभवः मा स्म भवत् माभूत् । “स्मोत्तरे लङ् च” इति लङ् ॥३१॥

इति गां विधाय विरतेषु

मुनिषु, वचनं समाददे ।

भिन्नजलधिजलनादगुरु

ध्वनयन् दिशां विवरमन्धकान्तकः ॥ ३२ ॥

वदरीतपोवननिवास-

निरतमवगात मान्यथा ।

धातुरुदयनिधने जगतां

नरमंशमादिपुरुषस्य गां गतम् ॥ ३३ ॥

द्विषतः परासिसिषुरेषः

सकलभुवनाभितापिनः ।

इतीति । इति इत्थं गां वाचं विधाय अभिधाय इत्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्यवसानात् । मुनिषु विरतेषु तूष्णीं भूतेषु मत्सु अन्धकान्तकः शिवः भिन्नस्य उर्द्वेलस्य जलधिः जलस्य नभ्दम् इव गुरु गम्भीरं यथा तथा दिशां विवरम् अन्तरान्धं ध्वनयन् वचनं समाददे स्त्रीचकार उवाच इत्यर्थः ॥३२॥

वदरीति । वदरीतपोवने वदरिकाश्रमे निवासनिरतं नित्यनिवासिनं गां गतं भुवम् अवतीर्णं जगताम् उदयनिधने सृष्टिसंहारौ धातुः तयोः कर्तुः इत्यर्थः । “दन्” इति दधातः दन्प्रत्ययः । अत एव “न लोक” इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः । आदिपुरुषस्य विष्णोः अंशम् अंशभूतं नरं नरसंज्ञकम् इत्यर्थः । यः नारायणसंज्ञकः इति भावः । अन्यथा उक्तवपरीत्येन मा अवगात मनुष्यमात्रं मा जानीत इत्यर्थः । “द्वयो गा लुङि” इति गादेशः ॥३३॥

क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान्

मदुपासनं विहितवान् महत्तपः ॥ ३४ ॥

अयमच्युतश्च वचनेन

सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।

पातुमसुरनिधनेन विभू

भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३५ ॥

मुरक्त्यमेतद्वगम्य

निपुणमिति मूकदानवः ।

हन्तुमभिपतति पाण्डुमुतं

त्वरया तद्व सह गम्यतां मया ॥ ३६ ॥

अथ नपसः निमित्तम् आह । द्विषत इति । एषः नरः मकलभुवनानि अभितापयन्ति अभीक्ष्णम् इति तथोक्तान् । “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” इति णिनिः । क्रान्ते आक्रान्ते कुलिशकरस्य इन्द्रस्य वीर्यबले शक्तिसैन्ये यैः तान् द्विषतः शत्रून् परासिभिषुः परासितुम् इच्छुः । अस्यतेः सन्नन्तात् उपत्ययः । मदुपासनं मदाराधनम् । करणे ल्युट् । महत्तपः विहितवान् । अत्र निमित्तं शत्रुक्षयः एव इति ॥३४॥

अथ अस्य मानुषावतारे कारणम् आह । अयमिति । विभू प्रभू अयं नरः अच्युतः कृष्णश्च सरसिरुहजन्मनः ब्रह्मणः वचनेन प्रार्थनया असुराणां निधनेन मारणेन करणेन प्रजाः पातुं रक्षितुं भुवम् अभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वस्तुतस्तु साक्षात् नरनारायणी एतौ कृष्णार्जुनी इत्यर्थः ॥३५॥

अथ अस्य सत्त्वसम्पदं प्रकाशयितुम् आह । सुरेति । मूक-

विवरेऽपि नैनमनिगूढम्
 अभिभवितुमेष पारयन् ।
 पापनिरतिरविशङ्कितया
 विजयं व्यवस्यति वराहमायया ॥ ३७ ॥
 निहते विडम्बितकिरात-
 नृपतिवपुषा रिपौ मया ।
 मुक्तनिशितविशिखः प्रसभं
 सृगयाविवादमयमाचरिष्यति ॥ ३८ ॥

दानवः मूकाख्यः कश्चित् असुरः एतत्पाण्डवकृत्यं सुरकृत्यम्
 इति निपुणम् अवगम्य साधु निश्चित्य पाण्डसुतम् अर्जुनं हन्तुम्
 अभिपतति । तत् तस्मात् कारणात् अत्र अर्जुनायमे विषये
 आश्रमं प्रति इत्यर्थः । मया सह त्वरया गम्यतां द्रष्टुम् इति
 शेषः ॥ ३६ ॥

विवर इति । पापे निरतिः यस्य सः एषः दानवः विवर-
 रस्ये अपि एकान्ते अपि इत्यर्थः । एनं पाण्डवम् अनिगूढ-
 एकाग्रं स्पष्टं यथा तथा अभिभवितुं न पारयन् न शक्नुवन् ।
 विभाषायां “नञ्” इति नञ् समासः । अविशङ्कितया स्वरूप-
 गूहनात् निःशङ्कितया वराहमायया वराहभूमिकया विजयं
 व्यवस्यति । विजयं प्रति उद्युक्तः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततः किं भविष्यति ? इत्यत्र आह । निहते इति । विडम्बितम्
 अनुकृतं किरातनृपतिवपुः येन तेन तद्रूपधारिणा इत्यर्थः । मया
 निहते रिपौ वराहे मुक्तनिशितविशिखः सन् अयं पाण्डवः
 प्रसभं प्रसह्य सृगयाविवादं सृगयाप्रहारकलहम् आचरिष्यति

तपसा निपौडितकृशस्य

विरहितसहायसम्पदः ।

सत्त्वविहितमतुलं भुजयोः

बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः ॥ ३६ ॥

इति तानुदारमनुनीय

विषमहरिचन्दनालिना ।

घर्मजनितपुलकेन लसद्-

गजमौक्तिकावलियुतेन वक्षसा ॥ ४० ॥

करिष्यति । मत्प्रहतम् एव मृगं प्रहृत्य स्वयम् अहम् एव
प्रहर्ता इति कर्त्तव्यं इत्यर्थः ॥३८॥

ततः अपि किं भावि ? इत्यत्र आह । तपसेति । तपसा
नितरां पौडितः अत एव कृशः तस्य तपसा निपौडितकृशस्य ।
“पूर्वकाल” इत्यादिना समामः । तथा विरहिता सहायसम्पत्
शस्य तस्य एकाकिनः मृधे रणे । “मृधमास्कन्दनं संख्यम्”
इत्यमरः । अधिकुप्यतः अधिकं कुप्यतः अस्य पाण्डवस्य सत्त्व-
विहितं स्वभावकृतं स्वाभाविकम् इत्यर्थः । “सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु
क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे । आत्मभावे पिशाचादौ द्रव्ये सत्ता-
स्वभावयोः । प्राणे बलेऽन्तःकरणे” इति वैजयन्ती । अतुलं
निरूपमं भुजयोः बाह्वोः बलं शक्तिं पश्यत । “बलं शक्तिर्बलं
मैत्र्यम्” इति शाश्वतः ॥३९॥

अथ त्रिभिः अस्य किरातभावं वर्णयति । इतीत्यादि ।
शिवः इति इत्यं तान् मुनीन् उदारं युक्तियुक्तं यथा तथा अनु-
नीय शिञ्चयित्वा उक्त्वा इति यावत् । रुचिरः किरातपुत्रना-

वदनेन पुष्पितलतान्त-

नियमितविलम्बिमौलिना ।

बिभ्रदरुणनयनेन रुचं

शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥४१॥

दृष्टदुद्वहन् जलदनादि

धनुरुपहितैकमार्गणम् ।

पतिः संवदते इति उत्तरेण अन्वयः । किरातसेनापतिवेषधारी
 उभूव इत्यर्थः। कथम्भूतः? विषमा विकृतविन्यासा हरिचन्दनस्य
 आलयः रेखाः यस्मिन् तेन घर्मेण स्वेटेन जग्मिताः पुलकाः
 रोमाञ्चाः यस्मिन् तेन । “पुलकः पुनः । रोमाञ्चः कण्ठको
 रोमविकारो रोमहर्षणम्” इति हेमचन्द्रः । “घर्मः स्यादातप
 ग्रीष्मे उष्णस्वेदाश्रसोरपि” इति विश्वः । लसन्तः शोभमानाः
 गजमौक्तिकानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिकानाम् आवलयः एव
 गुणाः सूत्राणि यस्मिन् तेन वक्षसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः ।
 करिणां मुक्तायोनिवत् प्रमाणम् आह अगस्त्यः—“जीमूतकरि-
 मत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः। शुक्त्यद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिक-
 योनयः ॥” इति ॥४०॥

वदनेनेति । पुष्पितैः लतान्तैः विकसितलताग्रैः ‘नियमिताः
 संयताः विलम्बिनश्च ते मौलयः केशाः यस्य तेन । “चृडा
 किरोटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः । शिखिपिच्छ
 लाञ्छिते बहिर्बर्हाङ्गिते कपोलभित्तो यस्य तेन अरुणनयनेन
 आरक्तनेत्रेण वदनेन रुचं शोभां बिभ्रत् ॥४१॥

दृष्टदिति । पुनश्च जलदः इव नदति इति जलदनादि ।
 “कर्त्तृथ्यपमाने” इति णिनिः । उपहितैकमार्गणं संहितैकवाणं

मेघनिचय इव संवहते

रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥ ४२ ॥

विशेषकम् ।

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य

गणपतिभिरात्तविग्रहैः ।

शूलपरशुशरचापभृतैः

महती वनेचरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४२ ॥

विरचय्य काननविभागम्

अनुगिरमथेप्रवराज्ञया ।

धनुः उद्वहन् । अत एव मेघनिचयः इव स्थितः इति उपमा ।
अत्र विशेषके स्वभावोक्तिः अलङ्कारः । “स्वभावोक्तिरसी चारु
यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति लक्षणात् ॥४२॥

अनुकूलमिति । अस्य शिवस्य अनुकूलं विचिन्त्य प्रियम्
इति निश्चित्य आत्तविग्रहैः गृहीतकिरातदेहैः । तथा शूलानि
परशवः कुठाराः शराः चापानि च तानि भृतानि यैःतैः । “प्रह
रणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति निष्ठायाः परनिपातः ।
गणपतिभिः प्रमथमुख्यैः महती वनेचरचमूः सेना विनिर्ममे
निर्मिता । “माङ् मानि” कर्मणि लिट् । “ऋस्व” इति अभ्या-
सस्य ऋस्वत्वम् ॥४३॥

विरचय्येति । अथ ईश्वराज्ञया अनुगिरं गिरौ । विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । “गिरेश्च सेनकस्य” इति समासान्तः । कानन-
विभागं विरचय्य अस्य अयम् इति देशविभागं कृत्वा इत्यर्थः ।

भीमनिनदपिहितोरुभुवः

परितोऽपदिश्य सृगयां प्रतस्थिरे ॥ ४३ ॥

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न-

शकुनिःसृगयूथनिःस्वनैः ।

पूर्णपृथुवनगुहाविवरः

सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४५ ॥

न विरोधिनी रूपमियाय

पथि सृगविहङ्गसंहतिः ।

घ्नन्ति सहजमपि भूरिभियः

सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४६ ॥

भीमैः कलकलेः पिहिताः उरवः भुवः यैः ते तथोक्ताः मन्तः सृग-
याम् अपदिश्य व्याजीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥४४॥

क्षुभितेति । क्षुभिताः तस्ताः अभिनिःसृता स्वस्थानात्
निगताः विभिन्नाः मुक्तमङ्गाश्च ये शकुनयः पक्षिणः सृगाश्च तेषां
यूथानि तानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि पृथुनि वनानि गुहा-
विवराणि च यस्य सः भूधरः सहसा भयात् इव इति उग्रं च ।
ररास चुक्रोश । “रस आक्रोशे” लिट् ॥४५॥

नेति । पथि पलायनमार्गं विरोधिनी जातिवैरिणां
सृगाणां सिंहव्याघ्रादीनां विहङ्गानां काकोलकानां च संहतिः
मङ्गः रूपं परस्परक्रोधं न इयाय न प्राप, किन्तु सहैव चचार
इत्यर्थः । तथाहि । भूरि प्रभूता भीः यासु ताः समं साधारण्येन
आगताः आपदः विपत्तयः सहजम् अपि वैरं सपदि घ्नन्ति । न
हि सङ्घातव्यसनेषु प्रजायते वैरानुबन्धः इति भावः ॥४६॥

चमरीगणैः शिवबलस्य
 बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।
 वंशविततिषु विषक्तपृथु-
 प्रियबालधिभिराददे धृतिः ॥ ४७ ॥
 हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि
 गजमदसुगन्धिकेसरैः ।
 स्वस्थमभिदृशिरे सहसा
 प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः ॥ ४८ ॥

चमरीति । वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ताः लग्नाः
 पृथवः मृशं प्रियबालाः प्रियरोमाणः बालधयः पुच्छानि येषां
 तैः । “पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले बालहस्तस्य बालधि” इत्य-
 मरः । चमरीगणैः मृगविशेषैः शिवबलस्य सम्बन्धिनि तद्धेतुर्क
 इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा “भीत्रार्थानां
 भयहेतुः” इति पञ्चमी स्यात् । बलवति प्रबले भये उपस्थितं
 प्राप्ते अपि धृतिः आददे स्वीकृता । बालच्छेदभयात् मान-
 हानिम् अपि अवगणय्य स्थितम् इत्यर्थः ॥४७॥

हरेति । प्रतिभये भयहेतौ । “भयङ्करं प्रतिभयम्” इत्य-
 मरः । प्राप्ते अपि इति शेषः । गजमदैः सुगन्धयः सुरभयः
 केसराः सटाः येषां तैः हतानेकगजैः इत्यर्थः । सहसा सेना-
 कलकलश्रवणानन्तरम् एव प्रतिबोधेन निद्रापगमेन जृम्भितानि
 व्यात्तानि मुखानि येषां तैः मृगाधिपैः सिंहैः स्वस्थं निःशङ्कम्
 एव हरसैनिकाः अभिदृशिरे ईक्षिताः । न तु किञ्चित् क्षुम्भि-

विभराम्बभूवुरपवृत्त-

जठरशफरीकुलाकुलाः ।

पङ्कविषमितातटाः सरितः

करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः ॥ ४९ ॥

महिषक्षतागुरुतमाल-

नलदसुरभिः सदागतिः ।

व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः

प्रणुदन् ववौ वनसदां परिश्रमम् ॥ ५० ॥

तम् इत्यर्थः । युक्तं च एतत् राजानामधारिणां केसरिणाम्
इति भावः ॥४८॥

विभरामिति । अपवृत्तजठरैः तत्कालक्षुभितात् लुटितोदरैः
शफरीकुलैः आकुलाः व्याप्ताः पङ्कैः विषमितानि दुर्गमौक्तानि
तटानि कूलानि यासां ताः सरितः करिभिः पलायमानैः इति
शेषः । रुग्णानां मार्गरोधितया भङ्गानाम् । “ओदितश्च” इति
निष्ठानत्वम् । चन्दनानां रसैः अशुभं पयः विभराम्बभूवुः ।
भृधातोः “भ्रीङ्गीभृद्वां श्लुवच्च” इति आम्प्रत्ययः । श्लुवद्भावश्च
“कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि” इति भुवः अनुप्रयोगः ॥४९॥

महिषेति । महिषैः क्षतानि विदलितानि तैः अगुरुभिः
तमालैः नलदैः उशीरैः च सुरभिः व्यस्तानि विच्छिन्नानि शुक-
निभानि शुक्रमवर्णानि शिलाकुसुमानि शैलेयाख्याः ओषधि-
विशेषाः येन सः । अतः शीतलः इति भावः । “कालानुसार्य-
वृद्धाश्मपुष्पश्रीतशिवानि तु । शैलेयम्” इत्यमरः । शुकानिभति
स्वरूपकथनम् । सदागतिः वायुः वनसदां वनेचराणां परिश्रमः

मथिताम्भसो रयविकीर्ण-

मृदितकदलीगवेधुकाः ।

क्लान्तजलरुहलताः सरसीः

विदधे निदाघ इव सत्त्वसंप्लवः ॥ ५१ ॥

इति चालयन्नचलसानु-

वनगहनजानुमापतिः ।

प्राप मुदितहरिणीदशन-

क्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५२ ॥

प्रणुदन् अतः मन्दः इति भावः । “मातरिखा सदागति” इत्य-
मरः । ववी वाति म् ॥५०॥

मथिताम्भस इति । सत्त्वसंप्लवः प्राणिसंचोभः निदाघः
श्रीष्मः इव सरसीः सरांसि । “कासारः सरसो सरः” इत्यमरः ।
मथिताम्भसः संचोभितोदकाः रयेण पलायनवेगेन विकीर्ण-
व्याकीर्णं यथा तथा मृदिताः निष्पीडिताः कदल्यः गवेधुकाः
वृणधान्यविषेशाश्च यासां ताः तथाक्ताः । “वृणधान्यानि नीवाराः
स्रौ गवेधुर्गवेधुका” इत्यमरः । मृदित इति । “क्डिति च”
इति गुणप्रतिषेधः । क्लान्ताः जलरुहलताः पाञ्चन्यः यासु ताः
एवम्भृताः विदधे चकार ॥५१॥

इतीति । इति इत्यम् उमापतिः अचलमानुषु वनेषु उप-
भोग्यवृक्षेषु गहनेषु दावेषु च जातान् तथोक्तान् सत्त्वान् इति
शषः । चालयन् । मुदितानां हरिणीनां दशनैः क्षताः वीरुध-
क्षताः यस्यां ताम् इन्द्रसूनोः इमाम् ऐन्द्रसूनवीं वसति अत्र
इति वसतिम् आश्रमम् । “वह्निवस्यर्त्तिभ्यश्च” इति औणादिकः
वसतेः अतिप्रत्ययः । प्राप ॥५२॥

स तमाससाद् घननीलम्

अभिमुखमुपस्थितं मुनेः ।

पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं

दनुजं दधानमथ सौकरं वपुः ॥ ५३ ॥

कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनाम्

अन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः ।

प्रच्छन्नस्तरुगहनैः सगुल्मजालैः

लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे ॥ ५४ ॥

इति ईश्वराभिगमनो नाम द्वादशः सर्गः ॥१२॥

स इति । अथ अनन्तरं सः शिवः घननीलं मेघमेचकं मुनेः अर्जुनस्य अभिमुखम् उपस्थितम् आगतम् । पोत्रस्य मुखाग्रस्य । “मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्” इत्यमरः । “हलसूकरयोः पुवः” इति ष्टन्प्रत्ययः । निकषण्ण उल्लेखनेन विभिन्ना विदारिता भूः येन तम् । सूकरस्य इदं सौकरं वाराहं वपुः दधानं दनुजम् आमसाद् प्राप ददर्श इति यावत् ॥५३॥

कच्छान्त इति । लक्ष्मीवान् “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” इति मतुपः मकारस्य वकारादेशः । सः शिवः । सुरसरितः कच्छान्ते अनूपप्रान्ते । “जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । सेनां निधाय स्थापयित्वा इत्यर्थः । कतिपयैः किरातवर्यैः अन्वीतः अनुगतः सन् । “ई गतौ” इति धातोः अनुपूर्वात् कर्मणि क्तः । सगुल्मजालैः लताप्रतानसहितः तरुगहनैः प्रच्छन्नः छादितः । “वा दान्तशान्त” इत्यादिना निपातः । अस्य वराहस्य पदम् अनु अनुपदं पदानुसारेण

त्रयोदशः सर्गः ।

—३—

वपुषा परमेण भूधराणाम्
अथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे ।
मृगमाशु विलोकयाञ्चकार
स्थिरदष्टोऽग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरात्
अभिधावन्नवधीरितान्यकृत्यः ।
जयमिच्छति तस्य जातशङ्के
मनसोमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥

इत्यर्थः । “सम्प्रतस्थे प्रस्थितः । “समवप्रविभ्यः स्थः” इति
आत्मनेपदम् । प्रहर्षणोऽवृत्तम् ॥५४॥

इति किरातार्जुनीये द्वादशसर्गव्याख्या समाप्ता ।

वपुषेति । अथ ईश्वरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुः अर्जुनः
परमेण महता वपुषा हेतुना भूधराणां विभेदे विदारणे
सम्भाव्यपराक्रमं क्षमः अयम् इति प्रतक्यपौरुषम् । स्थिराभ्यां
दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्याम् उग्रं मुखं यस्य तं मृगं वराहम् । आशु
तदागमनानन्तरम् अविलम्बेन इत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददृशे ।
अस्मिन् सर्गे प्राक् पञ्चविंशत्श्लोकादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥१॥

स्फुटेति । स्फुटा स्यष्टा बद्धा विरचिता सटानां केसराणाम्
उन्नतिः उन्नतिः यस्य सः क्रोधात् हर्षितलोमा इत्यर्थः । “सटा-
जटाकेसरयोः” इत्यमरः । दूरात् अभिधावन् । तथा अवधीरि-

घनपोत्रविदीर्णशालमूलः

निविडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः ।

अयमेकचरोऽभिवर्त्तते मां

समरायेव समाजुह्वषमाणः ॥ ३ ॥

इह वीतभया तपोऽनुभावात्

जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।

तान्यकृत्यः अनन्यकर्मा सः वराहः जयम् इच्छति जयार्थिनि
अत एव जातशङ्के स्वयं जिघांसोः द्विषाम् एकलक्ष्यत्वात् इति
भावः। तस्य मुनेः मनसि मुहुः इमं वितर्कं वक्ष्यमाणम् ऊहम् ।
“अध्याहारस्तर्क ऊहः” इत्यमरः । आददे उत्पादयामास ॥२॥

अथ एकादशभिः वितर्कम् एव निरूपयति । घनपोत्रेति ।
घनन कठिनेन पोत्रेण सुखाग्रेण विदीर्णानि विदलितानि शाल-
मूलानि वृक्षब्रह्मायेन सः । “मूलं ब्रह्मोऽङ्घ्रिनामकः” इत्यमरः ।
निविडस्य स्कन्धस्य निकाषेण निकषणेन रुग्णवप्रः भग्नसानुः
अतः महासन्धसम्पन्नः इति भावः। एकश्च असौ चरश्च इति एक-
चरः एकाकी युथात् अपेत इत्यर्थः। अतः अयं वराहः समराय
सभरं कर्तुम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति
चतुर्थी । समाजुह्वषमाणः इव समाह्वातुम् इच्छन् इव इवशब्दः
सम्भावनायाम् । समाह्वयतेः सन्नन्तात् शानच्प्रत्ययः । “स्यर्हा-
यामाङ्” “पूर्ववत् सन” इति आत्मनेपदम् । “अभ्यस्तस्य च”
इति सम्प्रसारणम् । माम् अभिवर्त्तते अभिधावति । उपसर्ग-
वशात् सकर्मकत्वम् । अतः सर्वथा न अयम् उपेक्ष्य इति
भावः ॥३॥

इहेति । इह आश्रमे तपोऽनुभावात् वीतभयाः लक्षणया

मयि तां सुतरामयं विधत्ते
 विकृतिः किं नु भवेद्वियं नु माया ? ॥४॥
 अथवैष कृतज्ञदेव पूर्वं
 भृशंमासेवितया रूषा न मुक्तः ? ।
 अवधूय विरोधिनीः किमारात्
 मृगजातीरभियाति मां जवेन ? ॥ ५ ॥
 न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः

विगतवैराः इत्यर्थः अत एव व्यालमृगाः क्रूरव्याघ्रादयः । “व्यालं
 भुजङ्गमे क्रूरं श्वापदे दुष्टदन्तिनि” इति विग्रहः । परेषु प्राण्य-
 न्तरेषु वृत्तिं जीविकां जहति हिंसया न जीवन्ति इत्यर्थः । अयं
 वराहः मयि मद्दिषये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते जिघांसति
 इत्यर्थः । तत् इयं विकृतिः तपःसामर्थ्यं भङ्गरूपा भवेत् किं नु ?
 यद्वा माया कस्यचित् दैत्यस्य वराहभूमिका भवेत् नु ? किं नु
 शब्दौ वितर्कं ॥४॥

अथवेति । अथवा इति पक्षान्तरे । एषः मृगः पूर्वं जन्मा-
 न्तरेण मृगम् अत्यर्थम् आसेवितया अतिपरिचितया रूषा क्रुधा
 महोचरया इति शेषः । कृतज्ञया इव पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रति
 जानाति इति उत्प्रेक्षा । न मुक्तः न त्यक्तः अद्यापि इति शेषः ।
 नूनम् अयं प्राग्भवीयवैरानुबन्धी कश्चित् सम्प्रति वैरवीजासम्भ-
 वात् इति भावः । कुतः ? यत् यतः आरात् समीपतः । आरा-
 हरसमीपयोः” इत्यमरः । विरोधिनीः मृगजातीः अवधूय त्यक्त्वा
 जवेन माम् अभियाति अभिधावति अन्यथा न अभियायात्
 इति भावः ॥५॥

स्खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे ।

विमलं कलुषीभवच्च चेतः

कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥६॥

मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे

भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।

परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां

किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्कारम् ? ॥७॥

न केवलम् अभियानम् एव किञ्च मनोवृत्तिः अपि अत्र प्रमाणम् इति आह । न मृग इति । अयं मृगः न खलु किन्तु कः अपि कश्चित् अन्यः एव जिघांसुः हन्तुम् इच्छुः । हन्तेः सन्नन्तात् उपत्ययः । “अभ्यासाच्च” इति कुत्वम् । “अङ्गानगमां सनि” इति दीर्घः । कुतः ? हि यस्मात् अत्र अस्मिन् मृगविषये मे मनः तथा भृशं स्खलति क्षुभ्यति यथा अयं जिघांसुः इति बुद्धिः उत्पद्यते इत्यर्थः । तथाहि । विमलं प्रसन्नं तथा कलुषीभवत् क्षुभ्यच्च चेतः एव हितैषिणं रिपुं वा मित्रम् अमित्रं च कथयति । यत्र यत्र मनः प्रसीदति तत् एव मित्रम् अन्यथा तु अन्यथा इति निश्चितम् इत्यर्थः । अतः अयं बध्यः इति भावः ॥६॥

ननु मुनेः किम् अनया दुःशङ्कया? तत्र आह । मुनिरिति । मुनिः अस्मि अतः निरागसः निरपराधस्य मे कुतःभयम्? इति एषः अभिमानः अहङ्कारः । “गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः” इत्यमरः । अनपकारिणं मां कः अपि किं करिष्यति इति बुद्धिः भूतये त्रेयसे न भवति । तथाहि परवृद्धिषु विषये बद्धमत्सराणां

दनुजस्त्रिदयं क्षपाचरो वा ?

वनजे नेति बलं वतास्ति सत्त्वे ।

अभिभूय तथाहि मेघनीलः

सकलं कम्पयतीव शैलराजम् ॥ ८ ॥

अत्रमेव मृगव्यसत्रकामः

प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्ये ।

पृथुभिर्ध्वं जिनीरवैरकार्षीत्

चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥ ९ ॥

दुरात्मनाम् अलङ्घ्यं किम् इव अस्ति ? न किञ्चित् अकार्यम्
अस्ति इत्यर्थः । इवशब्दः वाक्यालङ्कारे ॥७॥

अस्तु जिघांसुः अपि क्षुद्रः किं करिष्यति ? इत्यत्र आह ।
दनुज इति । अयं दनुजः स्त्रित् दानवः वा क्षपाचरः राक्षसः वा
न तु मृगः इव इत्यर्थः । कुतः ? वनजे सत्त्वे वन्यप्राणिनि
इति ईदृशं बलं न अस्ति वत इति आश्चर्य्यं । बलम् एव
समर्थयते । तथाहि । मेघनीलः अयं वराहः सकलं शैलराजम्
अभिभूय आक्रम्य कम्पयति इव पदविष्टम्भरात् तथा प्रतीयते
इत्यर्थः । अत्र कम्पयति इव इति उत्प्रेक्षागर्भः अयं शैलकम्पन-
रूपकार्य्येण तत्कारणबलातिरेकसमर्थनात् कार्थ्येण कारण-
समर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥८॥

किञ्च यः अयं शैले मृगयाकलकलः इव श्रूयते सः अपि
एतन्मायापरिकल्पितः एव इति आह । अयमिति । अयम् एव
शमस्ये शान्तनिविष्टे मयि । अधिकरणविवक्षायां सममी ।
मायया प्रहरिष्यन् प्रहर्तुम् इच्छन् इत्यर्थः । “लट् शेषे च”
इति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लट् । “लटः सहा” इति

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातुं
 प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य ।
 क्षुभितं वनगोचराभियोगात्
 गणमाशिश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ? ॥ १० ॥
 अवलौढसनाभिरश्मसेनः

प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा ।

शचादेशः । मृगव्यं मृगया तस्य सत्रं वनं तदर्थं वनम् इत्यर्थः ।
 तत्कामयते इति मृगव्यसत्रकामः मृगयाभूमिपरिश्रमार्थं सन्
 इत्यर्थः । “कर्म ण्यण्” । “आच्छेदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया
 स्त्रियाम्” इति । “सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च”
 इति च अमरः । पृथुभिः वृहद्भिः ध्वजिनोरवेः सेनाकलकलेः
 स्वमायया कल्पितैः एव इत्यर्थः । काननानि चकितोद्भ्रान्ताः
 तस्तपलायिताः मृगाः येषु तानि अकार्षीत् चकार । अयं
 रन्भ्रान्तेषी मत्प्रहारार्थं स्वयम् एव मृगयुः भूत्वा वनावरोधाय
 सेनाघोषं कल्पयामास । सः मृगरूपेण आगच्छति इत्यर्थः ॥८॥

वितर्कान्तरम् आह । बहुश इति । अथवा बहुशः कृता सत्-
 कृतिः सत्कारः येन तस्य सुयोधनस्य प्रियं महधरूपं विधातुं
 कर्तुम् इच्छन् यः कश्चित् इति शेषः । वनं गोचरं स्थानं येषां
 तेषां वनगोचराणाम् अभियोगात् अवरोधात् क्षुभितम् उद्वि-
 न्नम् आकुलं तिरश्चां गणम् आशिश्रियत् वराहरूपेण प्रावि-
 क्षत् । “शिश्रिद्भुभ्यः कर्त्तरि चङ्” । “चङि” इति द्विर्भावः ॥१०

वितर्कान्तरम् आह । अवलौढेति । खाण्डवजातवेदसा
 खाण्डववनाग्निना प्रसभम् अवलौढसनाभिः दग्धबन्धुः । “सपि-
 ण्डास्तु सनाभयः । सगोदवान्धवज्ञातिबन्धुस्त्रस्रजनाः समाः”

प्रतिकर्तुमुपागतः समन्युः
 कृतवैरो यदि वा वृकोदरेण ? ॥ ११ ॥
 बलशालितया यथा तथा वा
 धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।
 नियमेन मया निवर्हणीयः
 परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥ १२ ॥
 कुरु तात ! तपांस्यमार्गदायी
 विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्नाम्

इत्यमरः। अत एव समन्युः बहवैरः तस्य अर्जुनस्य अपकारयि-
 त्वात् इति भावः । अश्वसेनः तक्षकपुत्रः कश्चित् महासर्पः
 प्रतिकर्तुं वैरनिर्व्यातनार्थम् उपागतः वराहमायया इति शेषः।
 पक्षान्तरम् आह । यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युः
 जनितक्रोधः वा कश्चित् इति शेषः। पुरा किल पाण्डवः श्वाण्डव-
 दाहे पावकभयात् पलायमानान् तक्षकपुत्रान् अश्वसेनस्य बन्धुम्
 बाणैः अवरुध्य दाहयामास इति भारतकथानुसन्धेया इति ॥११॥

अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणीयम् अभ्यवस्यति । बलेत्यादिना ।
 किं बहुना । यथा तथा वा अस्तु अयं मायिकः पारमार्थिको
 वा अस्तु इत्यर्थः । बलशालितया बलदृप्ततया इत्यर्थः । उच्छेद-
 परां धियं दधानो मां जिघांसुरित्यर्थः । अयं मृतो नियमेन
 अवश्यं मया निवर्हणीयो बन्धुः । “प्रमापणं निवर्हणम्” इत्य-
 मरः। तथाहि अरातिभङ्गं शत्रुक्षयं परमं लाभम् आहुः ॥१२॥

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशङ्क्याह । कुर्विति । हे तात !
 वत्स ! मार्गदायी न भवतीति अमार्गदायी रन्धान्वेषिणां प्रवे-

बलिनश्च वधाहतेऽस्य शक्यं
व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्तुम् ॥ १३ ॥

इति तेन विचिन्त्य चापनाम
प्रथमं पौरुषविद्धमाललम्बे ।

उपलब्धगुणः परस्य भेदं

सचिवः शुद्ध इवाहते च बाणः ॥ १४ ॥

अनुभाक्वता गुरु स्थिरत्वात्

अविसंवादि धनुर्धनञ्चयेन ।

यम् अथ ऋण् इत्यर्थः । कुतः जयादित्वात् इत्याह । विजयान्
तपोलि कुर्विति मुनिः प्यासी साम् अलं वृशम् अन्वगात् इति
शेष्टवान् । अनुगासिलेड । ननु मुनिः वा कथम् अवस्यम्
अन्वगात् ? तत्राह । बलिन इति । अस्य सुमन्य बलिनः प्रथमस्य
वधाहते उधं विना । "अन्यारादितरत्ते" इत्यादिना प्राप्तेः
अन्यथा उपायान्तरात् व्रतसंरक्षणं तपोरक्षणं कर्तुं न शक्यम् ।
हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका न अधर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इतीति । तेन अर्जुनेन इतीत्यं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम
चापाख्यं प्रथमं पौरुषविद्धमस्य मुख्यायुधत्वात् इति भावः ।
आललम्बे गृहीतम् । कर्म ण लिट् । अथ परस्य शत्रोः भेदं
विदारणे उपलब्धगुणो ज्ञातशक्तिः बाणस्तु प्राप्तसौर्विकिरति
श्रेयः । शुद्धी ऋणुः दिग्भत्वादिदोषरहितो वा । "न कृणेभटनी
दिग्धैर्नाग्निज्वलिततजसैः" इति निषेधात् । अन्यथा शत्रोः
निर्मलचित्त इति यावत् । बाणश्च सचिव इव आहते । अथ
बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्यात् संपालङ्कारः प्रकृतावप्य
इति सर्वस्वकारः उपमैवेति केचित् ॥ १४ ॥

स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं
 गुणवन्मिवमिवानतिं प्रपेदे ॥ १५ ॥
 प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
 पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ।
 अधिरोहति गाण्डिवं महिषौ
 सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥
 दृष्टशेऽथ सविस्मयं शिवेन

अनुभावेति । गुरु महत् पूज्यं च स्थिरत्वात् सारवत्त्वात्
 अविस्वादि अभङ्गुरम् अन्यत्र प्रतिष्ठितत्वात् असत्यरहितं
 गुणवत् सज्यम् अन्यत्र औदार्यादिगुणवत् धनुः मित्रमिव अनु-
 भावता निश्चयबुद्धिमता । “अनुभावः प्रभावे च सतां च
 मतिनिश्चयः” इत्यमरः । धनञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा
 क्षीणबलेऽपि । अन्यत्र स्वं धनं तदेव बलं तस्य क्वासेऽपि पीड्य-
 मानम् आकृष्यमाणम् अवरुह्यमानञ्च सन्धितम् इव आनतिं
 नम्रताम् आनुकूल्यञ्च प्रपेदे । अलङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥१५॥

प्रविकर्षेति । तदानीं तस्मिन् काले महिषौ गाण्डिवम्
 अर्जुनधनुः अधिरोहति सति । “कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ
 पुंनपुंसकौ” इत्यमरः । “गाण्डाजगात् संज्ञायाम्” इति
 वप्रत्ययः । प्रविकर्षेण ज्याविकर्षेण यो निनादः तेन भिन्नरन्ध्रौ
 विदलितगङ्गरः तथा पदविष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीडितः
 नुन्नः सकलः समूलः शैलः संशयं जीवितसन्देहञ्च आरुरोह
 प्राप इत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनात्
 अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥१६॥

स्थिरपूर्णांयतचापमण्डलस्यः ।

रचितस्तिष्ठणां पुरां विधातुं

बधमात्मेव भयङ्करः परेषाम् ॥ १७ ॥

विचकर्ष च संहितेषुरुच्चैः

चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः ।

धनुरायतभोगवासुकिज्या

वदनग्रन्थिविमुक्तवर्द्धि शम्भुः ॥ १८ ॥

स भवस्य भवक्षयैकहेतोः

सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थम् ।

दृष्टं इति । अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलं पूर्णञ्च यथा तथा आयते आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः चापमण्डलमन्तर्धीय स्थित इत्यर्थः । तिष्ठणाम् । “न तिष्ठ-
चतसृ” इति दीर्घप्रतिषेधः । पुरां बधं संहारं विधातुं कर्तुं रचितः कल्पितः स्थानविशेषे स्थापित इति यावत् । आत्मा स्वयम् एव परेषां भयानको भयङ्करः । सः अर्जुनः सविन्मयं स्वयं दृष्टे दृष्टः । उपमालङ्कारः ॥१७॥

अथ पिनाकिवृत्तान्तमाह । विचकर्षेति । अथ शम्भुश्च संहितेषुः सन् उच्चैः भृशं चरणास्कन्दनेन पदविष्टम्भेन नामितः अधो नीतः अचलेन्द्रो येन स तथोक्तः । आयतभोगः आकृष्ट-
कायः वासुकिः एव ज्या तस्य वदनमेव ग्रन्थिस्तेन विमुक्तः उत्-
सृष्टो वर्द्धिः यस्य तत् धनुः विचकर्ष इति स्वभावोक्तिः ॥१८॥

स इति । सह सम्भूय अर्थम् अरिवधरूपप्रयोजनं विधा-
स्यतोः करिष्यतोः अन्यत्र सहार्थम् अभिषेयम् अभिधास्यतोः

रिपुराप पराभवाय मध्यं
 प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥ १९ ॥
 अथ दीपितवारिवाहवर्त्म
 रववित्रासितवारणादवार्थ्यः ।
 निपपात जवादिषुः पिनाकात्
 महतोऽव्भ्रादिव वैद्युतः कृशानुः ॥ २० ॥
 व्रजतोऽस्य बृहत्पतलजन्मा
 कृतताचर्योपनिपातवेगशङ्कः ।

इत्यर्थः । “प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः” इति वचनात् । भव
 चयैकहेतोः संसारोच्छेदनिदानस्य शिवस्य सितसन्निः शर्जु नच्य
 च मध्यं रिपुः वराहः । यस्मात् प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः
 धात्वादिः प्रत्ययः सनादिः तयोः मध्यम् अनन्वयः इत्संज्ञको
 वर्णः यथा भृत् भूतिः इत्यादौ ककारः । स इव पराभवाद्य
 लोपार्थमेवाप न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥१९॥

अथेति । अथ रिपोः मध्यप्रवेशानन्तरं दीपितं वारि
 वाहवर्त्म आकाशं येन स अवार्थ्यः दुर्वारः इषुः शरः रववित्रा-
 सितवारणात् स्वघोपभीषितगजात् पिनाकात् शिवधनुषः ।
 “पिनाकोऽजगवं धनुः” इत्यमरः । महतोऽव्भ्रात् सेघात्
 विद्युतोऽयं वैद्युतः कृशानुः अशनिः इव जयात् वेगात् निप
 पात आदधाव ॥ २० ॥

व्रजत इति । व्रजतो धावतोऽस्य शणस्य बृहद्भ्राः पतन्त्रभ्यः
 पक्षेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः कृता ताचर्योपनिपातवेगशङ्का
 गरुडागमभ्रमी येन सः । अत एव महोरगाणां हृदयानि

प्रतिनादमहान् महोरगाणां
हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥ २१ ॥
नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तैः
मनसोऽप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः ।
विदधे विलसत्तडिल्लताभैः
किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥ २२ ॥
अपयन् धनुषः शिवान्तिकस्थैः
विवरे सद्गिरिभिख्यया जिहानः ।

श्रोत्राणि च भिनत्तीति हृदयश्रोत्रभित् । “समुद्रा भ्राह्मः” इति सूत्रे पूर्वनिपातव्यभिचारात् श्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः । प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिः महान् संमूर्च्छितो नादः उत्पपात उल्लितः । अत्र नादस्य उरगहृदयभेदकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः । सा च ताच्छ्रवेगभ्रमोत्यापितेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्गिरः ॥ २१ ॥

नयनादिति । शूलिनो नयनात् प्रवृत्तैः निर्गतैः इवेति उपेक्षा । नेत्राग्निशिखाकल्पैः इत्यर्थः । पिशङ्गैः विलसत्तडिल्लताभैः विद्युहामतुल्यैः इत्युपमा । मनसश्चित्तादपि आशुतरं शीघ्रतरम् । आशुशब्दादव्ययात्तरप् । अतः “किमोत्तडव्यय” इत्यादिना आम्प्रत्ययो न । “क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्” इत्यमरः । यतः गच्छतः । इणः शतप्रत्ययः । मार्गणस्य शरस्य । “कलम्बमार्गणशराः” इत्यमरः । किरणैः व्योमनि आकाशि मार्गः उल्कारेखाकारः पन्था विदधे विरचित इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२ ॥

युगपत् दृष्ट्वा विशन् वराहं
 तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥ २३ ॥
 स तमालनिभे रिपौ सुराणां
 घननीहार इवाविषक्तवेगः ।
 भयविभ्रुतमोक्षितो नभस्थैः
 जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे ॥ २४ ॥

अपयच्चिति । पृषत्को बाणः । “पृषत्कबाणविशिखाः”
 इत्यमरः । धनुषः पिनाकात् अपयन् निर्गच्छन् इत्यर्थः । इणः
 शब्दप्रत्ययः । शिवान्तिकस्थैः नभश्चरैः अभिख्यया शोभया
 जिहानः शोभां गच्छन् इत्यर्थः । “ओहाङ् गती” इति घातोः
 शानच् । “अभिख्या नामशोभयोः” इत्यमरः । विवरे सीद-
 न्तीति विवरेसदस्तैः विवरेसद्भिः अन्तरालवर्तिभिः नभश्चरैः ।
 “सत्सूद्विष” इत्यादिना क्विप् । “तत्पुरुषे कृतिबहुलम्” इत्य-
 लुक् । अथ वराहं विशन् प्रविशन् तदुपोढैः तं वराहम् उपोढैः
 प्रत्यासन्नैः । वहेः कर्त्तरि क्तः । नभश्चरैः युगपत् दृष्ट्वा दृष्ट
 इति बाणवेगोक्तिः । अत्र पिनाकनिष्क्रमणादिक्रियाविशिष्टस्य
 बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्त्तृकदर्शनयोगपद्या-
 सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोकोत्तरवेगप्रतीतिः
 अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २३ ॥

स इति । स बाणः तमालनिभे तमालप्रभे नीलाभे इति
 यावत् । सुराणां रिपौ वराहे घननीहारे सान्द्रतुहिने इव
 अविषक्तवेगोऽप्रतिबद्धवेगः सन् । तथा नभस्थैः खेचरैः भयेन
 विभ्रुतं विह्वलं यथा तथा ईक्षितः सन् । अपां सम्बन्धिवेग
 आपः अपां समूहो वा आपम् आपेन गच्छतीति आपगा नदी

सपदि प्रियरूपपर्वरेखः

सितलोहायनखः खमाससाद् ।

कुपितान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीः

व्यथयन् प्राणभृतः कपिध्वजेषु ॥२५॥

परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजः

स्फुरदुल्काकृति विक्षिपन् वनेषु ।

स जवेन पतन् परःशतानां

पततां व्रात द्वारवं वितेने ॥ २६ ॥

तां गृह्णातीति ग्राहो जलग्रहः । “जलचर” इति वक्तव्यात्
विभाषया ग्रह इति णप्रत्ययः । स इव जगतीं भूमिम् ।
“जगतौ विष्टपे भूम्याम् इति वैजयन्ती । जगाहे विवेश अन्त-
र्हित इत्यर्थः ॥२४॥

अथ अर्जुनवाणप्रयोगमाह । सपदीति । सपदि शिवबाण-
पातसमय एव प्रियाः रूपम् आकृतिः पर्वाणि ग्रन्थयो रेखा-
रचनाश्च यस्य सः । अङ्गुलिपक्षे पर्वरेखाः प्रसिद्धाः । लोहायनयः
फलं तत् नखम् इव इति उपमितसमासः । सितं लोहायनखं
यस्य सः कुपितस्य अन्तकस्य मृत्योः या तर्जनी तस्या अङ्गुलिः
तर्जनाङ्गुलिः तर्जनी तस्याः अरिव श्रीः यस्य स कपिध्वजेषुः
अर्जुनवाणः प्राणभृतो व्यथयन् भीषयमाणः खम् आकाशम्
आससाद् प्राप । उपमालङ्कारः ॥२५॥

परमिति । परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु
महत् अत एव स्फुरत् उल्काकृति उल्कावत् दीर्घायमाणम्
इत्यर्थः । तेजो वनेषु विक्षिपन् विकिरन् सन् जवेन पतन्
धावन् स बाणः शतात्परे परःशताः तेषां शताधिकसंख्यकानाम्

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः

शमितायाम् द्वातिरंहसा सः ।

सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्तेः

अपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥ २७ ॥

स वृषध्वजसायकावभिन्नं

जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम् ।

इत्यर्थः । “परःगताद्यास्ते येषां परा संख्या शताधिकात्” इत्यमरः । “पञ्चमौ” इति योगविभागात् समासः । “राजदन्तादिषु परम्” इति उपसर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात् सुडागमः । पततां पतत्रिणाम् । पतत्पत्ररथाण्डजाः” इत्यमरः । व्रातः समूह इव आरवं वितेने ॥२६॥

अविभावितेति । अतिरंहसा अतिवेगेन अविभाविते अलक्षिते निष्क्रमो गाण्डीवात् निःसरणं प्रयाणम् अन्तरागमनं च यस्य सः । तथा शमितायामः सङ्घिसदैर्घ्यं इव स्थित इति उपमा । अत्र वेगगुणनिमित्ता देर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । म शरः । सह नु सह वा चित्तवृत्त्या इति शेषः । चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु प्राक् एव वा उभयत्र आप लक्ष्ये पतित्वा इति शेषः । अथवा अपतित्वा नु लक्ष्ये इति शेषः । लक्ष्यभेदं चकार । अत्र उपात्तवेगगुणनिमित्तात् बाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्वपातपतनाभावोत्प्रेक्षाः तिस्रः । “उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिकाः” इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥२७॥

स इति । जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविद्धम् एषणीयं वेद्नुम् इति शेषः । इषेरिच्छार्थादनोयर्प्रत्ययः । प्रतिकायं प्रतिशरीरं प्रतिपन्नम् इति यावत् । विधिना

लघु साधयितुं शरः प्रसेहे
विधिनेवार्थमुदीरितं प्रयत्नः ॥ २८ ॥

अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं

क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम् ।

विजिगीषुमिवानयप्रमादौ

अवसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तम् ॥ २९ ॥

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन्

सहसा रुग्णरयः स सम्भ्रमेण ।

निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुख्यां

वलयीभूततरुं धराञ्च मेने ॥ ३० ॥

दैवेन उदीरितं फलसाधनतया प्रतिपादितम् अर्थं योगादिकं
प्रयत्नः पुरुषव्यापार इव । लघु अक्षेण यथा तथा साधयितुम् ।
स्वार्थणिजन्तात् तुमुन् । प्रसेहे शशाक । उपमालङ्कारः ॥२८॥

अविवेकेति । अविवेकः अन्तरानभिज्ञत्वं वृथाश्रमः निष्फल-
प्रयासः तौ अर्थं धनम् इव । अस्थानविनियोगहेतुकत्वात्
अनयोः धनहानिकरत्वम् इति भावः । क्षयः अनुपचयः
लोभः अदाहृत्वं तौ संश्रितानाम् अनुजीविनाम् अनुरागम्
इव । अकिञ्चित्करं स्वामिनि अनुरागस्य अनवस्थानात् इति
भावः । अनयोः दुर्नीतिः प्रमादः अनवधानता तौ विजिगीषुम्
इव । रम्भभूयिष्ठस्य जयासिद्धेः इति भावः । विशिखौ
शिवार्जुनबाणौ तं वराहम् अवसादं करणशैथिल्यं विनिन्यतुः
नीतवन्तौ । नयतिः द्विकर्मकः । मालोपमेयम् ॥२९॥

अथेति । अथ स वराहः दीर्घतरं तमः दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन्

स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रः
 खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।
 असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनः
 विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥ ३१ ॥
 स्फुटपौरुषमापपात पार्थः
 तमथ प्राज्यशरः शरं जिघृक्षुः ।
 न ^{उत्रा} ~~म~~ कृतवेदिनां करिष्यन्
 प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥ ३२

मरिष्यन् इत्यर्थः । सहसा भ्रूटिति रुग्णरयः भग्नवेगः सम्भ्रमेण
 भ्रान्त्या । “सम्भ्रमा भ्रान्तिहावयोः” इति विश्वः । उष्णरश्मिम्
 उर्ध्वा निपतन्तम् इव मेने धराञ्च वलयीभूता मण्डलीभूताः
 तरवः यस्याः तां तथा मेने तथा बभ्राम इत्यर्थः ॥३०॥

स इति । क्षितिं गतः क्षिती पतितः उष्णेन प्रत्यग्रत्वात्
 शोणितेन आर्द्रः प्लुतः खुराणां दंष्ट्रयोश्च अग्राणां निपातेन
 आघातेन दारिताश्मा पाटितपाषाणः येन सः । किञ्च क्षणम्
 ईक्षितः इन्द्रसूनः येन सः । स्वार्थविघातरोषात् इति भावः ।
 अत एव विक्षितः कृतः अमर्षगुरुः क्रोधोद्धतः ध्वनिः क्रन्दितं येन
 स तथोक्तः स वराहः असुभिः प्राणैः निरासे निरासितः त्यक्तः
 इत्यर्थः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । इयं च स्वभावोक्तिः ॥३१॥

स्फुटेति । अथ वराहपातानन्तरं पार्थः प्राज्यशरः प्रभूत-
 शरः सन् अपोत्यर्थः । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्” इत्यमरः । स्फुट-
 पौरुषं व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः ।
 ग्रहैः सन्नन्तात् उपत्ययः । आपपात आधावति स्म कृतञ्चतया

उपकार इवासति प्रयुक्तः

स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् ।

कृतशक्तिरधोमुखो गुरुत्वात्

जनितव्रीड इवात्मपौरुषेण ॥ ३३ ॥

स समुद्धरता विचिन्त्य तेन

स्करुचं कीर्त्तिमिवोत्तमां दधानः ।

अनुयुक्त इव स्ववार्त्तमुच्चैः

परिरिभे नु भृशं विलोचनाभ्याम् ॥ ३४ ॥

शरग्रहणं न तु लोभात् इत्यर्थः । ननु अन्येऽपि उपकर्त्तार एव किम् अत्र आदरः?तत्राह । कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्मा । “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । यथा प्रियताम् एति तथा करिष्यन् उपकरिष्यन् जन इति शेषः । न प्रियताम् एति । कृतकरिष्यमाणयोः कृतं बलीय इति भावः ॥३२ ॥

अथ युग्मेनाह । उपकार इति । असति नोचे प्रयुक्तः उपकार इव मृगे स्थितिम् अप्राप्य प्रणाशम् अदर्शनं गत इति उपमा । तथा कृतशक्तिः कृतपौरुषः गुरुत्वात् लोहभारात् महत्त्वात् अधोमुखः नम्रमुखः । अत एव आत्मपौरुषेण जनितव्रीड इव स्थित इति उत्प्रेक्षा ॥३३ ॥

स इति । उत्तमां स्करुचः कान्तिं कीर्त्तिम् इव दधान इति उत्प्रेक्षा । किं च विचिन्त्य सर्वथा ग्राह्योऽयम् इति विमृश्य समुद्धरता तेन अर्जुनेन उच्चैः स्ववार्त्तं स्वपाटवम् । “वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्” इति यादवः । अनुयुक्तः पृष्टः इव स्थित इति उत्प्रेक्षा । आदरात् तथा प्रतीयते इत्यर्थः । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः । स बाणः विलो-

तत्र कार्मुकभृतं महाभुजः
 पश्यति स्म सहसा वनेचरम् ।
 सन्निकाशयितुमग्रतः स्थितं
 शासनं कुसुमचापविहिषः ॥ ३५ ॥
 स प्रयुज्य तनये महीपतेः
 आत्मजातिसदृशीं किलानतिम् ।
 सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं
 वक्तुमित्यमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥
 शान्तता विनययोगि मानसं
 भूरिधाम विमलं तपः श्रुतम् ।

चनाभ्यां नयनाभ्यां भृशं परिरिभे नु आलिङ्गितः किम् ? इति
 उत्प्रेक्षा । तेन अत्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ॥३४॥

तत्रेति । तत्र प्रदेशे महाभुजोऽर्जुनः । कुसुमचापविहिषः
 स्मरारेःशिवस्य शासनं वक्ष्यमाणम् आदेशं सन्निकाशयितुं सन्निका-
 शयितुं निवेदयितुम् इति यावत् । अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं
 वनेचरं सहसा भ्रष्टिति पश्यति स्म । इतः प्रभृति रथोद्धता-
 हृतम् । “रो नराविह रथोद्धता लगौ” इति लक्षणात् ॥३५॥

स इति । स वनेचरः महीपतेः तनये राजपुत्रेऽर्जुने आत्म-
 जातिसदृशीं किरातजात्यनुरूपां किल । किलेति जातेः अली-
 कतां दर्शयति यतः परमार्थतः प्रमथ एव सः । आनतिं प्रणतिं
 प्रयुज्य सान्त्वपूर्वं सामपूर्वकम् । “साम सान्त्वमुमे समे” इत्य-
 मरः । अभिनीतिहेतुकं प्रिययुक्तिहेतुकं वचः । इत्थं वक्ष्यमाण-
 प्रकारेण वक्तुम् उपचक्रमे उद्युक्तवान् ॥३६॥

प्राह ते नु सदृशी दिवोकसाम्
 अन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७ ॥
 दीपितस्त्वमनुभावसम्पदा
 गौरवेण लघयन् महीभृतः ।
 राजसे मुनिरपीह कारयन्
 आधिपत्यमिव शतमन्यवम् ॥ ३८ ॥
 तापसोऽपि विभुतामुपेयिवान्

तत्र तावत् चतुर्भिः सान्त्वमाह । शान्ततेति । शान्तता
 वह्निरनौद्धत्यं ते तव विनययोगि अनौद्धत्ययुक्तं मानसं प्राह न
 ब्रूते खलु । तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिन् तत्तपः कर्तुं
 विमलं सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं प्राह । किं च दीर्घं वा ओको
 येषां तेषां दिवोकसां देवानाम् । पृषोटरादित्वात् साधुः ।
 “दिवं स्वर्गोऽन्तरिक्षे च” इति विग्रहः । सदृशी तुल्या आकृतिः
 मूर्तिः अवदातं शुद्धम् अन्ववायं वंशं प्राह । “वंशोऽन्ववायः
 सन्तानः” इत्यमरः । शान्त्यादिभिः लिङ्गैः विनयादयो अनु-
 मौयन्ते । अन्यथा तदसम्भवात् इति भावः ॥ ३७ ॥

दीपित इति । मुनिरपि ऐश्वर्यरहितोऽपि इत्यर्थः । अनु-
 भावसम्पदा प्रभावातिशयेन दीपितः प्रकाशिनः गौरवेण मह-
 त्तया महीभृतो राज्ञः लघयन् लघुकुर्वन् त्वमिह अद्री शत
 मन्योः इदं शतमन्यवम् ऐन्द्रम् । “तस्येन्द्रम्” इति अणप्रत्ययः ।
 “शतमन्युर्दिवस्पतिः” इत्यमरः । आधिपतेः कर्म आधिपत्यं
 त्रैलोक्यरक्षाधिकारः । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्प्रत्ययः । कारयन्
 इव इन्द्रेण इति शेषः । राजसे तस्य अपि उः जोव्य इति
 प्रतीयसे स्वमहिम्ना इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आस्पदं त्वमसि सर्वसम्पदाम् ।
 दृश्यते हि भवतो विना जनैः
 अन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥ ३९
 विस्मयः क इव वा जयश्रिया
 नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी ।
 ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः
 कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४० ॥
 ॐ पयन्नहिमतेजसं त्विषा
 स त्वमित्यमुपपन्नपौरुषः ।

तापस इति । विभोर्भावः विभुता तां विभुतां प्रभावम्
 उपेयिवान् उपगतः । अत एव तापसोऽपि त्वं सर्वसम्पदाम्
 आस्पदं स्थानम् असि । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः ।
 विभुताम् एव समर्थयते । हि यस्मात् भवतो जनैः विना अपि
 एकाकिनोऽपि इत्यर्थः । सचिवैः अन्वितस्य एव अमात्यादि
 युक्तस्य इव द्युतिः तेजो दृश्यते अतः सर्वसम्पदाम् आस्पदत्वं
 युक्तम् इत्यर्थः ॥३९॥

विस्मय इति । किं च जयश्रिया हेतुना प्राप्तया अपि
 शेषः । क इव वा विस्मयः किमाश्चर्यम् ? न कश्चित् इत्यर्थः ।
 “विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्” इत्यमरः । अतो मुक्तिरपि
 ते तव दवीयसी दूरतरा दुर्लभा न भवति एव । “स्थूलदूर”
 इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । निर्जितौ रजस्तमसी
 एव गुणौ येन स भवत्सदृशः पुरुषः कस्य ईप्सितस्य उपाश्रयः
 आस्पदं न भवेत् ? इत्यर्थः ॥४०॥

हर्तुमर्हसि वराहभेदिनं
 नैनमस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥
 स्मर्यते तनुभृतां सनातनं
 न्याय्यमाचरणमुत्तमैर्नृभिः ।
 ध्वंसते यदि भवाद्दशस्ततः
 कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ? ॥ ४२ ॥
 आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः
 सन्निवृत्तिमपथात् महापदः ।

अथ आगमनप्रयोजनम् उपालम्भमुखेनाह । क्लेपयन्निति ।
 त्विषा तेजसा अहिमतेजसम् उष्णतेजसं क्लेपयन् लज्जयन् उप-
 पन्नपौरुषः सन्भावितपराक्रमः स प्रसिद्धः त्वं वराहभेदिनं
 कृतोपकारम् इत्यर्थः । एनं त्वत्करगतं अस्मदधिपस्य सायकं
 शरम् इत्थं साहसेन हर्तुं न अर्हसि ॥४१॥

अनर्हत्वम् एवाह । स्मर्यते इति । उत्तमैर्नृभिः सत्युरुषैः
 मन्वादिभिः तनुभृतां शरीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायात्
 अनपेतम् आचरितम् आचारः स्मर्यते कर्त्तव्यतया इति शेषः ।
 न तु अनाचार इत्यर्थः । अथ अपि अनाचारेण दोषमाह ।
 ध्वंसते इति । भवानिव दृश्यते इति भवाद्दशः ततः सदाचारात्
 ध्वंसते भ्रश्यते यदि तदा तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण कः प्रयातु
 गच्छतु वद कथय न कोऽपि इत्यर्थः । तथाच सन्मार्ग एव
 शीलं कुर्यात् इति भावः ॥४२॥

आकुमारमिति । किं च योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना
 जितौ जन्ममृत्यु यैः ते यतयः योगिनः । आकुमारेभ्यः आकु-

योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः

शीलयन्ति मुनयः सुशीलताम् ॥ ४३ ॥

तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्

सम्पदोऽनुगुणयन् सुखैषिणाम् ।

योगिनां परिणमन् विमुक्तये

केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ? ॥ ४४ ॥

नूनमत्रभवतः शराकृतिं

भारं कुमारात् आरभ्य इत्यर्थः । “आङ् मर्यादाभिविध्योः” इति अव्ययीभावः । महत्यः आपदः यस्मिन् तस्मात् महापदः महानर्थहेतोः इत्यर्थः । अपथात् अमार्गात् । “पथो विभाषा” इति निषेधविकल्पात् समासान्तः । “अपथं नपुंसकम्” । सन्निवृत्तिम् अपगमम् उपदेष्टुम् इच्छवः सन्तः सुशीलतां सहत्तताम् । “शीलं स्वभावे सहत्ते” इत्यमरः । शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति । अतो न त्याज्यं शीलमित्यर्थः ॥४३॥

न केवलं सौशील्यात् अनर्थनिवृत्तिमात्रं किं तु अर्थप्राप्तिरपि इत्याह । तिष्ठतामिति । तपसि तिष्ठतां तपोनिष्ठानां धर्मार्थिनाम् इत्यर्थः । पुण्यं धर्मम् आसजन् सम्पादयन् । “स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यस्येयसी सुकृतं वृषः” इत्यमरः । सुखैषिणां सुखार्थिनां सम्पदः सुखमाधनभूतान् अर्थान् । अनुगुणयन् अनुकूलयन् । अर्थकामयोः अपि हेतुभूत इत्यर्थः तथा योगिनां विमुक्तये अपवर्गाय परिणमन् सम्पद्यमानो विनयः सौशील्यं केन हेतुना सतां प्रियो न अस्तु ? सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनय एव चतुर्वर्गसाधनम् इत्यर्थः । अतः त्वया न अस्मत्-स्वामिशरचौर्यं कार्यम् इति तात्पर्यम् ॥४४॥

सर्वथायमनुयाति सायकः ।

सोऽयमित्यनुपपन्नसंशयः

कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥

अन्यदीयविशिखे न केवलं

निष्पृहस्य भवितव्यमाहृते ।

निघ्नतः परनिवर्हितं मृगं

व्रीडितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६ ॥

अथवा किं भवाद्दृशेषु अन्यसम्भावनया भ्रान्तिरपि सम्भाव्यते इति सृष्टृक्लिमवलम्बराह । नूनमिति । अयम् अस्मदीयः” सायकोऽत्रभवतः पूज्यस्य इत्यर्थः । “पूज्यस्तत्रभवानत्रभवान्” इति सज्जनः । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सार्वविभक्तिकः तसिल्प्रत्ययः, सुप्पुपेति समासः । शराकृतिं सर्वथा रूपेण रेखादिना च सर्वप्रकारेण अनुयाति अत्यन्तम् अनुकरोति इत्यर्थः । नूनम् इति वितर्कः । यया आकृत्या कर्त्रा त्वम् अनुपपन्नसंशयोऽत्यन्तसादृश्यात् अनुत्पन्नस्वान्यदीयत्वसन्देहः सन् सोऽयमिति यः स्वकीयः स एव अयम् इति भ्रान्त्युत्पत्त्या एव इति शेषः । अपथे अमार्गे शरापहरणरूपे पदं कारितः निधापितः इत्यर्थः । “हृक्कोरन्यतरस्याम्” इत्यणिकर्तुः कर्मता । “स्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति तत्रैव अभिहिते कर्मणि क्तः ॥४५॥

पुनरपि स्तेयमेव द्रढयन् दोषान्तरम् आपादयति । अन्यदीयेति । सह चेतसा वर्त्तत इति सचेतसो मनस्विनस्ते अन्यदीयविशिखे विषये यदाहृतम् आहरणम् । भावे क्तः । तस्मिन् अन्यदीयविशिखस्य आहरणे इत्यर्थः । निष्पृहस्य केवलं निष्पृहेष्वैव न भवितव्यं किन्तु परनिवर्हितं परेषु प्रहृतं मृगं निघ्नतः

सन्तं निशमयन्त उरसुकाः

यैः प्रयान्ति मुदमस्य सूरयः ।

कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं

ब्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥ ४७ ॥

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं

ख्यापयेत् कथमधृष्टताजडः ? ।

प्रहरतस्ते निघ्नता त्वया इत्यर्थः । “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी । ब्रीडितव्यं लज्जितव्यम् अपि । भावे तव्यप्रत्ययः । सम्प्रति तु त्वया परविद्धं मृगं विद्धापि न ब्रीड्यते प्रत्युत स्तेयञ्च क्रियत इत्यहो महत् साहसम् इत्यर्थः । मृगम् इत्यत्र शेषत्वा-
विवक्षणात् “जासिनिप्रहरणाटक्राथपिषां हिंसायाम् इति षष्ठी न भवति शेषाधिकारात् । निप्रहणेत्यत्र निप्रयोः सङ्घा-
तव्यस्तविपर्य्यस्तानां ग्रहणात् ॥ ४६ ॥

अथ अस्मिन् कृतघ्नताभियोगं स्त्रीयोपकारकत्वं वर्णयितुं विकल्पनदोषं तावत् युग्मेन परिहरन् आह । सन्ततमित्यादि । सूरयः विद्वांसः अस्य स्वामिनः सम्बन्धिभिः यैः चरितैः करणभूतैः सन्ततं सततम् उरसुकाः सोत्कण्ठाः सन्तो निशमयन्तः चरितानि शृण्वन्तः मुदं प्रयान्ति । अत्र चरितानां मुत्प्राप्ती शाब्दं करणत्वम् अर्थात् निशमनकर्मत्वम् इति विवेकः । तानि चरितानि हसितेऽपि परिहासेऽपि कीर्त्तितानि परैः उच्चारितानि सन्ति यं मानिनं ब्रीडयन्ति मानित्वात् ब्रीडा न तु चरितदोषात् तेषाम् अलङ्काररूपत्वात् इति भावः ॥ ४७ ॥

अन्येति । अधृष्टतया विकल्पनेन शालीनतया जडः स्तब्धः

उच्यते स खलु कार्यवत्तया
धिग् विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥

युग्मकम् ।

दुर्वचं तदथ मा स्म भून्मृगः
त्वद्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।

नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः

प्रत्यपत्स्यत सितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥

अविकल्पन इत्यर्थः । सोऽस्मत्स्वामी अन्यदोषं परावगुणम् इव स्वकीयं गुणं कथं ख्यापयेत् प्रकटयेत् ? “आत्मप्रशंसां पर-गर्हामिव वर्जयेत्” इति स्मरणात् । तथापि कार्यवत्तया कर्मार्थितया इत्यर्थः स स्वगुणः उच्यते खलु कार्यार्थिनः कुतो गर्वः ? इति भावः । निर्विन्न इव आह । धिगिति । विभिन्न-बुधसेतुम् अतिक्रान्तसुजनमर्थ्यादाम् अर्थितां याचनां धिक्-निन्दामि इत्यर्थः । यत् अयमपि इत्यं विकल्पयितुं प्रवृत्त इति भावः । “धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः” इत्यमरः । “अभिसर्वतसोः कार्यधिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्ने ङितान्तेषु ततः अन्य-वापि दृश्यते ॥” इति द्वितीया ॥ ४८ ॥

सम्प्रति स्वकृतोपकारं दर्शयति । दुर्वचमिति । वाहिनी-पतिः सेनापतिः अस्मत्स्वामी शितेन पत्रिणा शरेण एनं मृगम् आशु न प्रत्यपत्स्यत यदि न अभियुञ्जोत चेत् असौ मृगः, ओजसा बलेन त्वयि विषये यत् अकारिष्यत् यत् अनिष्टं कुर्यात् तत् दुर्वचं दुर्वाच्यम् अमङ्गलतया वक्तुं न शक्यते । तदनिष्टम् अथ अनन्तरम् अपि मा स्म भूत् इति सौहार्दकथनं तदुपेक्षणे स

को ग्विमं हरितुरङ्गमायुध-
स्थेयसीं दधतमङ्गसंहतिम् ।

वेगवत्तरमृते चमूपतेः

हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम् ? ॥ ५० ॥

मित्रमिष्टमुपकारि संशये

मेदिनीपतिरयं तथा च ते ।

तं विरोध्य भवता निरासि मा

सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥

मृगः त्वां हन्यात् इति भावः । “लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाति-
पत्तौ” इति करोतेः पद्यतेश्च लृङ् ॥४९॥

ननु मयैव हतो मृगो न तु सेनापतिना तत्राह । क इति ।
हरितुरङ्गमायुधम् इन्द्रायुधं तद्वत् स्थेयसीं स्थिरतराम् अकु-
ण्ठिताम् इत्यर्थः । स्थिरशब्दादियसुन् । “प्रियस्थिर” इत्या-
दिना स्यादेशः । अङ्गसंहतिम् अवयवसङ्घातं दधतं धारयन्तम् ।
वेगवत्तरं दुर्वारवेगम् इमं दंष्ट्रिणं वराहं चमूपतेः किरात-
वाहिनीपतेः ऋते विना । “अन्यारात्” इत्यादिना पञ्चमी ।
कः नु को वा शरेण एकेन इति भावः । हन्तुम् अर्हति ? न
कः अपि इत्यर्थः ॥५०॥

अस्तु स एव मृगस्य हन्ता ततः किम् ? अत आह । मित्र-
मिति । तथाच तस्य एव मृगहन्तृत्वे सति इत्यर्थः । अयं
मेदिनीपतिः किरातभूपतिः ते तव संशये प्राणसङ्कटे उपकारि
उपकारकारकम् इष्टं मित्रम् । ततोऽपि किम् ? तत्राह ।
तमिति । तं मित्रभूतं विरोध्य सज्जनैकवसतिः भवाद्दृशसुजन-
मात्राधारा कृतज्ञता उपकारवेदित्वं मा निरासि न निराक्रियतां

लभ्यमेकमुक्ततेन दुर्लभाः
 रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः ।
 स्वन्तमन्तविरसा जिगीषतां
 मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ ५२ ॥
 चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नताः
 मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः ।
 भूधरस्थिमुपेयमागतं
 मावमंस्त सुहृदं महीपतिम् ॥ ५३ ॥

भवता । अन्यथा जगति कृतज्ञत्वम् अस्तं यायात् कृतघ्नता च
 ते भवेत् इत्यर्थः । अस्यतेः कर्मख्याशिषि भाङ्ङि लुङ् ॥५१॥

ननु सर्वस्य अर्थमूलत्वात् स एवास्तु किं मित्रेण ? इत्याशङ्क्य
 मित्रस्य सर्वाधिक्यं युग्मेनाह । लभ्यमिति । जिगीषतां जेतु-
 मिच्छताम् । जयतेः सन्नन्तात् शब्दप्रत्ययः । दुर्लभाः कृच्छ्रेण
 अपि लब्धम् अशक्याः तथापि असुरक्ष्यभूतयः रक्षितुम् अशक्य-
 महिमानः । नित्यं रक्षणादिक्लेशवहाश्च इति भावः । अन्त-
 विरसा गत्वर्थ्य इत्यर्थः । लभ्यन्ते इति लाभाः अर्थाः तेषां
 सम्पदः । एकमुक्ततेन एकोपकारेण लभ्यं सुलभं न तु दुर्लभं
 रक्षितारं न तु रक्ष्यं स्वन्तं शुभावसानं न त्वन्तविरसं मित्र-
 लाभम् अनुमित्रलाभात् हीनाः निक्लृष्टा इत्यर्थः । हीन इत्यनोः
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया । अत्र उपमेयस्य मित्रला-
 भस्य लाभान्तरं प्रति आधिक्याभिधानाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥५२

चञ्चलमिति । किं च वसु धनं नितान्तं चञ्चलं मेदिनी-
 मपि उन्नताः प्रबलाः अरातयो हरन्ति । मित्रं तु न तथा

जेतुमेव भवता तपस्यते
 नायुधानं दधते मुमुक्षवः ।
 प्राप्स्यते च सकलं महौभृता
 सङ्गतेन तपसः फलं त्वया ॥ ५४ ॥
 वाजिभूमिरिभराजकाननं
 मन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।
 काञ्चनेन किमिवास्य पतिषाः
 केवलं न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥

इत्याह । भूधर इति । भूधरवत् स्थिरमुपेयम् अन्विष्य गन्त-
 व्यम् आगतं स्वतःप्राप्तम् अपि महौपात् सर्वधुरीणम् इत्यर्थः ।
 मुहुरदं मित्रं मावमंस्त्र मावज्ञासीत् । भवानिति शेषः । अन्य-
 योक्तृगतो भवच्छब्दो विभक्तिपरिणामेण अत्र द्रष्टव्यः । अन्यथा
 मध्यमपुरुषः स्यात् । मन्यतेः कर्त्तरि माङि लुङ् । अलङ्कारस्तु
 अतिरेक एव भूधरस्थिरम् इति उपमासङ्गतिः सङ्करः ॥ ५३ ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंग्रहेण ? तत्राह । जेतुमिति । भवता
 जेतुं जयार्थम् एव तपस्यते तपस्यर्थे । “कर्मणो रोमन्थ”
 इत्यादिना चरणे क्वङ् ततो भावे लट् । कुतः ? मुमुक्षवः
 मोक्षार्थिनः आयुधानं न दधते न धारयन्ति । अतः मित्रसंग्रहः
 काश्य इति भावः । तथापि किं भवत्स्वामीसख्य न ? तत्राह ।
 प्राप्स्यते इति । महौभृता सह सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपसः
 फलं प्राप्स्यते अतः ते सखा अस्मत्स्वामी युक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु अकिञ्चनः कुत्रोपयुज्यते ? तत्राह । वाजीति । तस्य
 भूपतेः वाजिभूमिः अश्वारः इभराजानां काननं गजोत्पत्ति-

सावलेपमुपलिप्सिते परैः
 अभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
 अर्थितस्तु न महान् समीहते
 जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ ५६ ॥
 तत्तदीयविशिखातिसर्जनात्
 अस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम् ।

स्थानं भूरिशो रत्ननिचयाश्च सन्तीति शेषः । ननु इंद्रगान्धः
 किम् एकस्मै काञ्चनपत्रकाण्डाय कलहायते ? तत्राह । अस्य
 काञ्चनेन सौवर्णेन पत्रिणा शरणे किम् इव ? न किञ्चित्
 प्रयोजनम् अस्तीत्यर्थः । परन्तु केवलं विलङ्घनं व्यतिक्रमं न
 सहते । नायं शरलुब्धः किन्तु अधिक्षेपासहिष्णुः इत्यर्थः । अत्र
 प्रथमार्द्धं समृद्धिमदस्तुवर्णनात् उदात्तालङ्कारः ॥५५॥

ननु इंद्रगुल्बः किम् उपकर्त्ता ? तत्राह । सावलेपमिति ।
 महान् स रजसि अपि धूलौ अपि परैः सावलेपं सगर्वम् उप-
 लिप्सिते उपलब्धमिष्टे जिष्टचिते सति विकृतिम् अभ्युपैति
 प्रकुप्यति इत्यर्थः । अर्थितो याचितस्तु जीवितं धनायितुं
 धनीकर्त्तुम् । क्वजन्तात्तुमुन् । न समीहते न उत्सहते जीवित-
 मपि आत्मनो न इच्छति किन्तु अर्थितः प्रयच्छति इत्यर्थः ।
 तर्हि धनं किम् ? धनम् आत्मन एषितुं धनायितुम् इति
 विग्रहः । अत्र इच्छामात्रमर्थः अन्यथा धनम् इत्यनेन पौन-
 रुक्त्यं स्यात् । सुप आत्मनः क्वच् । “अशनायोदन्यधनाया
 बभुक्षापिपासागर्हेषु” इति निपातनादाकारः ॥५६॥

उक्तं निगमयति । तदिति । तत् तस्मात् तदीयविशिखस्य
 अतिसर्जनात् प्रत्यर्पणात् वां युवयोः । “षष्ठीचतुर्थीद्वितोया-

राघवप्लवगराजयोरिव

प्रेम युक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥

नाभियोक्तुमन्तं त्वमिष्यसे

कस्तपस्विविशिष्वेषु चादरः ? ।

सन्ति भूभृति शरा हि नः परे

ये पराक्रमवसूनि वञ्चिणः ॥ ५८ ॥

मार्गणैरथ तव प्रयोजनं

नाधसे किमु पतिं न भूभृतः ? ।

स्थयोर्त्री नौ” इति वामादेशः । राघवप्लवगराजयोः रामसुग्रीवयोः इव यदृच्छया देवात् आगतं गुरु महत् युक्तमनुरूपम् इतरेतराश्रयम् अन्योन्यविषयं प्रेम सख्यम् अस्तु ॥५७॥

ननु शरलोभात् मिथ्याभियुज्यसे? इत्याह । नेति । त्वमन्तं मिथ्या अभियोक्तुम् अभ्याख्यातुम् । ब्रूजोऽर्थग्रहणाद् द्विकर्मकता । “मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्” इत्यमरः । अस्माभिः इति शेषः । न इष्यसे न इष्टोऽसि कुतः तपस्वी मुनिः शोच्यश्च “मुनिशोच्यौ तपस्विनौ” इति शाश्वतः । तस्य विशिष्वेषु कः आदरः का आस्था न काचित् इत्यर्थः । हि यस्मात् नोऽस्माकं भूभृति शैले परेऽन्येऽपि शराः सन्ति ये शरा वञ्चिणः शकस्व पराक्रमवसूनि पराक्रमधनानि शौर्यसर्वस्वभूता इत्यर्थः । वञ्चिग्रहणात् वञ्चादपि अतिरिक्ता इति सूच्यते । अत्र शरेषु पराक्रमसाधनेषु पराक्रमरूपेषु वस्तु व्यञ्च्यते ॥५८॥

अथ ते शरापेक्षा चेत् तर्हि तथा उच्यतामित्याह । मार्गणैरिति । अथ उत तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं कृत्यं तर्हि भूभृतो गिरेः पतिं प्रभुं किमु न नाधसे ? किम् इति न

त्वद्विधं सुहृदमेत्य सोऽर्थिनं

किं न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ? ॥५६॥

तेन सूरिरूपकारिताधनः

कर्तुमिच्छति न याचितं वृथा ।

सीदतामनुभवन्निवारिणां

वेद यत् प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥

शक्तिरर्थपतिषु स्वयङ्गहं

प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।

याचमे । “नाष्ट नाथृ याञ्जोपतापेश्वर्याशीःषु” इति धातो-
नन्ट् । न च याञ्जाभङ्गशङ्का कारयंत्याह त्वदिति । सोऽस्मत्-
स्यामी तवेव विधा प्रकारो यस्य तं त्वद्विधं तादृशं महानु-
भावम् इत्यर्थः । तथापि सुहृदं मित्रभूतम् अर्थिनम् एव
लक्ष्मा मेदिनीं विजित्य न यच्छति ? न ददाति किं ? किन्तु
दास्यति एव किं पुनः शरानिति भावः ॥ ५६ ॥

यदुक्तम् “त्वद्विधम्” इत्यादि तत्र उपपत्तिमाह । तेनेति ।
तेन कारणेन सूरिः विद्वान् अत एव उपकारिताधनः उपकार-
कत्वमात्रधनः । स किरातभूपतिः । याचितं याञ्जां वृथा व्यर्थं
कर्तुं न इच्छति । कुतः ? यत् येन कारणेन सीदतां क्लिश्य-
ताम् अर्थिणां प्रणयभङ्गवेदनां याञ्जाभङ्गदुःखं स्वयम् अनुभवन्
इव वेद वेत्ति अतो न वैफल्यशङ्का कारयति इत्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु स्वयङ्गाहिणः किं याच्ञादेव्यं तत्राह । शक्तिरिति ।
अर्थपतिषु विषये शक्तिः सामर्थ्यं स्वयङ्गहं स्वाम्यनुज्ञां विना
ग्रहणं कारयति यदा निरत्ययम् अपराधऽपि अविकारि प्रेम
कर्तुं स्वयङ्गहं कारयति प्रबलः प्रियो वा परस्य धनं स्वयं

कारणद्वयमिदं निरस्यतः

प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः

कस्य चेह भुजवीर्यशालिनः ।

जामदग्न्यमपहाय गीयते

तापसेषु चरितार्थमायुधम् ? ॥ ६२ ॥

अभ्यघानि मुनिचापलात् त्वया

यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः ।

गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह । इदं पूर्वोक्तं कारणद्वयं निरस्यतः त्यजतः पुंस इति शेषः । अधिकबले प्रबले विषये प्रार्थना तदनजिष्टत्वा विपत्फला अनर्थफलिका अशक्तस्य अप्रियस्य सतः प्रबलधनग्रहणाया फणिसिरोमणिग्रहणसाहसवत् अनर्थाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथ शस्त्रार्थसम्पत्त्या शक्तत्वाभिमानः तत्राह । अस्त्रवेदमिति । इह जगति तापसेषु तपस्विनां मध्ये । “यतश्च निर्धारणम्” इति सप्तमी । जामदग्नेः अपत्यं पुमान् जामदग्न्यः । “गर्गादिभ्यो यञ्” तम् अपहाय परशुरामं विना इत्यर्थः । अस्त्रवेदं तत्त्वतोऽधिगम्य भुजवीर्यं शालते इति भुजवीर्यशालिनः । उभयसम्पन्नस्य इत्यर्थः । शालनक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात् क्लानिर्देशः । कस्य वा आयुधं चरितः प्राप्तोऽर्थो येन तच्चरितार्थं सार्थकं गीयते ? न कस्यापि इत्यर्थः । अतः तव अपि तापसत्वात् अकिञ्चित्करस्य तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

ननु युष्मन्मृगवधशरहणाभ्यां द्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं

अक्षमिष्ट तदयं प्रमाद्यतां
 संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६२ ॥
 जन्मवेषतपसां विरोधिनीं
 मा कृथाः पुनरमूमपक्रियाम् ।
 आपदेत्युभयलोकदूषणी
 वर्त्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥ ६४ ॥

स्यात् ? इत्याशङ्क्य सत्यं तथापि तावत् मृगबधापराधः क्षमिष्यत इत्याह । अभ्यघ्नोति । त्वया मुनिचापलात् ब्राह्मणचापल्यात् इत्यर्थः । क्षितिपतेः अस्मत्स्वामिनः परिगृह्यत इति परिग्रहः तेन स्वीकृत इत्यर्थः । “परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकार-मूलयोः” इति विश्वः । यत् मृगो अभ्यघ्नानि अभिहत इति । हन्तेः कर्मणि लुङ् । तद्वननम् अयं अस्मत्स्वामी अक्षमिष्ट सोढवान् एव । तथाहि प्रमाद्यताम् अविमृश्यकारिणाम् इत्यर्थः । दोषम् अपराधम् अज्ञता अज्ञानिता संवृणोति आच्छादयति । न अज्ञस्य अपराधो गम्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अथ सुहृद्भावेन हितम् उपदिशति । जन्मेति । जन्म सत्कुले प्रसूतिः वेषो जटावल्कलादिः तपो नियमः तेषां विरोधिनीं विरुद्धाम् अमूम् एवतिधाम् अपक्रियाम् अपकारं पुनः इतः परमित्यर्थः । मा कृथाः मा कुरु । करोतेः कर्त्तरि माङि लुङ् । “वयोवृद्धार्थवाग्बेषश्रुताभिनयकर्मणाम् । आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ।” इति स्मरणात् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह । आपदिति । हि यस्मात् अपथे वर्त्तमानं दुर्मतिं पुरुषम् इति शेषः । उभौ लोकौदूषयति हन्तोति उभयलोकदूषणी । “तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपदसमासः । आपत्

यष्टुमिच्छसि पितॄन् न साम्प्रतं

संहृतोऽर्चिचयिषुर्दिवोकसः ।

दातुमेव पदवीमपि क्षमः

किं मृगेऽङ्ग विशिखं न्यवीविशः ॥ ६५ ॥

सज्जनोऽसि विजहोहि चापलं

सर्वदा क इव वा सहिष्यते ।

एति प्राप्नोति । समासविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः । यदाह कैयटः—“उभाद्दात्तो नित्यमिति नित्य-ग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभशब्दस्यैव रूपं यथा स्यादित्युभयत्रेत्यादि भवति” इति ॥६४॥

यदुक्तम् “अभ्यघानि” इति तदेव स्फुटयति । यष्टुमिति । साम्प्रतं सम्प्रति । “सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । पितॄन् कव्यादान् यष्टुम् अर्चयितुं न इच्छसि यतः संहृतः एकान्तं स्थितः । तथा दिवोकसः देवान् अर्चिचयिषुः अपि अर्चयितुम् इच्छरपि नासि । अतो न पितॄर्थे इयं हिंसा न अपि देवतार्था तदारार्धने तदुविहितत्वात् इति भावः । अथ “सर्वत आत्मानं गोपायोत” इति श्रुतेः आत्मरक्षार्थम् इति चेत् न इत्याह । दातुमिति । अङ्ग हे पदवीं मागे दातुमेव न तु हन्तुं मुनित्वात् इति भावः । क्षमोऽपि योग्यः सन् अपि । किं किमर्थं मृगे विशिखं न्यवीविशः निवेशितवान् । विशन्त-खन्ताङ्गुड् । अभिधावतो मृगात् अपसरणेनैव आत्मरक्षणं कर्तव्यं यदबधीः तत् चापलमेव । “मा हिंस्यात् सर्वभूतानि” इति श्रुतिनिषेधात् इति भावः ॥ ६५ ॥

किं बहुना परमार्थः श्रयतामित्याह । सज्जन इति ।

वारिधीनिव युगान्तवायवः

क्षोभयन्त्यनिभृता गुरुनपि ॥ ६६ ॥

अस्त्रवेदविदयं महीपतिः

पर्वतीय इति मावजीगणः ।

गोपितुं भुवमिमां मरुत्वता

शैलवासमनुनौय लम्बितः ॥ ६७ ॥

मज्जनोऽसि अत एव चापलं चपलस्य कर्म विजहोहि त्यज ।
जहातेर्लोट् । “आ च हौ” इतीकारः । सर्वदा क इव वा को
वा सङ्घिष्यते । इत्यब्दो वाक्यालङ्कारे । वाग्ब्दोऽवधारणे ।
असहने कारणमाह । वारिधीनिति । अनिभृताः चपलाः पुनः
अकार्यकारिणो गुरुन् धैर्ययुक्तान् अपि युगान्तवायवः
प्रलयपत्रनाः गुरुन् विशालान् अपि वारिधीनिव समुद्रानिव
क्षोभयन्ति । उपमानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

नन्वयं किरातः क्षुभितः किं करिष्यति ? तत्राह । अस्त्रेति
अयं महीपतिः अस्त्रवेदवित् निग्रहानुग्रहसमर्थ इति भावः ।
अतः पर्वते भवः पर्वतीयः । “पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः । इति
हेतोः मावजीगणः वनेचरबुद्ध्या मावज्ञासीरित्यर्थः । गण-
यतेर्माङि लुङ् । “ई च गणः” इतीकारः । ननु ईदृशश्चेत्
किमिह वने वससि ? तत्राह । गोपितुमिति । मरुत्वता इन्द्रेण
इमां भुवं गोपितुं रक्षितुम् । “आयादय आर्द्धधातुके वा” इति
विकल्पात् “गुपुधूप” इत्यादिना न आयप्रत्ययः । अनुनीय
प्रार्थ्यं शैलवासं लम्बितः प्रापितः । “स्थन्ते कर्तुश्च कर्मणः”
इति वचनादणिकर्तृकर्मणि क्तः । “गतिबुद्धि” इत्यादिना
अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ६७ ॥

तत्तितिक्षितमिदं मया मुनेः
 इत्यवोचत वचश्चमूपतिः ।
 बाणमत्रभवते निजं दिशन्
 आप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८ ॥
 आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः
 सम्भवन्ति विरमन्ति चापदः ।
 इत्यनेकफलभाजि मा स्म भूत्
 अर्थिता कथमिवाव्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥
 दृश्यतामयमनोकहान्तरे

उपसंहरति । तदिति । तत् तस्मात् मुनिचापलात् मुनेः
 मन्बन्धि इदं मृगवधरूपं मया तितिक्षितं सोढम् इति वचः
 चमूपतिः अवोचत । शरद्रोहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकार इत्याह ।
 अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्रभवान् व्याख्यातः निजं बाणं
 तदीयमेव शरं दिशन् प्रत्यर्पयन् त्वमपि सर्वसम्पदः आप्नुहि
 सख्ये न इति भावः ॥ ६८ ॥

ननु मह्यमेतम् सख्यमेव न रोचते किं पुनः तन्मूलाः सम्पदः ?
 तत्राह । आत्मनीनमिति । आत्मने हितम् आत्मनीनम् ।
 “आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः” उपतिष्ठते सङ्गच्छते ।
 “उपाद्देवपूजा सङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु” इति वक्तव्यात्
 आत्मनेपदम् । गुणाः विनयादयः सम्भवन्ति आपदश्च विर-
 मन्ति । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् । इति अनेक-
 फलभाजि आर्यसङ्गमे साधुसङ्गती अर्थिता अपेक्षा कथमिव
 मा स्म भूत् ? सर्वदा भवत्येव ॥ ६९ ॥

तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः ।

साहिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतः

भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः

स्थयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीम् ।

अस्थानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन ।

सख्या मुखं समभियास्यसि चिन्तितानि ॥ ७१ ॥

इति किरातार्जुनीये द्रुतवाक्यं नाम

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

न च अयं दूरे वर्त्तते इत्याह । दृश्यतामिति । तिग्महेतिभिः
तोष्णायुधाभिः । “हेतिर्ज्वालास्वसूर्यांशुषु” इति हेमचन्द्रः ।
पृतनाभिः वाहिनीभिः “वाहिनो पृतना चमूः” इत्यमरः ।
अन्वितः भूपतिः । सहायः ससर्पाः वीचयो यस्य स सिन्धुः
मुमुद् इव उद्धतः किन्तु समयो मर्यादा सेतुरिव स समयसेतुः
तेन वारितः मन् । हर्षेण निर्दिष्टं आह । अयमनोकहान्तरे
द्रुमान्तर्धाने वर्त्तते इति शेषः । दृश्यताम् । “अनोकहः कुटः
शानः पलाशो द्रुद्रुमागमाः” इत्यमरः ॥ ७० ॥

अथ अस्य विज्ञापनमेव आह । सज्यमिति । स्थयान् स्थिर-
तरः । “प्रियस्थिर” इत्यादिना स्यादेशः । यः चमूपतिः हरि-
तुरङ्गमकेताः इन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन् अहिपतिः शेषः
इव स्थवीयः स्थूलतरम् “स्थूलदूर” इत्यादिना पूर्वगुणयणादि-
परलोपी । सह ज्यया सज्यं धनुः वहति । हे मतिमन् ! अस्य
चमूपतेः मतिम् अनुकूलय अनुकूलां कुरु सख्यं कुर्वित्यर्थः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

—*—

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः
पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः ।
जहौ न धैर्यं कुपितोऽपि पाण्डवः
सुदुर्ग्रहान्तकरणा हि साधवः ॥ १ ॥
सलेशमुल्लिङ्गितशाववेङ्कितः
कृतौ गिरां विस्तरतत्त्वसंग्रहे ।
अयं प्रमाणीकृतकालसाधनः
प्रशान्तसंरम्भ इवाद्दे वचः ॥ २ ॥

मतिमत्तायाः फलम् एतदिति भावः । कुतः ? सख्या अनेन
चमूपतिना हेतुना सुखम् अक्लेशेन चिन्तितानि मनोरथान्
समभियास्यसि प्राप्स्यसि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥७१॥

इति किरातार्जुनीये त्रयोदशसर्गव्याख्या समाप्ता ।

—

तत इति । ततः किरातवाक्यानन्तरम् उद्धतैः प्रगल्भैः
किरातस्य वचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहत
अत एव कुपितोऽपि पाण्डवः धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं न जहौ
न तत्याज । उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामास इत्यर्थः । तथाहि
साधवः सज्जनाः सुदुर्ग्रहं सुष्ठु दुरासदम् अप्रतिकुप्यमन्तःकरण
शेषां ते सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि । अर्थान्तरन्यासः ॥२॥

सलेशमिति । सह लेशैः सलेशं सकलं यथा तथा उल्लि-
ङ्गितम् उद्भूतलिङ्गं कृतं लिङ्गैः तद्वाक्यभङ्गिभिः एव सम्यगव-

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः

प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।

प्रवर्त्तते नाकृतपुण्यकर्मणां

प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ ३ ॥

गतम् इत्यर्थः । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थं अण्प्रत्ययः । तस्य
इङ्गितम् अभिप्रायः तदुल्लिङ्गितं येन सः । गिरां वाचां सम्ब-
न्धिनि विस्तरे तन्वसंग्रहे अर्थसङ्घेपे। वैभाषिको इन्द्रैकवद्भावः।
कृती कुशलः प्रमाणीकृतं प्रधानीकृतं काल एव साधनं येन सः
अवसरोचितं विवक्षुः इत्यर्थः । अयं पाण्डवः प्रशान्तसंरम्भः
मङ्गोभरहित इव वचः आददे उवाच इत्यर्थः ॥२॥

मान्त्वपूर्वकमेवाह । विविक्तेति । विविक्ताः संयोगादिना
आश्लिष्टाः स्फुटोच्चारिता वर्णाः अक्षराणि एव आभरणानि
यस्याः सा अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णरूपम् आभरणानि
च यस्याः सा । “वर्णा द्विजादीं शुक्लादीं स्तुतीं वर्णं तु वाक्षरे”
इत्युभयत्रापि अमरः । सुखा श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुख-
श्रुतिः आव्या इत्यर्थः । अन्यत्र श्रूयते इति श्रुतिः वाक् सा
सुखा यस्याः सा मञ्जुभाषिण्येत्यर्थः । द्विषामपि हृदयानि
प्रसादयन्ती किं पुनः सुहृदामिति भावः । प्रसन्नानि वाच-
कानि गम्भीराणि अर्थगुरुणि च पदानि सुमिडन्तरूपाणि
यस्याः सा । अन्यत्र तु प्रसन्ना विमला गम्भीरपदा अलसचरणा
सरस्वती वाक् । “गौर्वाग्वाणी सरस्वती” इत्यमरः । न कृतं
पुण्यकर्म यैः तेषां न प्रवर्त्तते न प्रसरति किन्तु सुकृतिनामव
इत्यर्थः । भवद्वाणी च एवंविधेति धन्यः भवान् इति भावः। अत
काचित् नायिका वाग्देवता च प्रतीयते । तत्रादौ समासोक्त-
रलङ्कारः विशेषणसाम्येन अप्रस्तुतप्रतीयते अतएव न श्लेषः ॥३॥

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां
 मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
 नयन्ति तेष्वप्युपन्ननैपुणा
 गभीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम् ॥ ४ ॥
 स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदं
 विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः ।
 इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुची
 सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः ॥ ५ ॥

भवन्तीति । ते पुरुषाः विपश्चितां विदुषाम् । “विद्वान्
 विपश्चिद्दोषज्ञः” इत्यमरः । मध्ये सभ्यतमाः सभायां साधुतमा
 निपुणतमाः । “साधुः समर्थो निपुणश्च” इति काशिकायाम् ।
 भवन्ति ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचि निवेशयन्ति
 वाचा उद्गिरन्तीत्यर्थः । तेषु वक्त्रेषु अपि उपपन्ननैपुणाः सभा
 विनकीशलाः कतिचित् एव गभीरं निगूढम् अर्थं प्रकाशतां
 स्फुटतां नयन्ति । लोके तावत् ज्ञातार एव दुर्लभा तत्रापि
 वक्तारः तत्रापि निगूढार्थप्रकाशकाः त्वयि सर्वम् अस्ति इति
 स्तुतिः । वनेचरवाक्चरहस्यं ज्ञातम् इति स्वयमपि तादृश एव
 इति हृदयम् ॥४॥

स्तुवन्तीति । किञ्च केचित् गुर्वीम् अभिधेयसम्पदम् अर्थ-
 सम्पत्तिम् स्तुवन्ति । अपरे विपश्चितः उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं
 मामर्थं स्तुवन्ति । इति प्रतिपूरुषं रुची प्रीती स्थितायां सर्व-
 मनोरमाः सर्वेषां शब्दार्थरुचीनां पुंसां मनोरमाः गिरः सुदु-
 र्लभाः । त्वद्गिरस्तु सर्वमनोरमा उक्तसर्वगुणसम्पत्त्या इति
 भावः ॥५॥

समस्य सम्पादयता गुणेरिमां
 त्वया समारोपितभार ! भारतीम् ।
 प्रगल्भमात्मा धुरि धुर्यं ! वाग्मिनां
 वनेचरेणापि सताधिरोपितः ॥ ६ ॥
 प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं
 भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम् ।
 तथाभियुक्तञ्च शिलीमुखार्थिना
 यष्टेतरत्र्याय्यामिवावभासते ॥ ७ ॥

समस्येति । धुरं वहतीति धुर्यं : तत्सम्बोधने हे धुर्यं !
 हे कार्यनिर्वाहक ! “धुरो यड्ढक्वी” इति यत्प्रत्ययः । अत
 एव समारोपितभार ! स्वामिना निहितसन्ध्यादिकार्यभार
 हे । तदाह मनुः—“द्रूते सन्धिविपर्ययो” इति । इमां शान्ता-
 विनययोगीत्यादिकां भारतीं वाचं गुणैः विविक्तवर्णत्वादिभिः
 समस्य संयोज्य प्रगल्भं निर्भेकं यथा तथा सम्पादयता रचयता
 व्याहरता इत्यर्थः । त्वया वनेचरेण अपोत्यर्थः । सता अपि-
 शब्दो विरोधद्योतनार्थम् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्ति-
 पटूनाम् । “वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी” इत्यमरः । “वाचो ग्मिनिः”
 इति मत्वर्थीयो ग्मिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रोऽधिरोपितः आस्थापित
 इत्यर्थः । “रुहः पोऽन्यतरस्याम्” इति पकारः । अत्र मनुः—
 “वपुष्मान् वीतभौर्वाग्मी द्रूतो राज्ञः प्रशस्यते” इति ॥६॥

वाग्मितामेवाह । प्रयुज्येति । शान्ता विनययोगीत्या-
 दिना साम सान्त्वम् । “साम सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः ।
 प्रयुज्य नियुज्य विलोभनं प्रलोभनम् “मित्रमिष्टम्” इत्यादिना

विरोधि सिद्धेरिति कर्तुमुद्यतः

स वारितः किं भवता न भूपतिः ? ।

हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता

सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना ॥ ८ ॥

ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्रिणः

शिलोच्चये तस्य विमार्गणं नयः ।

आचरितं सम्पादितम् । तथा धियो बुद्धे विभेदाय व्यामोहना-
र्थम् “शक्तिरर्थपतिषु” इत्यादिना भयं प्रदर्शितम् । किं च
शिलामुखाधिना न तु न्यायार्थिना इति भावः । त्वया इति
शेषः । “नाभियोक्तुम्” इत्यादिना तथा अभियुक्तं कथितं यथा
इतरत् न्यायादन्यत् अन्याय्यम् इत्यर्थः । न्याय्यं न्यायात्
अनपेतमिव अवभासते इति उपमा । अनेन वाग्मिनाम्
अग्रसरोऽसि इति भावः ॥ ७ ॥

ततः किमत आह । विरोधोति । किन्तु सिद्धेः फलस्य
विरोधि विघातकम् इति इदम् अस्मदास्कन्दनरूपं कर्म कर्तुम्
उद्यतः स भूपतिः महीपतिः भवता धुर्येण इति भावः । किं
न वारितो निर्वाचितः । निवारणे हेतुमाह । भूतिमिच्छता
इहामुत्र च श्रेयोऽर्थिना सह सहचरितौ अर्थनाशौ स्वार्थानर्थौ
यस्य तेन सह अर्थनाशेन समानसुखदुःखेन इत्यर्थः । अनु-
जीविना भृत्येन नृपः स्वामो हिते नियोज्यो नियम्यः खलु ।
अन्यथा स्वामिद्रोहपातकी श्रेयसो भ्रष्टः स्यात् इति भावः ॥ ८ ॥

तर्हि नो बाणः क्व गतः किमत्र वा न्याय्यं तत्राह । ध्रुव-
मिति । प्रहितस्य प्रयुक्तस्य पत्रिणः शरस्य प्रणाशोऽदर्शनं ध्रुवं
निश्चितम् । प्रहितश्चेत् इति भावः तस्य नष्टस्य पत्रिणः शिलो-

न युक्तमत्रार्थ्यजनातिलङ्घनं

द्विशत्यपायं हि सतामतिक्रमः ॥ ९ ॥

अतीतसंख्या विहिता ममाग्निना

शिलोमुखाः खाण्डवमत्तुमिच्छता ।

अनादृतस्यामरसायकेष्वपि

स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृतिः ? ॥ १० ॥

यदि प्रमाणीकृतमार्थ्यचेष्टितं

किमित्यदोषेण तिरस्कृता वयम् ? ।

अथ शैले । “अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः” इत्यमरः । विमार्गणम् अन्वोक्षणं नयो न्याय्यः । “अन्वोक्षणं विचयनं मार्गणं सृगणा नृगः” इत्यमरः । अत्र विषये आर्थ्यजनातिलङ्घनं सज्जनव्यतिक्रमो न युक्तम् हि यस्मात् कारणात् सताम् अतिक्रमोऽपायम् अनर्थं दिशति ददाति ॥ ९ ॥

यदुक्तम् “हर्तुमर्हसि” इति तत्र उत्तरमाह । अतीति । खाण्डवम् इन्द्रवनम् अत्तुं भक्षयितुम् इच्छता अग्निना मम अतीतसङ्ख्या असङ्ख्याः शिलोमुखाः शराः विहिताः दत्ताः खाण्डवदाहे अक्षयतूष्णीरदानमुक्तं भारते । अतः अमरसायकेषु अपि अनादृतस्य आदररहितस्य । भावे क्तः ततः नजा इह व्रीहिः । मम कथं शैलजनाशुगे किरातबाणे धृतिः आस्या स्थिता ? न कथञ्चित् इत्यर्थः । अतो न अपहारशङ्का कार्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदुक्तम् “स्मर्यते तनुमृताम्” इत्यादिना सदाचारः प्रमाणम् इति तत्रोत्तरमाह । यदीति । आर्थ्यचेष्टितं सञ्चरितं प्रमाणीकृतं यदि साधुत्वेन अङ्गीकृतं यदि इत्यर्थः । तर्हि अदो

अयातपूर्वा परिवादगोचरं
 सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ॥ ११ ॥
 गुणापवादेन तदन्यरोपणात्
 भृशाधिरूढस्य समञ्जसं जनम् ।
 द्विधेव कृत्वा हृदयं निगूहतः
 स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसिः ॥ १२ ॥

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परिग्रहाः ?

षेण दोषाभावेऽपि । “क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासः”
 इति भाष्यकारः । उपलक्षणे तृतीया । वयं किम् इति तिर-
 स्कृताः न युक्तम् इत्यर्थः । हि यस्मात् परिवादगोचरं परनिन्दा-
 स्पदम् अयातपूर्वा सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषं अतः तं
 मृषादोषभाषिणी न सदाचारप्रामाण्यबुद्धिः इति भावः । पूर्वं
 न याता इति अयातपूर्वा । सुप्त,पेति समासः । परत्वात् सर्व-
 नास्त्रो निष्ठायाः पूर्वनिपातः । “स्त्रियाः पुं वत्” इत्यादिना
 पुं वद्भावः पूर्वलिङ्गता च । अर्थान्तरन्यासः ॥ ११ ॥

ननु अप्रत्यक्षा परबुद्धिः कथं दुष्टा इति निश्चीयते तत्राह ।
 गुणेति । गुणापवादेन विद्यमानगुणापह्नवेन तदन्यरोपणात्
 तस्मात् गुणात् अन्यस्य दोषस्य अविद्यमानस्य एव आरोपणात्
 च समञ्जसं जनं सुजनं भृशादिरूढस्य अतिमात्रम् आक्रम्य
 स्थितस्य अभिहितस्य इत्यर्थः । कर्त्तारि क्तः । निगूहतो हृदयं
 संगृह्यतोऽपि असाधोः अनार्थस्य हृदयं कर्म स्फुरन् विलसन्
 वागेवासिः द्विधा कृत्वा भित्त्वेव विवृणोति । दुष्टया वाचैव
 तत्पूर्विकायाः बुद्धेः अपि दौष्ट्यम् अनुमीयते इति भावः ।
 वागसिः इत्यत्र रूपकं द्विधाकरणरूपकसाधकम् ॥ १२ ॥

शृणाति यस्तान् प्रसभेन तस्य ते ।

प्रह्वीयतामत्र नृपेण मानिता

न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥१३॥

न वर्त्म कस्मैचिदपि प्रदीयताम्

इति व्रतं मे विहितं महर्षिणा ।

जिघांसुरस्मान्निहतो मया मृगः

व्रताभिरक्षा हि सतामलङ्किया ॥ १४ ॥

यदुक्तम् “अभ्यघानि” इति तत्र उत्तरमाह । वनेति । वनाश्रयाः अतएव मृगाः कस्य परिग्रहाः? न कस्यापि इत्यर्थः । किन्तु यः तान् मृगान् प्रसभेन बलात्कारेण शृणाति हिनस्ति । “शृ हिसायाम्” इति धातोः लट् । ते मृगाः तस्य हन्तुः परिग्रहाः परिग्राह्याः हन्ता च अहम् एवेति भावः । ननु ममायम् इति अभिमानात् नृपस्य स्वत्वम् इति आशङ्गाह । अत्र मृगे नृपेण मानिता मम इति अभिमानिना प्रह्वीयतां त्यज्यतां कुत इति आशङ्गाह नेति । मानिता च अस्ति श्रियः स्वानि च भवन्तीति न । किन्तु न भवन्ति एव । सत्याम् अभिमानितायाम् इत्यर्थः । अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽतिप्रसङ्गात् इति भावः ॥१३॥

“यष्टमिच्छसि पितृन्” इत्यादिना यत् निष्कारणम् अबधोरिति उपालम्बं तत्र उत्तरमाह नेति । कस्मैचिदपि वर्त्म न प्रदीयताम् इति एवं व्रतं महर्षिणा व्यासेन मे मह्यं विहितम् उपदिष्टमित्यर्थः । अस्मात् कारणात् । जिघांसुः हन्तुहिच्छुः आपतन् अभिधावन् अयं मृगो मया निहतः । हि यस्मात् व्रताभिरक्षा सताम् अलङ्किया न तु दोषः अतः आत्मरक्षणा-र्थम् अस्य बधो न निष्कारणम् इत्यर्थः ॥१४॥

मृगान् विनिघ्नन् मृगयुः स्वहेतुना

कृतोपकारः कथमिच्छतां तपः ? ।

कूपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणात्

अनेन पूर्वं न मयेति का गतिः ? ॥ १५ ॥

अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ

कूपेति वृत्तिर्महतामकृत्रिमा ।

शरासनं बिभ्रति सज्यसायकं

कृतानुकम्पः स कथं प्रतीयते ? ॥ १६ ॥

“दुर्वचं तत्” इत्यादिना यत् सञ्जातं बभूवमुक्तं तत्राचष्टे ।
मृगानिति । स्वमात्मा एव हेतुः तेन स्वहेतुना स्वार्थम् इत्यर्थः ।
“सर्वनाम्नस्तृतोया च” इति तृतोया । मृगान् विनिघ्नन् प्रह-
रन् । मृगान् यातोति मृगयुर्व्याधः । “मृगयुर्व्याधश्च” इति
श्रीणादिको युप्रत्ययान्तो निपातः । “व्याधो मृगबधार्जीवो
मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः” इत्यमरः । तपः इच्छतां तपस्विनां कथं
कृतोपकारः ? न कथञ्चित् इत्यर्थः । अथ कूपेति चेत् व्याधस्य
अपि इति शेषः । अस्तु किं शुष्ककलहेन इति भावः । परन्तु
यदुक्तम् “निघ्नतः परनिवर्हितम्” इत्यादिना तस्य प्रथमप्रह-
र्त्तृत्वं तदयुक्तम् इत्याह । मृगः क्षणात् क्षतः आवाभ्यां युगपदेव
विह इत्यर्थः । एवं सति अनेन नृपेण एव पूर्वं हतो मया तु
न इत्यत्र का गतिः किं प्रमाणं पौर्वापर्यस्य दुर्लक्ष्यत्वात् इति
भावः । तथा च यदुक्तम् “व्रीडितव्यम्” इत्युपालम्भः तस्य
एव किं न स्यात् इति भावः ॥१५॥

पूर्वं “कूपेति चेदस्तु” इत्युक्तं सम्प्रति तदपि असहमान
आह । अनायुधे इति । अनायुधे निरायुधे सत्त्वेन केनचित्

अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः
 फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।
 अविक्षते तत्र मयात्मसात्कृते
 कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥ १७ ॥
 यदास्य कामं भवता स याच्यताम्
 इति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।

प्राणिना जिवांसिते हन्तुमिष्टे । हन्तेः सन्नन्तात् कर्मणि क्तः ।
 मुनौ विषये कृपेति वृत्तिः व्यवहारो महतां महात्मनाम् अकृ-
 त्रिमा अकपटा । सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिन् तत्
 शरासनं धनुर्विभ्रति दधति मयि स नृपः कथं कृतानुकम्पः
 मया प्रतीयते ज्ञायते । इणः कर्मणि लट् । अक्षमे कृत्वा
 विहिता न तु क्षमे इत्यर्थः ॥१६॥

अथ कृपामभ्युपगम्याह । अथो इति । अथो प्रश्ने । मङ्गला-
 नन्तरारम्भप्रश्नकार्येष्वथो अथ” इत्यमरः । तेन नृपेण मदर्थं
 यथा तथा । अर्थेन सह नित्यसमासः । शरः उज्झितः त्यक्तः
 तस्य फलञ्च प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं बधः । “साधनं
 निर्वृत्तौ मेद्रे सैन्ये सिद्धौ बधे गतौ” इति विश्वः । अविक्षते
 अखिण्डते तत्र तस्मिन् फले मया आत्मसात् कृते स्वाधीनोक्तते
 सति । “तदधोनवचने” इति सातिप्रत्ययः । चमूपतेः अधिका
 कृतार्थता साफल्यम् । ननु खलु, स्वायुधस्य परत्राणशत्रुबध-
 पालप्रतिपादनाय एकहेलया सिद्धे रित्यर्थः । तथापि अयं शर-
 लोभ इति कृपालुताया मूलान्यपि निजन्ततीति भावः ॥१७॥

“मार्गणैरथ तव प्रयोजनम्” इत्यादिना यदुक्तं तन्निराचष्टे ।
 यदिति । स नृपः कामं भवता याच्यताम् इति यदास्य मामिति

कथं प्रसङ्गाहरणैषिणां प्रियाः

परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः ? ॥ १८ ॥

अभूतमासज्य विरुद्धमीहित

बलादलभ्यं तव लिप्सते नृपः ।

विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां

भवत्यपाये परिमोहिनौ मतिः ॥ १९ ॥

असिः शरा वर्म धनुश्च नोच्चकैः

विविच्य किं प्रार्थितमीश्वरेण ते ? ।

शेषः । एतदनल्पचेतसां मनस्विनां न क्षमं न युक्तम्” । कुतः प्रसङ्ग बलात् आहरणैषिणाम् आहर्तुमिच्छूनाम् । “क्षत्रियस्य विजितम्” इति स्मरणादिति भावः । परावनत्या याच्ञा-
दैन्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः न कथञ्चित् इत्यर्थः ॥१८॥

अथ परेङ्कितमुद्वाह्य भयं दर्शयति । अभूतमिति । तव नृपोऽभूतमनृतसामज्य मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । “युक्ते क्षादावृते भूतम्” इत्यमरः । अलभ्यं लब्धम् अशक्यं विरुद्धं विपरोत-
फलकम् ईहितं मनोरथं वनात् लिप्सते लब्ध्मिच्छति । न च एतच्चित्रम् इत्याह । हि यस्मात् अनयस्य दुर्नयस्य रौद्रतां भयङ्करत्वं विजानतोऽपि पुरुषस्य मतिः बुद्धिरपाये विनाशकाले परिमोहिनौ भवति । परिमृच्छति इति परिमोहिनौ संश्रुचादि-
सूत्रेण ताच्छीह्ये धनुष्प्रत्ययः । तथाचोक्तम् । “विनिर्मितः केन न दृष्टपूर्वा हेन्नः कुरङ्गो न च च कुत्र वार्त्ता । तथापि दृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरोतबुद्धिः ॥” इति । तस्मात् विनाशकाले बलात् विपरोतबुद्धिः भवतीति भावः ॥१९॥

अथ सर्वथा लभ्यस्ते शरः तर्हि किम् अनेन सुष्ठु विश्व्वं

अथास्ति शक्तिः कृतमेव याञ्जया ?

न दूषितः शक्तिमतां स्वयङ्गहः ॥ २० ॥

सखा स युक्तः कथितः कथं त्वया ?

यदृच्छयाऽसूयति यस्तपस्यते ।

गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः

प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥ २१ ॥

वाच्यतां शरोऽन्वहेत्याह । अस्मिन्निति । अस्मिः स्वङ्गः शराः वमं कवचम् उच्चकोः उत्कृष्टं धनुश्च ते तव ईश्वरेण स्वामिना विविच्य एकेकशः विभज्य किं न प्रार्थितं ? न याचितं, येन प्रयोजनं तदास्यामौति भावः । नपुंसकैकशेषः । अथ अस्य वीराभिमानिनो नृपस्य शक्तिरस्ति चेत् इति शेषः । याञ्जा कृतमेव अलमेव साध्याभावात् याचितव्यमेव इत्यर्थः । गम्यमानक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया इत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषेधार्थम् अत्रयम् । यतः शक्तिमतां स्वयङ्गहः बलाद्यग्रहणं न दूषितः किन्तु भूषणम् एव वीराणाम् इति भावः । क्षत्रियाणां प्रसङ्गं विज्ञापहरणं न दूषितमिति भारतोक्तम् ॥२०॥

“राघवप्लवगराजयोरिव” इत्यादिना उपदिष्टं सख्यं प्रत्याचष्टं । सखेति । स नृपः कथं त्वया युक्तो योग्यः सखा कथितः ? न कथञ्चित् कथनीय इत्यर्थः । कुतः ? यो नृपः तपस्यते तपश्चरते अनपराधिने इत्यर्थः । “ऋषद्गृह” इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । यदृच्छया स्वैरहत्या । “यदृच्छा स्वैरिता” इत्यमरः । असूयांत असूयां करोति ; “असूया तु दोषारोपी गुणेष्वपि” इत्यमरः । प्रत्युत शत्रुरेव अर्यामित्याह—हि यस्मात् गुणानामर्जने यः उच्छ्रायः उत्कर्षः तस्य विरुद्धा विमुखा बुद्धिः

वयं क्व वर्णाश्रमरक्षणोचिताः ?

क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ? ।

सहापक्रष्टैर्महतां न सङ्गतं

भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥ २२ ॥

परोऽवजानाति यदन्नताजडः

तदुन्नतानां न विहन्ति धीरताम् ।

समानवीर्यान्वयपौरुषेषु यः

करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया ॥ २३ ॥

येषां ते तथा असाधवो दुष्टाः सतां सज्जनानां प्रकृत्यमित्राः
प्रकृत्या शत्रवः । “दिङ्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः”
इत्यमरः ॥ २१ ॥

हीनजातिवृत्तित्वात् सख्यानर्हः स इत्याह । वयमिति ।
वर्णाश्रमरक्षणोचिताः विशुद्धवृत्तयो वयं राजानः क्व ? जाति-
हीना मृगजीवितच्छिदो हिंसाजीविनो व्याधाः क्व ? फलित-
माह । सह अपक्रष्टैः उक्तरोत्या जात्या वृत्त्या च निक्रष्टैः सह
महतां जात्या वृत्त्या च उत्क्रष्टानां सङ्गतं सख्यं न घटते इति
शेषः । तथाहि । दन्तिनो गजाः गोमायूनां शृगालानां सखायो
गोमायुसखाः न भवन्ति । “स्त्रियां शिवा भूरिमायोगोमायु-
र्मृगधूर्त्तकाः । शृगालवच्चकक्रोष्टु फेरुफेरवजम्बुकाः” इत्य-
मरः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तन्यासः ॥ २२ ॥

नीचसख्यं कथमधिक्षिप्यत इति चेत् तत्राह । पर इति ।
अन्नताजडो मोहान्धः परोऽवजानाति यत्तदवज्ञानम् उन्नतानां
महतां धीरतां न विहन्ति न विकारं जनयति इत्यर्थः ।
क्रोष्टेव सिंहस्य इति भावः । किन्तु समानानि तुल्यानि वीर्या-

यदा विगृह्णाति हतं तदा यशः
 करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः ।
 स्थितिं समीक्ष्योभयथा परीक्षकः
 करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम् ॥ २४ ॥
 मया मृगान् हन्तुरनेन हेतुना
 विरुद्धमाक्षेपवचस्तिद्वितम् ।
 शरार्थमेष्यत्यथ लप्सते गतिं
 शिरोमणिं दृष्टिविषाञ्जिघृक्षतः ॥ २५ ॥

न्वयपौरुषाणि शक्तिकुलविक्रमाः येषां तेषु मध्ये । निर्धारणं
 मत्तमी । यः कश्चित् इत्यर्थः । अतिक्रान्तिम् अतिक्रमं करोति
 चेत् असौ सदृशजनातिक्रमः तिरस्क्रिया तिरस्कारः । यथा
 मिहं सिंहस्य इति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि नीचे कौटुबी वृत्तिः ? इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकमाह ।
 यदेति । यदा विगृह्णाति विरुद्धं पृथग्जनेन इति शेषः ।
 तदा यशो हतं भवेत् । अथ मैत्रीं करोति तदा गुणा दूषिता
 भवेयुरिति शेषः । इति उभयथा स्थितिं समीक्ष्य प्रतर्क्य
 विमृश्य परीक्षको विवेचकः पृथग्जनं नीचजनम् अवज्ञया
 अनादरेण उपहतं तिरस्कृतं करोति उपेक्षते इत्यर्थः ॥२४॥

उपसंहरन्नाह । मयेति । अनेन हेतुना सन्धिविग्रहानर्थ-
 त्वेन कारणेन मया मृगान् हन्तुः व्याधस्य सम्बन्धि । हन्तेः
 तन्प्रत्ययः अत एव “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
 विरुद्धम् अतिपरुषम् आक्षेपवचः तिरस्कारवचनं तितित्द्वितं
 सोढम् । ननु सख्यानङ्गीकारे बलात् शरं ग्रहीष्यति ? इत्या-

इतीरिताकूतमनीलवाजिनं
 जयाय दूतः प्रतितर्ज्यं तेजसा ।
 ययौ समीपं ध्वजिनीमुपेयुषः
 प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥
 ततोऽपवादेन पताकिनोपतेः
 चचाल निर्झादवती महाचमूः ।
 युगान्तवाताभिहतेव कुर्वती
 निनादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥ २७ ॥
 रणाय जैत्रः प्रदिशन्निव त्वरां
 तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः ।

गङ्गाह । शरति । अथ शरार्थमेष्यति दृष्टौ विषं यस्य तस्मात्
 दृष्टिविषात् सर्पविशेषात् शिरोमणिं जिष्टक्षतो ग्रहोतुमिच्छतो
 यानिं दद्यां लप्स्यते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥

इतीति । इतीत्यम् ईरिताकूतम् उक्ताभिप्रायम् अनील-
 वाजिनं श्वेताश्वम् अर्जुनं दूतो जयाय तेजसा प्रतापेन प्रति-
 तर्ज्य अस्मान् जित्वा क्व गमिष्यसि इति भीषयित्वा इत्यर्थः ।
 ध्वजिनीम् उपेयुषः सेनासङ्गतस्य प्रसन्नरूपस्य अर्जुनं प्रति
 इति शेषः । विरूपचक्षुषः तत्रम्बकस्य समीपं ययौ ॥ २६ ॥

तत इति । ततः पताकिनोपतेः सेनापतेः अपवादेन आटे-
 जन । “अपवादोऽपि आदेशः” इति मञ्जनः । निर्झादवती
 गङ्गवती महाचमूः सेना । युगान्तवातैः अभिहता अत एव
 निनादं कुर्वती अम्भोनिधिवीचिसंहतिः अर्णवोर्मिसमूह इव
 चचाल ॥ २७ ॥

पुरो बलानां सघनाम्बुश्रीकरः

शनैः प्रतस्थे सुरभिः समीरणः ॥२८॥

जयारवक्षेडितनादमूर्च्छितः

शरासनज्यातलवारणध्वनिः ।

असम्भवन् भूधरराजकुक्षिषु

प्रकम्पयन् गामवतस्तरे दिशः ॥ २९ ॥

रणायेति । जेता एव जैत्रो जयनशीलः अनुकूल इत्यर्थः । जयतेः ढन्नन्तात् प्रघाटित्वात् स्वार्थं अण्प्रत्ययः । तरङ्गितं मञ्जाततरङ्गं यथा तथा आलम्बिता अवस्थिताः केतुसन्ततयो येन मः सह घनैः सान्द्रैः अम्बुश्रीकरैः वर्तमानः सघनाम्बुश्रीकरः सुरभिः समीरणः वायुः रणाय त्वरां प्रदिशन्निव त्वरयन्निव बलानां सैन्यानां पुरः अग्रे शनैः प्रतस्थे प्रस्थितः वर्वा इत्यर्थः ॥२८॥

जयेति । जयारवैः वन्दिनां जयजयेति शब्दैः क्षेडित-नादैः सिंहनादैश्च मूर्च्छितो वर्द्धितः शरासनज्यानां धनुर्गुणानां तलवारणानां च ध्वनिः भूधरराजकुक्षिषु गिरिगुहासु असम्भवन् अमान् अवकाशम् अलभमान इत्यर्थः । अत एव गां भुवं प्रकम्पयन् । एतेन बलानां बाहुष्यमुक्तम् । दिशोऽवतस्तरे व्यानये । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । अत्र मूर्च्छापदार्थस्य विशेषणगत्या असम्भवनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं रूपकं तु गिरिकुक्षि-रूपापेक्षया ध्वनेराधेयस्य आधिक्योक्तेः अधिकालङ्कारश्च तेभ्यश्च इयम् असम्भवन इति व्यञ्जकं विना उत्याप्यमानोपात्तमूर्च्छा-मुणनिमित्ता प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा तैः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गीर्यते इति सङ्करः ॥२९॥

निशातरौद्रेषु विकाशतां गतैः
 प्रदीपयद्भिः ककुभामिवान्तरम् ।
 वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैः
 विपुस्फुरे रश्मिमतो मरोचिभिः ॥ ३० ॥
 उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
 विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।
 वितत्य पक्षद्वयमायतं बभौ
 विभुर्गणानामुपरौव मध्यगः ॥ ३१ ॥

निशातेति । निशाताः तीक्ष्णाः अत एव रौद्राः भीषणाश्च
 ये तेषु निशातरौद्रेषु । विशेष्यविशेषणयोः अन्यतरविशेष्यत्व-
 विवक्षायाम् इष्टत्वात् विशेषणसमासः । वने सीदन्ति इति
 वनेसदां वनेचरणाम् । “सत्सूडिष” इत्यादिना क्विप् । “तत्-
 पुरुषे क्वति बहुलम्” इत्यलुक् । हेतिषु आयुधेषु । “हेतिः
 शस्त्रेऽपि पुंस्त्रियोः” इति केशवः । भिन्नविग्रहैः संक्रान्त-
 मूर्त्तिभिः अतएव विकाशतां विसृत्वरतां गतैः अतएव ककुभां
 दिशाम् अन्तरं प्रदीपयद्भिः प्रज्वालयद्भिः इव स्थितैः इति उक्तं
 प्रेक्षा । रश्मिमतः सूर्यस्य । “मादुपधायाश्च मतोर्वाऽयवा-
 दिभ्यः” इति मतुपो मकारस्य न वकारः । मरोचिभिः करैः ।
 “भानुः करो मरोचिः स्त्रीपुंसयोः” इत्यमरः । विपुस्फुरे बभासे ।
 स्फुरतेः भावे लिट् ॥३०॥

उदूढेति । उदूढेन उन्नतेन वक्षसा स्थगितम् आच्छादितम्
 एकम् एकतरं दिङ्मुखं येन सः विकृष्टम् आकृष्टम् अत एव
 विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन स विभुः शिवः आयतं

सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैः
जवादहं पूर्विकया यियासुभिः ।
गणैरविच्छेदनिरुद्धमावभौ
वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥
तिरोहितप्रवभ्निकुञ्जरोधसः
समश्रुवानाः सहसातिरिक्तताम् ।

विस्तृतं पक्षद्वयं पार्श्वद्वयं वितत्य स्वमहिम्ना व्याप्य । “पक्षः
साध्यगरुत्पार्श्वसहायबलभित्तिषु” इति वैजयन्ती । गणानां
मध्यगो मध्यस्थोऽपि उपस्थित इव बभौ । सर्वोन्नतत्वात्
तथा लक्षित इत्यर्थः ॥३१॥

सुगेष्विति । सुखेन दुःखेन च गच्छन्ति एषु इति सुगेषु
सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु च समविषमदेशेषु इत्यर्थः । सुदुरोः
अधिकरणार्थे ङो वक्तव्यः अतएव टिलोपः तुल्यविक्रमैः लाघ-
वात् समसञ्चारैः । जवादहंपूर्विकया अहमहमिकया । “अहं-
पूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्” इत्यमरः । यियासुभिः
यातुमिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तात् उपत्ययः । गणैः प्रमथैः ।
मनोज्ञादित्वात् वुज्प्रत्ययः पृषोदरादित्वात् वृद्धभावः । “गणाः
प्रमथसङ्घीघाः” इति वैजयन्ती । अविच्छेदेन निरुद्धं अत एव
आकुलाकुलम् आकुलप्रकारम् । “प्रकारे गुणवचनस्य” इति
हिर्भावः । वनं निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणम् इव आवभौ इति
उत्प्रेक्षा ॥३२॥

तिरोहितेति । किरातसेन्यैः तिरोहितानि कुञ्जानि श्वम्न-
निकुञ्जरोधांसि गतं कुञ्जतटानि यासां ताः अत एव भुवः
प्रदेशाः सहसा अतिरिक्तताम् उत्तानतां समश्रुवानाः आप्रवत्यः ।

किरातसैन्यैरपिधाय रेचिता

भुवः क्षणं निम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥

पृथूरुपर्यस्तवृहल्लताततिः

जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।

गणाधिपानां परितः प्रसारिणी

वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥ ३४ ॥

ततः सदपं प्रतनुं तपस्यया

मदस्रुतिचाममिवैकवारणम् ।

अपिधाय आच्छाद्य रेचिता रिक्तीकृताः मुक्ताः क्षणं निम्नतयः
गाम्भीर्येण भेजिरे इव प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैः या भुवो
व्याप्तास्ता उत्तानाः प्रतीयन्ते तैः मुक्तास्ता एव निम्नाः
प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥३३॥

पृथ्विति । पृथुभिः विशालैः ऊरुभिः पर्यस्ताः क्षिप्ताः
वृहत्तयो लताततयो यया सा जवानिलेन वेगमारुतेन आघूर्
णिताः भ्रमिताः शालाः सर्जतरवः चन्दनानि च यया मा ।
“प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः” इति शाश्वतः ।
परितः सर्वत्र प्रसारिणी प्रसरणशीलाः गणाधिपानां संहतिः
समूहो वनानि अवाञ्चि न्युञ्जानीव नीचानीव चकार इत्युत्
प्रेक्षा । अवाञ्चति अधोभवति अवपूर्वादञ्चतेः क्विप् । “स्यादवा
डप्यधोमुखः” इत्यमरः ॥ ३४ ॥

अथ अष्टभिः श्लोकैः अर्जुनं विशंसन् गणानां तदभियोग-
माह । तत इत्यादि । ततः सदपं सगर्वं सान्तःसारं तपस्यया
तपस्यैव । तपस्यतेः क्वजन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । प्रतनुं

परिज्वलन्तं निधनाय भूभृतां
 दहन्तमाशा इव जातवेदसम् ॥ २५ ॥
 अनादरोपात्तधृतैकसायकं
 जयेऽनुकुले सुहृदीव सस्पृहम् ।
 शनैरपूर्णप्रतिकारपेलवे
 निवेशयन्तं नयने बलोदधौ ॥ ३६ ॥
 निषस्ममापत्प्रतिकारकारणे
 शरासने धैर्यं द्रवानपायिनि ।

कृशम् अतएव मदस्तुत्या मदक्षरणेन क्षामं कृशम् । “क्षायीन्.”
 इति निष्ठातकारस्य मकारः । एकवारणम् एकाकिनं गजम्
 इव स्थितम् इत्युपमा । पुनः भूभृतां राज्ञां निधनाय नाशाय
 परिज्वलन्तं तेजस्विनम् अतएव आशा दिशो दहन्तं जातवेद-
 सम् अग्निम् इव स्थितम् इत्युपमालङ्कारः । “कृपोटयोनिज्व-
 लनो जातवेदास्तनूनपात्” इत्यमरः ॥३५॥

अनादरेति । पुनश्च अनादरेण अवगणनया उपात्तो निष-
 ङ्गात् उद्धृतो धृतश्च एकः सायको येन तं तथा अनुकूले सुहृ-
 दीव जये सस्पृहं जयमिच्छन्तम् इत्यर्थः । पुनः अपूर्णः न्यूनः
 प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यर्पणरूपो यस्य सः अतएव पेलवो लघुः
 तस्मिन् अपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोदधौ सेनासमुद्रे शनैः अस-
 भ्रमेण नयने दृष्टी निवेशयन्तम् इति वीरस्वभावोक्तिः । बलम्
 उदधिः इव इति उपमितसमासः । “पेषवासवाहनधिषु च”
 इत्युदकस्य उदादेशः ॥३६॥

निषस्ममिति । पुनश्च आपदां प्रतीकारस्य कारणसाधने

अलङ्घनीयं प्रकृतावपि स्थितं
 निवातनिष्कम्पमिवापगापतिम् ॥ ३७ ॥
 उपेयुषीं बिभ्रतमन्तकद्युतिं
 बधाद्दूरे पतितस्य दंष्ट्रिणः ।
 पुरः समावेशितसत्पशुं द्विजैः
 पतिं पशूनामिव हृतमध्वरे ॥ ३८ ॥
 निजेन नीतं विजितान्यगौरवं
 गभीरतां धैर्यगुणेन भूयसा ।
 वनोदयेनेव घनोरुवीरुधा

समन्वकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९ ॥

अनपायिनि स्थिरे शरासने एवम्भूते धैर्यं इव निषस्यं स्थितं
 प्रकृतौ स्वभावे स्थितमपि निर्विकारमपि इत्यर्थः । अतएव
 अलङ्घनीयम् अनतिक्रमणीयम् अतएव निवातनिष्कम्पं वाता-
 भावान्निश्चलम् । “निवातावाश्रयावाती” इत्यमरः । आपगा-
 पतिं समुद्रमिव स्थितम् ॥ ३७ ॥

उपेयुषीमिति । पुनश्च अदूरं समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो
 वराहस्य । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । बधात् हेतोः उपेयुषीं
 प्राप्तम् अन्तकस्य इव यमस्य इव द्युतिस्तां बिभ्रतं धारयन्तम् ।
 तथाच द्विजैः ब्राह्मणैः अध्वरे यज्ञे । “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः”
 इत्यमरः । हृतम् आहृतं पुरः अग्रे समावेशितः स्थापितः सत्पशुः
 यज्ञीयपशुः यस्य तं पशूनां पतिं रुद्रमिव स्थितम् ॥ ३८ ॥

निजेनेति । पुनश्च निजेन नैसर्गिकेण भूयसा बहुलेन
 धैर्यमेव गुणस्तेन विजितम् अन्येषां गौरवं गाम्भीर्यं यस्मिन्

महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरं

वृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा ।

समुज्जिहीर्षुं जगतीं महाभरां

महावराहं महतोऽर्णवादिव ॥ ४० ॥

हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहं

प्रकाशमानं परिभूय देहिनः ।

कर्मणि तथा गभीरतां दुरवगाहत्वं नोतम् । अत एव घनाः
मान्द्रा उरवश्च महत्यो वीरुधो लताश्च यस्मिन् तेन घनोरु-
वीरुधा वनोदयेन अरस्थप्रादुर्भाविण समन्धकारोक्त
दुरवगाहीकृतम् उत्तमाचलम् इव स्थितं समन्ततोऽन्धकारो यस्य
स इति विग्रहः ॥ ३९ ॥

महर्षभेति । महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्ध इव स्कन्धौ
अंसी यस्य तम् । उपमानपूर्वपदत्वात् उत्तरस्कन्धलोपः ।
“ऋषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः । “स्कन्धो भुजशिरोऽंशोऽस्त्री”
इत्यमरः । अनूनकन्धरं स्थूलग्रीवम् । “अथ ग्रीवायां शिरोधिः
कन्धरेत्यपि” इत्यमरः । वृहच्छिलावप्रं महाशिलातटं तद्वत्
घनेन कठिनेन वक्षसा उपलक्षितम् । महाभरां दुष्टैः अतिभार-
वतीं जगतीं महीं समुज्जिहीर्षुं दुष्टराजकाणवात् समुद्धर्तु-
मिच्छुम् । अत एव महतोऽर्णवात् जगतीं समुज्जिहीर्षुम् उक्त-
विशेषणविशिष्टञ्च वराहमिव स्थितम् । अर्थसाधर्म्यात् इय-
मुपमान श्लेषः शब्दमात्रसाधर्म्येण तस्य विधानात् इति
रहस्यम् ॥ ४० ॥

हरिदिति । पुनश्च हरिन्मणिश्यामं मरकतमणिश्यामलम्
उदग्रविग्रहम् उदारमूर्तिं देहिनः सत्वान् परिभूय प्रकाशमानं

मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं
 स्थितं जलादर्शं इवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥
 गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कृतं
 गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।
 गणाः समासेदुरनीलवाजिनं
 तपात्यये तोयघना घना इव ॥ ४२ ॥

कुलकम् ।

यथास्वमाशंसितविक्रमाः पुरा
 मुनिप्रभावच्चततेजसः परे ।
 ययुः क्षणादप्रतिपत्तिमूढतां
 महानुभावः प्रतिहन्ति पौरुषम् ॥ ४३ ॥

जलम् एव आदर्शः मुकुरः तस्मिन् अंशुमालिनं सूर्यम् इव
 मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितं पुरातनं पुरुषं यो वदरीतपोवन-
 निवासी नारायणसहचरो नरो नाम स एव अयमित्यर्थः ॥४१॥

गुर्विति । गुरुभिः क्रियारम्भाणां फलैः अलङ्कृतं सफल
 कर्मारम्भम् इत्यर्थः । जगत्प्रमाथिनः जगद्धिजयिनः प्रतापस्य
 तेजसो गतिं स्थानम् अतोऽस्य बह्वनाम् एकलक्ष्यत्वञ्च युज्यते
 इति सन्दर्भाभिप्रायः । पूर्वाक्तविशेषणविशिष्टम् अनीलवाजिनं
 श्वेताश्वम् अर्जुनं गणाः प्रमथादयः तपात्यये तोयघनाः तोय-
 भरिता वार्षिका इत्यर्थः घना मेघा इव महाचलम् इति
 शेषः । समासेदुः अवापुः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यथास्वमिति । पुरा पूर्वं स्वं स्वम् अनतिक्रम्य यथास्वम् अहम्
 एवेनं जेषामि इति आशंसिताः काङ्क्षिताः कथिता वा विक्रमा

ततः प्रजङ्घे सममव तत्र तैः
 अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः ।
 महोदयानामपि सङ्घुवृत्तितां
 सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः ॥ ४४ ॥
 किरातसैन्यादुरुचापनोदिताः
 समं समुत्पेतुरुपात्तरंहसः ।
 महावनादुन्मनसः खगा इव
 प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलीमुख्याः ॥ ४५ ॥

यः तं परे शत्रवः सुनिप्रभावात् क्षततेजसो हतप्रभावाः सन्तः
 अप्रतिपत्तिमृदतां मोहान्धतां ययुः । तथाहि महानुभावोऽति-
 प्रतापः पौरुषं पुरुषस्य चञ्चितं प्रतिहन्ति नाशयति ॥४३॥

तत इति । ततः एकैकस्य अशक्तौ अपेक्षिता वान्छिता
 अन्योन्यबलोपपत्तिः अन्योन्यशक्त्यवष्टम्भः यैः तैः प्रमथैः तत्र
 यजुर्ने । क्रियाधारत्वात् सप्तमी । समं युगपदेव प्रजङ्घे प्रह-
 तम् । भावे लिट् । तथाहि । सहायसाध्याः सिद्धयः कार्यसि-
 द्ध्यो महोदयानां महानुभावानाम् अपि । सङ्घेन वृत्तः
 व्यापारो येषां तेषां भावस्तत्ता तां सङ्घुवृत्ततां सम्भूयकारितां
 प्रदिशन्ति । अतो गणानाम् अपि सम्भूयकारित्वं न दोष इति
 भावः ॥४४॥

किरातेति । उरुभिः वृहद्भिः चापैः नोदिताः प्रक्षिप्ताः
 उपात्तरंहसः प्राप्तवेगाः प्रवृत्तपत्रध्वनयः सञ्जातपक्षस्वनाः
 शिलीमुखा बाणाः महावनात् उन्मनसः कापि गन्तुम् उल्लासाः

गभीररन्ध्रेषु भृशं महीभृतः
 प्रतिस्वनैरुन्नमितेन सानुषु ।
 धनुर्निनादेन जवाद्युपेयुषा
 विभिद्यमाना इव दध्वनुर्दिशः ॥ ४६ ॥
 विधूनयन्ती गहनानि भूरुहां
 तिरोहितोपान्तनभो दिगन्तरा ।
 महीयसी वृष्टिरिवानिलेरिता
 रवं वितेने गणमार्गणावलिः ॥ ४७ ॥
 त्रयीमृतूनामनिलाशिनः सतः
 प्रयाति पोषं वपुषि प्रहृष्यतः

तथा उक्तविशेषणविशिष्टाश्च खगाः पक्षिण इव किरातमैन्यात्
 ममं समन्ततः समुत्पेतुः ॥४५॥

गभीरैरिति । गभीररन्ध्रेषु गभीरगह्वरेषु महीभृतः सानुषु
 ये प्रतिस्वनाः तैः भृशम् उन्नमितेन उत्थापितेन दीर्घाकृतेन
 जवात् उपेयुषा प्राप्तवता धनुषो निनादेन दिशो विभिद्यमाना
 विदीर्यमाणा इव दध्वनुः ध्वनिं चक्रुः ॥४६॥

विधूनयन्तीति । भूरुहां गहनानि वनानि । “अटव्यरस्थं
 विपिनं गहनं काननं वनम्” इत्यमरः । विधूनयन्ती कम्पयन्ती
 तिरोहितानि छादितानि उपान्तानि प्रान्तानि नभोऽन्तरीक्षं
 दिगन्तराणि च यथा सा गणमार्गणावलिः प्रमथशरसंहतिः
 अनिलेन वायुना ईरिता प्रेरिता महीयसी वृष्टिरिव रवं वितेन
 विस्तारयामास ॥४७॥

त्रयीमिति । ऋतूनां त्रयीं षण्मासान् । कालाध्वनोरत्यन्त-

मुनिश्चचाल क्षयकालदारुणः

क्षितिं सशैलां चलयन्निवेषुभिः ॥५०॥

विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जयैः

अनेकमेकावसरं वनेचरैः ।

स निर्जघानायुधमन्तरा शरैः

क्रियाफलं काल इवातिपातितः ॥५१॥

गतैः परेषामविभावनौयतां

निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः ।

दिश इति । क्षयकालः कल्पान्तकाल इव । “संवर्त्तः प्रलय-
कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि” इत्यमरः । दारुणो रौद्रः मुनिः
अर्जुनः इषुभिः बाणैः दिशः समूर्हन्निव एकत्र समाहरन् इव
अन्यथा तासां पारदर्शनं न स्यादिति भावः । रवेः प्रभां विच्छि-
पन् इव अधःप्रक्षिपन् इव अन्यथा सा कथं न दृश्यत इति
भावः । तथा अनिलं वायुम् आकुलयन् इषुभिः अन्तराले
आघृण्यन् इव तस्य तथा गतिविघातादिति भावः । सशैलां
क्षितिं चलयन् इव कम्पयन् इव तथा सङ्क्षोभादिति भावः ।
चचाल गतिम् अकरोत् । सर्वत्र इवशब्दः उपेक्षायाम् ॥५०॥

किमुक्तमिति । आशंसितः काङ्क्षितः शत्रुनिर्जयो यैः तैः ।
अहमहमिकया शत्रुं विजिगीषद्भिः इत्यर्थः । वनेचरैः एकाव-
सरं समकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विमुक्तं प्रयुक्तम्
अनेकम् आयुधम् जातावेकवचनम् । सोऽर्जुनः क्रियाफलम्
अतिपातितोऽतिक्रान्तः काल इव अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो
निष्फलत्वात् इति भावः । अन्तरा मध्ये शरैः निजघान ॥५१॥
गतैरिति । पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषाम् अविभावनौयतां

भृशं बभूवोपचितो वृहत्फलैः

शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥५२॥

दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्

पतन्ति विम्बादुत तिग्मतेजसः ? ।

सक्ताद्विकृष्टाद्य कार्मुकात् मुनेः

शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे ॥५३॥

गणाधिपानामधिधाय निर्गतैः

परामुतां मर्मविदारणैरपि ।

ननु प्रयोगात् अन्यत्र गूढप्रयोगाच्च अदृश्यताम् अप्रकाश्यतां च गतैः विपदम् अनर्थं निवारयद्भिः विदूरगैः दूरलक्ष्यगैः परमण्डलप्रविष्टैश्च वृहत्फलैः आयताग्रैः महालाभैश्च । “फलं बाणाग्रलाभयोः” इति शाश्वतः । शरैः उपायैः समादिभिः इव भृशम् उपचितः प्रवृहो बभूव । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् प्रकृताप्रकृतश्लेषः । उपमा इति केचित् ॥५१॥

दिव इति । शराः दिवोऽन्तरिक्षात् पृथिव्या भूगोलाद्वा ककुभां मण्डलात् नु दिशां मण्डलाद्वा ? उत तिग्मतेजसोऽर्कस्य विम्बात् मण्डलाद्वा ? अथ वा सक्ताद्विकृष्टात् कार्मुकाद्वा मुनेः शरीरात् वा पतन्तीति ते गणा अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथम् अमी विश्वम् अन्तर्धाय शराः सम्भाव्यन्ते इति भावः । अत्र सर्वतः शरसम्पातदर्शनात् सम्भावनया पृथिव्यादीनाम् अन्यतमस्य अपादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दादयस्तु संशये ॥५३॥

गणेति । मर्मविदारणैः अपि मर्मस्थानानि एव विदारयद्भिः

जवाद्दतीये हिमवानधोमुखैः

कृतापराधै रिव तस्य पत्रिभिः ॥५४॥

द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखाः

विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।

न तासु पते विशिखैः पुनर्मुनेः

अरुन्तुदत्वं महतां ह्यगोचरः ॥५५॥

समुज्झिता यावदराति निर्य्यतौ

महैव चापात् मुनिवाणसंहतिः ।

अपीत्यर्थः । गणाधिपानां परासुतां मरणम् अविधाय अकृत्वा निर्गतैः तेषाम् अमर्त्यत्वात् इति भावः । तस्य मुनेः पत्रिभिः शरैः कृतापराधैः इव स्वामिकार्याकरणात् सापराधैः इवेत्यत् प्रेक्षा । अधोमुखैः सद्भिः जवात् हिमवान् अतीये अतिचक्रमे तत्र प्रविष्टम् इत्यर्थः लज्जितस्य क्वचिन्निलयनम् उचितम् इति भावः ॥५४॥

द्विषामिति । प्रथमे प्रथममुक्ता इत्यर्थः । शिलीमुखाः मुनिशराः द्विषां देहावरणानि वर्माणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारान् चक्रिरे तासु क्षतिषु पुनः पश्चात् प्रयुक्तैः मुनेः विशिखैः न पते न पतितम् । पिष्टपेषणदोषापातात् इति भावः । तथाहि अरुन्तुदत्वं पौडितपौडनं सताम् अगोचरो हि । सन्तः पौडितपौडां न कुर्वन्ति इत्यर्थः । “न हन्याद् व्यसनप्राप्तं नात्तं नातिपरिहृतम्” इति निषेधस्मरणादिति भावः अहः । व्रणं तुदतीति अरुन्तुदः । “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममहः” इत्यमरः । “विध्वरुषोस्तुदः” इति खण्डप्रत्ययः । “अर्हद्विषदजन्तस्य मुम्” इति मुमागमः ॥५५॥

प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं

निनाय सङ्कोचमुमापतेश्चमूम् ॥ ५६ ॥

अजिह्वमोजिष्ठममोघमक्लमं

क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितंम् ।

प्रसेहिरे सादयितुं न सादिताः

शरौघमुत्साहमिवास्य विहिषः ॥ ५७ ॥

समुज्झितेति । यावन्तोऽरातयो यावदराति “यावदवधारणे” इति अव्ययीभावः । यावदराति यथा तथा समुज्झिता अराति-ममसंख्यया मुक्ता मुनिचापात् सह सभूय एव निर्यती निष्कृ-मन्ती । तादृक् तस्य कौशलमिति भावः । यातेः शतरि ङीप् । मुनिबाणसंहतिः उमापतेः चमूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिम् इव सङ्कोचं निनाय प्रापयामास । दुहादिपाठान्नयतिर्हि-कर्मकः ॥५६॥

अजिह्वमिति । अजिह्वं स्वरूपतो गत्या वा अवक्रम् । अन्यत्र तु जिह्वस्थानप्रवृत्तो न भवतीति अजिह्वः तम् । ओजिष्ठम् ओजस्विनं सारवत्तमं तेजिष्ठं च । उभयत्रापि ओजस्वि-शब्दाद्विन्यन्तादिष्ठन् “विभ्रतोरुक्” इति लुक् टिलोपश्च । अमोघम् अवन्ध्यम् अक्लमं निरन्तरव्यापारेऽपि अक्लान्तं बह्वीषु क्रियासु छेदनभेदनपातनादिकर्मसु पृथग्भेदेन नियोजितं कर्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः । अस्य मनेः शरौघम् उत्साहम् औत्सुक्यम् इव वीरस्त्रायिभावभूतं प्रयत्नविशेषम् इवेत्यर्थः । सादिताः कर्षिताः विहिषः शत्रवः सादयितुं प्रतिकर्तुं न प्रसेहिरे न शक्नुः । तस्य उत्साहवत् एव शरवर्षं दुर्धर्मम् अभूत् इति भावः ॥५७॥

शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमग्रतः
 स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम् ।
 तमेकदेशस्थमनेकदेशगा
 निदध्धुरकं युगपत् प्रजा इव ॥ ५८ ॥
 मुनेः शरीघेण तदुग्ररंहसा
 बलं प्रकोपादिव विध्वगायता ।
 विधूनितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनीं
 महानिलेनेव निदाघजं रजः ॥ ५९ ॥

शिवेति । अनेकदेशगा नानादेशस्थाः शिवध्वजिन्यो हर-
 मनाः । उग्रेषु मयूखा इवेति उपमितसमासः । अन्यत्र तु
 उग्रेषु इव मयूखा इति । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।
 तेषां माला अस्यास्तीति तम् उग्रेषुमयूखमालिनम् । व्रीह्या-
 दित्वादिनिः । एकदेशस्थम् एकत्रैव स्थितं मुनिम् अकं प्रजा
 इव युगपत् प्रतियोधं योधं योधं प्राति । “अव्ययं विभक्ति”
 इत्यादिना प्रत्यर्थे वीप्सायामव्ययीभावः । अग्रतः स्फुरन्तं
 निदध्धुः दृश्यः । यथा एकोऽकः एकत्रैव स्थितोऽपि नानादेश-
 स्थानाम् अपि प्रतिपुरुषं मम एवाग्रे वर्त्तत इति युगपत् प्रती-
 यते तद्वत् बाणवर्षी मुनिः अपि प्रतियोधं तथा एव प्रत्यभात्
 इत्यर्थः ॥५८॥

मुनेरिति । प्रकोपात् अमर्षात् इव विश्वक् समन्तात्
 आयता आगच्छता उग्ररंहसा तौत्रवेगन मुनेः शरीघेण उक्त-
 विशेषणेन महानिलेन वात्यया निदाघलं श्रीभोत्यं रज इव
 विधूनितं व्याहतं तद्वलं प्रमथानां सैन्यं सङ्गिनीम् अनुबन्धि-

तपोबलेनैष विधाय भूयसीः
तनूरदृश्याः खिदिषुन्निरस्यति ? ।
अमुष्य मायाविहतं निहन्ति नः
प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम् ? ॥ ६० ॥
हृता गुणैरस्य भयेन वा मुनेः
तिरोहिताः खित् प्रहरन्ति देवताः ? ।
कथं न्वमी सन्ततमस्य सायका
भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः ? ॥ ६१ ॥

नीम् अविच्छिन्नम् इति यावत् भ्रान्तिम् अनवस्थानम् इयाय प्राप ॥५८॥

अथ त्रिभिः विशेषकमाह । तप इत्यादिना । एष मुनिः तपोबलेन तपःसामर्थ्येन भूयसीः बद्धीः अदृश्याः तनूः आत्मनः शरीराणि विधाय सृष्ट्वा इषुन्निरस्यति खित् ? क्षिपति किम् ? अथवा अमुष्य अस्य मुनेः मायया विहतं प्रतिहतं स्वं स्वकीयम् इव आयुधं प्रतीपं प्रतिकूलम् आगत्य प्रत्याहृत्येत्यर्थः नोऽस्माकं निहन्ति किम् ? “जासिनिप्रहण” इत्यादिसूत्रेण कर्मणि षष्ठी शेषाविवक्षायान्तु द्वितीया ॥६०॥

हृता इति । यदा अस्य मुनेः गुणैः शान्त्यादिभिः हृता आकृष्टा भयेन दरेण वा । भयात् बिभ्यत्य एवेत्यर्थः । देवताः तिरोहिताः सत्यः प्रहरन्ति खित् ? । तत् कुतः ? अन्यथा अस्य मुनेः अमी सायका जलधेः ऊर्मय इव कथं नु सन्ततमनेके असङ्ख्याः भवन्ति । अन्यत्र पक्षासम्भवेन न स भवतीत्यर्थः । किमिति पृच्छन्त्यो देवता युध्यन्त इत्याह । गुणैः हृता भयेन

जयेन कञ्चिद्विरमेदयं रणात्
 भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा ? ।
 तताप कौर्णा नृपसूनुमार्गणैः
 इति प्रतर्काकुलिता पताकिनौ ॥ ६२ ॥
 अमर्षिणा कृत्यमिव क्षमाश्रयं
 मद्दोहतेनेव हितं प्रियं वचः ।
 बलीयसा तद्विधिनेव पौरुषं
 बलं निरस्तं न रराज जिष्णुना ॥ ६२ ॥

वा । एतेन गुणैः आवर्तिताः प्रीत्या विभ्यत्यः अस्माद् वर्त्तमाना
 इत्यर्थः । किमस्य वितर्कत्रयस्य मूलमित्याह । कथमिति ।
 अस्मात् कथं जलधेः ऊर्मयो यथा एकस्यैव सायकाः सन्ततम
 अतिबहवो भवन्ति । एतच्चोद्यमन्यसपक्षसम्भवेन न सम्भवति
 इत्यर्थः । एकशब्दस्य एकशेषे कृत एक इति रूपम् इति
 क्वचित् । नुशब्दस्त्वन्यार्थे ॥ ६१ ॥

जयेनेति । कञ्चिदयं रणाज्जयेन विरमेत् । अस्मान् जित्वा
 कञ्चिदयं युद्धम् उपसंहरेत् इत्यर्थः । अपि चराचराय स्वस्ति
 स्वस्ति भवेत्? क्वचित् स्थावरजङ्गमं जगत् न विनश्येत् इत्यर्थः
 कञ्चिदपि इह सम्भावनायाम् । प्रार्थनायां लिङ् । इति
 प्रतर्काकुलिता पूर्वोक्ता ये प्रतर्कास्तेः आकुलिता विह्वला ।
 अत्र सहेतुकं विशेषणमाह । नृपसूनुमार्गणैः अर्जुनबाणैः
 कौर्णा क्षिप्ता पताकिनौ तताप तापं प्राप ॥ ६२ ॥

अमर्षिणेति । जिष्णुना निरस्तं बलं न रराज । किमिव
 केन क्षिप्तं न शोभते क्षमाश्रयं कृत्यं कार्यम् अमर्षिणा निर

प्रतिदिशं प्लवगाधिपलक्ष्मणा
 विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः ।
 रविकरग्लपितैरिव वारिभिः
 शिवबलेः परिमण्डलता दधे ॥ ६४ ॥
 प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले

स्तम् । यथा क्षमामाध्यं हि कृत्यम् इव सामर्थ्यैः निरस्यते तच्चा-
 निरस्तं न शोभते । यथा च मदोद्धतेन पुंसां हितं प्रियवचनम्
 इव तिरस्कृतं न राजते । मदः पौरुषादिधर्मैः तेनोद्धतोऽवलितः
 तेन बलीयसा च विधिना दैवेन पौरुषम् इव । निरस्तं सत्
 न राजते । बलीयसा दैवेन प्रतिहतपुरुषव्यापारस्य नैष्कल्यादः
 जिष्णुरपि बलीयान् इति भावः ॥ ६३ ॥

प्रतिदिशमिति । प्लवगानाम् अधिपोऽधीशो लक्ष्म यस्य तेन
 वानरार्चकैः न । “कपप्लवङ्गप्लवग” इति । “चिह्नं लक्ष्म च
 लक्षणम्” इति च अमरः । प्लुतिरूप इत्यर्थः । विशिखसंहति-
 तापितमूर्त्तिभिः इति विशिखा वाणाः तेषां संहतयः समूहाः ।
 “स्त्रियां तु संहतिर्बृन्दम्” इत्यमरः । ताभिः तापिताः पीडिता
 मूर्त्तयो देहाः येषां तैः तथाभूतैः शरनिकरकर्त्तितकलेवरैः
 इत्यर्थः । शिवबलेः प्रमथसेन्यैः कर्त्तृभिः रविकरेण ग्लपितैः तप्तैः
 वारिभिः । उदकैः इव प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलता परितः
 चक्राकारमण्डलता इति यावत् । दधे अधारि प्रतिदिशं
 मण्डलाकारेण स्थितम् इत्यर्थः । धाजः कर्मणि लिट् । आतप-
 तप्तं हि नीरं परिभ्रमति तद्वन्मनिपीडितसैन्यं बभ्राम इत्यर्थः
 द्रुतविलम्बितं छन्दः—“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरौ” इति
 लक्षणात् ॥ ६४ ॥

विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनो ।
 कथमपि जयलक्ष्मीभीतभीता विहातुं
 विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५ ॥
 इति अर्जुनाभिगमनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

—
 पञ्चदशः सर्गः ।

—*—

अथ भूतानि वार्वन्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।

भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥१॥

प्रविततेति । प्रविततानि विस्तृतानि शरजालानि तैः
 कृद्म आच्छादितं विश्वान्तरालं येन तस्मिन् शरपूरितब्रह्मा-
 ण्डोदरे पाण्डुसूनो आविर्मण्डलम् आविर्भूतमण्डलं धनुः आवि-
 र्भूतं मण्डल यस्य धनुष इति वृत्तो भूतार्थस्य अनुप्रवेशात्
 भूतशब्दस्याप्रयोगः । विधुवति कम्पयति आस्फालयति मति
 भीतभीतेव भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीः विजयश्रीः कथमपि
 केनचित् प्रकारेण विषमनयनसेनापक्षपातं विहातुं त्यक्तुं विषेहे
 शशाक इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति किराताजुनीये चतुर्दश-सर्गव्याख्या समाप्ता ।

अथेति । अथ अनन्तरं तत्र रणे भूतानि सर्वप्राणिनः त्वं
 हतवान् इति त्वत्तद्वा इन्द्रः । “ब्रह्मभृणवृत्रेषु क्विप्” । तस्य
 अपत्यं पुमान् वार्वन्नोर्जुनः । “तस्यापत्यम्” इति अण्प्रत्ययः ।
 तस्य शरेभ्यः तत्रसुः बिभ्युः । “वा जृभ्रमुत्रसाम्” इति विक-

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निवहते गणैः ।

मुह्यत्येव हि क्लृच्छेषु, संभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्गु खतया तथा ।

आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ ३ ॥

त्यादेत्वाभ्यामलोपाभावः । सा चमूश्च द्रषवोऽस्यन्ते एभिः इति
इष्वामाः धनुषि । “धनुश्चापोऽस्त्वमिष्वामः” इति हेमचन्द्रः ।
“अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति करणे घञ् । परित्यक्त्वा
महान्त इष्वासा यया सा परित्यक्त्वायुधा इत्यर्थः । दिशो भेजे
पलायाञ्चके इत्यर्थः । अत्र भूतवाससेनापलायनयोः समुच्चय-
कथनात् भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । “गुणक्रिया
यौगपद्यं समुच्चयः” इति सामान्यलक्षणं तस्य यमकेन
संसृष्टिः ॥१॥ उपान्तयमकम् ।

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्वामिनं शिवं पुरो-
वर्त्तिनम् इति भावः । अपश्यद्भिः इव रणान्निवहते निवृत्तम् ।
भावे लिट् । तथाहि क्लृच्छेषु आपत्सु संभ्रमण साध्वसेन
ज्वलितं तप्तम् । “संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्” इति विश्वः ।
मनो मुह्यति एव । अतः पुरोवर्त्तिनोऽपि अदर्शनम् उपपद्यत
इति भावः ॥२॥

खण्डितंति । खण्डिता अस्ता आशंसा जयाशा यस्याः
तया तेषां गणानां सम्बन्धिन्या तथा अतिसन्निकृष्टया इत्यर्थः ।
पराङ्गु खतया रणवैमुख्येन पलायनेन इत्यर्थः । केतौ ध्वजे
कृतः आरोपितः उच्चैः उन्नतो वानरो हनूमान् येन तं नरं
पुरुषं कपिध्वजम् इत्यर्थः कृपा करुणा आविवेश । तदीय-
दुर्दशां दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूत् इत्यर्थः यमकालङ्कारः ॥३॥

आस्थामालम्बा नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
 व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥४॥
 स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।
 लली लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशोः शशन् ॥५॥

एकाक्षरपादः ।

ननु शत्रुषु कथं करुणा ? तत्राह । आस्थामिति । आस्थां यत्नम् आलम्बा । “आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नःपेक्षासु कथ्यते” इति विश्वः । वशं नीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेषु अरातिषु शत्रुषु विषये अनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटताम् आयाति प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेषु अरातिषु अपि करुणा भूषणम् एव महताम् इति भावः ॥४॥

स सासिरिति । सहासिना वर्त्तमानः सासिः सखड्डः असून् सुवन्ति प्रेरयन्तीति असुसुवो बाणाः । “षु प्रेरणे” इति धातोः “सत्कूद्विष” इत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्त्तत इति सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसः धनुः “अकर्त्त रि च कारके संज्ञायाम् इति घञ् । आसेन सह वर्त्तत इति सासः सचापः । सर्वत्र “तेन सहति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । येया यातव्या यानसाध्याः । अयेया अयातव्याः यानं विनैव साध्याः । “अचो यत्” इति यत्प्रत्ययः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां द्वयानाम् आये स्वर्णगजादि-लाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयाययः । अयः शुभाजहदेवं यातीत्यययः । येयायेयाययश्च असौ अययश्च इति येयाययाय-याययः । याधातोर्भयत्रापि “आतोऽनुपसर्गं कः” इति कप्रत्ययः । अतो ललति विलसतीति ललः । “ललविलासे”पचा-

वासजिह्वं यतश्चैतान् मन्दमेवान्वियाय सः ।
नातिपीडयितुं भग्नानिच्छन्ति हि महौजसः॥६॥
अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्तिना ।
सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥

निरीष्टाम् ।

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।

एवम् । अलोलोऽयमपलः शशिनः ईशः शिवः तस्य शिशुः स्कन्दः
तं शृणाति हिनस्तीति शशीशशिशुशोः क्विप् । शशन् भ्रू, तगतिं
कुर्वन् “शश भ्रू, तगतौ” इति धातोः शट्प्रत्ययः । सोऽर्जुनो
नीलां शोभां ललौ प्राप । “ला आदाने” कर्त्तरि लिट् ।
एकाक्षरपादः ॥५॥

त्रामिति । सोऽर्जुनः वासजिह्वं भयक्लिष्टं यथा तथा यतो
गच्छतः पलायमानान् इत्यर्थः । एतान् गणान् मन्दमेव अन्वि-
याय अनुजगाम । तथाहि महौजसो महानुभावाः भग्नान्
अतिपीडयितुं न इच्छन्ति ॥६॥

अथेति । अथ अग्रे बलानाम् इत्यर्थः । हसता तद्गङ्गादर्श-
नात् स्मयमानेन साचिस्थितेन तद्विवारणाय तिर्यग्भव-
स्थितेन । “तिर्यगर्थे साचि तिर” इत्यमरः । स्थिरकीर्तिना
स्वयम् अभङ्गत्वात् इति भावः किञ्चिदौषदायस्तं शिवस्तु सेतो
यस्य तेन स्वकीयगणभङ्गात् ईषत्खिन्नचित्तेन सेनान्या
स्कन्देन । “पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानिरग्निभूर्गुहः” इत्य-
मरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरे उक्ताः । ओष्ठवर्णा-
भावात् निरीष्टमेतत् ॥७॥

अथ एकविंशतिश्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह । मा विहासि-

क्षतं क्षुष्मासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

पादान्तादियमकम् ।

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।

अमी वा मोघमुद्गूणां हसन्तीव महासयः ॥ ९ ॥

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम् ।

त्राणैर्बाणैः समासक्तं शङ्खेऽशं केन शाम्यति ॥ १० ॥

पादादियमकम् ।

एत्यादिना । रन्तव्यं रमणं क्रौडा । बहुलप्रहृष्टात् भावे तव्य-
प्रत्ययः । संयत् शुद्धम् । “समुदायः स्त्रियः सयत्कामित्वाजि-
भिमिदयुधः” इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयती येषां ते समरन्तव्य-
भवतः तुल्यक्रीडामङ्गरा इति तेषां सम्बोधनम् । ययं समरं
नग्रामं मा विहासिष्ट न त्यजत । जहतिर्माडि लुङ् मध्यम-
वहवचनम् । क्षुष्माः पराजिता असुरगणाः यैः तैः भर्वाङ्गः इति
अपः । अगणैः इव गणैर्भ्योऽन्यैः इव किं किमर्थे यशः क्षतं
जाशितं न एतद्युक्तं महाशूराणां भवादृशानाम् इत्यर्थः ॥८॥

विवस्वदिति । विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्यकिरणमम्पकं
द्विगुणीकृतानि तेजांसि येषां ते तथोक्ताः मोघं व्यथे उद्गूणाः
उद्यताः । “गुरौ उद्यमने” इति धातोः कर्मणि क्तः । वा
युष्माकममी महासयः खड्गाः हसन्तीव इत्युपेक्षा । किं
पलायमानानां खड्गैरिति हासः ॥९॥

वन इति । वनसदां वनेचरणाम् अवने रक्षके वने मार्गं
नृगमस्वार्थिनं मार्गं पन्थानम् उपेयुषां पलायमानानाम्
इत्यर्थः । युष्माकम् इति शेषः । वाणो ध्वनिः एषाम् अस्तीति
तैः त्राणैः ध्वनियुक्तैः । “वण संशब्देन” इति धातोर्घञ् ततो

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहृतायतकीर्त्तिभिः ।

गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥११॥

गामूत्रिकाबन्धः ।

ना सु रो ऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।

ना सु खो ऽयं न वा भोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥१२॥

“अशं आदिभ्यः” इत्यच्प्रत्ययः । यमकत्वात् बवयोरभेदः ।

उक्तञ्च—“रत्नयोर्दलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । शमयोर्मनयो-
द्यान्ते मविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन
कल्पनम्” इति । बाणैः शरैः समासक्तं समासञ्चितम् अशं
दुःखं तत् केन शाम्यतीति शङ्के केन उपायेन शाम्यदिति
विचारयामि इत्यर्थः ॥१०॥

पातितेति । पातितम् उत्तुङ्गमाहात्म्यम् उन्नतभावो यैः तैः
संहृताः आहृता आयताः विस्तृताः कीर्त्तयो यैः तैः युष्माभिः
इति शेषः । कां गुर्वीम् आपदं हन्तुं न काञ्चिदपि इत्यर्थः ।
आवृत्तिः युद्धान्निवृत्तिः सेव साहसं कृतम् अतः पापात् अन्यन्न
किञ्चित् फलम् अस्तोति भावः । तदुक्तं मनुना—“यस्तु भीतः
परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दृष्ट्वा कृतं किञ्चित् तत्सर्वं
प्रतिपद्यते । यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्तमार्थमुपार्जितम् । भर्ता
तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु” इति ॥११॥

नेति । किञ्च अयम् असुरो दैत्यो न । नागो गजो वा पन्न-
गश्च न । धरसंस्थः पर्वताकारः । “अहार्यधरपर्वताः” इत्य-
मरः । “संस्था व्यवस्था प्राणिस्थितिसाकारमृत्युषु” इति
वैजयन्ती । राक्षसो न । किन्त्वयं मृग्ययतीति सखः । सुखसाध्य
इत्यर्थः । नवाभोगोऽभिनवप्रयत्नो महोत्साह इत्यर्थः । “आभोगो

मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।

प्रणुदत्यागतावज्जं जघनेषु पशूनिव ॥ १३ ॥

न नो न नु न्नो नु न्नो नो नाना नानानना ! ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ १४ ॥

एकाक्षरः ।

वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि” इति विश्वः । धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधानो ना पुरुषो हि कश्चित् मानुष इत्यर्थः । “पुरुषाः पुरुषा नरः । मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः” इत्यमरः । अतो न पलायनमुचितमिति भावः । गोमूत्रिकावन्धः । “वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्राह दुष्करं तद्विदो विदुः” इति लक्षणात् । षोडशकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिः इति उद्धारः ॥ १२ ॥

मन्दमिति । एष मुनिः घृणया कृपया इषं लतां शाखाम इव मन्दमस्यन् क्षिपन् वो युष्मान् पशून् इव आगतावज्जं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोदयति किमतः परं कष्टम् ? इति भावः ॥ १३ ॥

नेति । पदच्छेदस्तावत् । न ना जननुन्न नुन्नोनः ना अना नानाननाः ननु । नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुत् । अथ योजना । हे नानाननाः ! नानाप्रकाराणि अनानानि येषां ते नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊर्नेन निकृष्टेन नुन्नो विद्ध जननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा नुन्न ऊर्नो येन स नुन्नो नो ना पुरुषोऽना ननु अपुरुषः खलु । ऊनाज्ञोतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यम् इति भावः । किञ्च नुन्नः इनः

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्चातोपलः ॥१५॥

स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वादिपत्तयः ।

स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभावा विपत्तयः ॥१६॥

समुद्भूतः ।

स्वामो यस्य स नुवनेनः स न भवतीति ननुवनेनः । नत्रयस्य
नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । स नुवो विद्वांस्यनुवोऽविह
एव यूयमनुवस्वामिकत्वादनुवा एवेति भावः । तथा नुवनुव-
नदतिशयेन ननुवानुवनुवान् नदतीति नुवननुवत् अतिपीडित-
पीडकः ना पुरुषः अनेनाः निर्दाषो न भवतीति किन्तु सटोष
एवेति “नात्तं नातिपरिच्छतम्” इति निषेधादित्यर्थः । अयन्त-
नेतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः
अन्त्यस्तकारस्तु न दोषावहः । “नान्त्यवर्णस्तु भेटकः” इति
अभ्यनुज्ञानात् ॥१४॥

वरमिति । कृताः पूर्वम् उत्पादिताः पश्चात् ध्वस्ता नष्टाः ते
कृतध्वस्ताः । “पूर्वकाल” इत्यादिना समासः । कृतध्वस्ताः
गुणाः यस्य तस्मात् पुंसोऽत्यन्तम् अतिशयेन अगुणो निर्गुणः
पुमान् वर मनाक्प्रियः किञ्चिदप्रिय इत्यर्थः । “वरं क्लृप्ति
मनाक्प्रिये” इत्यमरः । तथान्ति प्रकृत्या स्वभावेन अमणिः
मणिरहितोऽलङ्कारः श्रेयान् । च्युतोपलो भ्रष्टरत्नो न श्रेयान् ।
“उपलः प्रस्तरं रत्ने” इति विश्वः । पलायितुः समरात् अममर-
एव वरमिति भावः । अत्र समानविषयारोपयोः प्रतिविम्ब-
करणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥१५॥

स्यन्दना इति । स्यन्दन्ते प्रद्ववन्तीति स्यन्दनाः जवनाः

भवद्भिरधुनारातिपरिहापितपौरुषैः ।

ऋदैरिवार्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः ॥१०॥

वेत्तशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुक्कशात्रवे ।

यात किं विदिशो जेतुं तुञ्जेशोदिवि किं तथा ॥१८॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

स्यन्दनाः रथा नो सन्ति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । चतुरं गच्छन्तीति चतुरगाः तुरगाश्च अश्वा नो सन्ति । सुरभाः शोभनहं हणाः सुरेभा वा सुरगजाश्च नो सन्ति । अविपत्तयो विपत्तिरहिताः विपत्तयो वा विशिष्टाः पदातयो नो सन्ति । अतो न भेतव्यम् इति भावः । अत्र पूर्वोत्तरार्द्धगतानां विशेषणानां च उद्देशोद्देश्यभूतानां यथासंख्यसम्बन्धानुक्रमाद्यथासंख्यालङ्कारो यमकेन संसृष्टः ॥ १६ ॥

भर्वाद्भिरिति । अधुना अरातिभिः परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि यैः तैः भवद्भिः अर्कनिष्पीतैः अर्केण संशोषितैः ऋदैः इव दुरुत्तरो दुस्तरः पङ्क इव दुष्कीर्त्तिः प्राप्तः ॥ १७ ॥

वेत्तेति । वेत्ताणि वंशाः फलिन्यो वा शाकाः वर्वराश्च कुजां वृक्षा यस्मिन् तस्मिन् वेत्तशाककुजं शब्दुणा दुःप्रविश्ये इत्यर्थः । “वेत्तं वंशफलिन्योश्च” इति विश्वः । “शाकवर्वरवर्धकाः” इत्यमरः । लेशेन स्तोकेन अपि एजते कम्पते इति लेशैजः स न भवतीति अलेशैजः तस्मिन् । अत्यन्ताकम्पने इत्यर्थः । “एज् कम्पने” पचाद्यच् । न कोकते नादत्ते इति अकुको ग्रहणासमर्थः शात्रवो यस्मिन् तस्मिन् अकुक्कशात्रवे । “कुक्क आदाने” पचाद्यच् । शैले पर्वते । केषां भावः किन्ता कुत्सितता तथा उपलक्षिताः सन्तः । “कुत्सानिन्दावितर्केषु क्षेपे किं शब्द

अयं वः क्लैव्यमापन्नान् दृष्टपृष्ठानरातिना ।

दृच्छतीशश्च्युताचारान् दारानिव निगोपितुम् ॥१६

ननु ही मथना राघो घोरा नाथमहो नु न ।

तयदातवदा भीमा माभीदा वत दांयत ॥२०॥

प्रतिलोमानुलोमाईः ।

इत्यते” इति शश्वतः । विदिशो जेतुं यात गच्छत किम् ?
यातेः सम्प्रश्ने लोट् । मध्यमपुरुषबहुवचनम् । दिवि स्वर्गोऽपि
तुञ्जेश इति तेषां सम्बन्धनम् । तुञ्जन्त इति तुञ्जाः दैत्याः
“तुजि हिसायाम्” पचाद्यच् । तभ्यो दैत्येभ्य ईशत इति
तुञ्जेशः ईशे क्विप् । तभ्योऽपि शक्ता इत्यथेः । स्वर्गोऽपि असुर-
विजयिनां युष्माकम् अत्र क्षुद्रस्थले क्षुद्रशत्रौ पलायनम् अन-
चितम् इति भावः ॥ १८ ॥

अथेशे तिष्ठति पलायनमेतद् वो न युक्तम् इत्याह । अय-
मिति । अयम् ईशः स्वामो शिवः क्लैव्यं निष्पौरुषत्वम् आप-
न्नान् प्राप्तान् तथा अरातिना दृष्टपृष्ठान् पलायमानान् इत्यथः
वो युष्मान् च्युताचारान् खलितव्रतान् दारान् कलत्राणि इव ।
“अथ पुंभूक्ति दाराः” इत्यमरः । निगोपितुं गोप्तुम् । ऊदित्वा-
दिङ् विकल्पः । दारदोषं भर्त्सव स्वमहिम्ना युष्मादोषं संवरितुम्
इच्छति । अतः कुतो युष्माकम् अनर्थः ? इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नाञ्चति । ननु इति आमन्त्रणं । हो इति आह्वाने । “हे हे
व्यस्ती समस्ती च ह्यतिसम्बोधनार्थयोः । हो ही चैवंविधो
ज्ञेयो सम्बुद्धग्राह्यानयोरपि” इति विश्वः । मथन्तीति मथनाः
“मथ्य विलोडने” कर्त्तरि ल्युट् । राघन्ति समर्था भवन्तीति
राघः । “राष्ट सामर्थ्ये” क्विप् । घोराः क्रूराः शत्रूणाम् इति

किं त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः ।

ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मानिता ॥ २१ ॥

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।

सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भरवानुत ॥ २२ ॥

भावः । नाथं महयन्ति पूजयन्तीति नाथमहः । दृशिग्रहणात् कर्मणि उपपदे क्विप् । तयन्ति रक्षन्तीति तथाः रक्षकाः । प्रचाद्यच् । दायन्तीति दाताः शुद्धाः । “दैप् शोधने” कर्त्तरि क्तः । वदन्तीति वदाः वक्तारः । पचाद्यच् । तेषां इन्द्रः तय-
दातवदाः भौमा भयङ्कराः साभीः । नञर्थमाशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । तान् ददतीति साभीदाः अभयप्रदाः एवंविधा यूय-
मिति शेषः । वत इति खेटे ववयोर्भेदः । न दायत नु ? न शुद्धाः किम् ? नु पृच्छायाम् । किन्तु शुद्धा एव न काक्लुः
अत्रानुसन्धेयः । “दैप् शोधने” लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ २० ॥

किमिति । अपास्तोऽवधीरितो देवत्वमानुष्यकयोः परि-
ग्रहः स्वीकारो येः तैः अतिदेवमानुषैः इत्यर्थः । मनुष्याणां
भावो मानुष्यकम् । योपधात् गुरूपोत्तमाहुञ् । ज्वलितानि
अगुणैः ज्वलिताः प्रकाशिता इति यावत् अन्यगुणा असदृश-
गुणा यैः तैः “अन्यौ विभिन्नासदृशौ” इति वैजयन्ती । ईदृशैः
भवद्भिरिति शेषः । तेजसि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणा
मानिता शूरत्वाभिमानिता किमिति त्यक्ता । किमिति
निर्लज्जैः पलायते इति भावः ॥ २१ ॥

निशितेति । हे अमरणा मरणरहिता निशितासिरतो-
ऽतितोच्छ्वङ्गरतोऽभीको निर्भीको रुचा तेजसा उपलक्षितः
सुष्ठुः आभासत इति स्वाभासो रमणीयः । पचाद्यच् । उत
अत्यर्थम् अतिशयेन भरवान् । ऽरणभरसहिष्णुः इत्यर्थः । उता-

तनुवारभसो भास्वानधीरो विनतोरसा ।

चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥ २३ ॥

प्रतिलोमानुलोमेन श्लोकद्वयम् ।

त्यर्थविकल्पयोः” इति विश्वः । ईदृशो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो न न्येजते न कम्पते न प्रचलतोत्यर्थः । “एजृ कम्पने” लट् । अतो भवद्भिः अपि व्यातव्यम् एव न चलितव्यम् इति भावः । एतन्मते “विरोधी नः” इत्यत्र सविसर्गपाठः । प्रतिलोमे निर्विसर्गपाठे “पदान्ते सविसर्गाविमर्गयोः” इत्येतादृशकाव्ये एकस्वीकारात् । अन्ये तु इनः सूर्य इव स्वाभाम इनस्वाभाम इत्येकं पदम् आहुः । केचित्तु विरोधी शत्रुः पूर्वविशेषणविशिष्टो न, अपि तु पूर्वविशेषणविशिष्ट एवेति काकर्त्तनं नकारमाहुः । परे तु सारता न विरोधी न । न रतम् अरतम् अरतेन सह वृत्तमानाः सारता मुनयः तान् जनयन्ति मारणन न्यूनान् कुर्वन्तीति सारतीना देव्यास्तृषां विरोधी विष्णुः स नावं नायम् । अतः कथं पलायन्ते । न स्वाभामः । स्वेन धर्मेन भामत इति स्वाभासः कुबेरः सोऽपि नायम् । न भरवान् भं नक्षत्रं राति । आतोऽनुपसर्गं कः । भरश्चन्द्रस्तद्वान् शिवाऽपि न अतः पलायनं न उचितमित्याहुः इत्युपरिष्ठात् ॥ २२ ॥

ननु अयं न चलतीति कथं ज्ञायते ? तवाह । तन्विति । तनुमावृणोति आच्छादयति इति तनुवारं वर्म । कर्मखण् । तेन वभस्ति भासते इति अनुवारभसः । “भस दीप्तौ” पचाद्यच् । भास्वान् तेजस्वी चारुणा भास्वता विनतेन उन्नतेन उरसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः । एवंविधोऽपि अधीरो धैर्यरहितः रसितेन शब्दतेनैव अश्राति ग्रसति इति रसिताशी

विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।

हतादिपनगष्टूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

दे वा का नि नि का वा दे

वा हिं का स्व स्व का हि वा ।

का का रे भ भ रे का का

नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥ २५ ॥

इति सर्वतोभद्रः ।

तस्मिन् । रवेण एव विश्वप्राणहारिणीत्यर्थः । आभीक्ष्ण्येण
णिनिः । जन्ये युद्धे “युद्धमायोधनं जन्यम्” इत्यमरः । अभीतः
निर्भीकः सन् को रमते कः क्रोडति निर्भयसञ्चारात् एव अस्य
निश्चलत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । पूर्वश्लोकस्य अयं प्रतिलोमः ॥२३॥

अथ पञ्चभिः कुलकमाह । विभिन्नत्यादिभिः । आह्वं
विशिनष्टि । विभिन्नानि विदारितानि अत एव पातितानि
आश्वीया अश्वसमूहाश्च ते तथा । “पूर्वकाल” इति समासः ।
तेः अश्वसमूहैः निरुद्धानि रथानां वर्त्मनि यस्मिन् तथोक्ते ।
“वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः । “केशाश्वभ्यां यच्छावन्य-
तरस्याम्” इति छप्रत्ययः । हतास्ताडिता द्विधा गजा एव नगाः
शलाः । “शैलवृक्षौ नगावर्गा” इत्यमरः । तः ष्टूतानि उज्झि-
तानि । ष्टवतेः कर्मणि क्तः । “कृोः शूडनुनासिके च” इति
ऊठादेशः । तानि रुधिराखेव अम्बूनि तेषां नदैः प्रवाहैः
आकुले व्याप्ते ॥ २४ ॥

देवेति । पुनश्च देवान् आकनयति उद्दीपयति उत्साहयति
इति देवाकानो तस्मिन् देवाकानिनि । “कन दीप्तौ” इति
धातोर्णन्तात् णिनिः । यद्वा “के शब्दे” इति धातोराड्पूर्वस्य

प्रनृत्तशववित्तस्तुर्गाक्षिप्तसारथौ ।

मारुतापूर्णतूणीरविकृष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

भावे ल्युटि आकानम् आशब्दतम् ईषद्वदनम् इति यावत् देवानां तद्वतौत्यर्थः । कावादः ईषदादो वाक्कलहः । “ईषदर्थ” इति कुशब्दस्य कादेशः । तद्वति कावादे । “अर्थ आदिभ्योऽच्” वाहिकापर्यायेण रणभारोदहनम् । वह्नेः पर्याये धात्वर्थनिर्देशे ण्वल् वक्तव्यः । वाहकया क्रमप्राप्तरणक्रियया सृष्ट्यांभनं यथा तथा अस्वकान् परानाजिहीते अभियुङ्क्ते योजयतीति यावत् वाहिकास्वस्वकाहाः तस्मिन् । योऽधुर्मा युङ् उपचर्त्यते । “ओहाड् गतो” इति धातोः विच्प्रत्ययः । सोमपाशब्दत्रन् प्रक्रिया । वाशब्दश्चार्थः । कं मदोदकमाकिरन्ति इति काकाराः मदस्त्राविणः । किरतेराड्पूर्वात् कर्मण्यण् । एवंविधा इभभरा गजघटा यत्र यस्मिन् काकारेभभरे । काका इव काकाः गच्छा इति लक्षणया तेषाम् ग्रामन्तणम । निस्त्राः निरुत्साहाः भव्याः सोत्साहाः तानुभयान् व्ययन्ति मंत्रण्वन्ति इति निस्त्रभव्यव्याः । “व्येज् संवरणे ।” “आताऽनुपनर्गं कः” । ते बभस्ति भासते इति निस्त्रभव्यव्यभस्त्रान् तस्मिन् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्निप् । सर्वतोभद्रम् । सर्वतो भ्रमणात् सर्वतो भद्राख्यश्चित्तबन्धः । यथाह दण्डो । “तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः” इति । उद्धारस्तु । “अष्टकोष्ठचतुष्टयं लिखित्वा तत्र श्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्वतो वाचनात् सर्वतोभद्रः” इति ॥ २५ ॥

प्रनृत्तात् । प्रनृत्तशवेभ्यो नृत्यत्कबन्धेभ्यो वित्तस्तैः क्षुभितैः तुर्गैः आक्षिप्ता अवधृताः सारथयो यत्र तस्मिन् । तथा मारुतेन आपूर्णैः व्याप्तैः तूणीरैः निषङ्गैः विकृष्टाः शब्दायमानाः

स स त्व र ति दे नि त्यं
 स द् रा म षं ना शि नि ।
 त्व रा धि क कं सं ना दे
 र म क त्व म क षं ति ॥ २७ ॥

इति अर्द्धमकः ।

आसुरे लोकवित्रासविधायिनि महाहवे ।
 युष्माभिरुन्नतिं नीतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥२८॥
 कुलकम् ।

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।

हताः ताडिताः सादिनस्तीरङ्गिका यत्र तस्मिन् यद्वा मारुता-
 पूर्णतूणीरैः विकृष्टा आकर्षिता अत एव हता मारिताः
 सादिनोऽश्ववारा यत्र तस्मिन् ॥ २६ ॥

ससत्त्विति । ससत्त्वानां सत्त्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्य-
 मदराणां मभयानाम् अमर्षनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरया उक्ता-
 हिन अधिकं कसन्तो विकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन् रमयति
 इति रमकः । रमधातोः वुञ् । तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वम् ।
 रणकर्मणा पररञ्जकत्वं अकर्षति अपनुदति वीराणां परस्परम्
 उक्ताहं रणकर्मणा स्फोरयति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

आसुर इति । एवंविधे आसुरे असुरसम्बन्धिनि लोक-
 वित्रासविधायिनि लोकभयङ्करे महाहवे महायुद्धे युष्माभिः
 उन्नतिं वृद्धिं नीतं प्रापितं पौरुषं पुरुषकर्म निरस्तं नाशितम्
 इह संग्रामे ॥ २८ ॥

इतीति । इतीत्यं सेनान्यां स्कन्दे शासति आज्ञापयति

निषिध्य हसता किञ्चित् तस्ये तत्राभ्यकारिणा ॥२६
निरौष्ठाम् ।

मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविष्टसतः ।

शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेधहिमाब्जुना ॥३०॥

दूनास्तेऽरिबलादूना निरेभा बहु मेनिरे ।

भीताः शितशराभीताः शङ्करं तत्र शङ्करम् ॥३१॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरुत्तरे ।

अनेकधा मच्छतः पलायमानान् तान् गणान् निषिध्य निवार्य
अभ्यकारिणा हरेण किञ्चित् हसता तस्ये स्थितम् । भावे
लिट् ॥ २६ ॥

मुनोति । मुनेरिषव एव दहनस्तेन आतप्तान् पीडितान्
तथा लज्जया रणभङ्गात् शालीनत्वेन निविष्टसतो निवर्त्तितु-
कामान् । “वृद्धाः स्यसनोः” इति विकल्पात् परस्मैपदम् ।
तान् गणान् शिवः निषेधः मा भैष्ट मा पलायतेति निवारण-
वचनं स एव हिमाब्जु शीतोदकं तेन प्रह्लादयामास । रूपका-
लङ्कारः ॥ ३० ॥

दूना इति । दूनाः शरतप्ताः । “ल्वादिभ्यः” इति निष्ठा-
नत्वम् । अरिबलात् शत्रुबलात् जनाः जनबलाः । “पञ्चमी-
विभक्ते” इति पञ्चमौ । निरेभाः निःशब्दाः । कुतः भीताः
त्रस्ताः कुतः यतः शितैः तीक्ष्णैः शरैः अभीताः अभिव्याप्ताः ।
इणः कर्मणि क्तः । ते गणाः तत्र रणे शङ्करम् अभयवचनेन
सुखकरं शङ्करं शिवं बहु यथा तथा मेनिरे अमन्यन्त ॥ ३१ ॥

महेष्विति । दुरुत्तरे दुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनि महेषुजलधौ

प्राप्य पारमिवेशानमाशश्र्वास पताकिनौ ॥३२॥

स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थिताम् ।

पुरः सूर्यादपावृत्तां ह्यायामिव महातरुः ॥३३॥

मुञ्चतीशे शरान् जिष्णौ पिनाकस्त्रनपूरितः ।

दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥३४॥

तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।

विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥३५॥

द्विचतुर्थयमकम् ।

महति बाणसागरे वर्त्तमाना पताकिनौ सेना ईशानं शिवं पारं
परतीरम् इव । “पारावारि परार्वाचो” इत्यमरः । प्राप्य आश-
श्र्वास प्राणिति स्म ॥ ३२ ॥

स इति । स ि.पो रणापेतां रणादपवृत्तां पराङ्ग, खीभूताम्
अत एव पश्चात् पृष्ठभागे अवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्यः
सूर्यकिरणः तस्मात् अपावृत्तां परावृत्तां ह्यायां महातरुः इव
बभार । ह्यायां तरुविव आत्मैकशरणां तां चमूं न मुमोच
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मुञ्चतीति । ईशे हरे कर्त्तरि जिष्णौ अर्जुने विषये शरात्
मुञ्चति सति पिनाकस्य शिवकार्मुकस्य स्त्रनेन ध्वनिना पूरित-
धराधरः इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदीर्यमाण इव इत्युत्प्रेक्षा ।
आशा दिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् दध्वान शब्दमकरोत् ।
“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः ॥३४॥

तदिति । भीमं तयोः हरपाण्डवयोः तत् प्रसिद्धं युद्धं गणाः
प्रमथाः चित्रसंस्थाः चित्राकाराः अचलाः शैला इव । तथा

परिमोहयमाणेन शिञ्जालाघवलीलया ।

जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजङ्गे पिनाकिना ॥३६॥

अवद्यन् पत्रिणः शम्भोः सायकैरवसायकैः ।

पाण्डवः परिचक्राम शिञ्जया रणशिञ्जया ॥३७॥

आद्यन्तयमकम् ।

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चञ्चौररुचा रुचः ।

चित्रे अलेख्ये संस्था स्थितिः येषां ते चित्रसंस्थाः चित्रलिखिता इव अचला आश्चर्यवशात् निश्चलाः सन्तो विस्मयेन ददृशुः ॥३५॥ द्विचतुर्थयमकम् ।

परोति । शिञ्जालाघवलीलया अभ्यासपाटवातिशयेन हेतुना परिमोहयमाणेन व्यामोहयता । “अणावकर्मकाञ्चित्त-वत्कर्तृकात्” इति परस्मैपदे प्राप्ते ‘न पादमि’ इत्यादिना तत् प्रतिषेधात् आत्मनेपदं शानच् । “णेर्विभाषा” इति कृत्स्थस्य नस्य वा णत्वम् । पिनाकिना हरेण जिष्णोः अर्जुनस्य इयं जैष्णवी विशिखश्रेणी बाणसङ्घातः परिजङ्गे निरम्ता ॥३६॥

अवद्यन्निति । पाण्डवोऽर्जुनः अवसायकैः अवसानकरैः स्वतेर्णन्तात् गदुल्प्रत्ययः । सायकैः बाणैः शम्भोः पत्रिणः शरान् अवद्यन् खण्डयन् । द्यतेः शठप्रत्ययः । “ओतः श्यनि” इति ओकारलोपः । शिञ्जया शक्तुं प्रभवितुमिच्छया उत्साहेन इत्यर्थः रणे शिञ्जया अभ्यासेन च परिचक्राम । उत्साहनैपु-स्याभ्यां चचार इत्यर्थः ॥३७॥

चारिति । चारैः गतिविशेषैः वित्त इति चारचुञ्चुः । “तेन वित्तञ्च, च्चुपचणपौ” इति चुञ्चुप्प्रत्ययः । चिरमारेचयति रिक्तो-करोति शत्रून् इति चिरारेची । चञ्चतः चलतञ्चौरस्य वल्कलस्य

चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचक्षुरः ॥ ३८ ॥

द्व्यक्षरः ।

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकं धुनानः स वृहद्भुः ।

धृतोत्कानलयोगेन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९ ॥

पार्थबाणाः पशुपतेरावब्रुर्विशिखावलीम् ।

पयोमुचा इवारम्नाः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥४०॥

शरद्वष्टिं विधूयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना ।

रुरोध मार्गशौर्मार्गं तपनस्य त्रिलोचनः ॥४१॥

रुचा प्रभया रोचते इति रुचः शोभमानः । “इगुपध” इति कः । रुचिरः सुन्दरः । चक्षु र्यते भृशं चरतीति चक्षुरः । चरते-र्यङन्तात् पचाद्यच् । “चरफलोश्च” इति नुमागमः । “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चक्षुरो भृशम् आचरितः स मुनिः चारु यथा तथा चारैः चक्रादिवन्धैः गति-विशेषैः चचार । “चारः पियालवृक्षे स्यादती बन्धापसर्पयोः” इति विश्वः ॥३८॥ द्व्यक्षरः ।

स्फुरदिति । स मुनिः अजुनः स्फुरन्ती पिशङ्गी पिशङ्ग-वर्णा मौर्वी ज्या यस्य तत् तथोक्तम् । “नद्युतश्च” इति कप्-प्रत्ययः । वृहद्भुः गाण्डोवं धुनानः कम्पयन् । उत्कैव अनलः तेन धृतो योगी येन तेन अंशुमता अकण्ठं सूर्येण तुल्यं बभौ । उपमा ॥३९॥

पार्थेति । पार्थबाणाः अजुनशराः पशुपतेः विशिखावलीं शरसङ्घातं सवितुरियं सावित्री ताम् अंशुसंहतिं किरणसमूहम् अरम्नाः निविडाः पयोमुचः मेघा इव आवब्रुः तिरोदधुः ॥४०॥

शरेति । त्रिलोचनः शिवः । सव्येन सचते समवैतीति तेन

तेन व्यातेनिरे भीमा भीमार्जनफलाननाः ।

न नानुकम्प्य विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥४२॥

शृङ्खलायमकम् ।

द्युवियङ्गामिनी तारसंरावविहृतश्रुतिः ।

हैमोपुमाला शुशुभे विद्युतामिव संहतिः ॥४३॥

इति गूढचतुर्थपादः ।

सव्यसाचिना अजुनेन उदस्तां क्षिप्ताम् उर्वीं महतीं शरवृष्टिं
गागणैः शरैः विधूय निरस्य तपनस्य मार्गं कुरोध आवत्रे ॥४१॥

तेनेति । तेन शिवेन भीमाः भयङ्कराः भियो भयस्य
मार्जनं निरासः तदेव फलं प्रयोजनं येषां तानि आननानि
अग्राणि येषां ते भीमार्जनफलाननाः । तथा शिखाधरा-
मयूराः तेषु जातानि शिखाधरजानि बर्हाणि तानि वासांसि
पक्षा येषां ते शिखाधरजवाससः मयूरपक्षिण इत्यर्थः । विशिखा-
बाणा अनुकम्प्य कृपां कृत्वा न व्यातेनिरे इति न किन्तु अन्-
कम्प्यैव इत्यर्थः । अनुजिष्टुत्वात् इति भावः । सम्भाव्य-
निषेधने द्वौ प्रतिषेधौ इत्युक्तम् ॥४२॥ शृङ्खलायमकम् ।

द्युवियदिति । द्यां स्वर्गं वियदन्तरिक्षं च गच्छति इति
द्युवियङ्गामिनी ते इव व्यापिनो । द्वितीयाप्रकरणे श्रितार्दिपु-
गम्यादीनाम् उपसङ्गानात्समासः । तारिण उच्चैस्तरेषु संराविष्णु-
विहृताः ताडिता विद्धाः श्रुतयः कर्णा यया सा तथोक्ता । हैमा-
हैममयी इषुमाला शिवशरावलिः विद्युतां संहतिरिव उक्त-
विशेषणा विद्युन्माला इव शुशुभे । चतुर्थपादवर्णानां त्रिपाद्यां
सम्भवात् गूढचतुर्थपादमाहुः ॥४३॥

विलङ्घ्य पत्रिणां पङ्क्तिं भिन्नः शिवशिलीमुखैः ।
 ज्यायो वीर्य्यमुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः॥४४॥
 जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः ।
 दानवर्षी कृताशंसो नागराज इवावभौ ॥ ४५ ॥
 अर्थत्रयवाची ।

विलङ्घेति । शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पङ्क्तिं निजशराबलिं विलङ्घ्य अतिक्रम्य भिन्नो विद्धः कपिध्वजः ज्यायः प्रशस्तम् । “वृद्धप्रशस्तयोज्यायान्” इत्यमरः । वीर्य्यं सत्त्वम् उपाश्रित्य अवस्थाय न चकम्पे न चचाल किन्तु तान् सहन् अवतस्थौ इत्यर्थः ॥४४॥

जगतीति । अर्थत्रयवाची श्लोकोऽयम् । तत्र आदौ अग-
 राज इति पदच्छेदमाश्रित्य एकाऽर्थोऽभिधीयते । ईशस्य रणे
 युक्तः शक्तः अन्यत्र जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः स्थितः विधिना
 इति शंषः । हरिः सिंहः इव कान्तः मनोहरः अन्यत्र हरीणां
 सिंहानां कान्तः आवासदानात् प्रियः सुष्ठु दधाति पालयति
 प्रजा इति सुधा । विजन्तः । असितः कृष्णवर्णः ततो विशे-
 षणसमामः । अन्यत्र सुधा लेपद्रव्यविशेषः तद्वत् सितो धवलः
 दानवर्षी बहुप्रदः कृताशंसः कृतजयाभिलाषः अन्यत्र दानवैः
 दैत्यैः ऋषिभिश्च कृता आशंसा नानाफलाभिलाषो यस्मिन् म
 ना नरोऽर्जुनः । अगराजः हिमवान् इव जगति आवभौ इति
 एकार्थः ॥४५॥(१) अथ ऐरावतसाम्यमुच्यते । जगतीं भुवं श्यन्ति
 तनृकुर्वन्तीति ते जगतीशाः राक्षसाः तेषां रणः तत्र युक्तः
 विहितः समर्थः । हरिकान्तः इन्द्रप्रियः उभयत्रापि समान-
 मेतत् । सुधासितः अमृतस्त्रच्छः एकत्र शीतलः अन्यत्र वर्णत

विफलीकृतयत्नस्य क्षतबाणस्य शम्भुना ।

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चक्राम हुताशनः ॥४६॥

स पिशङ्गजटावलिः किरन्

उरु तेजः परमेण मन्युना ।

ज्वलितौषधिजातवेदसा

हिमश्लेन समं विद्विद्यते ॥ ४७ ॥

इति विवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मदस्रावी च कृताशंसः उभयत्र कृतजिगीषः पार्थः नागराज इव ऐरावत इव आवभौ इति द्वितीयोऽर्थः ॥*॥ (२) अथ शेषीपस्यमुच्यते । जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तो नियुक्तः देवेनेति शेषः । “शरणं गृहरक्षित्रीः” इत्यमरः । हरिकान्तः कृष्णप्रियः उभयत्रापि तुल्यम् । सुष्ठु दधातीति सुधा वसुधा इति केचित् एकदेशग्रहणात् समुदायग्रहणम् । तत्र सितो बद्धः । “षिञ्ज बन्धनं” क्तः । अन्यत्र सुधया अमृतेन सितो बद्धः अमृतप्रिय इत्यर्थः । दानवाः ऋषयश्च तैः कृताशंसो विहितप्रशंसः उभयत्रापि तुल्यमेतत् । सोऽर्जुनः नागराजः शेष इव आवभौ इति तृतीयोऽर्थः (३) ॥४५॥

विफलीति । शम्भुना क्षतबाणस्य अत एव विफलीकृतयत्नस्य निष्फलप्रयत्नस्य गाण्डीवं धनुः यस्य तस्य गाण्डीवधन्वनोऽर्जुनस्य । “वा संज्ञायाम्” इत्यनडादेशः । खेभ्यः इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः । “खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे” इति विश्वः । हुताशनोऽग्निः निश्चक्राम निष्क्रान्तः क्रोधादिति भावः ॥४६॥

स इति । पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटाजूटः परमेण उत्कृष्टेन मन्युना क्रोधेन उरु महत्तेजः किरन् विक्षिपन् सोऽर्जुनः ज्वलिताः औषधयः तृणज्योतींषि जातवेदाः दवाग्निश्च यस्मिन्

शतशो विशिखानवद्यते
 भृशमस्मै रणवेगशालिने ।
 प्रथयन्ननिवार्यवीर्यताम्
 प्रजिघायेषु मघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥
 शम्भोर्धनुर्मण्डलतः प्रवृत्तं
 तं मण्डलादंशुमिवांशुभर्तुः ।
 निवारयिष्यन् विदधे सिताश्वः
 शिलीमुखच्छायवृतां धरित्रीम् ॥ ४९ ॥

तेन हिमशैलेन समं तुल्यं हिमाद्रिरिव विद्विद्यते हिमाद्रिवत्
 शशुभे इति विस्वप्रतिविस्वभावोपमा ॥४७॥

शतश इति । शिवः शतशो विशिखानवद्यते खण्डयते
 रणवेगशालिने अस्मै पार्थाय भृशम् अनिवार्यवीर्यतां निजाम्
 इति शेषः । तस्मै प्रथयन् दर्शयन् । किन्तु अघातुकम् अमा-
 रकम् । “लघपत” इत्यादिना हन्तेरुक्त् । इषुं जाती एक
 वचनम् प्रजिघाय प्रयुयुजे । “हि गती” इति धातोर्लिट् ।
 “हेरचडि” इति कुत्वम् ॥४८॥

शम्भोरिति । सिताश्वोऽर्जुनः शम्भोः धनुर्मण्डलतः धनु-
 र्मण्डलात् प्रवृत्तं निष्क्रान्तं तम् इषुम् अंशुभर्तुः अकस्य मण्ड-
 लात् प्रवृत्तम् अंशुम् इव अत्रापि इषुवज्जातौ एकवचनम् ।
 निवारयिष्यन् निवारयितुकामः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य
 शत्रुदेशः । धरित्रीं भुवं शिलीमुखानां छाया शिलीमुख-
 छायायम् । “छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वम् । तेन वृतां
 व्यासां विदधे कृतवान् । शरजालच्छायावृतां धरित्रीम् अक-
 रोत् इत्यर्थः ॥४९॥

घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं
ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ।
घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं
ससार बाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥ अर्द्धावलिः ।
रुजन्महेषून् बहुधाशुपातिनो
मुहुः शरौघैरपवारयन् दिशः ।
चलाचलोऽनेक इव क्रियावशात्
महर्षिसङ्घैर्बुधे धनञ्जयः ॥ ५१ ॥

घनमिति । अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्य ईशस्य अलो-
चनस्य । लोच्यतेऽसौ लोचनः । कर्मणि ल्युट् । न लोचनः अलो-
चनः तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी सारो
बलं बाणः शब्दः ताभ्यां सारवाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सह वक्तते
इति ससारबाणः बवयोरभेद इत्युक्तम् । न युज्यते कुत्रापीति
अयुक् सङ्गरहितः । क्विप् । बाणः शरः जाती एकवचनम् ।
घनं सान्द्रम् अर्जुनस्य बाणपूगं शरत्रातं विदार्य विभिन्य घनं
निविडम् विदार्या भूमिकूष्माण्डो लताविशेषाः अर्जुनाः
ककुभहृत्वा बाणा नीलसैरेयकाः पूगाः क्रमुकाः तेषाम् ।
“विभाषा वृत्” इत्यादिना द्वन्द्वैकवद्भावः । विदार्ये अर्जुन-
बाणपूगं ससार निविवेश इत्यर्थः । यद्वा तदानोमेव युगलोच-
नस्य अर्जुनस्य बाणः ससार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

रुजान्नित्यादि । बहुधा आशुपातिनः शीघ्रम् आपततो
महेषून् मुहुः शरौघैः रुजन् भञ्जयन् । तथा दिशश्चापवारयन्
आच्छादयन् क्रियावशात् युद्धकर्मायत्ततया चलाचलोऽति-

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा ॥ ५२ ॥

महायमकम् ।

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं

लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्य्यम् ।

चञ्चलो धनञ्जयो महर्षिसङ्घैः अनका बहुविध इव बुबुधै
दृष्टे ॥ ५१ ॥

विकाशमिति । जगतीशस्य अर्जुनस्य मार्गणा वाणाः
विकाशं प्रसारमोयुः तथा जगति लोके ईशमार्गणाः शम्भुशराः
विकाशं विषमगतिमोयुः प्रापुः इत्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं
श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति जगतीशाः दानवाः । “आतोऽनुपसर्गो
कः” तान् मारयन्तीति जगतीशमारः । क्षिप् । ते च ते गणाश्च
जगतीशमार्गणाः प्रमथा विकाशम् उल्लासं हर्षमोयुः प्रापुः
इत्यर्थः । अहो देवेऽपि अस्य पराक्रमप्रसर इति विस्मयात्
इति भावः । तदानीं मार्गयन्तीति मार्गणाः अन्वेषणाः ।
कर्त्तरि ल्यट् । जगतीशस्य मार्गणाः अन्वेषकाः शिवद्रष्टारो
देवर्ष्यादयो वीनां पक्षिणां काशो गतिः अत्र इति विकाशम्
आकाशमोयुः दिदृक्षया इति भावः ॥ ५२ ॥ महायमकम् ।

सम्पश्यतामिति । इतीत्यं शिवेन वितायमानं विस्तार्य्य-
माणम् । “वनोतेर्यकि” वैकल्पिक आकारादेशः । लक्ष्मीवतो
जयश्रीमतः । “मादुपधायाः” इत्यादिना मतुपो मस्य वकारः ।
क्षितिपतेः तनयस्य अर्जुनस्य वीर्य्यं शीर्य्यं सम्पश्यतां तत्त्वविदाम्

अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां
रोमाञ्चमञ्चिततरं विभराम्बभूवुः ॥ ५३ ॥
इति युद्धवर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

ततः किराताधिपतेरलघ्वीम्
आर्जिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः
स तर्कयामास विविक्ततर्कः
चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥

अपि हरेः अंशवतारोऽयमिति विदुषाम् अपि किमुत अन्ये-
याम् ? इति भावः । मुनीनाम् अङ्गानि गात्राणि अभिन्नम् अवि-
रलम् अञ्चिततरम् अतिरुचिरतर रोमाञ्चं रोमहृषं विभरा-
म्बभूवुः बभूवुः । “भौङ्गो” इत्यादिना विक्रम्यादास्यत्ययः ॥५३॥
इति किराताजु नौये पञ्चदशसर्गव्याख्या समाप्ता ।

तत इति । ततोऽनन्तरं किराताधिपतेः सम्बन्धिनीम्
अलघ्वीं गुर्वीम् आर्जिक्रियां रणकर्म वीक्ष्य विवृद्धमन्युः विवृद्ध-
कोपः विविक्तः निष्कलङ्कः तर्कः ऊहो ज्ञानं वा यस्य सोऽर्जुनः
कारणानि रणभराशक्तिकारणानि विचिन्वन् विमृश्यन् ।
इतीत्यं वक्ष्यमाणम् एव तर्कयामास अभ्यूहितवान् ॥१॥

मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः

क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः ।

सहिष्णवो नेह युधामभिज्ञा

नागा नेगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥ २ ॥

विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां

रुचं रवेः केतनरत्नभासा ।

महारथौघेन न सन्निरुद्धा

पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री ॥ ३ ॥

अथ त्रयोविंशतिश्लोकेः वितर्कमेवाह । मदत्यादि । इह युद्धे मदस्रुतिभिः मदप्रवाहैः श्यामाः कृता इति श्यामिताः गण्डलेखाः कपोलभागा येषां ते विक्रान्ताः पराक्रमं कुर्वन्तः । कर्त्तरि क्तः । “शूरो वीरश्च विक्रान्तः” इत्यमरः । तैः नरैः अधिरूढाः सहिष्णवो रणभरक्षमाः युधां युद्धानामभिज्ञाः शिक्षिता इत्यर्थः । कृत्योगात् कर्मणि षष्ठी । किञ्च नगानाम् उच्छ्रायं पर्वतानामौद्धत्यम् । घञन्तेन उपसर्गस्य समासो नोपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः । “श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे” इत्यत्रानुपसर्ग इति निषेधात् । आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्तः इव स्थिताः तथा उद्धता इत्यर्थः । नागाः गजाः इह संग्रामे न क्रामन्ति न चरन्ति । यथा युद्धान्तरेषु इति शेषः । एवम् उत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं तथापि कथं मे शक्तिङ्गासोऽयामिति सर्वत्र तात्पर्यार्थः ॥२॥

विचित्रेति । विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया भिन्नां संवल्लितां रवेः रुचं कान्तिं विचित्र-

समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं
परिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति ।
विभिन्नमर्यादमिहातनोति
नाश्वीयमाशा जलधेरिवाश्वः ॥ ४ ॥
हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः
समुन्मिता योद्धृभिरभ्यमितम् ।
न हेतयः प्राप्ततडित्त्विषः खे
विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५ ॥

यता विचित्रवर्णा कुर्वतेव स्थितेन इति केतनौन्नत्यनिमित्तेयम्
उत्प्रेक्षा । पयोदमन्द्रध्वनिना मेघगन्धोरघोषेण महतां रथा-
नामोघेन समूहेन धरित्री न सन्निरुद्धा न आवृता ॥३॥

समुल्लसदिति । इह युद्धे प्रासाः कुन्ताः । “प्रासस्तु कुन्तः”
इत्यमरः । ते महोर्मय इव तेषां मालाः समुल्लसन्त्यो यत्र
तत्समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालम् । चामराणि फेना इव परि-
स्फुरन्त्यः चामरफेनानां पङ्क्तयो यत्र तत्तथोक्तम् । अश्वीयम्
अश्वसमूहः । “वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः । जलधेः अश्व
इव भिन्नमर्यादम् उन्नयर्यादम् उच्छृङ्खलं यथा तथा आशा
दिशो न आतनोति न आवृणोति ॥४॥

हतेति । हत प्रहरत आहत विध्यत । हन्ते लोट् मध्यम-
पुरुषबहुवचनम् । “अनुदात्तोपदेश” इत्यादिना अनुनासिक-
लोपः । आहतं त्यत्र कर्मणः प्रयोगासम्भवेऽपि हन्तेः स्वाभा-
विकसकर्मत्वस्य अनपायात् अकर्मकत्वस्य च अत्र विविक्षित-
त्वेन कर्मनिवृत्त्या एव तादृशवृत्तः “आडो यमहनः” इति आत्मने-
पदम् । इत्येवमुद्धताः प्रगल्भाः भीमाश्च घोषा येषां तैः योद्धृभिः

अभ्यायतः सन्ततधूमधूमं
 व्यापि प्रभाजालमिबान्तकस्य ।
 रजः प्रतूर्णाश्रुदरथाङ्गनुम्रं
 तनोति न व्योमनि मातरिष्वा ॥ ६ ॥
 भूरेणुना रासभधूसरेण
 तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम् ।
 नास्त्यत्र तेजस्त्रिभिरुत्सुकानाम्
 अङ्गि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥

योधैः अभ्यमितम् अमिवानभि समञ्जिता मुक्ता विवस्वतः
 अंशभिः प्रतिफलितैः इति भावः । ज्वलिता दीपिता अत एव
 ग्रामाः तडिनां त्विषो याभिः ता हेतयः शस्त्राणि खे न
 पतन्ति । “हेतिः स्यादायुधे” इति विश्वः ॥५॥

अभीति । अभ्यायतो वोरान् हन्तुम् आगच्छतः । इणः
 गृहप्रत्ययः । अन्तकस्य कालस्य सम्बन्धि सन्ततं मततं धूमवत्
 धूमं व्यापि व्यापकं प्रभाजालमिव स्थितं प्रतूर्णैः अश्वैः रथाङ्गैः
 रथचक्रैश्च नुम्रं प्रेरितं रजो मातरिष्वा मरुत् व्योमनि अन्त
 रिच्रे न तनोति न विस्तारयति ॥६॥

भूरेणुर्नाति । अत्र आह्वे रासभो गर्दभः तद्वत् धूसरेण
 इषत्याण्डुना । “ईषत्याण्डुस्तु धूसरः” इत्यमरः । “रासभो
 गर्दभः खरः” इत्यमरः । भूरेणुना रजसा लोचनानां वर्त्मनि
 चक्षुर्मागं तिरोहिते सति तेजस्त्रिभिः तेजस्त्रिषु वीरेषु उत्सु-
 कानां वीरवरणार्थम् आगतानाम् इत्यर्थः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां
 तृतीया च” इति विकल्पात् तृतीया । सुरसुन्दरीणाम् अङ्गि

रथाङ्गसंक्रीडितमश्वह्रिषा
 वृहन्ति मत्तद्विपवृंहितानि ।
 सङ्घर्षयोगादिव मूर्च्छितानि
 झादं निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥
 अस्मिन् यशःपौरुषलोलुपानाम्
 अरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् ।
 मूर्च्छान्तरायं मुहुरुच्छिनत्ति
 नासारशीतं करिशौकराम्भः ॥ ९ ॥

दिवसे एव प्रदीषो रात्रिर्नास्ति अश्वकारवत्त्वात् दृष्टेः तिर्रो-
 धानात् रात्रिभ्रमः स्यात् इति भावः ॥ ७ ॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गसंक्रीडितं रथचक्रकूजितम् अश्वानाञ्च
 ह्रिषा ह्रिषितानि शब्दितानि । “अश्वानां ह्रिषा ह्रिषा च
 निःस्वनः” इत्यमरः । वृहन्ति महान्ति मत्तद्विपानां वृंहितानि ।
 “वृंहितं करिगजितम्” इत्यमरः । सङ्घर्षयोगात् इव परस्पर-
 सम्बन्धात् इव मूर्च्छितानि वृद्धिं गतानि सन्ति । “नपुंसक-
 मनपुंसक” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । दुन्दुभीनां झादं निर्घो-
 षम् । “स्वाननिस्वाननिर्झाद” इत्यमरः । न निगृह्णन्ति न
 तिरस्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् रथे यशःपौरुषयोः लोलुपानां
 गृध्रूनाम् अत एव अरातिभिः प्रत्युरसम् उरसि । “प्रतंकरसः
 समसौ स्यात्” इति समासान्तः । क्षतानां विद्वानां सम्बन्धिनं
 मूर्च्छैव अन्तरायो रणविघ्नस्तम् आसारशीतं वर्षधाराशीतलम् ।
 “धारासम्पात आसारः” इत्यमरः । करीणां शौकर एवाश्वः कत्त
 मु हुर्नोच्छिनत्ति न नाशयति ॥ ९ ॥

असृङ्गदीनामुपचीयमानैः
 विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्याः ।
 उच्छ्रायमायान्ति न शोणितौघैः
 पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥
 परिक्षते वक्षसि दन्तिदन्तैः
 प्रियाङ्गुशीता नभसः पतन्ती ।
 नेह प्रमोहं प्रियसाहसानाम्
 मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥
 निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे
 परीयमाणे करिशीकरेण ।

असृङ्गिति । असृङ्गदीनां तटानि उपचीयमानैः उपचय
 नीयमानैः तथा ध्वजिन्याः पदवीं विदारयद्भिः । “विदूरयद्भिः”
 इति पाठे विदूरां दूरसञ्चारां कुर्वद्भिः आश्याना ईषच्छुष्काः ।
 “संयोगादेरातोधातोयंखतः” इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । घनाः
 मान्द्राः तैः आश्यानघनैः शोणितौघैः पङ्कैरिव उच्छ्रायं वृद्धिं न
 आयान्ति न प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

परीति । इह रणे दन्तिदन्तैः गजदन्तैः परिक्षते ताडितं
 वक्षसि नभसः पतन्ती प्रियायाः अङ्ग इव शीता शीतला सुख-
 करौ मन्दारमाला सुरैर्मुक्तेति शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां
 प्रियसाहसानां यतो गजाभियायिनाम् इति भावः । प्रमोहं
 प्रहारमूच्छां न विरलीकरोति न मन्दीकरोति ॥ ११ ॥

निषादीति । करिणां शीकरेण पुष्करतुषारेण परीयमाणे
 व्याप्यमाने निषादिनो हस्त्यारोहाः । “हस्त्यारोहा निषादिनः”

अर्कं त्विषोन्मीलितमभ्युदेति
 न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥
 महोभृता पक्षवतेव भिन्ना
 विगाह्य मध्यं परवारणेन ।
 नावर्त्तमाना निनदन्ति भौमम्
 अपान्निधेराप इव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥
 महारथानां प्रतिदन्यनीकम्
 अधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।
 आमूललूनैरतिमन्युनेव
 मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥

इत्यमरः । तेषां सन्नाहाः कवचानि तेषां मणिप्रभौषे रत्नांशु-
 जाले अर्कस्य त्विषा तेजसा उन्मीलितम् उत्पादितम् आख-
 ण्डलकार्मुकस्य इन्द्रधनुषः । “आखण्डलः सहस्राक्षः” इत्य-
 मरः । खण्डं न अभ्युदेति ॥१२॥

महोति । पक्षवता महोभृता मैनाकेन इव परवारणेन
 शत्रुगजेन मध्यं विगाह्य प्रविश्य भिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यः
 मैनाः “ध्वजिनी वाहिनो सेना” इत्यमरः । अपां निधेः साग-
 रस्य आप इव । आवर्त्तमानाः भ्रमन्त्यः सत्यः । “आदावर्त्ता-
 ऽश्वसां भ्रमः” इत्यमरः । भौमं न निनदन्ति ॥१३॥

महारथानामिति । प्रतिदन्यनीकं दन्ति सैन्यं प्रति “अनीकं
 तु रणे सैन्ये” इति विश्वः । अधिस्यदाः महारथाः स्यन्दना
 रथा यत्र तत् तथा । “रंहस्तरसी तु रयः स्यदः” इत्यमरः ।
 उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणाम् ।

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः

शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः ।

न बर्हभारः पतितस्य शङ्कोः

निषादिवक्षःस्थलमातनोति ॥ १५ ॥

उज्जत्सु संहार इवास्तसङ्घम्

अङ्गाय तेजस्विषु जीवितानि ।

लोकत्रयास्वादनलोलजिह्वं

न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥

तदुक्तम्—“आत्मानं मारयिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः ।
स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नोतिकोविदाः॥” इति लक्षणात् ।
पत्या मार्गं आमूलात् लूनैः क्षिन्नैः मातङ्गहस्तैः नागकरैः
अतिमन्युना अतिक्रोधेनैव न त्रियते न निरुध्यते ॥१४॥

धृतिति । पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोः तोमरस्य सम्बन्धी
“वा पुंसि शङ्कुर्ना सवेला तोमरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । बर्ह-
भारः तन्मूलबद्धो लाञ्छनपिच्छकलापो धृतं उत्पलापीडः
कुवलयशेखरो यस्मिन् सः । प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः
स्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाश इव निषादिनो हस्त्या-
रोहस्य वक्षःस्थलं न आतनोति न व्याप्नोति ॥१५॥

उज्जत्स्विति । अत्र आहवे संहारे कल्पान्ते इव तेजस्विषु
वीरिषु अस्तसंख्यम् असंख्यं यथा तथा अङ्गाय भटिति । “द्राक
भटित्यञ्जमाङ्गाय” इत्यमरः । जीवितानि उज्जत्सु त्यजत्सु
मत्सु मृत्युः लोकत्रयस्य आस्वादने भक्षणे लोला गृध्रः जिह्वा
यस्मिन् तदाननं न व्याददाति न विवृणोति । “आङ्गो

द्वयञ्च दुर्वारमहारथानाम्
 आक्षिप्य कीर्त्तिं महतां बलानाम् ।
 शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे
 सौरीष ताराधिपधान्नि दीप्तिः ॥ १७ ॥
 माया स्त्रिदेषा ? मतिविभ्रमो वा ?
 ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमुताहमन्यः ? ।
 गम्भीरमुक्ता हि यथा पुरा मे
 पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥ १८ ॥

टोनास्यविहरणे' इत्यत्रानास्यविहरण इति निषेधात् आत्मने-
 पदम् ॥१६॥

मत्यमेव तथापि किं ते कुत्सितं तत्राह । इयमिति । इयं
 मम शक्तिञ्च दुर्वाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां
 बलानां वीर्य्यम् आक्षिप्य निरस्य ताराधिपधान्नि चन्द्रतेजसि
 सूर्य्यस्य इयं सौरी । "सूर्य्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः"
 इति स्त्रियां डीष् यकारस्य लोपः । दीप्तिः इव हीनयुद्धे
 किरातरणे अवस्यति अवसौदति । एतच्च विरुद्धम् अत्यद्भुतं च
 इति भावः । "षोऽन्तकर्मणि" इति धातोर्लट् ॥१७॥

मायेति । एषा शक्तिङ्कासरूपा माया स्त्रित् देवतात्तोभणं
 नाम ? मतिविभ्रमो बुद्धिविपर्य्ययो वा ? अथवा मे वीर्य्यं
 ध्वस्तं नष्टं नु ? एत अहमन्यः अर्जुनो न वा ? कुतः हि
 यस्मात्गम्भीरमुक्ताः मे शराः पुरा यथा पूर्वं परिपन्थिषु इवे-
 त्यर्थः किराते न पराक्रमन्ते अप्रतिबन्धेन न प्रवर्त्तन्ते । "उप-
 पराभ्याम्" इति आत्मनेपदं वृत्तिः अप्रतिबन्धः ॥१८॥

पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य
 द्विधैव कुर्वन् धनुषः प्रणादैः ।
 नूनं तथा नैष यथास्य वेषः
 प्रच्छन्नमप्युहयते हि चेष्टा ॥ १९ ॥
 धनुः प्रबन्धध्वनितं रुषेव
 सकृद्विक्रष्टा विततेव मौर्वी ।
 सन्धानमुत्कर्षमिव व्युदस्य
 मुष्टेरसम्भेद इवापवर्ग ॥ २० ॥

पुंस इति । किञ्च उत्तमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मध्यम पदम
 आकाशं धनुषः प्रणादैः । “उपसर्गादसमामेऽपि णोपदेशस्य”
 इति णत्वम् । द्विधा कुर्वन्निव विदारयन्निव स्थितः स णषः
 किरातो नूनं तथा तथाभूतो न । कोटशः ? तत्राह । अस्य
 पुरुषस्य यथा यथाभूतो वेषो वर्त्तत इति शेषः । अतो न
 अयं किरातस्वरूप इत्यर्थः । कुतो हि यस्मात् चेष्टाव्यापारः
 प्रच्छन्नमपि निगूढमपि स्वरूपम् ऊहयते तर्कयते तस्य स्वभा-
 वादव्यभिचारादिति भावः ॥१९॥

अथ चतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे । धनुरिति । धनुः रूपेव प्रबन्धं न
 अविच्छेदेन ध्वनितम् । ध्वनतेः कर्त्तरि क्तः । मौर्वी च सकृत्
 विक्रष्टा वितता इव एकवाराकर्षणात् एव वितता इव स्थिता
 सन्धानं बाणसन्धानम् उत्कर्षम् उद्धरणं व्युदस्य इव वर्जयित्वा
 किम् कृतमिति शेषः । अपवर्गं बाणमोक्षेऽपि मुष्टेः असम्भेदः
 असम्भेदनमिव मुष्टिबन्धं विना एव बाणमोक्षः कृत इव इति
 हस्तलाघवोक्तिः ॥२०॥

अंसाववष्टब्धनती समाधिः
 शिरोधराया रहितप्रयासः ।
 धृता विकारांस्त्यजत्पु मुखेन
 प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥
 प्रहीयते कार्यवशागतेषु
 स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः ।
 स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च
 लक्ष्येषु पातः सदृशः शराणाम् ॥ २२ ॥
 परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः
 प्रसह्य संरक्षणमात्मरम्भे ।

अंसाविति । किञ्च अंसी अवष्टब्धौ स्थिरौ अवस्थापितौ च
 नती च अवष्टब्धनती शिरोधरायाः कम्बरायाः समाधिः मस्थान
 विशेषश्च रहितः प्रयासो यस्य स तथोक्तः निःप्रयास इत्यर्थः ।
 तथा विकारान् त्यजता अमृतत्वात् निर्विकारण इत्यर्थः ।
 मुखेन शशलाञ्छनस्य इन्दोः प्रसादलक्ष्मीः धृता । असम्भवत्स
 स्वभ्यो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रहीयत इति । तस्य देहः कार्यवशेन प्रयोजनवशेन
 आगतेषु स्थानेषु आलीढादिस्थानकेषु विष्टब्धतया स्थिरतया
 कवर्गं न प्रहीयते न त्यज्यते किन्तु स्थिर इव तिष्ठतीत्यर्थः ।
 सुष्ठु भावः सौष्ठवं लाघवम् । उद्गात्रादित्वाद्ज्प्रत्ययः । तेन
 सह वर्त्तमानः ससौष्ठवः शराणां पातश्च स्थितानि अचलानि
 प्रयातानि चलानि तेषु स्थितप्रयातेषु विषये चलाचलेषु लक्ष्येषु
 सदृशः एकरूपः ॥ २२ ॥

भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा
 न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥
 अप्राकृतस्याहवदुर्मदस्य
 निवार्य्यमस्यास्त्रबलेन वीर्य्यम् ।
 अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेः
 महापकाराय रिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥
 इति कुलकम् ।
 स सम्प्रधार्य्यैवमहार्य्यसारः
 सारं विनेष्यन् सगणस्य शत्रोः ।

परस्येति । किञ्च परस्य विवरे रन्ध्रे । अल्पेऽपीति शेषः ।
 भूयान् भूयिष्ठः प्रसह्य भटिति अभियोगः ज्ञातृत्वं परस्य रन्ध्र-
 ज्ञातृत्वात् प्रहारोद्योग इत्यर्थः । आत्मरन्ध्रे विवरे अनल्पेऽपि
 इति शेषः । प्रसह्य भटिति संरक्षणं गोपनम् इदं द्वयं भीष्मेऽपि
 गुरौ वा द्रोणे वापि असम्भाव्यं दुर्वितर्कं वनेचरेषु न सम्भवात्
 एव अतो न अयं किरातः किन्तु एष तिरोहितवेषः कोऽपि
 अमानुष अपुरुष इति भावः ॥ २३ ॥

अप्राकृतस्येति । अप्राकृतस्य उक्तरीत्या असाधारणस्य
 आहवदुर्मदस्य रणमत्तस्य अस्य किरातस्य वीर्य्यं तेजः अस्त्र-
 बलेन दिव्यशस्त्रमहिम्ना निवार्य्यं निवारणीयम् । अन्यथा
 अनिवार्य्यत्वम् अस्य इति भावः । तथाहि अल्पीयसोऽपि अल्पस्य
 अपि आमयतुल्यवृत्तेः रोगसमानविक्रियस्य । “रोगव्याधि-
 गदामयाः” इत्यमरः । रिपोः विवृद्धिः महापकाराय । किन्तु
 अयं महानुभाव इति भावः ॥ २४ ॥

प्रस्त्रापनास्त्रं द्रुतमाजहार

ध्वान्तं घनारब्ध इवार्द्धरात्रः ॥ २५ ॥

प्रसक्तदावानलधूमधूम्ना

निरुन्धती धाम सहस्ररश्मेः ।

महावनानीव महातमिस्रा

क्वाया ततानेश्वलानि काली ॥ २६ ॥

युग्मम् ।

आसादता तत्प्रथमं प्रसङ्ग

प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।

म इति । अहार्यसारः अनिवार्यवीर्यः सोऽर्जुनः एव
सम्प्रधार्य निर्धार्य सगणस्य सानुगस्य शत्रोः सारं सत्त्वं विन-
श्चन् अपनेष्यन् प्रस्त्राप्यते शार्यते अनेनेति प्रस्त्रापनं तदेवास्त्रं
घनारब्धः मेघावरुद्धः अर्द्धरात्रः निशीथः । “अर्द्धरात्रनिशीथौ
हौ” इत्यमरः । “अर्द्धे नपुंसकम्” इति समासः । “अहः
“मर्वेकटेश” इत्यादिना समासान्तः “रात्राञ्जाहाः पुंसि” इति
पुंलिङ्गता । ध्वान्तमिव द्रुतम् आजहार आचकर्ष ॥२५॥

प्रसक्तेति । प्रसक्तः सन्तो यो दावानलधूमः तद्वत् धूम्ना
धूमरा सहस्ररश्मेः धाम तेजो निरुन्धती आहृण्वती काली
क्लृण्वती । “जानपद” इत्यादिना डौष् । क्वाया कान्तिः ।
ईश्वलानि महातमिस्रा महती तमःसन्ततिः । “तमिस्रा तु
तमस्ततिः” इति विश्वः । महावनानीव ततान व्यानशे ॥२६॥

आसादितेति । तदेव आसादनं प्रथमं तत् प्रथमं यथा
नथा प्रसङ्ग आसादिता कल्पिता प्रगल्भतायाः व्यवहारघाट्यं स्य

सभेव भीमा विदधे गणानां
 निद्रानिरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥
 गुरुस्थिराण्युत्तमवंशजत्वात्
 विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन ।
 केचित् समाश्रित्य गुणान्वितानि
 सुहृत्कुलानीव धनूंषि तस्युः ॥ २८ ॥
 कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषां
 पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे ।
 अतर्कितं पाणितलान्निपेतुः
 क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९ ॥

ऽदवीं हरन्ती भीमा भयङ्करो निद्रा उक्तविशेषणा सभा मंम-
 टिव गणानां प्रतिभा प्रज्ञा शक्तिः सैव मुणः तस्य निरामं
 प्रतिभाक्षयं विदधे चक्रे ॥२७॥

गुर्वीति । केचित् उत्तमवंशजत्वात् वंशो वेणुः कुलं च ।
 “वंशो वेणो कुले च” इति विश्वः । “गुरुणि महान्ति स्थिराणि
 दृढानि च गुरुस्थिराणि अनुशीलनेन परिचयबलेन विज्ञातः
 सारो बलं येषां तानि गणैः मौर्वीभिः शौर्यादिभिः च अन्वि-
 तानि धनूंषि सुहृत्कुलानि मित्रकुलानि इव समाश्रित्य तस्युः
 धनूंषि अवष्टभ्य निदध्युः इत्यर्थः ॥२८॥

कृतान्तेति । कृतान्तदुर्वृत्ते देवदुष्टेष्टिते इव । “कृतान्तो
 यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु” इति विश्वः । पाण्डवास्त्रे पुरः
 प्रतिद्वन्द्विनि सति प्रतिकूलवर्त्तिनि सति तदा तस्मिन् काले

अंसस्थलैः केचिदभिन्नधैर्याः
 स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरुणाम् ।
 मदेन मौलन्नयनाः सलीलं
 नागा इव सस्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥
 तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्धः
 प्रणम्यमानं तपसान्निवासैः ।
 सुमेरुशृङ्गादिव विम्बमार्कं
 पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥
 ह्यायां विनिर्धूय तमोमयीं तां
 तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् ।

अपरेषाम् अयुधानि क्रियाफलानि इव कृत्वादिफलानि इव
 अतर्कितम् अविचारितम् एव पाण्डितलात् निपेतुः ॥ २९ ॥

असंति । अभिन्नधैर्याः तदानौमपि अक्षतधैर्याः केचित्
 अंसस्थलैः अंसभागैः सह संश्लेषवतां तरुणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु
 मदेन मौलन्ति नयनानि येषां ते नागाः गजा इव सस्तकराः
 सस्तहस्ताः सन्तः सलीलं निषेदुः निषण्णाः ॥ ३० ॥

तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया छन्न-
 चन्द्रात् शम्भुमूर्धः सकाशात् सुमेरुशृङ्गात् अर्कसम्बन्धि विम्बम्
 इव तपसां निवासैः तापसैः प्रणम्यमानम् अभिवन्द्यमानम्
 पिशङ्गं तेजः उच्चैः ऊर्ध्वम् उदियाय प्रकटीबभूव तत्र तत्र अटन्
 इति भावः ॥ ३१ ॥

ह्यायामिति । इन्दुमौलेः द्युतिः कान्तिः तत्त्वस्य संवित्तिः
 ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् अपविद्याम् अपविद्याम् इव तां तमोमयीं

ययौ विकाशं द्युतिरिन्दुमौलेः
 आलोकमत्यादिशती गणेभ्यः ॥ ३२ ॥
 त्विषां ततिः पाटलिताम्बुवाहा
 सा सर्वतः पूर्वसरीव सन्ध्या ।
 निनाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती
 विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥
 पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः
 शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते ।
 मुक्ता वितानेन बलाहकानां
 ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ॥ ३४ ॥

ङाया निद्रां विनिर्धूय निरस्य गणेभ्यः आलोकं वस्तुप्रकाशं
 चिरम् अत्यादिशती वितरन्ती विकाशं विस्तारं ययौ ॥ ३२ ॥

त्विषामिति । सर्वतः पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः
 यया सा तथोक्ता त्विषां तेजसां ततिः पूर्वा सरतीति पूर्वसरी ।
 “पूर्वे कर्त्तरि” इति टप्रत्यये ङीप् । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
 पुं वद्भावः” इति पूर्वाशब्दस्य पुं वद्भावः । सन्ध्या प्रातःसन्ध्या इव
 उल्लसन्ती प्रसरन्ती तेषां गणानां लोचनपङ्कजानि द्रुतं विनि-
 द्रतां विकाशं निनाय ॥ ३३ ॥

पृथगिति । अस्त्रविरामेण प्रस्त्रापनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनि-
 द्रास्ते गणा बलाहकानां वितानेन मेघपटलेन मुक्ता अत एव
 रम्या दिग्विभागा दिगन्ताः ज्योतींषि नक्षत्राणि इव । ज्योति-
 स्ताराग्निभाज्ज्वालादृक्प्रकाशरमात्मसु” इति वैजयन्ती । पृथग्-

द्वीरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः
 स्फुटं विसस्त्रे सवितुर्मयूखैः ।
 क्षयं गतायामिव यामवत्वां
 पुनः समीयाय दिनं दिनश्रीः ॥ ३५ ॥
 महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्ने
 दिग्वारणेनेव परेण रुग्णे ।
 भुजङ्गपाशान् भुजवीर्यशाली
 प्रबन्धनाय प्रजिघाय जिष्णुः ॥ ३६ ॥

विधानि नानाविधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे जगृहः
 इत्यर्थः ॥३४॥

द्वीरिति । तदा यामवत्वां रात्रौ क्षयं गतायां विभाता-
 याम् इव द्वीः अन्तरिक्षम् उन्ननामेव ऊर्ध्वम् उत्पपात इव
 इत्यत्प्रेक्षा । दिशः प्रसेदुः सवितुः मयूखैः स्फुटं स्पष्टं विसस्त्रं
 विस्तृतम् । भावे लिट् । दिनश्रीः पुनः घस्रकान्तिः दिनं
 समीयाय संजगाम । अत्र वैयधिकरणस्थेन गुणक्रिययोः समु-
 च्चयेन समुच्चयोऽलङ्कारः तस्य च समुन्नमनोत्प्रेक्षया इव शब्द-
 वाचयानुप्रवेशलक्षणसङ्करः । दिक्प्रसादो गुणः शंषाः
 क्रियाः ॥३५॥

महास्त्रेति । भुजवीर्यशाली जिष्णुः अर्जुनो महास्त्रं
 प्रस्वापनास्त्रं तत् दुर्गम् इव तस्मिन् महास्त्रदुर्गे दिग्वारणेन
 दिग्गजेन इव परेण शत्रुणा शिथिलप्रयत्नम् अल्पप्रयासं यथा
 तथा रुग्णे भग्ने सति । रुजोभङ्गे कर्मणि क्तः “ओदितश्च”
 इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । प्रबन्धनाय प्रकर्षेण बन्धनाय
 भुजङ्गा एव पाशाः तान् प्रजिघाय प्रहितवान् ॥३६॥

जिह्वाशता न्युल्लसयन्त्यजस्रं
 लसत्तडिङ्गोलविषानलानि ।
 त्रासात् निरस्ता भुजगेन्द्रसेना
 नभश्चरैस्तत्पदवीं विवत्रे ॥ ३० ॥
 दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिः
 भोगैः प्रशस्तान्सितरत्ननीलैः ।
 रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती
 तरङ्गमालिव नभोऽर्णवस्य ॥ ३८ ॥
 निःश्वासधूमैः स्थगितांशुजालः
 फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।
 गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह
 विलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥

जिह्वेति । लसन्तः तडिङ्गोला विद्युच्चञ्चला विषानला
 विषाम्नयो येषु तानि जिह्वाशतानि अजस्रम् उल्लसयन्ती चल-
 यन्ती । भुजगेन्द्रसेना त्रासात् भयात् । नभश्चरैः निरस्ता
 त्यक्ता तेषां नभश्चराणां पदवीं मागं विवत्रे विशेषेण कुरोध ॥ ३७

दिङ्नागेति । दिङ्नागहस्ताकृतिम् उद्वहद्भिः दिक्करि-
 कराकारैः तथा प्रशस्तानि समोचीनानि असितरत्नानि इन्द्र-
 नीलमणयः तद्वत् नौलैः भोगैः कायैः उपलक्षिता सर्पावलिः
 उल्लसन्ती प्रक्षुब्धन्ती नभ एव अर्णवः तस्य तरङ्गमाला इव
 रराज । रूपकोत्थापिता इयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

निःश्वासेति । उष्णरश्मिः अस्तं गच्छन् इव उन्नमितानि
 फणामण्डलानि येषां तेषां फणावतां सर्पाणां निःश्वासेषु ये

प्रतप्तचामीकरभासुरेण
 दिशः प्रकाशेन पिशङ्गयन्त्यः ।
 निश्चक्रमुः प्राणहरेक्षणानां
 ज्वालामहोल्का इव लोचनेभ्यः ॥ ४० ॥
 आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभम्
 उर्ध्वार्द्धधूमाकुलदिग्विभागम् ।
 वृत्तं नुभो भोगिकुलैरवस्थां
 परोपरुद्धस्य पुरस्य भेजे ॥ ४१ ॥
 तमाशु चक्षुःश्रवसां समूहं

धूमास्तैः स्थगितम् आच्छादितमंशुजालं यस्य स तथोक्तः अत
 एव विलोचनानां सुखं सुखकरं वपुरभ्य, वाह ॥३६॥

प्रतप्तेति । प्राणहराणि ईक्षणानि येषां तेषां प्राणहरे-
 क्षणानां दृष्टिविषाणां लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यः। “लोचनं नयनं नेत्रम्”
 इत्यमरः । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तद्वत् भासुरेण । “भञ्ज-
 भासामिदो घुरच्” इति घुरच्प्रत्ययः । प्रकाशेन तेजसा दिशः
 पिशङ्गयन्त्यः ज्वालामहोल्का इव निश्चक्रमुः निर्जग्मुः ॥४०॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तः प्रतिषिद्धः सम्पातः सञ्चारो यस्मिन्
 तत् सिद्धानां पक्षिणां च इति शेषः अपेता शोभा यस्मात् तत्
 अपेतशोभं गतश्रीकम् उन्नतवर्द्धिधूमाभ्याम् आकुलाः दिग्वि-
 भागा दिगन्ताः यस्मिन् तत् भोगिकुलैः सर्पकुलेः वृत्तमावृतं
 परोपरुद्धस्य शत्रु, वेष्टितस्य पुरस्यावस्थामिव अवस्थां दशां भेजे
 उक्तरीत्या तत्साधर्म्यं प्राप्तम् इत्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः ॥४१॥

मन्त्रेण तार्क्ष्योदयकारणेन ।

नेता नयेनेव परोपजापं

निवारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२ ॥

प्रतिघ्नतीभिः कृतमीलितानि

दुलोकभाजामपि लोचनानि ।

गरुत्मतां सन्ततिभिर्विहायः

क्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा

नानागतिमण्डलयन् जवेन ।

जरत्तृणानीव वियद्भिनाय

वनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥

तमिति । पशूनां पतिः शिवः तं चक्षुःश्रवसां सर्पाणां समूहं तार्क्ष्योदयकारणेन गरुडाविर्भावहेतुना मन्त्रेण नेता नायको नयेन नीत्या परेषाम् उपजापं परोपजापं परकृतं स्वमण्डलभेदम् इव । “भेदोपजापावुपधा” इत्यमरः । आशु निवारयामास ॥४२॥

प्रतीति । दुलोकभाजामपि अनिमेषाणामपि कृतं मीलनं निमेषो येषां तानि लोचनानि दृष्टोःप्रतिघ्नतीभिः प्रतिवध्नीभिः । हन्तेः शतरि ङीप् । गरुत्मतां तार्क्ष्याणां संहतिभिः समूहैः क्षणप्रकाशाभिः विद्युद्भिः इव तासां सौवर्णत्वात् इति भावः विहायः अन्तरिक्षम् अवतेने व्यानशे ॥४३॥

तत इति । ततः सुपर्णव्रजानां तार्क्ष्यकुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य स नानागतिः विचित्रगतिः वायुः वनस्पतीनां वृक्षाणां

मनःशिलाभङ्गनिभेन पश्चात्
 निरुध्यमानं निकरेण भासाम् ।
 व्यूढैरुरोभिश्च विनुद्यमानम्
 नभः ससर्पैव पुरः खगानाम् ॥४५॥
 दरीमुखैरासवरागताम्
 विक्रासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा ।
 जव्रान्जिलाघूर्णितसानुजालो
 हिमाचलः क्षीव इवाचकम्पे ॥४६॥

गहनानि जरत्तृणानि जीर्णदृणानि इव जवेन मण्डलयन्
 भ्रमयन् वियत् अन्तरिक्षं निनाय ॥४४॥

मनःशिलेति । मनःशिला धातुविशेषः तस्याः भङ्गः क्लेदः
 तन्निभेन तत्सदृशेन भासां निकरेण कान्तिपुञ्जं पश्चाद्भाग
 निरुध्यमानम् आव्रियमाणं व्यूढैः विशालैः उरोभिः वक्षोभिश्च ।
 “उरो वत्सश्च वक्षश्च” इत्यमरः । विनुद्यमानं प्रेथ्यमाणं नभः
 खगानां गरुडानां पुरः ससर्पैव ससारेव । उत्तरोत्तरदेशतिरो-
 धानेन गच्छतां खगानां अपूर्वोऽपि पुरोभागः सादृश्यात् पूर्व-
 वदुपलभ्यमानतया नभस एव क्लेदनात् पुरः ससर्प इव इति
 उग्रे चालङ्कारः ॥४५॥

दरोति । जवानिलेन आघूर्णितानि भ्रमितानि सानु-
 जालानि यस्य स हिमाचलः आसवस्य रागो रक्तता तद्वत्
 ताम्रं गुणयोः एव उपमानोपमेयभावः । विक्रासि विकस्वरं
 रुक्मच्छदाः सुपर्णपक्षाः तास्त्र्याः तेषां धाम तेजो दरीभिर्मुखैः

प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्धिदीप्तैः
 नभस्तलं गाञ्च पिशङ्गयद्भिः ।
 अन्तर्हितार्कैः परितः पतद्भिः
 छायाः समाचिच्छिपिरे वनानाम् ॥४७॥
 स भोगिसङ्घः शममुग्रधाम्नां
 सैन्ये न निन्ये विनतासुतानाम् ।
 महाध्वरे विध्यपचारदोषः
 कर्मान्तरेणैव महोदयेन ॥४८॥

इव दरोमुखैः पीत्वा क्षीवो मत्त इव आचकम्पे आचचाल
 उपमाव्यापितेयम् उत्प्रेक्षा ॥४६॥

प्रवृत्तेति । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् । “अचतुर” इत्या-
 दिना सप्तम्यर्थे द्वयोरपि अव्यययोः द्वन्द्वैकवद्भावनिपाते समा-
 सान्तः । लक्षणया तु अहोरात्रमात्रवाचो । प्रवृत्तः प्रादुर्भूतो
 यो नक्तन्दिवस्य सन्धिः सन्ध्या तद्वत् दीप्तैः शोभितैः नभस्तलं
 गां भुवञ्च पिशङ्गयद्भिः पिशङ्गीकुर्वद्भिः अन्तर्हितः आच्छा-
 दितोऽर्को यैः तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्वतो वनानां
 छायाः समाचिच्छिपिरे समाच्छिप्ता अन्तर्वहिस्य तेजःप्रकाशात्
 कापि अन्तर्हिता इत्यर्थः ॥४७॥

स इति । स भोगिसङ्घः सर्पसमूहः उग्रधाम्नां तेजस्विनां
 विनतासुतानां तार्क्ष्यपक्षिणां सैन्येन महाध्वरे महाकृतौ
 विध्यपचारदोषः कर्मखलनदोषः महोदयेन महासामर्थ्येन
 अथवा महता फलेन तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेः इति कर्मान्त-
 रेण प्रायश्चित्तेन इव शमं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥४८॥

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य
 कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम् ।
 अनिन्धनस्य प्रसभं समन्युः
 समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥
 ऊर्ध्वन्तिरश्चीनमधश्च कीर्णैः
 ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः ।
 आयुप्तसिंहाकृतिरुत्पपात
 प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५० ॥
 भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखान्
 जज्वाल विध्वग् विसृतस्फुलिङ्गः ।

साफल्यमिति । अस्त्रे सर्पास्त्रे भाग्ये प्राग्भवीये शुभे कर्मणि इव रिपुपौरुषस्य रिपुपराक्रमस्य साफल्यं कृत्वा अपवर्गम् अवसानं समाप्तिं गते सति स्वनिवृत्त्या परसाफल्यात् सफलौकरणोपचारः । समन्युः सक्रोधो जिष्णुः अर्जुनः अनिन्धनस्य इन्धनं विनैव उत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदोपकम् अस्त्रम् आग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददं जग्राह ॥४९॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं तिरश्चीनं तिर्यकम् । “विभाषाञ्चैरदिक् स्त्रियाम्” इति खप्रत्ययः । अधश्च कीर्णैः विसृतैः ज्वाला एव सटाः केसराः । “सटा जटाकेशरयोः” इति विश्वः । तैः लङ्घितमेघपङ्क्तिः अतिक्रान्तजलदावलिः आयुप्तस्य लङ्घनोद्यतस्य सिंहस्य इव आकृतिः यस्य स जातवेदा अग्निः प्राण्यन्तं प्राणिनां संहारम् इच्छन् इव उत्पपात ॥५०॥

भित्त्वेति । भाभिः तेजोभिः सवितुः मयूखान् किरणान् ।

विशीर्य्यमाणाश्मनिनादधीरं

ध्वनिं वितन्वन्नक्षत्रः क्लशानुः ॥ ५१ ॥

चयानिवाद्रौनिव तुङ्गशृङ्गान्

क्वचित्पुराणीव हिरण्मयानि ।

महावनानीव च किंशुकानां

ततान वङ्गिः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः

उच्चैः शिखाभिः शिखिनाऽवलीढाः ।

“किरणोऽस्त्रमयूखांशु” इत्यमरः । भित्त्वेव अभिहत्येव विष्वक्-
ममन्तात् विसृताः स्फुलिङ्गा यस्य सः स्फुलिङ्गोदयस्य मयूखा-
भिघातहेतुकत्वम् उत्प्रेक्षते । “स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्य-
मरः । अकृतोऽतनुः क्लशानुः वङ्गिः विशीर्य्यमाणस्य विदलतो-
ऽश्मनो निनादमिव धीरम् उद्धतं ध्वनिं वितन्वन् जज्वाल ॥ ५१ ॥

चयानिति । वङ्गिः पवनानुवृत्त्या वायुवशेन चयानिव
हिरण्मयान् प्राकारान् इव । “चयः समूहे प्राकारं” इति
विश्वः । तुङ्गशृङ्गान् अद्रौन् इव क्वचित् हिरण्मयानि इति
“दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात् साधुः । पुराणि नग-
राणि इव तथा किंशुकानाम् पलाशतरुणाम् । “पलाशे
किंशुकः पर्णः” इत्यमरः । महावनानि इव पुष्पितानि इति
भावः । ततान वितस्तार तदाकारेण जज्वाल इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मुहुरिति । सान्द्राञ्जनश्यामरुचः घनकज्जलश्यामरुचः
पयोदाः मुहुः चलन्त्यश्च ताः पल्लवलोहिन्यो लोहितवर्णाश्च ताः
ताभिः चलत्पल्लवलोहिनीभिः । “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः”

तलेषु मुक्ताविशदा बभूवुः

सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥ ५३ ॥

लिलिच्छतीव क्षयकालरौद्रे

लोकं विलोलार्चिषि लोहिताश्वे ।

पिनाकिना हृतमहाम्बुवाहम्

अस्त्रं पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥ ५४ ॥

ततो वरुणस्रपयोरस्त्री धरतुल्यरोधसः

तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्त्तयः ।

अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीः

अपः प्रसक्तं मुमुचुः पयोमुचः ॥ ५५ ॥

इति ङीप् । तकारस्य नकारः । शिखिनः अग्नेः उच्चैः उन्न-
ताभिः शिखाभिः ज्वालाभिः अवलोटाः दग्धा इत्यर्थः । अत एव
तलेषु अधोभागेषु मुक्ताविशदा मौक्तिकधवला बभूवुः जलसंशो-
षणात् इति भावः । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्” इत्यमरः ॥५३॥

लिलिच्छतीति । क्षयकालरौद्रे कल्पान्तकालभयावहे
विलोलार्चिषि चलञ्जाले लोहिताश्वे ज्वलने । “लोहिताश्वो
वायुसखः” इत्यमरः । लोकं लिलिच्छति लेट्, इच्छति सति
जिघ्रसति सतीव । लिङ्गैः सन्नन्तात् शट्प्रत्ययः । पिनाकिना
पुनः हृताः आहृताः आकारिता महाम्बुवाहाः येन तत् पाश-
भृतो वरुणस्य अस्त्रं प्रणिन्ये प्रयुक्तम् ॥५४॥

तत इति । ततो वरुणास्त्रप्रयोगानन्तरं धरिद्वीधरतुल्य-
रोधसः पर्वतसमप्रान्ताः । “रोधः स्वात् प्रान्तकूलयोः” इति
विश्वः । तडिल्लताभिः आलिङ्गिता नीलमूर्त्तयः नीलाङ्गानि

पराहतध्वस्तशिखे शिखावतो
 वपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि ।
 कृतास्पदास्तप्त इवायसि ध्वनिं
 पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥ ५६ ॥
 महानले भिन्नसिताम्भपातिभिः
 समेत्य सद्यः कथनेन फेनताम् ।
 व्रजङ्गिरार्द्रेश्वनवत्परिचयं
 जलैर्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥

येषां ते पयोमुचो मेघाः अधोमुखा आकाशसरिदिव निपत-
 न्तीति अधोमुखाकाशसरिद्विपातिनीः । “कर्त्तर्युपमाने” इति
 णिनिः । अपो जलानि प्रसक्तम् अनुबन्धम् अविच्छिन्नं यथा
 तथा मुमुचुः । इतः प्रभृति वंशस्थवृत्तम् ॥५५॥

पराहतेति । पराहताः अभिहताः अतो ध्वस्ता निर्वापिताः
 शिखा ज्वाला यस्य तस्मिन् पराहतध्वस्तशिखे । अधिक्षिप्तं
 प्रहारितम् अतः समिद्धं भट्टिति प्रदीप्तं तेजो यस्य तस्मिन्
 शिखावतोऽग्नेः वपुषि तप्ते अयसि लौह इव कृतास्पदाः कृत-
 स्थितयः । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः । प्रथमे पयो-
 निपाताः जलपाता ध्वनिं वितेनिरे विस्तारयामासुः ॥५६॥

महानल इति । महानले अग्नी भिन्नानि खण्डितानि
 मिताभ्राणीव पतन्तीति भिन्नसिताम्भपातिभिः । “कर्त्तर्युप-
 माने” इति णिनिप्रत्ययः । अत एव सद्यः कथनेन पाकेन
 फेनतां प्राप्य समेत्य परिचयं नाशं व्रजङ्गिः जलैः आर्द्रेश्वनवत्
 आर्द्रकाष्ठैः तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः” इति वति-

स्वकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः
समागताः शक्रधनुःप्रभाभिदः ।
असंस्थितामादधिरे.विभावसोः
विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥ ५८ ॥
जलौघसम्मूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः
प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः ।
प्रशान्तिमेष्यन् धृतधूममण्डलो
बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥ ५९ ॥
प्रहृष्टसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां

प्रत्ययः । दिवि गगने धूमसन्ततिः वितेने विस्तारिता फेना-
दिकम् आर्द्रान्वनेऽपि तुल्यम् ॥५७॥

स्वकेतुभिरिति । पाण्डुरैः नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनील-
पाटलैः विचित्रैः स्वकेतुभिः धूमैः समागताः सङ्गताः अत्र एव
शक्रधनुषः प्रभाभिदो द्युतिभाजः विभावसोः अग्नेः त्विषः
असंस्थिताम् अस्थिरां विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टदुकूलस्य
चारुताम् आदधिरे दधुः ॥५८॥

जलौघेति । जलौघानाम् उदकप्रवाहाणां सम्मूर्च्छनेन
मेलनेन मूर्च्छितस्वनः प्रहृष्टघोषः । “मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ
मूर्च्छितमेव वा” इति सञ्जनः । प्रसक्तैः सङ्गतैः विद्युतां तडि-
ल्लतानां लसितैः स्फुरणैः एधिता वर्द्धिता द्युतिः यस्य सः धृत-
धूममण्डलः जलाघातात् सम्भूतधूमपटलः पावकः प्रशान्ति-
मेष्यन् तत्र देशे भूयान् इव बभूव भूयस्तया स्थापित इवेति
उत्प्रेक्षा ॥५९॥

चयैर्विभिन्ना पयसां प्रपेदिरे ।
 उपात्तसन्ध्यारुचिभिः सरूपतां
 पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥ ६० ॥
 उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं
 विभिन्नमूलोऽनुदयाय संचयम् ।
 तथाहि तोयौघविभिन्नसंहतिः
 स हृद्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥
 अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानैः
 असितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् ।
 विकसदमलधाम्नां प्राप नौलोत्पलानां
 श्रियमधिकविशुद्धां वज्रिदाहादिव द्यौः ॥ ६२ ॥

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धानां सिन्धोः ऊर्मिणां चया राशय इव ।
 स्ववीयसां स्खलतराणां पयसां चयैः पूरैः विभिन्ना विश्लेषिताः,
 कृशानवोऽग्नय उपात्तसन्ध्यारुचिभिः प्राप्तसन्ध्यारागैः पयोदानां
 विच्छेद्यन्ते इति विच्छेदा विच्छिन्ना विचिन्ना लवाः शकलाः
 तैः सरूपतां समानरूपतां प्रपेदिरे इत्यपमा ॥ ६० ॥

उपैतीति । अनन्तद्युतिः महातेजाः अपि विभिन्नमूलः
 असंशयं यथा तथा अनुदयाय पुनः अनुत्थानाय संचयं नाशम्
 उपैति । तथाहि । तोयौघैः विभिन्ना संहतिः सङ्घातो यस्य
 स तथोक्तः स हृद्यवाहोऽग्निः पराभवं नाशं प्रययौ । विशेषेण
 सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

अथेति । अथ अग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकत्वैः
 असितनगस्य अञ्जनाद्रेः नितम्बः कटकाः तद्वत् श्यामभासा

इति विविधमुदासे सञ्चसाची यदस्त्रं
 बहुसमरनयन्नः सादयिष्यन्नरातिम् ।
 विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः
 सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलंकण्ठः ॥६३॥
 वीतप्रभावतनुरप्यतनुपभावः
 प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीं भुजवीर्यलक्ष्मीम् ।

अनानां वितानैः पटलैः मुक्ता द्यौः आकाशो वक्रिदाहात् इवेति
 उत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तानि अमलधामानि स्वच्छकान्तीनि
 च तेषां नीलोत्पलानाम् अधिकविशुद्धाम् अत्युज्ज्वलां त्रियं
 प्राप इति निदर्शनालङ्कारः ॥६२॥

इतीति । बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानाति इति
 बहुसमरनयन्नः । “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः । न तु
 “इगुपध” इत्यादिना आकारान्तादनुपपदात् कर्मोपपदो
 भवति “विप्रतिषेधेन” इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेण
 अर्थेन्नशब्दम् उदाहृत्य अस्य अर्थेन्नशब्दस्य कर्मोपपदत्वं दर्शि-
 तम् । सञ्चसाची अर्जुनः अरातिं सादयिष्यन् अवसादयितु-
 कामः सन् इत्यर्थः । क्रियार्थक्रियायां लृटिं तस्य अत्रादेशः ।
 इति पूर्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रम् उदासे प्रयुक्तवान् इत्यर्थः ।
 “उपसर्गादस्त्रत्वञ्चोर्वेति वाच्यम्” इति आत्मनेपदम् । विप-
 रीतो विधिः प्रतिकूलं दैवम् । “विधिर्विधाने दैवेऽपि” इत्य-
 मरः । न्यायेन नीत्या वृत्तिः वर्त्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठस्य
 पौरुषम् इव नीलकण्ठः शिवः सपदि तदस्त्रं रिक्ततां व्यर्थताम्
 उपनिन्ये संहृतवान् । मालिनीवृत्तम् ॥६३॥

वीतेति । भूतपतिना शम्भुना अनुग्रहीष्यता इति शेषः ।

अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णुः

वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किराता-
र्जुनीये महाकाव्ये किरातार्जुनयुद्धं

नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

—

अस्त्रेषु अपहृतेषु सत्सु, वर्षिष्यता उत्तरत्र सहस्रगुणं वितरिष्यता
दिनकृता सूर्येण जलेषु अपहृतेषु सत्सु, लोक इव वीतःप्रभावो
गतास्त्रमहिमा अन्यत्र गतशक्तिः अत एव तनुः क्षीणो वीत-
प्रभावतनुः तथापि अतनुप्रभावो निसर्गतः सामर्थ्यात् अधिकः
अन्यत्र उद्योगवान् ततो जिष्णुः अर्जुनः जयिनीं जयनशीलाम् ।
“जिट्क्षि” इत्यादिना इनिप्रत्ययः । भुजवीर्यलक्ष्मीं भुजपरा-
क्रमसम्पदम् । उभयत्रापि पुरुषकारमिति यावत् । तत्काल-
कुण्ठताम् इति शेषः । प्रत्याचकाङ्क्ष प्रत्याहर्तुम् इयेष इत्यर्थः ।
यथा लोको नद्यादिजलापहारेऽपि उपायान्तरेण कृपादिना
जीवितुम् इच्छति तद्वत् अस्त्रबलापहारेऽपि भुजबलेन एव
जितुम् इयेष इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥६४॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-
चितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथ-
समाख्यायां षोडशः सर्गः ।

—

सप्तदशः सर्गः ।

अथापदामुद्धरणक्षमेषु
 मित्वेष्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।
 धृतिं गुरुश्रीगुरुणाभिपुष्यन्
 स्वपौरुषेणैव शरासनेन ॥ १ ॥
 भूरिप्रभावेण रणाभियोगात्
 प्रीतो विजिह्वश्च तदीयवृद्ध्या ।
 स्पष्टोऽप्यविस्फष्टवपुःप्रकाशः
 सर्पन्महाधूम इवाद्रिवक्त्रिः ॥ २ ॥

अथ पञ्चभिः पार्थं विशेषयन् षड्भिः कुलकमाह । अग्ने-
 न्यादिभिः । अथ जयलक्ष्मोप्रत्याकाङ्क्षानन्तरम् आपदाम्
 उद्धरणक्षमेषु आपन्निवारणसमर्थेषु अस्त्रेषु प्रस्त्रापनादिषु ताट-
 शंषु मित्वेषु इव तिरोहितेषु धन्तर्हितेषु सत्सु गुरुणा महता
 स्वपौरुषेणैव ताटशेन शरासनेन धृतिं धैर्यम् अभिपुष्यन् वर्द्धयन्
 अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियानयं किरात इति धैर्यम्
 अवलम्बमान इत्यर्थः । अत एव गुरुश्रीः प्रवृद्धशोभासम्पत्तिः ।
 "पद्मा मा लक्ष्मोः श्रीर्निगद्यते" इति शाश्वतः ॥१॥

भूरीति । पुनश्च भूरिप्रभावेण महानुभावेन सह रणाभि-
 योगात् युद्धलाभात् प्रीतः । तदीयवृद्ध्या शत्रुवृद्ध्या विजिह्वो
 विजिह्वश्च तथा स्पष्टः दीप्त्या प्रज्वलन् अपि अविस्फष्टो वपुः-
 प्रकाशो यस्य सः । कुतः ? सर्पन् प्रसरन् महान् धूमो यस्य स
 सर्पन्महाधूमोऽद्रिवक्त्रिरिव स्थितः ॥२॥

तेजः समाश्रित्य परैरहार्यं
 निजं महन्मित्रमिवोरुधैर्यम् ।
 आसादयन्नखलितप्रभावं
 भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥
 वंशोचितत्वाद्भिमानवत्या
 सम्प्राप्तया सम्प्रियतामसुभ्यः ।
 समक्षमादित्मितया परेण
 बध्नेव कीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥

तेज इति । पुनश्च परैः अरिभिः अहार्यम् अमेघं निजं
 स्वकीयं महत्तेजो वीर्यं मित्रमिव समाश्रित्य । अत एव भीम
 भयानके अरिः एव दुर्गे तस्मिन् अरिदुर्गे शत्रुसङ्घटे अखलित-
 प्रभावम् अचलशीलम् उरु महद्वैर्यं भुजालम्बम् इव हस्ताव-
 ष्टम्बम् इव आसादयन् प्राप्तवन् ईदृशे सङ्घटेऽपि महावीर्य-
 त्वात् धैर्यं म अत्यजन इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वंशति । पुनश्च अभिमानी समतावृद्धिः तद्वत्या विषयतया
 कर्मणि कर्तृत्वोपचारः । अभिमानास्पृष्टेन इत्यर्थः । अन्यत्र
 कुलशीलाद्यभिमानवत्या वंशोचितत्वात् स्वकुलानुरूपत्वात्
 असुभ्यः प्राणेश्योऽपि सम्प्रियतां सम्प्राप्तया परेण शत्रुणा अह्नाः
 समीपे समक्षम् अग्रतः । “अश्वयीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति
 समासान्तः टच्प्रत्ययः । आदातुं ग्रहीतुम् इष्टया आदित्मितया
 आजिहोषतया इत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्दातेः सन्नन्तात् कर्मणि
 क्तः । बध्ना इव कीर्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्त्तरि शानच्
 “हेती” इति तृतीया । कन्यया शोक इतिवत् ॥ ४ ॥

पतिं नगानामिव बद्धमूलम्
 उन्मूलयिष्यन् तरसा विपक्षम् ।
 लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्यः
 त्रिमार्गगावेग द्वेषखरेण ॥ ५ ॥
 संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु चेतः
 प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु ।
 जयं यथार्थेषु शरेषु पार्थः
 शब्देषु भावार्थमिवाशशंसि ॥ ६ ॥

पतिमिति । पुनश्च नगानां पतिं हिमवन्तम इव बद्धमूलं
 विपक्षं शत्रुं तरसा बलेन उन्मूलयिष्यन् । किञ्च त्रिभिः मार्गैः
 गच्छति इति त्रिमार्गगा गङ्गा । उत्तरपदसमामः । तस्याः वेग
 इव ईश्वरेण लघुप्रयत्नम् अल्पप्रयासं यथा तथा निगृहीतवीर्यः
 प्रतिबद्धशक्तिः हतास्त्रशक्तिरिति यावत् । पुरा किल हिमाद्रि-
 विदलनाय गगनात् पतन्तं गङ्गाप्रवाहं गङ्गाधरो निजजटा-
 जटन निजग्राह इति पौराणिकौ कथा । तद्वत् इत्यर्थः ॥५॥

संस्कारिति । एवम्भूतः पार्थः संस्कारवत्त्वात् संस्कारश्चित्त-
 दासना अन्यत्र साधुत्वम् साधूनां प्रयोगनिषेधादिति भावः ।
 अथवा संस्कारी व्युत्पत्तिः तद्वत्त्वात् चेतो रमयत्सु, प्रयोगः
 सन्धानमोक्षादिः शिक्षा अभ्यासो गुणः तदाहितोऽतिशयः
 मौर्वी वा । अन्यत्र तु प्रयोगोऽभियुक्तव्यवहारः शिक्छ अभ्यासः
 गुणाः स्वस्वस्थानकरणादयः श्लेषप्रसादादयो वा ते भूषणं येषां
 तेषु यथा यथाभूता अर्था येषां तेषु यथार्थेषु । अन्यत्र नियता-
 र्थेषु शृणन्ति हिंसन्ति इति शराः तेषु जयं तं निर्वाहकत्वात्

भूयः समाधानविवृद्धतेजा
 नैवं पुरा युद्धमिति व्यथावान् ।
 स निर्ववामास्रमर्षनुन्नं
 विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥
 तस्याहवायासविलीलमौलिः
 संरम्भताम्नायतलोचनस्य ।
 निर्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं
 प्रस्त्रापयामास मुखं निदाघः ॥८॥

नदाधारत्वविवक्षायां सप्तमी । शब्देषु उपपदेषु भावः प्रवृत्ति-
 निमित्तं सामान्यादिः स एवार्थः तमिव आशशंसि आचकाङ्क्षे ।
 शास्त्रिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायाम् आत्मनपदमुपसंगत्यानात् ।
 यथा शाब्दिकाः शब्दः अर्थं साधयन्ति तद्वदयं शरेः जयं
 साधयितुम् इयेत्र इत्यर्थः ॥६॥

भूय इति । भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यव-
 स्थापनेन विवृद्धतेजाः प्रवृद्धप्रतापः पुरा पुरातनं युद्धम् एवम्
 इत्यं शक्तिसादकरं न भवतीति हेतोः व्यथावान् परितापवान्
 मोऽर्जुनः ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्यां महानागो महासर्पो विषमिव
 अमर्षनुन्नं क्रोधोत्थापितम् अस्रम् अश्रु निर्ववाम निर्जगार ।
 सात्विकानां वीररससाधारण्यात् रौद्रे रसेऽयुदयोक्तिः "स्तम्भः
 खेदेऽश्वः रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ विषयः । वैवर्णमश्रु प्रलय
 इत्यष्टौ सात्विका मनाः" ॥७॥

तस्येति । आहवायासेन युद्धायासेन विलीलमौलिः स्रस्त-
 केशबन्धस्य । "चङ्गा किराटं केशश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्य-

क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय

भ्रूभेदरेखाः स बभार तिस्रः ।

घनोपरुद्धः प्रभवाय वृष्टेः

ऊर्ध्वांशुराजौरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥

स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं

हस्तेन दिङ्नाग इवाद्विशृङ्गम् ।

बलानि शम्भोरिषु भिस्तताप

चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

मरः । संरभताम्बे कोपारुणे आयते लोचने यस्य तस्य ।
“संरभः सम्भ्रमे कोपे” इति विश्वः । तस्य अर्जुनस्य रोपतप्तं
मुखं निदाघो घमः निर्वापयिष्यन् शिथिलोकरिष्यन् इवेत्यत्-
प्रंक्षा । प्रस्त्रापयामास सिषेच स्विदं जनयामास इत्यर्थः ।
स्नातेः मित्वविकल्पितत्वात् ङस्रविकल्पः ॥८॥

क्रोधेति । क्रोधोऽन्धकारः इव तेनान्तरित आवृतः सोऽर्जुनः
घनोपरुद्धो मेघावृतः तिग्मरश्मिः रविः वृष्टेः प्रभवाय वर्षणाय
तिस्रः ऊर्ध्वांशूनां राजौरिव अर्कस्य ऊर्ध्वांशोः एव उदयो वृष्टि-
लिङ्गमित्यागमः । रणाय रणप्रवृत्तये तिस्रः त्रिसङ्ख्याः भ्रूभेदो
भ्रूभङ्गः तस्य रेखा बभार ॥९॥

स इति । सोऽर्जुनः अम्बुदवत् नदतीति अम्बुदनादि
“कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः । चापं दिङ्नागः दिग्गजः अद्वि-
शृङ्गम् इव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य प्रध्वनयन् शम्भोः बलानि
अशरीरोऽनङ्गः कामः चेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयो-
जनध्यानैः इव दृषुभिः तताप तापयामास । तपतिः सकर्मकः ।

सदादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ

गुणाभ्यसूयेव विपक्षपाते ।

अगोचरे वागिव, चोपरमे

शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥ ११ ॥

उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुनाः

शिलीमुखा न व्यथयाम्बभूवुः ।

अत्रेषुशब्दः स्त्रीलङ्कः अन्यथा उपमानोपमेययोः भिन्नलिङ्ग-
तादोषात् । “पवी रोप इषुर्हयोः” इत्यमरः ॥१०॥

सदादितेति । अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिः यस्य स
तस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ शास्त्रनिष्ठितमतौ विषये सदादिता
प्रामाणिकार्थसमर्थकता इव न हि सम्यक् अभ्यस्तशास्त्रं प्रति
सदाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित् । अन्ये तु अभिनिविष्ट-
बुद्धौ आग्रहाविष्टचित्ते विषये सदादिता हितोपदेष्टृत्वमिव
न हि आग्रही हितं गृह्णातीति भावः । विपक्षपाते वीतरागं
विषये गुणाभ्यसूया गुणासहिष्णुता इव समदर्शी द्विषन्तमपि
न हेिष्टं यत इति भावः । अगोचरे अवाप्नसगोचरे ब्रह्मणि
वागिव । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति
श्रुतः इति भावः । शराणां शक्तिः शितिकण्ठकाये शिवशरैरे
उपरमे उपरता तस्य अक्षोभ्यमहिमत्वात् इति भावः । “विभाषा
कर्मकात्” इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे आत्मनेपदम् । अत्र
मालोपमा ॥११॥

उमेति । पाण्डुसुतेन प्रणुना प्रक्षिप्ताः शिलीमुखा बाणाः
उमापतिं शिवम् अभ्युत्थितस्य अभ्युत्तस्य अद्रिपतेः नितम्बं
कटकं हेमन्ते भवस्य हेमनस्य । “सर्वत्राण् च तलोपश्च” इति

अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्बम्
 अर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥ १२ ॥
 सम्प्रीयमाणोऽनुबभूव तौत्रं
 पराक्रमं तस्य पतिर्गणानाम् ।
 विषाणभेदं हिमवानसह्यं
 वप्रानतस्येव सुरद्विपस्य ॥ १३ ॥
 तस्मै हि भारोद्धरणे समर्थं
 प्रदास्यता बाहुमिव प्रतापम् ।
 चिरं विषहेऽभिभवस्तदानीं
 स कारणानामपि कारणेन ॥ १४ ॥

अण्प्रत्ययः तकारलोपश्च । अर्कस्य पादा रश्मय इव । “पादा
 रश्मिद्वितुर्ग्यांशाः” इत्यमरः । न व्यथयाम्बभूवः । मध्ये
 स्थितस्यासुमतां समूहमर्कस्य इति पाठान्तरे मध्ये स्थितस्य
 हैमनस्य अर्कस्य पादाः किरणाः असुमतां प्राणिनां समूहम्
 इवेति न दुःखमुत्पादयामासुः इति ॥१२॥

समिति । गणानां पतिः शिवः तौत्रं तस्य अर्जुनस्य
 पराक्रमं वप्रे रोधसि आनतस्य परिणतस्य वप्रप्रहारिण इत्यर्थः ।
 सुरद्विपस्य असह्यं विषाणभेदं दन्तप्रहारं हिमवान् इव सम्प्रीय-
 माणः संहृथन् अनुबभूव अनुभवति स्म । तस्याच्चोभ्यत्वादन-
 जिष्टुत्वाच्च इति भावः ॥१३॥

तस्मै हीति । तस्मै पार्थाय भारस्य भूभारस्य उद्धरणे उद्-
 वहने समर्थं प्रतापं बाहुम् इव अवष्टम्भतया इति शेषः । अन्यथा
 भारोद्धरणस्य दुष्करत्वात् इति भावः । “स प्रतापः प्रभावश्च

प्रत्याहतौजाः कृतसत्त्ववेगः
 पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति ।
 तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति
 यशांसि वीर्य्यं ज्वलितानि तस्य ॥ १५ ॥
 दृष्टावदानाद् व्यथतेऽरिलोकः
 प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः ।
 तेजोविहीनं विजहाति दर्पः
 शान्ताचिषं दीपमिव प्रकाशः ॥ १६ ॥

यत्तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः । प्रदास्यता वितरिष्यता
 कारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणेन जनकेन देवेन सोऽर्जुनी-
 ऽभिभवः तदानीं चिरं विषेहे सोढः वाल्मल्यात् इति
 भावः ॥१४॥

अथ त्रिभिः भगवदभिप्रायम् आविष्कुर्वन् चतुर्भिः कला-
 पकमाह । प्रत्याहतेति । प्रत्याहतौजाः परेण प्रतिहतबलः
 मन्त्रपि कृतसत्त्ववेगः कृतोक्ताहातिशयः सन् यः पुमान् ज्यायसि
 स्वस्मादपि अधिके पराक्रमं तनोति तस्य पुंसः भानोः अर्कस्य
 तेजांसीव वीर्य्येण शौर्य्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि यशांसि
 निष्पतन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः । हीनस्य अधिकाभियोगो यशस्कर
 इति भावः ॥ १५ ॥

ततः किमित्यत आह । दृष्टेति । दृष्टम् अवदानं महत् कर्म
 यस्य तस्मात् दृष्टावदानात् दृष्टपौरुषात् अरिलोकः शत्रुजनः
 व्यथते विभेति । व्यथितात् भौतात् तेजः प्रध्वंसं नाशमेति ।

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः
स जय्यतायाः पट्वीं जिगीषोः ।
गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य
गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥
एवं प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्त्तिं
मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् ।
द्वयेषु पर्यायजयावसादां
रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥

तेजोविह्वेनं दर्पः उल्काहः शान्तार्चिषं निर्वाणव्वालं दीपं
प्रकाश इव विजहाति त्यजति ॥ १६ ॥

तत इति । ततो दर्पहान्यनन्तरम् अस्ती क्षयं गतौ
मदावलेपौ मदगर्वौ यस्य सः । सोऽरिलोको गन्धेन मदगन्धेनैव
जेतुः जयनशीलस्य । तृच्प्रत्ययः । प्रमुखागतस्य अभिसुखा-
गतस्य गन्धद्विपस्यान्धो मतङ्गजौघः मत्तगजममूह इव जिगीषोः
नायकस्य जय्यतायाः । पट्वीं प्रयाति प्राप्नोति विजिगीषुणा
जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः । “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इति निपातः ।
अत्र श्लोकद्वयेन ज्यार्यसि पराक्रमकरणादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरो-
त्तरं प्रति कारणत्वकथनात् कारणमालास्थोऽलङ्कारः । लक्षणन्तु
उक्तम् ॥ १७ ॥

एवमिति । एवम् उक्तरीत्या प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यरिमध्ये तस्य
अर्जुनस्य मौलीन्दुलेखाविशदां कीर्त्तिं विधास्यन् करिष्यन्
अनुक्रमेण अविपर्यासेन पर्यायेण जयोऽवसादो भङ्गश्च तौ
जयावसादौ यस्यां तां पर्यायजयावसादां रणक्रियाम् द्वयेषु
इच्छति स जयानन्तरं भङ्गो भङ्गानन्तरं जय इति पर्यायार्थः ।

मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयात्

निन्ये वशं भूतपतेर्बलीषः ।

सहात्मलाभेन समुत्पतद्भिः

जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥

कलापकम् ।

वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं

वस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः ।

प्रवर्षतः सन्ततवेपथूनि

क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥ २० ॥

तस्य विपर्ययासोऽन्यतरनैरन्तर्ग्यं तदभावोऽनुक्रम इति अपो-
रुक्त्यम् ॥ १८ ॥

मुनेरिति । मुनेः विचित्रैः इषुभिः स भूयान् असङ्ख्यो
भूतपतेः बलीषः आत्मलाभेन जन्मना सह समुत्पतद्भिः आ-
र्भवंद्भिः आजन्मिद्भ्य इत्यर्थः । जातयः गोत्वमनुष्यत्वादयः
स्वभावा जातिनियता धर्माः तैः जातिस्वभावैः जीवलोकः
प्राणिजातमिव वशं निन्ये नीतः । कर्मणि लिट् । प्राणिनो
जातिधर्मान् इव गणान् मुनिशरान् न अतिक्रमितुं शक्नुः
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वितन्वत इति । वस्तानि सैन्यानि सन्ततवेपथूनि निर-
न्तरकम्पानि गवां कुलानि वृन्दानि प्रवर्षतो वृष्टिं कुर्वतः क्षपा-
घनस्य रात्रिमेघस्य इव शरैः योऽन्धकारस्तं वितन्वतः विस्ता-
रयतः तस्य मुनेः सम्बन्धिनं रवं शरवर्षघोषं निशेमुः शृश्रुवुः न
तु किञ्चित् ददृशुः चेष्टा तु दूरे आस्ताम् इति भावः ॥ २० ॥

सायकान् साध्वसविष्णुतानां
 क्षिपन् परेषामतिसौष्ठवेन ।
 शशीव दोषावृतलोचनानां
 त्रिभिद्यमानः पृथगाबभासे ॥ २१ ॥
 क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां
 भेदं यथावाकृतिरीश्वरस्य ।
 तरङ्गकम्पेन महाङ्गदानां
 छायामयस्येव दिनस्य भर्तुः ॥ २२ ॥
 प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः
 कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः ।

म इति । अतिसौष्ठवेन अतिलाघवेन सायकान् शरान्
 क्षिपन् सोऽर्जुनः साध्वसेन विष्णुतानां भ्रान्तानां साध्वसविष्णु-
 तानां परेषां द्विषां दोषेण रागादिना आवृतलोचनानां दुष्ट-
 चक्षुषां शशीव पृथग्विभिद्यमानः आबभासे । यथा सदोष-
 चक्षुषा एकश्चन्द्रो नानेव लक्ष्यते तद्वत् एकोऽपि अनेक इव
 दृष्ट इति भावः ॥ २१ ॥

क्षोभेणेति । अथ गणाधिपानां मन्वन्धिना बिन क्षोभेण
 कम्पेन ईश्वरस्य आकृतिः आकारो मूर्तिः महाङ्गदानां तरङ्ग-
 कम्पेन छायामयस्य प्रतिविम्बरूपस्य दिनस्य भर्तुः दिवाकरस्य
 आकृतिरिव भेदं विकारं ययौ प्राप स्वयं निर्विकारोऽपि प्रति-
 सूर्यवत्परसंसर्गात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि देवोऽपि विकृतस्तद्वि^१ कोपः किं न ह्यतस्तत्राह ।

आकारवैषम्यमिदं च भेजे
 दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥
 विस्फार्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां
 भूतानि भर्वा धनुरन्तकस्य ।
 भिन्नाकृतिं ज्यां दृश्युः स्फुरन्तीं
 क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥ २४ ॥

प्रसेदिवांसमिति । प्रसेदिवांसम् अर्जुनं प्रति प्रसन्नचित्तं त
 देवं कोपो न आप न प्राप तत्रापि अनुग्रहं ययौ इति भावः ।
 तत्र हेतुः परस्मिन् पुरुषे परात्मनि देवे स्वतो निर्विकारे
 इत्यर्थः । विकारः कोपरूपः कुतः न कुतश्चित् इत्यर्थः । ननु
 तस्य निर्विकारस्य कथं वहिः आकारभेदः कारणाभावादिति
 चेत् तन्न विद्म इत्याह । इदं पूर्वाक्तम् आकारवैषम्यं च भेजे
 किन्तु केनापि कारणेन न कुप्यति इत्यर्थः । ननु निर्विकारे
 कुत आकारभेदस्तत्राह । महतां वृत्तिष्येष्टा दुर्लक्ष्यचिह्ना
 दुर्यहहेतुका हि ॥ २३ ॥

विकारमेवाह । विस्फार्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरं भूतानि
 भर्वा भूतपातना भृजस्तृचप्रत्ययः । अन एव “न लोक” इत्या-
 दिना षष्ठीप्रतिषेधः । भुजाभ्याम् । कर्त्तृकरणयोः तृतीया ।
 विस्फार्यमाणस्य आकृष्यमाणस्य धनुरन्तक इव तस्य धनुरन्त-
 कस्य सम्बन्धिनीं स्फुरन्तीं चलन्तीम् अतएव भिन्ना द्विधा इव
 दृश्यमाना आकृतिः यस्याः तां ज्यां धनुर्गुणं क्रुद्धस्य तक्षकस्य
 नागविशेषस्य जिह्वामिव दृश्युः द्विधाभावात् भयङ्करत्वाच्च
 इति भावः ॥ २४ ॥

सव्यापसव्यध्वनितोग्रचापं

पार्थः किराताधिपमाशशङ्के ।

पर्य्यायसम्पादितकर्णतालं

यन्ता गजं व्यालमिवापराद्धः ॥ २५ ॥

निजघ्नरे तस्य हरेषुजालैः

पतन्ति वृन्दानि शिलीमुखानाम् ।

तेजस्विभिः सिन्धुमुखागतानि

यादांसि यादोभिरिवाम्बुराशेः ॥ २६ ॥

विभेदमन्तःपद्वीनिरोधं

विध्वंसनं चाविदितप्रयोगः ।

मथ्येति । पार्थः सव्यापसव्याभ्यां ध्वनितं नादितम् उग्र-
चापं येन तं किराताधिपम् अपराद्धः प्रमत्तो यन्ता पर्य्यायेण
अयौगपद्येन सम्पादितं कर्णयोस्तानम् आस्फालनं येन तं
व्यालं दुष्टम् “भेद्यनिङ्कः शठे व्यालः” इत्यमरः । गजमिवाश-
शङ्के तच्चापचातुर्यदृशन्तत् दुर्जेयः कोऽपि अयमनर्थकरश्च इति
शङ्कितवान् इत्यर्थः ॥ २५ ॥

निजघ्नरे इति । हरषुजालैः तस्य अर्जुनस्य पतन्ति
आगच्छन्ति शिली शब्दं मृगं येषां तेषां शिलीमुखानां शराणां
वृन्दानि । तेजस्विभिः प्रबलैः अम्बुराशेः यादोभिः जलघ्राहैः
सिन्धुमुखेन नदीमुखेन आगतानि यादांसीव जलजन्तूनिव ।
“यादांसि जलजन्तवः” इति वैजयन्ती । निजघ्नरे हतानि ॥ २६ ॥

विभेदमिति । अन्तर्विभेदं व्यूहविश्लेषणम् उपजापञ्च

नेदारिलोकेषु करोति यद्यत्
 तत्तच्चकारास्य शरेषु शम्भुः ॥ २७ ॥
 सोढावगीतप्रथमायुधस्य
 क्रोधोञ्जितवेगितया पतद्भिः ।
 छिन्नै रपि त्रासितवाहिनीकः
 पते कृतार्थैरिव तस्य बाणैः ॥ २८ ॥
 अलङ्कृतानामृजुतागुणान्
 गुरुपदिष्टां गतिमास्थितानाम् ।

पदवीनिरोधं मार्गं एव प्रतिबन्धनम् अन्यत्र तु आसारप्रसार-
 प्रतिबन्धं विध्वंसनं खण्डनं दुष्टेनटाहादिकञ्च इत्यादि यत्
 यत् नेता नायको जिगीषुः अविदितप्रयोगः संवृतमन्त्रत्वात्
 अविज्ञातोपायप्रयोगः सन् अरिलोकेषु शत्रुलोकेषु करोति ।
 तत्तत् शम्भुः अविदितप्रयोगः अज्ञातमन्थानमोक्षादिकः सन्
 अस्य अर्जुनस्य शरेषु चकार कृतवान् । कर्त्तरि लिट् ।
 श्लेषालङ्कारः ॥ २७ ॥

सोढेति । सोढानि परेः अवगीतानि गह्नितानि प्रथमायु-
 धानि पूर्वात्सृष्टबाणाः यस्य तस्य अर्जुनस्य सम्बन्धिभिः क्रोधो
 ञ्जितैः क्रोधाभिषिक्तैः पूर्वबाणवैफल्यात् कोपेन त्यक्तैः । अत
 एव वेगितया वेगेन पतद्भिः । गतिं कुर्वद्भिः । अत एव छिन्नैः
 अपि त्रासिता वाहिन्यो यैः तैः अत एव कृतार्थैः इव बाणैः
 पते । भावे लिट् । वस्तुतस्तु अकृतार्था एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अलमिति । ऋजुता अवक्राकारत्वम् अवक्रशीलत्वं च
 सैव गुणः तेन अलङ्कृतानां गुरुभिः धनुर्विद्यागुरुभिः धर्म-

सतामिवाप्रवृत्तिं मार्गणानां
 भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्मथाथ ॥ २९ ॥
 बाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारिः
 अवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः ।
 अखण्डितं पाण्डवसायकेभ्यः
 कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥
 चित्रोद्यमाणानतिलाघवेन
 प्रमाथिनस्तान् भवमार्गणानाम् ।

शास्त्रगुरुभिश्च उपदिष्टां दर्शितां गतिं गमनम् आचारञ्च
 आस्थितानां प्राप्तानां मार्गणानां शरणां सतां साधूनाम् इव
 अपर्वाण्य अप्रस्थी अन्यत्र अप्रस्तावे अकाण्ड इत्यर्थः । “पर्वः
 स्यादुत्सवे ग्रन्थी प्रस्तावे लक्षणान्तरि” इति विश्वः । स ईश्वर-
 कृतो भङ्गः छेदो व्यसनञ्च जिष्णोः अर्जुनस्य कस्यचित् जित्व-
 रस्य । “जिष्णुः शक्ते धनञ्जये जित्वरे” इति विश्वः । धृतिं
 धैर्यम् उन्मथाथ जहार इत्यर्थः । अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनात्
 इव शरभङ्गदर्शनात् धैर्यभङ्गोऽभूत् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बाणिति । बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मरारिः विशिखाः
 अवाङ्मुखीभूतफलाः विमुखायाः विफलाश्च सन्तः पतन्तः
 पाण्डवसायकेभ्यः । क्रियाग्रहणात् चतुर्थी । पाण्डवसायकानां
 कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्योऽखण्डितं प्रतिकारम्
 आपुः अत्युत्कटं कर्म सद्यः फलं दर्शयतीति भावः ॥ ३० ॥

पुनः अर्जुनस्य जयमाह । चित्रोद्यमाणानिति । अरातिः
 अर्जुनः अनिलाघवेन अतिशीघ्रत्वात् चित्रोद्यमाणान् चित्र-

शङ्काकुलाया निचखान दूरं
 बाणान् ध्वजिन्या हृदयेष्वरातिः ३१ ॥
 तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने
 पराक्रमेऽन्योन्यविशेषणेन ।
 हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं
 निरास नैदाघ इवाम्बु मेघः ॥ ३२ ॥
 अनामृशन्तः क्वचिदेव मम
 प्रियैषिणानुप्रहिताः शिवेन ।
 सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः
 शरा मुनेः प्रीतिकारा बभूवुः ॥ ३३ ॥

मास्यर्थं कुर्वाणान् “नमो वरिवश्चित्तडः क्यच्” भवमार्गणानां
 प्रमाथिनः खण्डयतः तान् वाणान् । शङ्काकुलायाः शङ्कालि-
 तायाः संक्षुभितायाः ध्वजिन्याः सेनायाः हृदयेषु दूरं गाढं
 निचखान निखातवान् ॥ ३१ ॥

तस्येति । तस्य अर्जुनस्य पराक्रमेऽतियत्नात् हेताः
 अन्योन्यस्यः विशेषणेन अतिशयकरणेन अतिरिच्यमाने अति-
 क्रम्यमाणे सति पुरां हन्ता त्रिपुरविजयो हरो भूरि प्रभूतं
 पृषत्कवर्षं वाणवर्षम् । “पृषत्कवाणविशखाः” इत्यमरः ।
 निदाघे भवो नैदाघो मेघोऽम्बुवाहोऽम्बु जलम् इव निराम
 मुभोच । अस्यतेर्लिट् । निदाघग्रहणं वर्षणस्य अतितीव्रत्व-
 द्योतनार्थम् ॥ ३२ ॥

अनामृशन्त इति । प्रियैषिणा प्रियचिकीर्षणा शिवेन

अस्त्रैः समानामतिरेकिणीं वा
 पश्यन् रिपूणामपि तस्य शक्तिम् ।
 विषादवक्तव्यबलः, प्रमाथी
 स्वमाललम्बे बलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥
 ततस्तपोवीर्यसमुद्भूतस्य
 पारं यियासोः समरणवस्य ।
 महेषुजालान्यखिलानि जिष्णोः
 अर्कः पयांसोव समाचचाम ॥ ३५ ॥

अनुप्रहिताः प्रयुक्ताः अत एव क्वचित् एव मर्म अनामृशन्तोऽसृ-
 शन्तः ते शराः सुहृन्मित्रं सोऽपि प्रियेषो तेन प्रयुक्ताः उच्चारिताः
 नर्मवादाः प्रियवादा इव मुनिः अर्जुनस्य प्रीतिकराः प्रीति-
 जनका बभूवुः ॥ ३३ ॥

अस्त्रैरिति । अस्त्रैः स्वायुधैः समानां तुल्यामतिरेकिणीं
 ततोऽधिकां वा तस्य मुनिः रिपूणाम् अपि शक्तिं पश्यन् विषादेन
 उत्साहभङ्गेन वक्तव्यानि निर्वाच्यानि बलानि यस्य मः प्रमाथा
 शत्रुमर्दनः इन्दुमौलिः महादेवः स्वं बलमात्मायं बलमाललम्बे
 स्वमामथ्यम् अवलम्बितवान् ॥ ३४ ॥

तत इति । ततो महिमप्रादुर्भावात्तरं देवः तपोवीर्याभ्यां
 समुद्भूतस्य प्रगल्भस्य समर एव अर्णवस्तस्य पारंमन्तं यियासोः
 जिगमिषोः जिष्णोः अर्जुनस्य अखिलानि महेषुजालानि समग्र-
 बाणसमूहान् अर्कः सूर्यः पयांसोव जलानोव समाचचाम
 संजहारित्यर्थः ॥ ३५ ॥

रिक्ते सविश्रम्भमथार्जुनस्य
 निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः ।
 अन्यद्विपापीतजले सतर्षं
 मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥
 च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्थात्
 ध्वस्तार्थसारे सहसैव बन्धौ ।
 तत्कालमोषप्रणयः प्रपेदे
 निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

रिक्त इति । अथ बाणान्तर्धानानन्तरम् अर्जुनस्य पाणिः
 करः रिक्ते बाणशून्येऽपि निषङ्गवक्त्रे तूणीरमुखे अन्यद्विपेन
 गजान्तरिणं आपीतजले पीततोये नगस्य अचलस्य अश्मरन्ध्रे
 शिलागर्त्तं कन्दरे इत्यर्थः । सतर्षं सतृष्णं यथा स्यात्तथा इति
 क्रियाविशेषणम् । मतङ्गजस्य पाणिः लक्षणया कर इव सवि-
 श्रम्भं सन्ति एव बाणा इति मविश्र्वासं निपपात ॥ ३६ ॥

च्युत इति । शरा एव अर्थः धनं यस्य तस्मात् च्युते भ्रष्टे
 तस्मिन् इषुधौ निषङ्गं महसा भटिति ध्वस्तार्थसारे अकाण्ड
 नष्टधनसारे बन्धौ इव तत्काले मोषः वितथः प्रणयः प्रीतिः
 यस्य सः प्रणयेन अर्थप्रार्थनात् पूर्वं कृतार्थ एव इति भावः । स
 पाणिः निर्वाच्यतां कृतज्ञत्वात् अपवादराहित्यं कामयत इति
 निर्वाच्यताकामः । शान्तिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । स इव
 इत्युत्पन्ना । आभिमुख्यं प्रपेदे । यथा कश्चित् कृतज्ञः तत-
 कालानुपकृतम् अपि बन्धुं पूर्वीपकारस्मरणात् पुनः अनुबध्नाति
 तद्वत् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आघट्टयामास गतागताभ्यां
 सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूष्णी ।
 विधेयमार्गे मतिरुत्सुकस्य
 नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः ॥ ३८ ॥
 बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ
 महेषुधी वीतमहेषुजालौ ।
 युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्वः
 पूर्वापरौ लोक इवाम्बराशी ॥ ३९ ॥

आघट्टयामासेति । अस्य मुनेः अथा चासौ अङ्गुलिश्च इति
 अग्राङ्गुलिः । “हस्ताग्रग्रहस्तयोगुणगुणिनोर्भेदात्” इति
 वामनः । विधेयमार्गे कर्त्तव्यान्वेषणे उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गां
 भवं जिगीषोः नायकस्य मतिर्बुद्धिः नयः पाङ्गुण्यः प्रयोगः
 उपायः तौ नयप्रयोगौ इव तूष्णी निषङ्गौ सावेगं ससम्भ्रमम् ।
 “इष्टानिष्टागमाज्ञानमावेगश्चित्तसम्भ्रम” इति शाश्वतः । गता-
 गताभ्यां यातायाताभ्याम् आवापांहापाभ्यां च आघट्टयामास ।
 अन्यत्र तु वितर्कयामास । शरग्रहणाय पुनः पुनः तूष्णयोः
 पाणिं ध्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

बभारेति । शून्याकृतिः इष्टनाशात् निस्तेजस्करूपोऽर्जुनः
 तौ वीतमहेषुजालौ वीतानि रिक्तानि महेषुजालानि ययोः तौ
 महेषुधी महानिषङ्गौ विजिह्वः शून्यो लोको युगान्ते संशुष्क-
 जलौ । “शुषः कः” इति निष्ठातकारस्य ककारः । पूर्वापरौ
 अम्बराशी सम्द्वौ इव बभार ॥ ३९ ॥

तेनानिमित्तेन तथा न पार्थः
 तयोर्यथा रिक्ततयानुतेपे ।
 स्वामापदं प्रोक्त्वा विपत्तिमग्नं
 शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
 प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मात्
 कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ।
 पराङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारात् ।
 तूष्णीमुखान्मित्रकुलादिवार्यः
 पश्चात्क्रिया तूष्णयगस्य भर्तुः
 जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।

तेनेति । पार्थः तयोः तूष्णयोः रिक्ततया हेतुना यथा अनु-
 तेपे शुशोच तथा तेन अनिमित्तेन बाणक्षयरूपेण दुर्निमित्तेन
 न शुशोच । तथाहि सन्तः स्वामापदं प्रोक्त्वा विस्मृत्य विपत्ति-
 मग्नम् उपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वव्यसनापेक्षया पर-
 कौयव्यसनमेव सतामनुतापकम् इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतीति । प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्तुम् असमर्थः । “तुम-
 र्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी । अर्जुनस्य सः हस्तः पाणिः
 पराङ्मुखत्वेऽपि तत्कालवैमुख्येऽपि कृतोपकारात् तस्मात् तूष्णी-
 मुखत्वात् मित्रकुलादार्यः साधुः कृतज्ञ इव । “आर्यः साधुकुली-
 नयोः” इति विश्वः । कृच्छ्रेण महाकष्टेन विश्लेषमियाय ।
 गौरादित्वात् तूष्णशब्दात् ङीष् ॥ ४१ ॥

पश्चादिति । तदानीं भक्तः स्वामिनः । कर्त्तरि षष्ठी ।

सम्भावनायामधरीकृतायां

पत्न्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं

लौहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद ।

हृतोत्तरं तत्त्वविचारमध्ये

वक्त्रेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥

जहार चास्मादचिरेण वर्मं

ज्वलन्मणिद्योतितहैम्यलेखम् ।

चण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं

तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥

पश्चात् क्रिया पृष्ठतः करणं तृणयुगस्य उपकारिणोव उपकारि-
केव जज्ञे जाता । तथाहि । सम्भावनायां स्वयोग्यतायाम् अधरो-
कृतायाम् असफलोकृतायां पत्न्युः स्वामिनः पुरोऽग्रं साहितव्य-
मासस्थितम् । बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । साहसं न
याग्यम् । भर्ता सम्भावितस्य अवसरे अनुपकर्तुः अनुजोविनः
नत्साम्बुख्यम् अनुचितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मिन् । शम्भुः आक्षिप्तानि अपहृतानि महेषुजालानि
यस्य तं मुनिं तत्त्वविचारमध्ये वाटमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं
विपक्षं प्रतिवादिनं यत्ना वाटो गुरुभिः दोषैः निग्रहस्थानैः इव
लौहैः लौहमयैः शरैः मर्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥ ४३ ॥

जहारिति । किञ्च अस्मात् मुनेः अचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भिः
मणिभिः द्योतितः हैम्यः सौवर्ण्यः लेखाः यस्य तत् तद्योक्तम् ।

विकोशनिर्धूततनोर्महासेः

फणावतश्च त्वचि विच्युतायाम् ।

प्रतिद्विपावद्भरुषः समक्षं

नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छ्रदस्य ॥ ४५ ॥

विबोधितस्य ध्वनिना घनानां

हरेरपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।

निरस्तधूमस्य च राविवह्नेः

विना तन्नुद्वेण सचिं स भेजे ॥ ४६ ॥

युग्मकम् ।

धर्मं कवचं चण्डो मरुत् पवनः पतङ्गात् सूर्यात् एकनालं
केवलं कृष्णवर्णम् । “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः । तडि-
त्वतः तडिद्युक्तस्य अम्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगव-
न्नायया मुक्तकञ्चुको मुनिः मेघनिर्मुक्तः सूर्य इव दिदीपे इति
भावः ॥ ४४ ॥

अथ युग्मेनाह । विकोशेति । सोऽर्जुनः तनं त्रायत इति
तनुत्रं वर्म । “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः । तेन विना
विकोशः कोशादुद्धृतः निर्धूततनुः बाणोल्लोढमूर्त्तिः । ततो
विशेषणसमासः । तस्य विकोशनिर्धूततनोः महासेः महा-
खड्गस्य तथा त्वचि विच्युतायां सत्यां फणावतश्च मुक्तकञ्चुकस्य
अहेश्च प्रतिद्विपे प्रतिगजे आवद्भरुषो बद्धकोपस्य समक्षं प्रति-
गजस्य अग्रे आक्षिप्तमुखच्छ्रदस्य निरस्तमुखावरणस्य नागस्य
गजस्य च ॥ ४५ ॥

विबोधितस्येति । घनानां ध्वनिना गर्जितेन विबोधितस्य

अचित्ततायामपि नाम युक्ताम्
 अनूध्वतां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे ।
 महीं मतौ ताविषुधौ तदानीं
 विवत्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
 स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्त्वे ।
 धाम्ना तपोवीर्य्यमयेन युक्तम् ।
 शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीशः

त्वष्टा विवस्वन्तमिवील्लिलेख ॥ ४८ ॥

गैलरग्धात् कन्दरात् अपेतस्य निष्क्रान्तस्य हरः सिंहस्य च
 तत्रा निरस्तधूमस्य रात्रिवक्त्रेय रुचिं शोभां भेजे । एतेन
 अस्य तोक्षणा वैरनिर्यातनत्वरणदुर्मदत्वमनस्त्रित्वतेजस्त्रित्वानि
 उक्तानि । अत्र रुचिमिव रुचिमिति सादृश्यात्तेपात् असम्भ-
 दस्तुमस्वन्धो निदर्शनानङ्कारो मानया संसृष्टः ॥ ४६ ॥

अचित्ततायामिति । तदानीं कवचपतनममये महीं गतौ
 इषुधौ निषङ्गौ अचित्ततायामपि अचेतनत्वेऽपि तदीयकृच्छ्रे
 स्वाभिव्यमने युक्तां योग्याम् नाम किल अकिञ्चित्करत्वादिति
 भावः । अनूर्ध्वताम् अवाङ्मुखत्वं प्राप्य चेतनया प्राणिसाधारण-
 ज्ञानिनेव योगं चैतन्यमस्वन्धं विवत्रतुः इवेत्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वे
 अवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्मयोगात् इति भावः ॥ ४७ ॥

स्थितमिति । विशुद्धे निर्मले नभसि इव सत्त्वे सत्त्वगुणे
 स्थितं तपोवीर्य्यमयेन तपोवीर्याभ्यां गतेन धाम्ना तेजसा युक्तं
 तम् अर्जुनम् ईशः त्वष्टा विश्वकर्मा विवस्वन्तमिव अजस्रं
 शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैः उल्लिलेख ततश्च ॥ ४८ ॥

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु
 गात्रेषु चाधैर्यमुपागतेषु ।
 मुनेर्बभूवागणितेषुराशेः
 लौहस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४६ ॥
 ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुः
 श्रीमान् चरल्लोहितदिग्धदेहः ।
 आस्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः
 क्षितिं विधुन्वन्नित्र पाष्णिघातैः ॥ ५० ॥

संरम्भेति संरम्भवेगेन मन्ममातिशयेन उज्झितवेदनेषु
 त्यक्तदुःखेषु गात्रेषु च अधैर्यं स्तैमित्यम् उपागतेषु मत्सु न
 गणिताः इषुराशया येन तस्य अगणितेषुराशेः मुनेः अर्जुनस्य
 आत्ममन्युः स्वकोपो लोहस्य विकारे लौहः कार्णायमः तिर-
 स्क्रियते आच्छाद्यतेऽनेनेति तिरस्कारः कञ्चुक इव बभूव ।
 रोषवशात् न किञ्चित् प्रहारदःखमन्नामोदित्यर्थः । क्रीडिक-
 वर्मणां वीराणां किमन्यैः लौहभारैः ? इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ युग्मेन आह । तत इति । ततोऽनन्तरम् अनुपूर्वीं
 पूर्वमनुगती गोपुच्छाकारौ आयती दीर्घौ वृत्तौ वक्तुं लौ बाह
 यस्य सः श्रीमान् शोभावान् चरल्लोहितदिग्धदेहः स्रव-
 द्बुधिरलितगात्रः पाष्णिघातैः चरणतलाघातैः । “तदग्रन्यो
 घुटिके गुल्फौ स्त्रियां पाष्णिरधस्तयोः” इत्यमरः । क्षितिं
 विधुन्वन् प्रकम्पयन् इव वेगेन आस्कन्द्य अभिद्रुत्य विमुक्तनादः
 सोऽर्जनः ॥ ५० ॥

साम्यं गतेनाशनिना मघोनः
 शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण ।
 शम्भुं विभित्सुधनुषा जघान
 स्तम्बं विषाणेन महानिवेभः ॥ ५१ ॥

युग्मम् ।

रयेण सा सन्निदधे पतन्ती
 भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।
 समुद्रता सिन्धुरनेकमार्गा
 परं स्थितेनौजसि जङ्गनेव ॥ ५२ ॥
 विकारमुक्कः कर्मसु शोचनीयः
 परिच्युतौदार्य्य दूवोपचारः ।

साम्यमिति । मघोनः इन्द्रस्य अशनिना वज्रेण सह साम्यं
 गतेन वज्रकल्पेन शशाङ्कस्य खण्डं शकलं तस्य इव आकृतिः
 यस्य तद्वद्वक्रमित्यर्थः । पाण्डुरश्च तद्वदेवेति भावः । तेन
 शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शम्भुं विभित्सुः भेतुमिच्छुः
 मन् महानिभो गजः विषाणेन दन्तेन स्तम्बमिव जघान ॥५१॥

रयेणेति । रयेण वेगेन पतन्तो सा चापयष्टिः, भवस्य
 संसारस्य उद्भवः उत्पत्तिः यस्मात् तेन भवोद्भवेन ईश्वरेण परे
 आजसि परमं ज्यातिषि स्थितेन जङ्गना राजाविणा समुद्रता
 अत्युत्कटा अनेकमार्गा त्रिस्रोताः सिन्धुः गङ्गा इव आत्मनि,
 सन्निदधे मस्यक् निहिता अन्तर्निहितेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

विकारमुक्क इति । विकारमुक्को भग्नचापः अत एव परि-

विचिक्षिपे शूलभृता सलीलं
 स पत्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥
 उपोढकल्याणफलोऽभिरक्षन्
 वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्थः ।
 जपोपवासैरिव संयतात्मा
 तेषु मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥
 ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः
 सीमानमन्यरतिदुस्तरं सः ।
 तेजःश्रियामाश्रयमुत्तमासिं
 साक्षाद्दृङ्क्षारमिवात्कल्बे ॥ ५५ ॥

च्युतीदार्या दानवर्जित उपचारः सत्कार इव कर्मसु रण-
 क्रियासु कृत्येषु च शोचनीयः शोच्योऽपूज्यश्च मत्त्वावष्टम्भनात्
 भग्नचित्तत्वाच्च सोऽर्जुनः शूलभृता शिवेन सलीलं यथा तथा
 अदूरपातैः अतिगाढप्रहारैः पत्रिभिः शरैः दूरम् अत्यन्तं विचि-
 क्षिपे नुवः ॥ ५३ ॥

उपोढेति । उपोढमामन्नं कल्याणफलम् अस्त्रनाभरूपं
 स्वर्गादिकञ्च यस्य सः वीरव्रतमाहवाटनिष्ठतिरूपं तोत्रं तपश्च
 अभिरक्षन् पलायमानः पुण्या यो रण एव आश्रमः तत्र तिष्ठति
 इति पुण्यरणाश्रमस्थः संयतात्मा नियमितचित्तः मुनिः अर्जुनः
 कश्चित्तपस्वी च तैः शिवस्य महादेवस्य इषुभिः शरैः जपोपवासैः
 इव तेषु तप्तः । तपतेः कर्मणि लिट् ॥ ५४ ॥

तत इति । ततः चापान्तर्धानानन्तरं सोऽर्जुनः अग्रभूमिं

शरानवद्यन्नवद्यकर्मा
चचार चितं प्रविचारमार्गैः ।
हस्तेन निस्त्रिंशभृता स दीप्तः
साकांशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥ ५६ ॥
यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभिः
क्वायामयश्चासु सहस्ररश्मिः ।
तथा भ्रमन्नाशु रणस्थलीषु
स्यष्टद्विमूर्त्तिर्दृष्टो स भूतैः ॥ ५७ ॥

विपदि गन्तव्यस्थानं शरणम् इत्यर्थः । कुतः व्यवसायमिद्वेः
यद्वाद्यागमिद्वेः सोमानम् अवधिं साधकतमम् इत्यर्थः । अन्यैः
परैः अतिदुस्तरं दुरतिक्रमं तेजःश्रियां प्रतापमप्यदाम् आश्रयं
हितुम् इत्यर्थः । उत्तमांसि महाशुद्धम् । “सन्महत्” इत्या-
दिना समासः । साक्षादहङ्कारं सविग्रहम् अभिमानं इव
आललम्बे जग्राह ॥ ५५ ॥

शरानिबि । अनवद्यकर्मा अगर्ह्यकर्मा । “अवद्यपश्य”
इत्यादिना निपातः । शरान् अवद्यन् खण्डयन् वीरो निस्त्रिंश-
भृता खड्गयुक्तेन हस्तेन साकांशुना अकांशुसहितेन ऊर्मिणा
तरङ्गैश्च वारिधिरिव दीप्ता दापितः सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः
खड्गिनां गतिभेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥ ५६ ॥

यथेति । भाभिः दीप्तिभिः उपलक्षितः । “स्युः प्रभारुच्यु-
चिस्त्रिंशभास्त्रुविद्युनिदाप्तयः” इत्यमरः । सहस्ररश्मिः अर्कः
यथा निजे वर्त्मनि नभसि क्वायामयः प्रतिविम्बरूपः सन् अप्सु
भाभि रणस्थलीषु च स्यष्टे द्वे मूर्त्तौ यस्य स स्यष्टद्विमूर्त्तिः सन्

शिवप्रणुनेन शिलीमुखेन

त्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः ।

ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणेः

धनस्य वप्रादिव वैद्यतोऽग्निः ॥ ५८ ॥

आक्षिप्तचापावरणेषु जालः

छिन्नोत्तमासिः स मधेऽवधृतः ।

रिक्तः प्रकाशश्च बभूव भूमिः

उत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥

सोऽर्जुनः भ्रमन् तथा भूतैः गणैः दृष्टो दृष्टः । यथैकांशं
नभसि अस्मि च अनेक इव दृश्यते । तथा सोऽपि इति भवि च
अस्मि सङ्घाताद् योगपद्यभ्रमात् एव एकाऽपि अनेक इव गणैः
दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

शिवेति । शिवेन प्रणुनः क्षिप्तः तेन शिलीमुखेन स्वरु-
प्रदेशात् सृष्टिप्रदेशम् अवधिं कृत्वा “त्सरुः खड्गादिसृष्टौ स्यात्”
इत्यमरः । अपवर्जिताङ्गो लूनप्रियङ्गः असिः खड्गः तस्य
अजेतस्य पाणः करात् धनस्य क्षेत्रस्य वप्रात् तटात् वैद्यतां
विद्युत्सम्बन्धा अग्निः इव ज्वलन् पपात ॥ ५८ ॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तानि अपहृतानि चापावरणेषु
जालानि धनुर्वेर्मवाणसमूहा यस्य सः छिन्नोत्तमासिः लून-
महाखड्गः मधे रणे । “मृधमात्कन्दनं सङ्घातम्” इत्यमरः ।
अवधृता निरस्तः सोऽर्जुनः उत्सादितम् उत्पाटितम् उद्यानं
यस्य सः भूमिः प्रदेशो भूमिभाग इव रिक्तः शून्यः प्रकाशा निः-
सम्बन्धश्च बभूव ॥ ५९ ॥

स खण्डनां प्राप्य पराटमर्षवान्
 भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।
 संसर्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपां
 द्रवेतरेषां पयसामिवाश्मनाम् ॥ ६० ॥
 नीरन्ध्रं परिगमिते क्षतं पृषत्कैः
 भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।
 उच्छ्रायस्थगितनभो दिगन्तरालं
 चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥ ६१ ॥
 निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः

स इति । परात् परस्मात् शत्रोः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा”
 इति विकल्पात् न स्मादादेशः । खण्डनां भङ्गं प्राप्य अमर्षवान्
 सोऽर्जुनः भुजद्वितीयो भुजमात्रमहायः सन् अपि विजेतुम्
 इच्छया द्रवेभ्यः इतराणि तेषां द्रवेतरेषां कठिनानां पयसाम्
 इव करकाणाम् इवेत्यर्थः । अश्मनां सम्बन्धिनीं परिरुग्णा
 भग्नाः पादपाः यस्याः सा तां वृष्टिं संसर्ज अश्मभिः जवान्
 इत्यर्थः ॥ ६० ॥

नीरन्ध्रमिति । शिलाविताने शिलाजाले भूतानाम् अधि-
 पतिना शिवेन पृषत्कैः वाणैः क्षयं परिगमिते नीते सति इन्द्र-
 सूनुः अर्जुनः उच्छ्रायेण उत्सधेन स्थगितम् आच्छादितं नभो
 दिशाम् अन्तरालञ्च येन तत् नीरन्ध्रं सान्द्रं रोहन्तीति रुहाः ।
 वृगुपत्रलक्षणः कप्रत्ययः । क्षिती रुहा वृक्षास्तेषां जालं चिक्षेप
 प्रेरयामास “उच्छ्रायं गमितवती” इति प्रामादिकः पाठः ॥ ६१ ॥

निःशेषमिति । ईशानः शिवः । शानच्प्रत्ययः । निःशेषं

कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् ।
 ईशानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तैः
 आतेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥
 उन्मज्जन् मकर इवामरापगाया
 वेगिन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः ।
 गाण्डीवौ कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्
 आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६३ ॥

यथा तथा शकनितानि वल्कलानि त्वचः अङ्गानि शाखाः
 मारो मज्जा च येषां तैः भुवम् अभितः कषायो यो रागः
 स्वरागीण रञ्जनम् इति यावत् । “रागे क्वाथे कषायोऽस्त्वो” इति
 वैजयन्तो । तेन चित्रां विचित्रवर्णां कुर्वद्भिः सकुसुमपल्लवैः
 तैः नगैः वृक्षैः रङ्गे रणरङ्गे या देवताः ताभ्यो बलिं पृजाम् इव
 आतेने ॥ ६२ ॥

उन्मज्जन्निति । गाण्डीवौ अर्जुनः उन्मज्जन् उत्तरन् मकरो
 जलग्राहविशेषः अमरापगाया इव बाणनद्याः बाणप्रवाहात्
 बेनेन प्रतिमुखम् अभिमुखम् एत्य आगत्य कनकशिलानिभं
 कनकग्रहणं काठिन्यातिशयद्योतनाद्यम् । विषमविलोचनस्य
 त्र्यम्बकस्य वक्षा हृदयं भुजाभ्याम् आजघ्ने ताडितवान् । अत्र
 आत्मर्षपटं विचार्यम् “आडो यमहनः” इत्यत्र अकर्मकाधि-
 कारात् “स्वाङ्गकर्मकाच्च” इति वक्तव्यत्वात् न च शिवस्य प्रति-
 मुखम् इत्यन्वयात् कनकशिलानिभं कनकनिकष-ल्यं श्यामं
 स्ववक्ष आजघ्ने इत्यर्थः इति वाच्यम् । अनौचित्याचरणात् न
 हि युद्धाय सन्नद्धा निपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनम् आच-

अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्तिलक्ष्मणोः

असुगममरिसैन्यैरङ्गमभ्यागतस्य ।

जनक इव शिशुत्वै सुप्रियस्यैकसूनोः

अविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥६४॥

इति किरातार्जुनीये महाकाव्ये

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रन्ति किन्तु स्वधुजास्फालनन् । किञ्च अनन्तरं वक्ष्यमाणभव-
कर्तृकाविनयमह्नविरोधात् वक्ष एव इत्यन्वयस्य अव्यवधा-
नाच्च पूर्वं एव दूषितत्वात् अतो व्याकरणान्तरात् द्रष्टव्यम् ।
केचित्तु “त्रास्वकस्य वक्षः प्राप्य” इत्यध्याहारं खोक्तव्य अक-
र्मकत्वात् आत्मनेपदमाहुः ॥ ६३ ॥

अभिलषत इति । कीर्तिलक्ष्मणोरुपायं साधनभृतम् अरि-
सैन्यैः असुगमं दुरासदं विक्रमम् अभिलषतः । सूनुपत्रे
यत्किञ्चिन्महत् फलं प्रार्थयमानस्य इत्यर्थः । अत एव अङ्गम्
अन्तिकम् अभ्यागतस्य उत्तमङ्गममारूढस्य च पाण्डवस्य अवि-
नय स्मरारिः अनेन भक्तवात्सल्यम् एव सहनकारणम् इति
सुञ्चते । शिशुत्वे शैशवे सुप्रियस्य परमप्रेमास्पदस्य कुतः
‘एक एव सूनुः तस्य एकसूनोः अविनयं जनक इव सेहे
मोदवान् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयव्याख्यायां षष्ठ्या

सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशःसर्गः ।

तत उदग्र इव हिरदे मुनौ
 रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे ।
 धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः
 प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥
 हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्
 अमृदुसंवलितान्जुलिपाणिजः ।
 स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः
 प्रतिननाद दरीषु दरीभृतः ॥ २ ॥

तत इति । ततो मुनिमुष्टियुद्धानन्तरम् उदये महति हिरदे
 गजे इव भीमे भुजौ एव आयुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि
 मुनौ शङ्करः स्वयमपि सबाणधि मतृणं धनुः अपास्य त्यक्त्वा
 मुष्टिभिः घनैः लोहमुद्गरैः इव प्रतिजघान । प्राङ्मुनिक्लता-
 घातस्य प्रतिघातं कृतवान् इत्यर्थः । “घनाः कठिनमङ्गानमेघ-
 काठिन्यमुद्गराः” इति वैजयन्ती । “घनस्तु लोहमुद्गरे” इति
 विश्वः । यद्यपि मुष्टिशब्दः “मुष्ट्या तु बद्धया सरत्निः स्याद-
 रत्निस्तु निष्कंनिष्टेन मुष्टिना” इत्यमरः उभयथा प्रयोगाद्
 द्विलिङ्गः तथापि अत्र उपमानसारूप्यात् पुंलिङ्गो याञ्च । द्रुत-
 विलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

हरेति । हरपृथासुतयोः अमृदु निविडं यथा तथा संव-
 लिताः सङ्घाटिताः अङ्गुल्यो येषां ते मुष्टीकृता इत्यर्थः । तेषु

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुर्क्षतीः
सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः ।
क इव नाम वृहन्मनसाम्भवेत्
अनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३ ॥
व्रणमुखच्युतशोणितशीकर-
स्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
अभिनवौषसरागभृता बभौ
जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४ ॥

पानिषु जातः तथोक्तः । स्फुटन्तीनां विटलन्तीनाम् अनल्प-
शिलानाम् आरव इव दारुणो भीषणो ध्वनिः उत्पतन् उद्गच्छन् ।
दरोभृतो गिरेः दरीषु गुहासु प्रतिननाद प्रतिदध्वान ॥ २ ॥

शिवेति । कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिः मुष्टिघातैः
भिन्ना विदीर्णाः याः पृथ्वी महत्यः क्षतयः प्रहाराः व्रणाश्ताः
सुखमिव अनुबभूव । दुःखकरोरपि इति भावः । क्षतीर्दुःखं
नाजौगणदित्यर्थः । ननु दुःसहदुःखवेगेषु कथम् अगणना ? इत्य-
त्राह । क इति । क इव नाम को नु खलु सत्त्ववतां सत्त्वाधि-
कानां वृहन्मनसां तेजस्विनाम् अनुकृतेः अनुकरणस्य अपि
क्षमो भवेत् । मनस्विनां चरितं नटवदनुकर्तुमपि न कश्चि-
दीष्टे तस्य आचरणं तु दूरापास्तम् । रौद्ररसाविष्टमनस्विनां
कुतः सुखगणना ? इति भावः ॥ ३ ॥

व्रणेति । व्रणमुखेभ्यः च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः
स्थगितमाहतं शैलतटाभं शिलाभं भुजान्तरं वक्षो यस्य स
तथोक्तः उमापतिः अभिनवम् औषसरागं सन्ध्यारागं विभर्तीति

अष्टादशः सर्गः ।

तत उदग्र इव द्विरदे मुनौ
 रणमुपेयुषि भीमसुजायुधे ।
 धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः
 प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥
 हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्
 अमृदुसंबलिताङ्गुलिपाणिजः ।
 स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः
 प्रतिननाद दरीषु दरीभृतः ॥ २ ॥

तत इति । ततो मुनिमुष्टियुद्धानन्तरम् उदग्रे महति द्विरदे
 गजे इव भीमे भुजौ एव आयुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि
 मुनौ शङ्करः स्वयमपि सबाणधि मतृणं धनुः अपास्य त्यक्त्वा
 मुष्टिभिः घनैः लोहमुद्गरैः इव प्रतिजघान । प्राङ्मुनिक्लता-
 घातस्य प्रतिघातं कृतवान् इत्यर्थः । “घनाः कठिनमङ्घ्रातमेघ-
 काठिन्यमुद्गराः” इति वैजयन्ती । “घनस्तु लोहमुद्गरैः” इति
 विश्वः । यद्यपि मुष्टिशब्दः “मुष्ट्या तु बद्धया सरत्निः स्याद-
 रत्निस्तु निष्कंनिष्टेन मुष्टिना” इत्यमरः उभयथा प्रयोगाद्
 द्विलिङ्गः तथापि अत्र उपमानसारूप्यात् पुंलिङ्गो ग्राह्यः । द्रुत-
 विलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

हरेति । हरपृथासुतयोः अमृदु निविडं यथा तथा संब-
 लिताः सङ्घटिताः अङ्गुलयो येषां ते मृष्टीक्लता इत्यर्थः । तेषु

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः
 सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः ।
 क इव नाम वृहन्मनसाम्भवेत्
 अनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३ ॥
 व्रणमुखच्युतशोणितशीकर-
 स्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
 अभिनवौषसरागभृता बभौ
 जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४ ॥

पाणिषु जातः तथोक्तः । स्फुटन्तीनां विदलन्तीनाम् अनल्प
 शिलानाम् आरव इव दारुणो भीषणो ध्वनिः उत्पतन् उद्गच्छन् ।
 दरोभृतो गिरेः दगीषु गुहासु प्रतिननाद प्रतिदध्वान ॥ २ ॥

शिवेति । कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिः मुष्टिघातैः
 भिन्ना विदीर्णाः याः पृथ्वी महत्यः क्षतयः प्रहाराः व्रणास्ताः
 सुखमिव अनुबभूव । दुःखकरोरपि इति भावः । क्षतीर्दुःख
 नाजोगणदित्यर्थः । ननु दुःसहदुःखवेगेषु कथम् अगणना ? इत्य-
 त्वाह । क इति । क इव नाम को नु खलु सत्त्ववतां सत्त्वाधि-
 कानां वृहन्मनसां तेजस्विनाम् अनुकृतेः अनुकरणस्य अपि
 क्षमो भवेत् । मनस्विनां चरितं नटवदनुकर्तुमपि न कश्चि-
 दीष्टे तस्य आचरणं तु दूरापास्तम् । रौद्ररसाविष्टमनस्विनां
 कुतः सुखगणना ? इति भावः ॥ ३ ॥

व्रणेति । व्रणमुखेभ्यः च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः
 स्थगितमाहतं शैलतटाभं शिलाभं भुजान्तरं वक्षो यस्य स
 तथोक्तः उमापतिः अभिनवम् औषसरागं सन्ध्यारागं विभर्त्तीति

उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः
 प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः ।
 भृशरया इव सङ्घमहोभृतः
 पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥ ५ ॥
 निपतितेऽधिशिरोधरमायते
 सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः ।
 त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना
 लुलितदृष्टि मदादिव चस्त्रले ॥ ६ ॥

तयोक्तं जलधरेण समानं तुल्यं यथा तथा बभौ इत्युपमा ॥४॥

उरसोति । शूलभृतः शिवस्य उरसि प्रहिताः प्रयुक्ताः अर्जु-
 नस्य मुष्टयः पृथुनि विशाले सङ्घमहोभृतः सङ्घादेः रोधसि तटे
 भृशरयाः तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मय इव मुहुः प्रति
 हतिं ययुः ॥ ५ ॥

निपतित इति । अयमानि चक्षुषि यस्य तस्य अयुगचक्षुषः
 त्रिलोचनस्य आयते दीर्घं अरत्नियुगे अरत्नयोः बहुमुष्ट्योर्हस्तयोः
 युगे युग्मे । “मुष्ट्या तु बहुया सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनि-
 श्रेण मुष्टिना” इत्यमरः । प्रकृते तु मुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगः ।
 शिरोधरायामधोति अधिशिरोधरम् अधिकन्धरं समं युगपत्
 निपतिते सति । किरीटिना अर्जुनेन मदादिव त्रीणि चत्वारि
 वा त्रिचतुराणि । “सङ्घायाव्ययासन्न” इत्यादिना बहुव्रीहिः ।
 “चतुरोऽचर्प्रकरणे त्रुपाभ्यामुपसंख्यानम्” इति समासान्तः
 अत्रप्रत्ययः । त्रिचतुरेषु पदेषु लुलितदृष्टि घूर्णितनेत्रं यथा
 तथा चस्त्रले स्त्रलितम् । भावे लिट् ॥६॥

अभिभवोदितमन्युविदोपितः
 समभिसृत्त्य भृशं ज्वमोजसा ।
 भुजयुगेन विभज्य समाददं
 शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७ ॥
 प्रवृत्तेऽथ महाहवमल्लयोः
 अचलसञ्चलनाहरणी रणः ।
 करणशृङ्खलसङ्खलनागुरुः
 गुरुभुजायुधगर्वितयास्तयाः ॥ ८ ॥
 अथमसौ भगवानुत पाण्डवः
 स्थितमवाङ्मनिना शशिमोलिना ।

अभिभवेति । अभिभवेन उक्तरूपेण उदितः उत्पन्ना यां
 मन्युः क्रोधः तेन विदोपितः प्रज्वलितः सः अजुनः भृशं ज्व
 मभिसृत्त्य समभिसृत्त्य भोजमा बलेन शशिकलाभरणस्य इन्दु-
 मौलेः शिवस्य भुजद्वयं भुजयुगेन विभज्य वियोज्य समाददं
 जयाह ॥७॥

प्रवृत्त इति । अथ महाहवे महारणे मल्लयोः बलीयसां ।
 “मल्लः पात्रे कपोले च मल्ल्यभेदे बलीयसि” इति विश्वः ।
 गुरुभुजा एव आयुधं तेन गर्वितयोः तयोः शिवाजुनयोः कर-
 णानि करचरणबन्धनानि एव शृङ्खलानि येषां तेषां सङ्खलना
 सङ्घटना तथा गुरुः दुस्तरः तथा अचलस्य हिमाद्रेः सञ्चलनं
 कम्पः तस्य आहरणः आरोपकः । कर्त्तरि ल्युट् । रणः प्रवृत्तं
 प्रावृत्तं त ॥८॥

समधिरूढमजेन नु जिष्णुना
 स्वित्ति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥ ९ ॥
 प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते
 विनमिते नतमुन्नतमुन्नतौ ।
 वृषकपिध्वजयोरसहिष्णुना
 मुहुःश्रवणभयादिव भूभृता ॥ १० ॥
 करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोः
 कृतभुजध्वनि वल्गु, विवल्गुतोः ।

अयमिति । अयं पुरोवर्ती पुमान् असौ भगवान् प्रसिद्धः
 देवः । तदुक्तम् “इदमः प्रत्यक्षरूपं समीपतरवर्त्ति चैतदं
 रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्” इति
 उत पाण्डवः अयं हि तिष्ठदवस्थायां भ्रम इति वेदितव्यम् ।
 अथ पतनावस्थायामाह—मुनिना अवाक् अधःस्थितम् उत
 शशिमौलिना अजेन देवेन नु समधिरूढम् उपरिस्थितम् अथ
 जिष्णुना स्वित् अर्जुनेन वा समधिरूढमित्येवं गणैः वेगवशात्
 मुमुहे भ्रान्तम् । “मुहवैचित्ये” भावे लिट् ॥९॥

प्रचलिते इति । असहिष्णुना तयोः भारमसहमानेन भूभृता
 शैलेन अभावभयात् विनाशभयात् इव मुहुः वृषश्च कपिश्च
 ध्वजे ययोस्तयोः वृषकपिध्वजयोः प्रचलिते चलने सति चलित
 प्रचले आस्थिते तूष्णाम् अवस्थाने स्थितं तथैव तस्ये । विनमिते
 सति सम्यगाक्रमणे सति नतं नञ्चीभूतम् अनामीति यावत् ।
 उन्नतौ उन्नमते सति उन्नतम् उदनामि । सर्वत्र भावे क्तः ॥१०॥

करणेति । करणानि करचरणबन्धविशेषाः तान्येव शृङ्ख-

चरणपातनिपातितरोधसः

प्रसृष्टपुः सरितः परितः स्थलौः ॥ ११ ॥

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा

समभिसृत्य रयेण कपिध्वजः ।

चरणयोश्चरणानमितक्षितिः

निजगृहे तिसृणां जयिनं पुराम् ॥ १२ ॥

विस्मितः सपदि तेन कर्मणा

कर्मणां क्षयकरः परः पुमान् ।

नानि तेभ्यो निःसृतयोः मुहुः त्यक्तबन्धयोः इत्यर्थः । कृतो भुज-
ध्वनिः भुजास्फोटनशब्दो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा वल्गु सुन्दरञ्च
यथा तथा विवलातोः उत्प्लवमानयोः तयोः हरपाथयोः चरण-
पातैः पादक्षेपैः निपातितानि रोधांसि यासां ताः सरितो लय-
परितःस्थलौः परितःस्थलौषु प्रसृष्टपुः प्रसृष्टाः । “अभित-
परितः” इत्यादिना द्वितीया । “जानपद” इत्यादिना अङ्ग-
त्रिमार्थे ङीष् । कूलपातक्षोभात् उर्ध्वलसलिलाः सरितः
स्थलानि प्रामञ्ज्यन् इत्यर्थः । एतेन तयोर्भार उक्तः ॥ ११ ॥

वियतीति । वियति अन्तरिक्षे वेगेन परिप्लुतम् उत्पतित-
तिसृणां पुरां जयिनं त्रिपुरान्तकम् । “जिट्क्षिति” इत्यादिना
ङनिप्रत्ययः । कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणाभ्यां पादाभ्याम् आनमित-
क्षितिः सन् रयेण वेगेन समभिसृत्य अतिद्रुत्य अन्तरा सध्व-
भागे चरणयोः पदयोः निजगृहे निःसृष्टतावानित्यर्थः । उत्पति-
तस्य भगवतश्चरणी स्वकराभ्यां जयाह इत्यर्थः ॥ १२ ॥

विस्मित इति । तेन कर्मणा चरणग्रहणकर्मणा सपदि

क्षेप्तुकाममवनौ तमक्लमं
 निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥ १३ ॥
 तपसा तथा न मुदमस्य ययौ
 भगवान् यथा विपुलसत्त्वतया ।
 गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो
 निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥ १४ ॥
 अथ हिमशुचिभस्मभूषितं
 शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
 स्ववपुरतिमनोहरं हरं
 दधतमुदौच्य ननाम पाण्डवः ॥ १५ ॥

विस्मितः सविस्मयः कर्मणां क्षयकरः मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः
 पुमान् हरः अवनौ क्षिती क्षेप्तुं कामो यस्य तम् । “तुङ्गाम
 मनसोरपि” इति मकारलोपः । अक्लमम् अक्लान्तं तं पार्थं
 वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष गाढमालिलिङ्ग इत्यर्थः । रथोद्धता
 वृत्तम् ॥ १३ ॥

तपसेति । भगवान् देवः अस्य अर्जुनस्य विपुलसत्त्वतया
 बहुसत्त्वसम्पदेत्यर्थः । धैर्यसम्पत्त्येति यावत् यथा मुदं ययौ
 तथा तपसा मुदं न ययौ । तथाहि सतां गुणसंहतः तपःसेवादि-
 गुणसङ्घातात् समतिरिक्तम् अतिशयितं निजं सत्त्वमेव उपकारि
 उपकारकमहो । प्रमिताचरावृत्तम् ॥ १४ ॥

अथेति । अथ हिमशुचिना हिमशुभ्रेण भस्मना भूषितं
 शिरसि इन्दुलेखया विराजितं शोभितम् अतिमनोहरं सुन्दरं

सहशरधि निजं तथा कामुकं
वपुरतनु तथैव संवर्मितम् ।
निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं
वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥ १६ ॥
सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः
सुरकुसुमभियाय चित्रं दिवः ।
विमलरुचि भृशं नभो दुन्दुभेः
ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥ १७ ॥

स्ववपुः दधतम् । किरातरूपं विहाय निजविग्रहं दधानं
हरम् उदीक्ष्य पाण्डवो ननाम प्रणतवान् । अपरवक्तुं वृत्तम् ।
“अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्तुमिदं नजौ जरौ” इति
लक्षणात् ॥ १५ ॥

सङ्गति । वृषस्य इव गतिः यस्य सोऽर्जुनः तस्मिन् समये
सह शरधिभ्यां वृत्तत इति सहशरधि सनिषङ्गम् । “वापमजं
नस्य” इति विकल्पात् सहशब्दस्य न सभावः । निजं कामुकं
गाण्डीवं तथैव पूर्ववत् एव संवर्मितं सम्यक् कवचितम् अतनु
महत् निजं वपुः तथैव निहितं यथापूर्वं स्थापितम् । असिमपि
खङ्गञ्च तथैव पश्यन् विस्मयम् उपाययौ । क्वचित्तु “वृषभ-
गतिम्” इति पाठः । तत्र वृषभगतिं शिवञ्च पश्यन् विस्मयम्
उपाययौ इत्यर्थः । प्रमुदितवदना वृत्तम् । “प्रमुदितवदना
भवेत् नौ रसौ” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

सिषिचुरिति । अम्बुवाहाः शनैः अवनिं सिषिचुः उक्ष-
ञ्चक्रुः दिवोऽन्तरिक्षात् चित्रं विचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसु-

आसेदुषां गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या
 गोपायकानां भुवनत्रयस्य ।
 रोचिष्णु रत्नावलिभिर्विमानैः
 द्यौराचिंता तारकितेव रेजे ॥ १८ ॥
 हंसा वृहन्तः सुरसद्मवाहाः
 संक्रादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।
 चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणैः
 व्योम्नः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः ॥ १९ ॥

मानि । जाती एकवचनम् । इयाय जगाम अनाहतस्य अता-
 ङितस्य दुन्दुभेः । जाती एकवचनम् । ध्वनिः शब्दो विमलरुचि
 प्रमन्नम् अखिलं नभो मृगम् आनशे व्याप । अताङिता एव
 दुन्दुभयोः नेदुः इत्यर्थः । सर्वमिदम् अस्य सर्वलोकहितार्थत्वात्
 इति वेदितव्यम् ॥ १७ ॥

आसेदुषामिति । गोत्रभिदः इन्द्रस्य अनुवृत्त्या अनुस्मरणेन
 आसेदुषाम् आसन्नानां भुवनत्रयस्य गोपायकानां रक्षकाणां
 लोकपालादीनाम् । “गुपूधूप” इत्यादिना आयप्रत्ययः तद-
 न्तात् खल् । रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः रत्नावलयो येषां
 तैः । “अलङ्कुञ्” इत्यादिना इणुच्प्रत्ययः । विमानैः पुष्पकै
 आचिर्ता व्यासा द्यौः तारकिता सञ्जाततारकेव रेजे । उत
 प्रेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥

हंसा इति । वृहन्तः महान्तः सुरसद्मानि विमानानि
 वृहन्तीति सुरसद्मवाहाः । कर्मण्यण् । संक्रादीनि निष्क्रादीनि
 म् खराणि कण्ठाभरणानि किङ्किण्यो येषां ते पतन्तो धावन्तो

मुदितमधुलिहो वितानीकृताः
 स्रज उपरि वितत्य सान्तानिकीः ।
 जलद इव निषेदिवांसं वृषे
 मरुदुपमुखयाम्बभूवेश्वरम् ॥ २० ॥
 कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकैः
 गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः ।
 तपसि कृतफले फलज्यायसी
 स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥ २१ ॥

स्रजः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैः विक्षिप्यमाणैः अग्रपक्षैः पक्षाग्रैः
 व्याघ्रैः परिष्वङ्गम् आलिङ्गनं चक्रुः इवेत्युत्प्रेक्षा ॥१८॥

मुदितेति । अथ मरुत् वायुः जलदे मघे इव वृषे निषेदि-
 वांसम् उपविष्टम् ईश्वरं मुदिता मधुलिहो मृङ्गा याभिः ताः
 वितानीकृताः उल्लोचाकाराः कृताः । “अस्त्री वितानमुल्लोच ”
 इत्यमरः । सान्तानिकीः सन्तानकुसुमविकाराः स्रजो मन्दार-
 माला इत्यर्थः । सन्तानशब्दाद्विकारार्थं ठक् । “सन्तानः कल्प-
 वृक्षश्च” इत्यमरः । उपरि वितत्य विस्तार्य उपमुखयाम्बभूव
 प्रह्लादयामास ॥२०॥

कृतेति । अभिन्नरोमोद्गमैः अविरलरोमाञ्चैः गणपतिभिः
 प्रमथमुख्यैः उच्चकैः परिवन्दितेन साधु साधु इति संस्तुतेन ।
 “वदि अभिवादनस्तुत्योः” कर्मणि क्तः । हरेः सूनुना अजुनेन
 तपसि कृतं फलं भगवत्साक्षात्कारलक्षणं येन तस्मिन् कृतफलं
 सति इत्यर्थः । कृतधृति कृतसन्तोषं यथा तथा फलज्यायसी
 फलाधिका इति वक्ष्यमाणा स्तुतिः जगदे कथिता ॥२१॥

शरणं भवन्तमतिकारुणिकं
 भवं भक्तिगम्यमधिगम्यः जनाः ।
 जितमृत्यवोऽजित ! भवन्ति भये
 समुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥ २२ ॥
 विपदेति तावदवसादकरी
 न च कामसम्पदभिकामयते ।
 न नमन्ति चैकपुरुषं पुरुषाः
 तव यावदीश ! न नतिः क्रियते ॥ २३ ॥
 संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै

शरणमिति । हे अजित ! हे अपराजित ! हे भव !
 अतिकारुणिकम् अतिदयालुम् । “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठक् ।
 भक्तिगम्यं भक्तिमात्रसुलभं भवन्तं शरणं रक्षकम् अधिगम्य
 जितमृत्यवो जनाः, न च तत् चित्रं किन्तु समुरासुरस्य जगतः
 भये आपदि शरणं स्वयं रक्षितारो भवन्ति । “शरणं गृह-
 रक्षित्रोः” इति विश्वः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥२२॥

विपदेति । हे ईश ! यावत् तव नतिः प्रणामो न क्रियते
 पुरुषेणेति शेषः । तावदेव एकं पुरुषम् एकाकिनं सन्तम् अव-
 सादकरो क्षयकरो विपत् एति प्राप्नोति । कामसम्पत् मनोरथ-
 सम्पच्च न अभिकामयते न इच्छति । पुरुषाश्च अन्ये लोकाः
 तम् एकं पुरुषं तव स्तुतिम् अकुर्वाणं न नमन्ति न वशे वर्तन्त
 न अनिष्टनिवृत्तिः न अपि इष्टप्राप्तिः इत्यर्थः । यदा तु त्वां
 प्रणमन्ति तदा एव सर्वं लभ्यते इति भावः ॥२३॥

संसेवन्त.इति । दानं शीलं स्वभावो निजधर्मो येषां ते

सम्पश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसः ।

यन्निःसङ्गस्त्वं फलस्यानतेभ्यः

तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्य्यम् ॥ २४ ॥

प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा

यत्फलत्यमरलोकगताय ।

तीर्थमस्ति न भवार्णववाह्यं

सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५ ॥

दानशैलाः त्वाम् एव उद्दिश्य दानं कुर्वन्त इत्यर्थः । तस्माद्दानं परमं वदन्तीति श्रुतेः इति भावः । कुतः ? यतो जन्मदुःखं सम्पश्यन्तः अनुभवन्तः पुमांसो विमुक्त्यै मोक्षाय संसेवन्ते भवन्तम् इति शेषः । आनतेभ्यः प्रणम्येभ्यः निःसङ्गो निष्पृहः त्वयत् फलसि फलं ददामि तेषां फलार्थित्वात् इति भावः । तत् केवलं निरुपाधिकं कारुण्यं करुणा । स्वार्थं शब्दः । “कारुण्यं करुणा घृणा” इत्यमरः । न स्वकार्य्यम् एतदेव चित्तं केवलं प्रार्थित्वात् इति भावः । शालिनीवृत्तम् ॥२४॥

प्राप्यते इति । यत् तीर्थम् इह अस्मिन् लोके दूरम् अगत्वा प्राप्यते स्मृतिमात्रसुलभम् इत्यर्थः । गङ्गादिकन्तु न तथा इति भावः । यत् तीर्थम् अमरलोकगताय फलति फलं प्रयच्छति । अत्रापि स्मरणमात्रात् एव इति भावः । भवः संसारः स एव अणवः ततो वाह्यं वहिर्भवं संसारातीतं मोक्षप्रदम् इत्यर्थः । “वह्निर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्” इति जयप्रत्ययः । सर्वे कामाः प्रयोजनम् अस्य इति सार्वकामिकम् । “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठक् । तत् तादृक् तरन्ति अनेन इति तीर्थं तारकं

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्
 प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम् ।
 इयमनघ ! निमित्तशक्तिः परा
 तव वरद ! न चित्तभेदः क्वचित् ॥२६॥
 दक्षिणां प्रणतदक्षिण ! मूर्त्तिं
 तत्त्वतः शिरकरीमविदित्वा ।
 रागिणाऽपि विहिता तव भक्त्या
 संस्मृतिर्भव ! भवत्यभवाय ॥ २७ ॥

भवतः त्वदृते । “अन्यारात्” इत्यादिना पञ्चमी । अन्यत्
 अस्ति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥२५॥

व्रजतीति । हे वरद ! त्वयि प्रीतिमान् नरः शुचि निर्मलं
 पदं कैवल्यं मूर्त्तिं व्रजति । “मूर्त्तिः कैवल्यनिर्वाण” इत्यमरः ।
 प्रतिहतमतिः उपहतबुद्धिः त्वदृद्देषीत्यर्थः । घोरां गतिं तोत्रं
 नरकम् एति प्राप्नोति । न च एतावता तव रागदेषकलङ्कपङ्कम्
 इत्याह । इयमिति । हे अनघ ! निष्कलङ्क ! इयं भक्ताभक्त्याः
 इति शेषः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । परा दुस्तरा
 निमित्तशक्तिः निमित्तभूता शक्तिः स्वचेष्टितमहिमा तव क्वचिद्
 भक्ते हेर्षिण वा कुत्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैषम्यं नास्ति
 स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति पतति वा त्वं साक्षितया सर्वत्र सम
 इत्यर्थः ॥२६॥

दक्षिणामिति । हे भव ! हे प्रणतदक्षिण ! प्रणतेषु
 दाक्षिण्यसम्यक् ! दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वम् । “दक्षिणः
 सरलावामपरच्छन्दानुवर्तित्तु” इति विश्वः । शिवकरीं श्रेय-
 स्करौम् । “कञो हेतु” इत्यादिना टप्रत्यये ङीप् । तव दक्षिण

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
 प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।
 सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां
 यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ २८ ॥
 युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां
 हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।
 समुच्छिनत्सि त्वमचिन्त्यधामा
 कर्माण्युपेतस्य दुरुत्तराणि ॥ २९ ॥

ते तत्त्वतो याथार्थ्येन अविदित्वापि रागिणा रागद्वेषवतापि
 ॥ विहिता तव संसृतिः संस्मरणम् अभवाय संसार-
 त्तये । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते । भवति
 ज्ञानं विना अपि भक्तिपूर्विका तव संसृतिः एव मुक्ति-
 शानम् इत्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ २७ ॥

दृष्ट्वेति । प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारी विमृष्ट्यकारी
 शानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा ज्ञात्वा आचरणीयानि विधाय कर्त्त-
 णि च कृत्वा अपायैः मुक्तं पदं याति । “अविद्यया मृत्युं
 त्वां विद्यया मृतमश्नुते” इति श्रुतेः । ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः
 अर्थः । किन्तु ते अपि ज्ञानकर्मणौ त्वद्विषये एव मुक्तिसाधनं
 अन्यविषये इत्याशयेन आह । सम्यगिति । यः परं त्वां
 पश्यति तस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यक् ज्ञानम् । यश्च त्वाम् उपास्ते
 वते स एव साधु विधेयं विधत्ते साधुकारोत्यर्थः । मत्तमयूरं
 त्तम् । लक्षणन्तु उक्तम् ॥ २८ ॥

युक्ता इति । मुनयो व्यासादयः स्वशक्त्या निजयोगमहिम्ना

सन्निवद्धमपहर्तुमहाय्यं

भूरि दुर्गतिभयं भुवनानाम् ।

अद्भुताकृतिमिमामतिमायः

त्वं विभर्षिं करुणामय ! मायाम् ॥ ३० ॥

न रागि चेतः परमा विलासिता

वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः ।

शुक्ताः तथा हितोपदेशैः विधिनिषेधवाक्यैः स्मृतीतिहासपुराण-
मुखेन प्रजानाम् उपकारवन्तः कृतोपकाराश्च । मोक्षप्रदस्तु-
नेषाम् अन्येषां च त्वमेव इत्याह । मर्माति । अचिन्त्यधामा
अचिन्त्यमहिमा त्वमेव उपेतस्य शरणं प्राप्तस्य प्रपन्नस्य मन्त्र-
श्रीनि दुरुत्तराणि सुदुस्तराणि कर्माणि बन्धकानि पुण्य-
पापानि समुच्छिन्नानि नाशयामि ते तु अत्र असमर्था एव इति
भावः ॥२६॥

सन्निवद्धमिति । अतिक्रान्ती मायां वन्धरूपाम् अतिमायाः
“अत्यादयः क्रान्तादयश्च द्वितीयया” इति समासः । हे करुणां-
मय ! हे कृपालो ! सन्निवद्धं स्वकर्मणा दृढवद्धम् अत एव
अहार्थ्यम् अन्यैः अनुच्छेद्यं भूरि प्रभूतं भुवनानां दुर्गतिभयं
नरकभयम् । “स्याद्धारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्”
इत्यमरः । अपहर्तुम् अद्भुताकृतं विचित्ररूपाम् इमां मायां
दृश्यमानां लीलाविग्रहरूपां विभर्षि । अन्येषां कर्मानुबन्धो
विग्रहपरिग्रहः । भवतस्तु परोपकारार्थं इत्यर्थः ॥३०॥

न रागीति । हे देव ! चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न
शरमयोगित्वादिति भावः । तथापि परमा निरतिशया विला-

अष्टादशः सर्गः ।

नमस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो
निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम् ॥ ३१ ॥
तदोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं
ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः ।
स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥ ३२ ॥

मिता शृङ्गारादिवेष्टाशोलता भिक्षाटनादिषु विहरणेन तीर्थ-
त्रिकथ्यसनितया च इति भावः । किञ्च शरीरे अर्द्धाङ्गे बध्-
प्रमिद्वच्च एतदिति भावः । तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति
तस्य भस्मोकरणादिति भावः । किञ्च प्रातः उषसि सन्ध्याया
धातुः ब्रह्मणो नमस्क्रिया वन्दनं स्वयं जगद्वन्द्यस्य अपीत्यथः ।
इतीत्यं विरुद्धम् इदम् उक्तम् ईहितं चेष्टितं निसर्गतो दुर्बाध-
दुराकलनोयं दुर्ग्रहम् इत्यर्थः । अदृष्टपूर्वत्वात् इति भावः ।
वंशस्थं वृत्तम् ॥३१॥

तवेति । हे देव ! तव साङ्गजं सलोमकं करिचर्म उत्त-
रीयं संव्यानम् । “संव्यानमुत्तरीयञ्च” इत्यमरः । दुःस्पर्शम्
इति भावः । ज्वलन्मणिः ज्वलद्द्रवो महान् अहिः सारशन-
कटिभूषाविशेषः । योऽन्येषां प्राणहर इत्यर्थः । “क्लौवे सारशन-
चाथ पुंस्कव्यां शृङ्गलं त्रिषु” इत्यमरः । आस्यपङ्क्तिः कपाल-
माला । स्रक् माल्यं शवभस्म चन्दनम् उभयत्र अपि असृश्यम्
शमङ्गलं च इति भावः । किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः
कला च समं तुल्यतया चकासति दीप्यन्ते त्वदाश्रयवशात्
अरम्यस्य अपि रम्यतेति किमशक्यं तवेति भावः ॥३२॥

किरातालुनीयम् ।

अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना
समेत्य भिन्नद्वयमूर्त्तिं तिष्ठतः ।
तवैव नान्यस्य जगत्सु दृश्यते
विरुद्धवेषाभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥
आत्मलाभपरिणामनिरोधैः
भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः ।
तेन सर्वभुवनातिग ! लोके
नोपमानमसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥

अविग्रहस्येति । अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्य अपि मतः
अतुलेन दुर्बोधत्वात् असदृशेन हेतुना केनापि कारणेन इत्यर्थः ।
भिन्ना सङ्गता विलक्षणा च द्वयी द्विविधा स्त्रीपुंसात्मिका
मूर्त्तिः यस्मिन् कर्मणि तत् समेत्य भिन्नद्वयमूर्त्तिं यथा तथा
तिष्ठतोऽशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धं तदपि नारीनरात्मकमिति
किमतश्चित्तम् अस्तीति भावः । एवंविधस्य तवैव जगत्सु
विरुद्धे वेषाभरणे पूर्वोक्ते यस्य तस्य विरुद्धवेषाभरणस्य अपि
मतः कान्तता रमणीयता दृश्यते अन्यस्य न दृश्यते तस्मात्
अचिन्वोऽसौ तव महिमा इति भावः ॥३३॥

आत्मेति । हे देव ! त्वं भूतसङ्घ इव शरीरादिसङ्घात इव
आत्मलाभपरिणामनिरोधैः जन्मजरामरणैः उपेतो युक्तो न
असि । तेन कारणेन हे सर्वभुवनातिग ! सर्वलोकोत्तर ! उप-
मीयतेऽनेनेति उपमानं नासि । उपमीयते यत् तत् उपमेयमपि
नासि न कश्चित् त्वादृशोऽस्ति त्वमपि न अन्यसदृशः अनन्य-
साधारणत्वात् इत्यर्थः । वृत्तमुक्तम् ॥३४॥

त्वमन्तकः स्थावरजङ्गमानां
 त्वया जगत्प्राणिति देव ! विश्वम् ।
 त्वं योगिनां हेतुफले रुणात्सि
 त्वं कारणां कारणकारणानाम् ॥ ३५ ॥
 रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतेर्वा
 यल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्यम् ।
 पाविन्याः शरणागतार्त्तिहारिणे ते
 माहात्म्यं भव ! भवते नमस्क्रियायाः ॥ ३६ ॥

त्वमिति । हे देव ! त्वं स्थावरजङ्गमानाम् अन्तकं
 संहर्त्ता । त्वया हेतुना विश्वं सर्वं जगत् प्राणिति जीवति ।
 त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्त्तकं कर्म फलं भोगश्च ते हेतुफले रुणात्सि
 निवर्त्तयसि । तेषां त्वमेव बन्धविमोचक इत्यर्थः । किञ्च त्वं
 कारणानि भूतानि तेषां कारणानि नूतसृष्ट्याणि परमाणुशो
 वा तेषां कारणकारणानां कारणां प्रकृत्यादिद्वारा उत्पत्ति-
 स्थानम् । अत्र सर्वत्र “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तेन
 जातानि जीवन्ति यत्रयन्त्यभिसंविशन्ति” इति श्रुतिः प्रमा-
 नमिति भावः ॥३५॥

रक्षोभिरिति । रक्षोभिः राक्षसेः सुराश्च मनुजाश्च नैः दिते
 सुतेः दैत्यैः वा लोकेषु यत् अविकलं सम्पूर्णम् आधिपत्यम्
 प्राप्तं प्राप्तं तत् हे भव ! शरणागतानाम् आर्त्तिहारिणे ते
 भवते तुभ्यं नमस्क्रियायाः । “नमः सस्ति” इत्यादिना चतुर्थी ।
 पाविन्याः पापहारिण्याः माहात्म्यं सामर्थ्यं न कस्य उन्नत्यं
 भवति शिरसः त्वयि अवनतिरिति भावः । प्रहृष्टिणोवृत्तम् ॥३६॥

तरसा भुवनानि यो विभर्त्ति
 ध्वनति ब्रह्म यतः परं पवित्रम् ।
 परितो दुरितानि यः पुनीते
 शिव ! तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥ ३७ ॥
 भवतः स्मरतां सदासने
 जयिनि ब्रह्ममये निषेदुषाम् ।
 दहते भववीजसन्ततिं
 शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥ ३८ ॥

अथ अष्टमूर्तिषु काञ्चित् स्तुवन् वायुमूर्तिं तावदाह .
 नरमेति । यः पवनः तरसा बलेन । “तरसी बलरंहसी” इति
 विश्वः । भुवनानि विभर्त्ति प्राणात्मना धारयति । यतो यत्
 प्रेरणात् पवित्रं परं परमं ब्रह्म वर्णात्मकं ध्वनति नदति ।
 “सोढोर्णां सूर्ध्रं प्रभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् संजन
 यति” इति वचनात् । यः पवनः परितो दुरितानि पातकानि
 पुनीते शोधयति नाशयतीति यावत् । हे शिव ! तस्मै पावय-
 तीति पवनो वायुः स एव आत्मा यस्य तस्मै पवनात्मने ते तुभ्य
 नमः । वृत्तमुक्तम् ॥३७॥

अथ अग्निमूर्तिं स्तौति । भवत इति । जयिनि विजय
 शोले भवोत्कृष्टे ब्रह्ममये ब्रह्मप्रधाने सदासने सम्यगामने
 द्योगामने इत्यर्थः । निषेदुषाम् उपविष्टानाम् भवतः स्मरता
 भवन्तं व्यायताम् । “अधौगर्थ” इत्यादिना शेषं कर्मणि पष्ठोः
 भववीजसन्ततिं, संसारनिदानसमूहं भवनिदानकर्मसङ्घात

अष्टादशः सर्गः ।

आबाधामरणभयाचिंषा चिराय
प्लुष्टेभ्यो भव ! महता भवानलेन ।
निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते
वीजानां प्रभव ! नमोऽस्तु जीवनाय ॥ ३९ ॥
यः सर्वेषामावरीता वरीयान्
सर्वैर्भावैर्नाहतोऽनादिनिष्ठः ।
मार्गातातायेन्द्रियाणां नमस्ते -
ऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥ ४० ॥

दहतं भस्मीकुर्वते अनेकशिखाय बहुज्वालाय शिखिने वज्रि
मूर्त्तये ते तुभ्यं नमः ॥३८॥

अथ जलमूर्त्तिं स्तौति । आबाधेति । हे भव ! वीजानां
प्रभव ! कारणभूत ! “जीवानाम्” इति पाठे तेषां तत्प्रति
विम्बत्वादिति भावः । आबाधा आध्यात्मिकादिदुःखं मरण
रञ्जत्वं ताभ्यां भयं तदेव अचिः तस्य तेन महता भवानलेन
संमाराग्निना चिराय चिरं प्लुष्टेभ्यो दग्धेभ्यः समुपगमेन संस-
वया निर्वाणं सन्तापगान्तिं यच्छते ददते जीवयतीति जीवन
तस्मै जीवनाय जलात्मने ते तुभ्यं नमः ॥३९॥

इदानीं नभोमूर्त्तिं स्तौति । य इति । भवेत्यनुवर्त्तते ।
भवति अस्मादयं प्रपञ्च इति भवः तत्सम्बुद्धौ । सकलजगज्जनकैति
यावत् । वरीयान् उरुतरो विभुः इत्यर्थः । “प्रियस्थिर” इत्या-
दिना उरुशब्दस्य वरादेशः । यः त्वं सर्वेषां वस्तूनाम् आव-
रीता आच्छादयिता । वृणोतेस्तृचप्रत्ययः । सर्वैः भावैः पदार्थैः
न आवृतः कनापि कदाचिदपि अनावृतः स्वयं व्यापकत्वादिति

किराताजुनीयम् ।

अर्णीयसे विष्वविधारिणे नमो
नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयसे ।
अतीत्य वाचां मनसां च गोचरं
स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः ॥ ४१ ॥
असंविदानस्य समेश संविदां
तितित्क्षितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि ।
विरोध्य मोहात् पुनरभ्युपेयुषां
गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि ॥ ४२ ॥

भावः । अत्रिद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्य अमो
अनादिनिष्ठः नित्यः । “निष्ठा निष्पात्तिनाशान्ताः” इत्यमरः ।
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मार्गतीताय अतोन्द्रियाय । अत एव
अविज्ञेयाय अपरिच्छेद्याय तस्मै व्यामरूपाय ते तुभ्यं नमः ॥ ४० ॥

अर्णीयम् इति । भवत्यनुवर्त्तते हे भव ! अर्णीयमे सूक्ष्म-
तराय तथापि विष्वविधारिणे जगद्धारकाय ते तुभ्यं नमः ।
अन्तिकस्थाय अन्तर्यामितया सन्निकृष्टाय मते । तथापि दवी-
यसे दूरतराय दृश्येहाय ते तुभ्यं नमः । वाचां मनसाञ्च गोचरं
विषमम् अतीत्य स्थिताय अवाङ्मनसगोचराय । तत्पतये तेषां
वाङ्मनसानाम् अथ्यक्षाय । तदध्यक्षः तैः एव न दृश्यते इति
विरोधः । ते तुभ्यं नमो नमः । “चापले हे भवत इति वक्तव्यम्”
इति द्विकृतिः । “सम्भ्रमणं प्रहृत्तिश्चापलम्” इति काशिका ।
भक्त्यद्रे काञ्च सम्भ्रमः । विशेषाभासोऽलङ्कारः ॥ ४१ ॥

असंविदानस्येति । संविदां ज्ञानानाम् ईश । “ईशान-
सर्वविद्यानाम्” इति श्रुतिरिति भावः । “प्रैक्षोपलब्धिश्चित्

अष्टादशः सर्गः ।

आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म ! धर्मं
धर्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवर्ग ।
सम्प्राप्त्यां विजयमीशः यथा समृद्ध्या
तां भूतनाथ ! विभुतां वितराह्वेषु ॥ ४३ ॥
इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैर्मघोनः
प्रणतशिरसमीशः सादरं सान्त्वयित्वा ।

संवित्” इत्यमरः । असंविदानस्य अज्ञानस्य । “समो गमृच्छि”
इत्यादिना विदेः सम्पूर्वाटकर्मकात् शानच्प्रत्ययः । मम दुश्चरितं
शास्त्रप्रयोगरूपं दुश्चोष्टं तितिक्षितुं सोढुम् । तिजेः सन्नन्तात्
तुमुन्प्रत्ययः । त्वमर्हसि योग्योऽसि । ननु तव महानपराधः
कथं सोढव्यः ? तत्राह । विरोध्येति । मोहात् अज्ञानात्
विरोध्य वैरमुत्पाद्य पुनरभ्युपेयुषां पश्चात् शरणागतानां
दुरात्मनामपि भवानेव गरिः त्वं हि शरणागतानाम् अपराधं न
गणयसि इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सम्पति वरं याचते । आस्तिक्येति । हे प्रियः धर्मः यस्य
इति प्रियधर्म ! “समाप्तान्तो विधिरनित्यः” इति न समा-
सान्तः अच्प्रत्ययः । परलोके मतिः अस्तीति आस्तिकः पार-
लौकिकः । “अस्तिनास्ति दिष्टम्” इति ठक् । तस्य भावः
आस्तिक्यं विश्वासः तेन शुद्धं विमलं धर्मं वैदिकाचारमवतः
पालयतो धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापकारं
शत्रुवर्गविषये हे ईश ! यथा समृद्ध्या आत्मास्त्रवैभवेन विजयं
सम्प्राप्त्यां भजेयं हे भूतनाथ ! आह्वेषु तां विभुतां विभूतिं
शस्त्रविद्यां वितर देहि ॥ ४३ ॥

ज्वलद्गहनलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं
 धनुरूपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥ ४४ ॥
 स पिङ्गलाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा
 तनुं भीमां बिभ्रत् त्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।
 परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिर्ऋषीभिः सुरगणैः
 सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥ ४५ ॥

इतीति । इति उच्चैः निगदितवन्तां प्रणतशिरसं मघीनः
 इन्द्रस्य सूनुम् अर्जुनम् ईशो महादेवः सादरं यथा तथा सान्त्व-
 यित्वा उपसान्त्व्य अस्मै अर्जुनाय ज्वलता अनलेन तेजसा दौष्ट्या
 परीतं व्याप्तं रौद्रं रुद्रदेवताकं पाशुपतमस्त्रं दधानं धनुरूपपदं
 धनुःशब्दोपपदं वेदं धनुर्वेदम् इत्यर्थः । अभ्यादिदेश अध्यापया
 मासेत्यर्थः । “धनुरूपपदं वेदम्” इत्यत्र धनुरूपपदत्वं वेद-
 शब्दस्य न तु संज्ञिनः तदर्थस्य इति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभा-
 वात् अवाच्यवचनदाषमाहुरालङ्कारिकाः । तदुक्तम् “यदेवा-
 वाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्” इति । समाधाने तु धनुःशब्द-
 विशेषितेन वेदशब्देन शब्दपरेण इत्यर्थः परोपदेशयोग्यो धनु-
 र्वेदो लक्ष्यः ॥ ४४ ॥

स इति । पिङ्गलाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान् शोभावान् भुवन-
 महनीयेन लोकपूज्येन महसा तेजसा भीमां तनुं बिभ्रत् ।
 त्रिगुणः त्रिशिखः परिवारः आकारो यस्य तत् त्रिगुणपरिवारं
 त्रिशूलं तदेव प्रहरणम् आयुधं यस्य स तथोक्तः । सूर्यपत्ने तु
 गुणत्रयपरिवारः त्रयात्मक इति योज्यम् । स धनुर्वेदः सुरगणैः
 स्तुतिभिः उपगीतः सन् ईशानं देवं त्रिः त्रिवारम् । “हित्ति-

अथ शशधरमौलिरभ्यनुज्ञामवाप्य
 त्रिदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्मै
 अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्ती
 विजयि विविधमस्त्रं लोकपालाः वितेरुः ॥४६॥
 असंहार्यीत्साहं जयिनमुदयं प्राप्य तरसा
 धुरं गुर्वीं वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः ।
 स्वधाम्ना लोकानां तमुपरि कृतस्थानममराः
 तपोलक्ष्म्या दीप्तं दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥४७॥

चतुर्थः सुच्” इति सुच्प्रत्ययः । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य वीरं
 पाण्डोः सुतम् अर्जुनं भास्वान् सूर्यीं जलदमिव अभिययी ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥४५॥

अथिति । अथ शशधरमौलिवरप्रदानानन्तरं त्रिदशपति-
 पुरोगाः इन्द्रादयो लोकपालाः शशधरमौलिः शम्भोः अभ्यनुज्ञाम्
 अवाप्य पूर्णकामाय तस्मै पाण्डवाय अवितथफलम् अमोघ-
 फलम् आशीर्वादम् आरोपयन्तः प्रयुञ्जानाः विजयि जयशीलं
 विविधं नानाविधम् अस्त्रम् ऐन्द्रादिकं वितेरुः ददुः । मालिनी-
 वृत्तम् ॥४६॥

असंहार्यीत्साहमिति । तरसा बलेन वेगेन च जयिनं
 जयशीलम् उदयमस्त्रलाभरूपम् अभ्युदयम् अन्यत्र उदायः ।
 च प्राप्य असंहार्यीत्साहं संहर्तुम् अशक्योत्साहं जगतोऽनव-
 सादाय क्षेमाय गुर्वीं धुरं दृष्टनिग्रहं तमोपसंहाररूपं च भारं
 वोढुं स्थितम् । स्वधाम्ना स्वतेजसा लोकानाम् उपरि कृत-
 स्थानं कृतस्थितिं कृतपदम् अन्यत्रोपरि वर्त्तमानं तपोलक्ष्म्या

किराताजुं नोयम् ।

व्रज ऋषिरेपुलोकं पादपद्मानतः सन्
गदित भूक्ति शिवेन श्लाघितो देवसङ्घैः ।
निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो
धृतगुरुजयलक्ष्मीधर्मसूनुं ननाम ॥ ४८ ॥
इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किराता-
जुनीये महाकाव्ये धनञ्जयास्वलाभा
नाम अष्टादशः सर्गः ।

नामं तं पाण्डवम् अमराः इन्द्रादयः । दिनकान्तं सूर्यमित्र
उच्चः उपजगुः साधु महाभाग्योऽमीति तुष्टवुः । शिखरिणो
वृत्तम् ॥ ४७ ॥

व्रजति । शिवेन व्रज स्वपुरं गच्छ अरिलोकं जयेति
गदितः उक्तः यतः पादपद्मानतः शिवपादपङ्कजानतः सन् ।
तथा देवसङ्घैः श्लाघितः स्तुतः अत एव धृता गुर्वी जयलक्ष्मी-
येन स पाण्डुपुत्रः अर्जुनः निजगृहं स्वाश्रमं गत्वा प्राप्य अथ
सादरं यथा तथा धर्मसूनुं राजानं ननाम नमनं चकार ॥ ४८ ॥

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायकोलाचल
मन्निनाथसूरिविरचितायां किराताजुनीयव्याख्याया
अष्टापथसमाख्यायामर्जुनवरप्रदानो नाम
अष्टादशः सर्गः ।

॥ समाप्तम् ॥

